

Maćaš Unger–Oto Sabolč

ISTORIJA MAĐARSKE

OD PRADOMOVINE DO NASELJAVANJA

(Praistorija)

Poreklo i pradomovina Mađara

Kad su se krajem IX veka u Karpatskom bazenu pojavili Mađari, stočarski i konjaničko-nomadski narod, izazvali su uzbunu – ništa manju nego četiri i po veka ranije – Huni. Tada su u zapadnom delu Evrope već dugo bili nastanjeni nekada strašni varvarski narodi koji su oborili Rimsku imperiju. Oni su tamo obrađivali zemlju, gradili tvrđave i samostane. Nije stoga čudno što su se paganski Mađari, koji su skitali sa svojim krdima konja i druge stoke i pljačkaškim pohodima uznemiravali susede, u samostanskim analima spominjali kao pravo đavolsko pleme.

Odakle su zapravo došli i ko su Mađari? Na ovo pitanje nije lako odgovoriti. Praistorija, odnosno život mađarskog naroda pre naseljavanja u novoj domovini, predstavljaju najdiskutabilniji deo njihove istorije. Postoji malo istorijskih izvora. Prvi pisani tragovi, koji i ne potiču od Mađara već samo govore o njima, nastaju u vreme njihovog naseljavanja, a u istraživanju ranijih stoleća, pa i milenijuma, istoričari su prinuđeni da se oslanjaju na saznanja iz lingvistike, arheologije, etnologije i antropologije.

U dosadašnjem istraživanju praistorije Mađara naročito uspešnom pokazala se lingvistika. Poređenjem gramatičke strukture i osnovnog rečničkog blaga, odnosno reči koje znače delove tela, rodbinske odnose, najbitnije manifestacije života i brojeve – stručnjaci za uporednu lingvistiku nepogrešivo otkrivaju jezičko srodstvo.

Oslanjajući se u prvom redu na saznanja lingvisti, danas je već van svake sumnje da Mađari spadaju u finsko-ugarsku jezičku porodicu. (Svako drugo gledište, na primer, o srodstvu sa Sumerima, sa naučnog stanovišta je neosnovano.) Njihovi najbliži srodnici su Voguli i Ostjaci (na njihovom jeziku: Manjši i Hanti), kojih ima svega nekoliko hiljada, a koji žive uz reku Ob u zapadnom Sibiru – danas na udaljenosti od nekoliko hiljada kilometara. Drugi narodi finsko-ugarske srodničke grupe žive oko srednjeg toka Volge (u Marijskoj, Komijskoj, Udmurtskoj i Mordovskoj Autonomnoj Republici) odnosno u severnoj Evropi (Finci, Laponci) ili na Baltiku (Estonci). Vredno je napomenuti da je još krajem XIX veka čak i jedan deo naučnika uvređeno protestovao pri pomenu „rođaka koji zaudaraju na ribu“, jer je većina finsko-ugarskih naroda u tadašnjoj carskoj Rusiji živela na veoma niskom nivou. Bivša sovjetska vlast ih je znatno podigla iz vekovne zaostalosti i danas više nikome ne pada na pamet da postavi pitanje nije li „otmenije“ biti u srodstvu sa Turcima, čega su se pojedinci tako grčevito držali.

Jezičko srodstvo se na taj način može smatrati raščišćenim. Međutim, utoliko je veća nesigurnost u vezi sa određivanjem položaja pradomovine. Šandor Kereši-

Čoma tražio je kolevku Mađara u srednjoj Aziji, a i danas ima pristalica ove pretpostavke. Još je više onih koji tvrde da se prapostojbina Fino-ugara nalazi u zapadnom Sibiru.

Prema najprihvaćenijem mišljenju, pradomovinu Mađara treba tražiti na teritoriji koju omeđavaju okuka Volge, tokovi reka Kame i Bjelaje i Uralsko gorje. U svakom slučaju, može se smatrati naučno dokazanim da su Mađari u milenijumu pre našeg računanja vremena zaista tamo živeli, zajedno sa drugim finsko-ugarskim narodima.

Na osnovu geografskih karakteristika pradomovine i najstarijih reči koje se odnose na način života (na primer: gyökér – koren; bogyó – zrno, bobica; méz – med; hal – riba; háló – mreža; íj – luk (za strelu); nyíl – strela itd.), možemo zaključiti da je način života mađarskih predaka bio sakupljački, ribarski i lovački, kao i da su živeli u matrijarhatu. Bitna promena je nastala kad su se Mađari iz šumovitog područja postepeno pomerili na rub stepe. U promenjenim geografskim uslovima napušten je sakupljački način života, a sve više je rasla uloga stočarenja. Reči: ló – konj; nyereg – sedlo; kengyel – uzengija svedoče o tome da su Mađari nomadsko gajenje konja usvojili negde na prekretnici našeg računanja vremena. Sve veći značaj stočarstva uticao je i na organizaciju društva. Matrijarhatsko pleme se preobrazilo u patrijarhatsko, mada tragova drevnog matrijarhata ima još i u vreme naseljavanja u novu domovinu. (U nekim plemenskim grobovima žena je sahranjena u najbogatijem grobu.)

Seobe Mađara kroz stepe južne Rusije

Razvoj konjaničko- nomadskog načina života olakšao je menjanje boravišta. Štaviše, taj način života je, uporedo sa porastom veličine stada, povećavao potrebu da se preko leta ide za dobrim pašnjacima, a zimi traži bolji zaklon. Zbog toga se mađarski narod postupno sasvim izdvojio iz zajednice finsko-ugarskih naroda i započeo je onaj period njegove istorije koji se obično naziva „seobama“. Pisani izvori osvetljavaju samo kraj toga perioda, pa smo stoga u našim konstatacijama još uvek upućeni prvenstveno na lingvistiku. Lingvisti su u mogućnosti da mađarsko rečničko blago – kao što to geolog čini sa Zemljinom korom – rastave na slojeve i približno mogu da kažu sa kojim narodima su Mađari dolazili u kontakt, a – na osnovu tzv. tuđica (strane reči preuzete u mađarski jezik) – šta su od njih naučili.

Seobe, koje su trajale više od četiristo godina, a koje su mogle početi negde sredinom V veka n. e., vodile su Mađare kroz stepe južne Rusije, severno od Crnoga mora, sve više prema zapadu. Detalji toga puta gube se u tami prošlosti, ali izgleda verovatno da su se obreli na Azovskom moru i na močvarnim terenima Meotisa (gde su dvojica stasitih junaka iz mita o poreklu – Hunor i Mađar – navodno ukrali ćerku alanskog kralja Dule).

Mađari se istorijski mogu lakše pratiti u poslednjem periodu seoba – u Levediji i Etelkezu* (Etelköz, uglavnom između Dona i Dnjepra, odnosno Dnjepra i donjeg toka Dunava). Do poslednje stanice seoba, međutim, nije stigla celina mađarskog naroda. Njegov manji deo bio je zaostao ili se vratio u Povolšku Mađarsku (Magna Hungaria), koja se u izvorima pominje i kao Baškirijska Mađarska koji su se otisnuli na istok pronašao je fratar Julijanus kasnije, još tridesetih godina XIII veka, ali njih je zbrisala najezda Tatara.

Za vreme seoba mađarski narod je živeo pod vlašću raznih turskih naroda, pa nije čudo što su u zapisima iz toga doba, u izvorima iz IX i X veka, Mađari pominjani kao Turci (Türk). Dugo zajedničko življenje išlo je ne samo sa jakim mešanjem krvi već je unelo i mnoge promene u njihov privredni i društveni život. Tuđice koje se odnose na stočarstvo (na primer: bika – bik, ökör – vo, tinó -june, disznó – svinja, kecske – koza, sajt – tvrdi sir, túró – meki sir itd.) svedoče o tome da su u pogledu stočarstva Mađari mnogo naučili od Turaka

Glavno zanimanje Mađara postalo je nomadsko stočarenje. U ogromnim poludivljim krdima napasali su svoje konje sitnog rasta, izvanredno izdržljive i skromnih zahteva, koji nisu znali za

* *Etelkez* (Etelköz, raniji nazivi: Atelkuzu, Atelköz), prema starom mađarskom nazivu za reku Dnjestar (Etel), značilo bi Međurečje Dnjestra, a predstavlja teritoriju između reke Seret i Južni Bug, kroz čiju sredinu protiče Dnjestar (obuhvata jugoistočni deo Podolske ploče, jugozapadni deo Kijevske oblasti, močvarni deo Moldavije istočno od reke Seret, Besarabiju i deo Hersonske oblasti).

staju. Pored konja pasla su stada goveda, koja su se sastojala od „mađarske“ marve velikih rogova koja danas već izumire, koja je bila vrlo otporna, a u odnosu na današnje rase sitna. Osim toga, rado su uzgajali ovce sa grubim vunanim runom, kao i tek polupripitomljene svinje. Preko zime su se sa svojim stadima povlačili u zaklonjene rečne doline, a s proleća su ta stada gonili na udaljene planinsko-brdske pašnjake. Jedna od karakteristika njihovog načina života bio je sistem zimskog i letnjeg konačišta.

Ustaljenije je bilo zimsko, skrovitije konačište pored reka. Na rekama su ribarili, a oko konačišta su se pomalo bavili i obradom zemlje. Proizvodili su proso, nešto ječma i pšenice. Od voća znali su za jabuku, krušku, orah i grožđe. Žito i proso su između dva kamena sitnili u prikrupu i od toga su spravljali „hleb“, u stvari, kašu, a od mleka masni i mekani sir. Rado su trošili ovčetinu, a u svečanim prilikama, na gozbama, jeli su konjsko meso.

Pastirsko društvo kod Mađara krajem seoba

Društveni život Mađara karakteriše rodovsko-plemenska organizacija. Pleme, koje je u određenoj meri, apriori, povezivala svest o zajedničkom poreklu, nije značilo samo krvnu vezu, već je ono ujedno sačinjavalo i privrednu zajednicu, jer su plemena imala zajedničke pašnjake i zajedničku svojinu na životinjama. Unutar plemena, međutim, osnovne jedinice društva bile su tzv. porodične zadruge (velike porodice), koje su zapravo obuhvatale tri generacije (ded, njegovi oženjeni sinovi i unuci). Pošto se stočarenje smatralo prvenstveno muškim poslom, u porodičnoj zadruzi su vodeću ulogu imali muškarci. Kako je ženski rad, sakupljanje plodova, gubio na značaju, žene su bile potiskivane u pozadinu – štaviše, i sama žena je pomalo smatrana predmetom svojine. Zet je bio „kupac“ (vőlegény, vevőlegény), a izraz „devojka na prodaju“ (eladó lány), koji je i danas u upotrebi, shvatao se doslovno.

To se na interesantan način vidi iz zapisa persijskog istoričara Gardezija: „Prilikom prosidbe devojke, kod njih je običaj da, kada je devojka isprošena, predaju cenu otkupa u srazmeri sa devojčinim bogatstvom – manji ili veći broj

stoke. Kad zasednu da bi odredili kupovnu cenu, devojčin otac vodi mladoženjinog oca u svoju kuću (čitaj: šator) i skupi sve što ima od samurovine, hermelina, veverice, kune i od krzna sa lisičjeg trbuha, zajedno sa brokatskim haljinama i sa raznim kožama za deset kožnih haljina, pa sve to, umotano u jedan ćilim, natovari na konja mladićevog oca i pošalje ga kući. Zatim ovaj šalje njemu (devojčinom ocu) sve što je god potrebno za unapred utvrđeni miraz: stoku, novac, pokretnine i tada se devojka vodi kući.“

Mađare u Etelkezu već nije karakterisala potpuna jednakost. Razvoj stočarstva, zemljoradnje i trgovine (na šta upućuje persijsko poreklo vašara, vašarskog dana, tj. nedelje) doneo je sa sobom imovinsko raslojavanje i pojavu klasnih odnosa. Ubrzo srećemo bogate i siromašne seljake. Do ovih pojava dovodile su delom slučajnosti (bogatiji pašnjak, dobra voda, bolje zaklonjeno zimsko konačište, manje uginuće stoke od epidemija itd.), ali je od uticaja bilo i to što su propale seljake bogati primali „iz rođačke dobrote“, a tokom ratovanja su pribavljali i robove, pa su tako bogati raspolagali mnogobrojnom radnom snagom i većim stadom. Izgrađen je i običaj da se plemensko i rodovsko časnništvo nasleđuje baš u okviru najuglednijih porodica. Bogatstvo i vlast omogućili su tankom društvenom sloju da jedan deo zajedničke stoke učini svojom privatnom svojinom. Na to upućuju reči „barom“ (stoka, marva) i „bélyeg“ (beleg, žig), koje potiču od sopstveničkog znaka koji se užaren utiskivao stoci. Svakako o takvim bogatim i otmenim Mađarima čitamo da „im je odeća od brokata, a oružje okovano srebrom i ukrašeno biserima“.

Prema arapsko-persijskim i vizantijskim izvorima o Mađarima, njihova poslednja boravišta pred konačno naseljavanje (Levedija, Etelkez) zauzimala su prilično prostranu teritoriju, povremeno i oko 300.000 km². Mađarski narod, koji je živio na velikoj teritoriji, a brojao je najviše nekoliko stotina hiljada duša, vodila su dva glavna dostojanstvenika: kende ili kündü* (tačan izgovor je nesiguran, zbog toga što arapsko pismo ne označava samoglasnike) i đula (gyula)**.

Ibn Rusta oko 920. godine – opisujući stanje oko 870. godine – piše o Türkima (čitaj: Mađarima) sledeće:

„Svoga poglavara zovu kende. To je ime kojim se razlikuje titula njihovog kralja, jer ime čoveka koji kao kralj (faktički) vlada nad njima je đula (gyula). Svaki Mađar sledi naređenje poglavara koga nazivaju đula – u pogledu rata, u odbrani i u drugim poslovima.“

Krvni ugovor, nastanak rodovskog saveza kod Mađara

Prema vizantijskom caru Konstantinu Porfirogenetu, koji je vladao u X veku, Mađari su u Etelkezu živeli organizovani u sedam plemena. Njihova imena su bila: Njek (Nyék), Mađar (Magyar), Kirtđarmat (Kürtgyarmat), Tarjan (Tarján), Jene (Jenő), Ker (Kér) i Kesi (Keszi), a drugo po redu, najjače među njima, dalo je ime celom narodu. (Završetak -er reči mađar-magyar ili moder-mogyer je finsko-ugarskog porekla i znači čovek, muškarac. Uobičajeni nazivi za Mađare u stranim jezicima: Vengri, Ungar, Hungarus itd. verovatno potiču od naziva Onogur, koji označava ime turskog naroda.)

Potkraj IX veka ojačali mađarski narod se postepeno izvukao ispod vlasti Hazara i tešnje se organizaciono povezao. Prema predanju, stvoren je rodovski savez koji je

obuhvatao ukupno 108 plemena u Etelkezu. Prema Konstantinu Porfirogenetu, sina poglavice Almoša, Arpada, „pošto je bio najugledniji, a podjednako su ga mnogo cenili zbog njegove mudrosti, promišljenosti i viteštva ... prema običaju i zakonu Hazara, podignuvši ga na štit, proglasili su knezom.“ Anonimus, prvi mađarski historiograf nepoznatog identiteta, ovo povezuje sa uspomenom na krvni ugovor. Po njemu, „sedmorica Mađara“ zakleli su se da će kneza uvek birati iz reda Almoševih potomaka, a zauzvrat on nikada neće isključiti iz zajedničkog plena ni iz svog saveta potomke poglavica. Potom su sedmorica poglavica, „prema paganskom običaju, pomešali svoju krv u jednoj posudi i time potvrdili svoju zakletvu“.

Prvi mađarski historiograf je krvni ugovor formulisao prema shvatanjima svoga doba, na prekretnici XII i XIII veka, ali nemamo razloga da samu činjenicu stavljamo pod sumnju. Uopšte, mešanje krvi, uobičajeno kod nomadskih naroda, simbolizovalo je uzajamno bratimljenje, što je plemena obavezivalo na isključenje krvne osvete u unutrašnjim i na uzajamnu odbranu u spoljnim odnosima. A Mađarima je to bilo sve potrebnije, jer su ih, iako su se oslobodili hazarske vlasti, sve opasnije ugrožavali napadi Pečenega, koji su predstavljali veću vojnu silu od Mađara.

Plemenski savez je jačao vojnu udarnu snagu Mađara i vladari susednih zemalja su ih rado pozivali upomoć kada su ratovali. U takvim prilikama, jedna polovina naoružanih muškaraca je išla u rat, što je ipak slabilo odbranu naseljene teritorije, iako je povremeno stavljalo u izgled dobar plen. Ta situacija je 895. godine dovela do prinudnog napuštanja Etelkeza. Mađari su, kao saveznici vizantijskog cara, upravo ratovali protiv bugarskog cara, kad su Pečenezi ponovo udarili na one koji

• *Kende* (kende, kündü) – velikodostojnik; Mađari su u vreme boravka u Levediji tako zvali kralja (sličan termin sreće se i kod ostalih mongolsko-tatarskih naroda).

** *Dula* (gyula) – glavni vojskovođa ili sudija kod Mađara u vreme doseljavanja. Prema Konstantinu Porfirogenetu: gyula ili gylas – vrhovni sudija (föbíró); po Ibn Rostehu: džila – vojskovođa kome se svaki Mađar morao pokoravati. Pod ovim nazivom podrazumevala se funkcija koja sjedinjava sudsku i vojnu vlast, a upoređuje se sa kasnijim palatinom (nádor) u hrišćanskom periodu; dakle, potkralj, vicekralj.

su ostali kod kuće. Mađari su pred nadmoćnim rušilačkim napadom bežali i povlačili se na teritoriju zaštićenu planinskim vencem Karpata. Hroničar je – pomalo naivno, ali koristeći se lepim simbolima – to ovako opisao: „... u kojem god kraju su videli beskrajno mnogo orlova, tamo nisu od orlova mogli ostati, jer su orlovi prekrili drveće kao muve i pojeli im stoku za klanje, čak i konje; bog je, naime, hteo da se žurno spuste u Mađarsku“.

Prethodnici Mađara u Karpatskom bazenu

Naseljavajući se, Mađari su stupili na teritoriju čiju istoriju arheolozi, na osnovu nalaza, datiraju u veoma daleku prošlost. Pre 50.000 godina na visoravni kod Erda živeo je neandertalski pračovjek. Lovci iz Selete na planini Bik (Bükk) i iz pećina kod Ištaloškega (Istállóskő), naoružani kopljima i strelama, pripadali su već tipu homo sapiensa. Narod koji je pripadao kereškoj (Körös) kulturi i upotrebljavao oruđa od glačanog kamena, pre 6-7 hiljada godina se počeo baviti primitivnom

zemljoradnjom, a čovek bakarnog i bronzanog doba, pripadnik pecelske (Pécel) kulture znao je za kola na četiri točka koja su vukli volovi, imao je domaće životinje, umeo je da тка i prede i da pravi glineno posuđe.

Približno od početka naše ere, narode u Karpatskom bazenu možemo već tačnije da imenujemo. Imperator August je ovamo slao svoje legije, pa su Rimljani, savladavši panonske Kelte i borbene Dačane, tu sagradili bogate gradove i dobre puteve. (Uspomenu na njih čuvaju Aquincum – Obuda, Arrabona – Đer, Scarbantia – Šopron, Savaria – Sombathelj, Sopianae – Pečuj itd.) Posle četiristogodišnje vladavine Rimljana, tokom velike seobe naroda, tu su se, dolazeći i odlazeći, smenjivali razni narodi (Zapadni i Istočni Goti, Gepidi, Langobardi i Heruli), a tu su pokušavali da osnuju svoju državu i Huni i Avari. Međutim, do X veka nijedan narod nije uspeo da ovde održi svoju vladavinu. Kratkoveke nomadske države su naglo nastajale, ali su se isto tako neočekivano raspadale i nestajale. Tek su Zapadni i Južni Sloveni, koji su se naseljavali od VI-VII veka, uspeli da se tu i zadrže. Jedan njihov deo kolonizirali su Avari, ali su oni istrajno radili i tada kada je, početkom IX veka, posle ratnih pohoda Karla Velikog, vladavinu Avara smenila franačka vlast.

Ni u godinama pre naseljavanja Mađara, u Karpatskom bazenu nije postojala neka čvršća državna formacija. Velika Moravska kneževina, koja je obuhvatala i znatan deo gornje Ugarske, posle kratkotrajnog procvata je, nakon Svatoplukove smrti, došla u fazu raspadanja. Slovenska kneževina koja je nastala u IX veku sa centrom u Zalavaru (Mosaburg) nije predstavljala značajniju vojnu silu, a ni vlast Bugara, koja se prostirala na Panonsku niziju i Erdelj, nije se učvrstila.

Tadašnji izgled Karpatskog bazena danas teško možemo zamisliti. Niziju je opasivao beskras neprohodnih šuma, a i po blagim padinama Zadunavlja bilo je više šuma nego danas. Južni kraj Balatona gubio se močvarama, a vode Nežiderskog jezera širile su se do Đera. U vodama je bilo bezbroj riba, po šumama planinskih predela lutali su bizoni, a po muljevitim močvarama pasli su losovi. Bogat plen su nalazili i lovci na krzna, a nezamislivo bogat mogao je biti ptičji svet livada i šuma, divljih voda i močvara.

Istorija osvajanja domovine

Istorijski redosled događaja u vreme naseljavanja Mađara na ovoj teritoriji, na žalost, nije poznat. Doduše, Anonimus detaljno piše o njemu, ali se njegovi podaci općenito ne mogu smatrati autentičnim, jer se on rukovodio namerom da kao osvajače i posednike pojedinih krajeva označi pretke veleposednika koji su živeli u njegovo vreme. A iz legendi koje govore o tome periodu (legende o belom konju, o ždrepcu, o borbama vođenim sa bugarskim knezom Zalanom itd.) još je teže izdvojiti istorijske elemente.

Na osnovu poređenja različitih izvora čini se nedvojbenim da je naseljavanje započelo 896. godine i da je glavnina došla iz pravca Kijeva, preko Vereckog prevoja*, pod vođstvom Arpada, dok su druga plemena i manje grupe nastojali da se domognu bezbednog područja preko erdeljskih prevoja i klanaca. Položaj naroda koji je za sebe osvajao domovinu olakšalo je to što je Velikomoravska država, posle smrti Svatopluka, bila veoma oslabljena. Prvih godina X veka napadi Mađara učinili su kraj ovoj slovenskoj državi na koju su jak pritisak vršili i istočnofranački

(nemački) vladari. Uspeli su da slome i otpor podunavske bugarske države i panonskih slovenskih kneževina koje su bile pod franačkom vrhovnom vlašću. Borbe za osvajanje zemlje završene su relativno brzo, za nekoliko godina.

Nastanjivanje Mađara na osvojenoj teritoriji

O brojnom stanju Mađara koji su osvojili ovu teritoriju možemo govoriti samo na osnovu procena. Naučnici općenito misle da ih je bilo 200-250 hiljada, ali ima i onih koji smatraju da ih je bilo približno pola miliona. U svakom slučaju, njihov broj je za tadašnje uslove mogao biti veoma značajan (tome u prilog govori i činjenica da su naseljeni Mađari asimilirali narode koje su ovde zatekli, a ne obratno kao, na primer, u slučaju bugarskih Turaka, koji su se na Balkanu, u Bugarskoj, stopili sa pokrenom slovenskom većinom). O tadašnjim Mađarima, više od šturih pisanih izvora, govore pojedini grobovi i plemenska groblja iz doba naseljavanja, koja su otkrili arheolozi. U njima je svako dobijao mesto koje mu je po rangu pripadalo. U sredini su sahranjivani oni koji su bili najviši po rangu, levo od njih muškarci, a desno žene (kao veran odraz rasporeda u životu). Ugledne ličnosti nosile su sa sobom na onaj svet i predmete lične upotrebe, pa i svoje konje. Mesnati delovi ubijenog konja bili su pojedeni na žrtvenoj svečanosti, a konjska glava, noge i koža stavljeni su u grob. Umetnički predmeti tadašnjih Mađara – ukrašene torbe, pojasevi, sablje – i ženski nakit takođe su upoznati na osnovu nalaza u grobovima. Međutim, u grobljima gde je sahranjivan običan svet nađen je samo siromašniji materijal.

Nađeni materijal su obradili i antropolozi, koji su konstatovali da su tadašnji Mađari bili srednjeg, čak niskog rasta, pretežno kratkog vrata, duboko usađenih očiju, pa su ih zapadni hroničari – kao izraz svoga straha – videli direktno kao „odvratne likove“.

Mađari su, shodno svom pastirskom, a u zimskim nastambama zemljoradničkom načinu života, zauzeli prvenstveno ravnice, brežuljkaste predele i rečne doline. Prvo su zaposeli Zatisje (prostore istočno od Tise), zatim prostor između Dunava i Tise, a na kraju Zadunavlje i rečne doline Erdelja. Naseljavanje je vršeno po plemenima, a unutar njih područja nastambe deljena su po rodovima. Na granicama zaposednutih područja ostavljali su široke nenaseljene pojaseve, takozvane ledine. Pošto su one služile za odbranu, utvrđivali su ih veštačkim preprekama, isečenim drvećem, šančevima i palisadama. Kroz ove pojaseve vodilo je tek nekoliko skrivenih puteva i kapija dobro branjenih strelcima i stražarima.

Veliki uticaj na novonaseljene osvajače imali su razvijeniji odnosi koji su vladali među ovdašnjim Slovenima. Slovenske tuđice kod Mađara, koje su oni preuzeli istovremeno sa novoupoznatim pojmovima veoma vidno pokazuju koliko su Mađari naučili na polju zemljoradnje (*rozs* – raž, *zab* – zob, *iga* – jaram, *ig*, *barázda* – brazda, *szalma* – slama, *asztag* – stog, *polyva* – pleva), zanatstva (*mészáros* – mesar, *bognár* – kolar, *kádár* – bačvar, *takács* – tkač, *esztergályos* – strugar, tokar, *gerencsér* – lončar) i gradnje kuća (*konyha* – kuhinja, *kamra* – komora, klet, *pince* – podrum, *ablak* – prozor). I ishrana se menjala iz temelja. Obogaćivao se izbor jela (*kalács* – kolač, *kolbász* – kobasica, *szalonna* – slanina, *galuska* – valjušci, *pogácsa* – pogača, *káposzta* – kupus i slično), i način ishrane (*párol* – pariti, *kovászol* – praviti kvasac), a raspored obroka postao je u većoj meri planski, vezan za vreme

(*uzsonna* – užina, *vacsora* – večera). Preuzimanje svega toga nije se događalo iz dana u dan već tokom veoma dugog vremena. Način života u Mađara menjao se postupno.

* *Verecki prevoj* – u Istočnim Beskidima (841 m n/m), prevoj Srednjij Vereckij, od mesta Doljnij Vereckij, dolinom reke Latorice, vodi u dolinu reke Strij (Galicija), na putnom pravcu Mukačevo-Ljvov (Ukrajina).

Pustolovna krstarenja

Mađari su u novoj domovini nastavili sa nomadsko-pastirskim načinom života. Međutim, dok su se pašnjaci u Levediji i Etelkezu protezali na tako reći neograničenim prostranstvima, u Karpatskom bazenu su crnogorične i bukove šume, koje su se sa planina spuštale duboko u ravnicu, kao i prostrane močvare i divlje vode, ograničavale teritoriju pogodnu za ispašu na relativno uzan prostor. Plemenske i rodovske poglavice su i od toga zauzimale sve više za sebe i to su obrađivale uz pomoć slovenskih seljaka i robova. Naravno, poljoprivreda je mogla obezbediti hleb i mnogo većoj masi, ali slobodni pastiri izbegavali su da krenu tim putem i radije su polazili u pljačkaške, avanturističke pohode. (To, inače, nije mađarska specifičnost. I drugde je rodovska aristokratija plemenskih saveza pokušavala da omogućavanjem pljačke ublaži unutrašnje napetosti.)

U decenijama posle naseljavanja Mađara, u zapadnoj i južnoj Evropi sve češće se čula užasnuti molitva: „Gospode, spasi nas od mađarskih strela!“. Mađari, naoružani strelama, sabljama, kopljima i buzdovanima, bili su skoro svakodnevno u Nemačkoj, Italiji i Vizantiji. Nisu marili za udaljenost. Stizali su do Atlantskog okeana, obreli se na padinama Pirineja i na obali Mramornog mora. Lutajući pod vođstvom plemenskih i rodovskih poglavara, Mađari su prisiljavali vladare da im plaćaju danak i najčešće su se vraćali kući sa bogatim plenom i mnogobrojnim robovima.

Razloge njihovih uspeha treba, s jedne strane, tražiti u njihovom neobičnom načinu ratovanja. U zapadnim zemljama je već davno bila zaboravljena ratna tehnika nomadsko-pastirskih naroda kada se pojavila mađarska laka konjica. Jedan savremenik (opat Regino iz Prima*) piše s tim u vezi sledeće: „Sabljom ne poseku velik broj, ali tim više ubiju svojim strelama koje sa toliko umešnosti odapinju iz lukova napravljenih od rogova, da ih je jedva moguće izbeći... Ratuju na konjima koji jure napred ili se povlače, a često simuliraju i bekstvo. Ali ne mogu dugo da ratuju, inače kad bi im izdržljivost bila tolika koliko im je silovit napad, bili bi nepodnošljivi. Većinom usred žestoke borbe napuštaju bitku, pa se iz bega vraćaju u boj i, kad bi poverovao da si već pobedio, baš tada dolaziš u smrtnu opasnost.“

U samostanskim analima iz prve polovine X veka, u kojima su hroničari zabeležili značajne događaje iz tih godina, često je reč o Mađarima. Oni pričaju o tome kako su Mađari odneli pobjedu u Lombardiji (severna Italija), „s gnusnim i đavolskim uzvicima hui-hui“ jurišajući na vojsku kralja Berengara; kako je prošao pomalo slaboumni fratar Heribald iz St. Galena, koji je dočeka Mađare i s njima jeo i pio u samostanskom dvorištu; kako je Botond probio „zlatnu kapiju“ Vizantije.

Međutim, Mađari su zapadnjačku tešku konjicu, ritere u oklopu od glave do pete, mogli pobeđivati samo dotle dok ovi nisu sagledali njihov način ratovanja,

a naročito dok su ritere njihovi vladari i krupni feudanci koristili prvenstveno u međusobnim borbama (pri čemu su neretko zvali upomoć i lutajuće grupe Mađara). Kad je sredinom X veka ojačala kraljevska vlast u Nemačkoj i kad je okončana feudalna anarhija, Mađari su se našli u veoma teškom položaju. Razvijenijoj ratnoj tehnici pokušavali su parirati još jedno vreme tako što su za pustolovne ratne pohode koncentrisali veće snage. Međutim, i pored toga su 955. godine Mađari, predvođeni Lelom i Bulčuom, pretrpeli odlučujući poraz. U dolini reke Leh (Lech) kod Augsburga združena vojska Otona I učinila je kraj mađarskim pustolovnim krstarenjima.

* *Prüm* – gradić u Nemačkoj, zapadna Pruska, između Bona i Trira, blizu granice sa Belgijom; klimatsko lečilište: do 1801. godine benediktinska opatija.

OD STVARANJA DRŽAVE DO NAJEZDE TATARA

(Mađarska u periodu ranog feudalizma)

Knez Geza priprema stvaranje države

Prema verovatno preteranim podacima hroničara, iz doline Leha vratilo se svega „sedam jasnih Mađara“. Nesumnjiva tragedija Lela (u narodnom predanju poznat kao Lehel) i Bulčua značila je, u svakom slučaju, da su se Mađari našli pred raskršćem: ili će se pomiriti sa sudbinom Huna i Avara i potpuno propasti ili će se i sami prilagoditi svojim razvijenijim zapadnim susedima. Od skitanja za stadima i nomadskog stočarenja preći na poljoprivredu vezanu za jedno mesto, umesto društvene jednakosti slobodnih pastira naći se u potčinjenosti, pod vlašću nekolicine zemljoposjednika, umesto paganskih običaja preuzeti disciplinu hrišćanske crkve – to je put koji su Mađari morali preći.

Stvaranje države nije usledilo samo pod prinudom spoljnih okolnosti. Feudalni poredak nije bio sasvim bez korena u tadašnjoj Mađarskoj. Mađarsko pastirsko društvo (društvo prvobitne zajednice) već u doba naseljavanja nije moglo biti potpuno jedinstveno, a pod dejstvom pustolovnih krstarenja ono se još više raslojilo. Koristi od pljačkaških ratnih pohoda imali su prvenstveno plemenski i rodovski prvaci, „plemenska aristokratija“. Veći deo plena pripadao je njima, njih su služili robovi, slovenski zemljoradnici su obrađivali zemlju za njih, a od naoružanih slobodnjaka koje su oni izdržavali formirale su se oko njih prave male vojske. Plemenske vođe su već bile na putu da postanu velika feudalna gospoda. Istovremeno, u redovima zemljoradnika je već u velikom broju bilo trudbenika i robova čije držanje na uzdi je bilo u interesu vođa (vladajuće klase u nastajanju). Kako je tu ulogu mogla da peruzme samo feudalna država, s pravom se može reći da je i unutrašnja situacija u Mađarskoj bila zrela za stvaranje države.

Pripreme za odlučujuću promenu učinio je knez Geza (972-997). Osamnaest godina posle Augsburga on nije vodio rat već je poslao delegaciju nemačkom caru u Kvedlinburg, koji se nalazio u ubavim brdima Harca (Harz). Tražio je sveštenika i pozvao ritere pa se, zbog političkih interesa, i sam pokrstio, iako je svoje paganske običaje zadržao do kraja života. Oženio se Šaroltom iz porodice erdeljskih đula, koja je prešla u vizantijsko hrišćanstvo, čime je Geza ojačao svoj unutrašnji položaj. Svom sinu Išvanu pribavio je za ženu Gizelu iz bavarske vojvodske kuće i time utro put svojim vezama prema Zapadu. Istovremeno, sve one koji su se opirali njegovoj politici bespoštedno je pobio. Prema predanju, nije se libio da okrvavi ruke u obračunu sa buntovnicima, ali je bio široke ruke prema stranim riterima. Svojom politikom je u velikoj meri pripremio put svome sinu (Svetom) Išvanu I*.

Kralj Ištvan, osnivač države

Gezina politika izazvala je veoma žustro protivljenje među pristalicama starih rodovskih sloboda i plemenske odvojenosti. Jedan deo poglavara plemena i rodova – koji su za vreme pustolovnih pohoda živeli tako reći nezavisno – bojeći se za svoju vlast, otvoreno se suprotstavio novom, takozvanom hrišćanskom knezu. Najpoznatiji buntovnički vođa bio je Kopanj, sin – po paganskom običaju, do glave obrijanog – „Čelavog“ Zerinda, koji je, kao bliski rođak kuće Arpad, posle Gezine smrti čak pretendovao na kneževski položaj. Ovaj poglavar iz Šomoda nije prezao ni od toga da se lati oružja protiv mladog vladara. Ištvan ga je, međutim, uz pomoć crkve i nemačkih ritera, pobedio i naredio da se njegovo telo raščereči na četiri dela, kako bi delovi bili izloženi na kapijama Estergoma, Vesprema, Đera i Erdelja, kao opominjući primer. Sličnu sudbinu doživeo je kasnije i moćni gospodar Moriškog kraja, Ajtonj, koji – prema legendi o Gelertu – „nikako nije hteo da se pokori kralju Ištvanu, uzdajući se u brojnost svojih vitezova i plemenite gospode“. Ištvanov ujak iz Erdelja, Đula, videvši sudbinu Kopanja i Ajtonja, nije ni pokušao oružanu pobunu – popustio je i s njim se pokorio i poslednji buntovni vođa.

* (*Sent*) *Ištvan I* – I. (Szent) István, u našoj istoriografiji poznat i pod imenom (Sveti) Stefan I. U daljem tekstu: Ištvan I.

Posle pobeda koje je postigao protiv buntovnih vođa, Ištvan se 1000. godine krunisao za kralja. Skoro istovremeno sa susednom Češkom i Poljskom, i Mađarska je postala feudalna kraljevina.

Ištvan je svoje kraljevstvo, već prema običaju toga doba, izvodio iz „milosti božje“, ali su materijalnu osnovu njegove moći činili kraljevski posedi. Svoju vlast je, osim na kneževsku imovinu, proširio i na posede buntovničkih vođa i na površine bez gospodara, pa je čak potkresao i rodovske posede. Na taj način je neposredno raspolagao sa više od polovine državne teritorije, iako je svoje pristalice i crkvu veoma bogato darivao. Ova činjenica je olakšala teritorijalnu organizaciju zemlje.

Međutim, posle savladavanja buntovničkih vođa, plemenska samostalnost je potpuno nestala, a plemena i rodovi su se raspali. (Zbog toga se u raznim delovima Mađarske susrećemo sa toponimima koji podsećaju na imena nekadašnjih plemena – Đarmat /Gyarmat/, Jene /Jenő/, Ker /Kér/, Tarjan /Tarján/ i dr.) Kralj Ištvan je potom, umesto jedinica zasnovanih na krvnoj vezi, organizovao državu na teritorijalnom principu i u skladu s tim stvorio takozvane kraljevske županije (királyi vármegye).

Sistem županija kralj Ištvan je preuzeo posredstvom Slovena, iz ostavštine Karla Velikog. Sama reč megye (županija) je slovenska i znači granicu, među (tj. označava granicu, područje vlasti grada koji se nalazi u centru županije). Jedan deo naziva županija je slovenskog (na primer, Nograd, Čongrad itd.), a drugi mađarskog porekla (na primer, županije Solnok, Čanad, Sabolč itd. nose imena svojih prvih župana).

Sistem županija je već u Ištvanovo vreme obuhvatio gušće naseljene teritorije u zemlji. Pojedine županije su obuhvatale ne samo kraljevske posede, koji su bili u većini, već i crkvene i svetovne veleposede i salaške posede slobodnjaka na svojoj teritoriji. Upravni delokrug župana (comes), koji je stajao na čelu županije,

prostirao se do izvesne mere i na privatni posed. Kraljevski posedi u županiji služili su delom za izdržavanje kraljevskog dvora, a delom za izdržavanje kraljevske vojske u utvrđenim gradovima. Shodno tome razlikovala se i njihova organizacija. Ljudstvom koje je opsluživalo kraljevski dvor upravljale su tzv. kurije – ekonomski centri. Među službujućim ljudstvom različitog pravnog statusa bilo je ribara, lovaca, konjušara, pastira, pekara, kolara, kovača, ćurčija, sokolara, glasnika, svirača itd. Posebno su bili organizovani vojska i osoblje utvrđenih gradova. Privrednim i vojnim poslovima grada upravljaju gradski kmetovi.

Uporedo sa organizovanjem feudalne države i sistema kraljevskih županija, išla je i organizacija crkve. U njenom arsenalu su bile zastupljene metode ubeđivanja i nasilja. Usledile su godine sporog prilagođavanja novoj veri, novim običajima, moralnim normama i novom načinu života. Kralj je organizovao benediktinske opatije (najčulenija je bila u Panonhalmi, u blizini Đera), nadbiskupije u Estergomu i Kaloči, a na više mesta biskupije (na primer, u Egeru, Đeru, Vespremu, Erdelju). Kralj Ištvan dao je prednost zapadnoj, rimskoj formi hrišćanstva, ali bez nasilnog onemogućavanja uticaja istočnog, vizantijskog hrišćanstva.

Kralj Ištvan, kao i ostali feudalni vladari toga doba, još nije imao stalnu prestonicu – u najboljem slučaju imao je omiljena mesta boravka. Kraljevi su tada, a to važi i za Ištvana, tokom većeg dela godine putovali po državi. Ištvan je odsedao čas u jednoj čas u drugoj kuriji. Sa svojom mnogobrojnom pratnjom trošio je jedan deo poreza uaturi i u međuvremenu delio pravdu velikašima i slobodnjacima u okolini. U njegovoj pratnji bili su vojnici i velikodostojnici dvora, a među njima i veliki župan i dvorski sudija (preteče župana i državnog sudije).

Uvođenje novog društvenog poretka bilo je skopčano sa mnogim teškoćama. Privatna svojina, crkva, hrišćanski obred – sve je to bilo novo i za veliku većinu potpuno strano. Zato je kralj hteo da i zakonima učvrsti privatnu svojinu zemljoposjednika i pravo slobodnjaka na poslednju volju, želeo je da i zakonom utvrdi crkvenu desetinu (desetak) i naredio je da svakih deset sela sagrade jednu crkvu.

Na teškoće jasno ukazuje strogost kojom su se, na primer, nastojali širiti hrišćanski običaji. Zakoni su, preteći strogim kaznama, propisivali da nedeljom niko ne sme da radi nego da svi moraju ići u crkvu: „Ako neki sveštenik ili župan ili neki drugi vernik vidi nekoga da nedeljom radi sa volovima, neka mu se oduzme vo i neka se dâ gradskom stanovništvu da ga pojede. A sveštenici i župani neka naredi svim seoskim kmetovima da po njihovom naređenju svi idu u crkvu, stari i mladi, muškarci i žene, izuzev onih koji čuvaju ognjišta“. One koji u crkvi „smetaju drugima pričajući isprazne priče“ jedan zakon osuđuje na ponižavajuće proterivanje, a ako su mladi i neporočni, na bičevanje i šišanje kose. Prvi zakoni su, u stvari, izražavali volju i namere kralja. „Zakonodavstvo“ se tada sastojalo u tome što je vladar – pošto sasluša kraljevski savet sastavljen od biskupa i velmoža prisutnih tog momenta na dvoru – dao da se na latinskom jeziku zapiše njegova naredba.

Dva zakonika kralja Ištvana, iako rađeni po stranim uzorima, ipak daju mnogo podataka o tadašnjem društvu. Pada u oči oštra razlika između slobodnjaka i robova, koji se smatraju predmetom svojine. Ali, upadljive su i razlike među slobodnjacima. Čak i kazna za istovetno krivično delo izriče se po drugom merilu, zavisno od toga da li je reč o pripadniku neposredne kraljeve pratnje, odnosno o njegovom lako naoružanom vojniku, ili o običnom slobodnjaku. (U zavisnosti od svog društvenog položaja, na primer, onaj ko ubije svoju ženu plaćao je 50, 10 odnosno 5 junadi. Za ubistvo roba sledovala je samo naknada štete.)

Kralj Ištvan je svojim zakonima i oružanom silom, uz pomoć župana i biskupa, pokušavao da ukoreni novi društveni poredak. Istovremeno je činio sve da odbrani nezavisnost zemlje. Kada je 1030. godine nemački car Konrad II napao Mađarsku, Ištvan je odbio napad. Kralj Ištvan je, dakle, ne samo stvorio feudalnu državu nego ju je i odbranio. Stoga se on opravdano svrstava među najveće ličnosti mađarske istorije.

Borbe za presto, napadi Nemaca i pobune pagana

Tokom četiri decenije, između smrti kralja Ištvana (1038) i stupanja na presto Lasla (1077), za Mađarsku su usledila teška iskušenja, mutna i tegobna vremena. Dve velike paganske pobune imale su za cilj da obore još slab i neuobličen feudalni poredak. Usled borbi oko prestola unutar kuće Arpad, zemlja je od 1038. do 1077. godine imala čak sedam kraljeva (Peter, Aba Šamuel, Peter – po drugi put, Andraš I, Bela I, Šalamon i Geza I, a od njih je samo Geza umro prirodnom smrću.

Razlog razdora oko prestola bio je to što u XI i XII veku u dinastiji Arpad nije bio ustanovljen red nasleđivanja. Da li će vladara na prestolu naslediti njegov mlađi brat ili prvorođeni sin – to se odlučivalo uglavnom u borbi između braće (posle Andraša I – njegov brat Bela ili Andrašev sin Šalamon, posle Bele I – njegov sinovac Šalamon ili Belin sin Geza I). Preče pravo prvorođenog sina (primogenitura) podržavali su hrišćanski pravni običaji, a nasledno pravo mlađeg brata, najstarijeg muškarca (seniorat) održavalo se na osnovu običajnog prava. (Nomadski narodi nisu mogli sebi dozvoliti da na kneževsku stolicu sedne eventualno neko dete ili čak odojče.)

Korist iz sukoba među braćom izvlačili su veleposednici, koji su od sukobljenih strana mogli očekivati sve novije i novije poklone feuda, kao i nemački car, kome su razmirice služile kao dobar povod za intervenciju. Nemački carevi su sredinom XI stoleća – na vrhuncu svoje moći – otvoreno težili da budu gospodari sveta i nastojali su da mlade feudalne države koje su se prostirale istočno od njihovih granica (Poljska, Češka, Mađarska) kao vazale podvrgnu svojoj vrhovnoj vlasti. Mnogo puta su vodili ratove i protiv Mađarske (pomenimo samo najveće: 1030, 1044, 1051, 1063, 1074). Nikad, međutim, nisu uspeali da ostvare trajnije uspehe. Kralj Peter (1038-1041. i 1044-1046) svoju vazalsku zakletvu caru platio je gubljenjem prestola, a zatim i životom, a Šalamon (1063-1074) progonstvom i nestajanjem u tami anonimnosti.

Iz istorijskih izvora proizlazi da su Mađari primenjivali taktiku spaljene zemlje. Pred carskim vojskama koje su nastupale duž rabe ili Dunava sve su evakuisali i pustošili, a zatim su izgladnelu neprijateljsku vojsku prinuđivali na povlačenje. Tragove toga u predanju navodno čuva naziv Verteških brda, odakle su „posramljeni Nemci, ostavivši svoje šatore i svu opremu i odbacujući svoje oklope (vért – oklop, prim. prev.), pobegli nazad u Nemačku“.

Sa stanovišta društvenog razvoja najveću opasnost predstavljale su pobune pagana. Kralj Ištvan je, doduše, potukao i dao da se raščereče na četvero buntovničke vođe, zatim je „u veri pokolebanog“ plemenskog poglavara Pečenega, Tonzubu, zajedno sa ženom, živog sahranio. Vazula, koji je naginjao paganima, dao je oslepiti, a pored toga naredio je da mu se u uho uspe vrelo olovo – no snage starog poretka

ipak nije uspeo dokraja da uništi. Slobodnjaci koji su izgubili slobodu ili oni kojima je sloboda bila ugrožena, kao i sluge koje su im se priključile, nisu hteli da se pomire sa svojim podređenim položajem, a pošto je u njihovim očima novi poredak oličavala prvenstveno crkva, i njihova mržnja je u prvom redu bila usmerena ka crkvi i njenim sveštenicima.

Godine 1046, kada je Peter, Ištvanov nećak, a sin venecijanskog dužda, inače naklonjen nemačkom caru, po drugi put svrgnut sa prestola – izbila je velika oružana pobuna pagana. Njen vođ bio je Vata iz Bekeša, koji je „obrijao glavu i sa tri perčina živeo po paganskim običajima“. Ustanici su „osudili na smrt sve državne dostojanstvenike“ i „istrebili skoro sve sveštenike ove zemlje (među njima i poznatog biskupa Gelerta)“. Stupajući na presto, kralj Andraš I prvo je iskoristio pobunjenike, a zatim ih pobio. Godine 1061, pošto je i sam kralj Andraš postao žrtva borbe među braćom i našao počivalište u kripti crkve tihanjskog samostana (koji je sam osnovao) – još jednom je planula vatra. Pod vođstvom Vatinog sina Januša ustanici su izišli pred Belu I, koji je stupao na presto, sa sledećim zahtevom: „Dozvoli nam da, po običaju naših otaca, živimo u paganstvu, da kamenujemo biskupe i istrebimo popove i crkveno osoblje, a skupljače desetine da povešamo“. Ponovljeni pokušaji starog poretka u obliku paganskih pobuna, međutim, bili su već sredinom XI veka osuđeni na neuspeh. Kralj, crkva i veleposednici regrutovani iz kraljevske pratnje bili su dovoljno jaki da ustanke uguše u krvi.

Učvršćenje feudalnog poretka za vreme Lasla i Kalmana

Posle slamanja paganskih pobuna siromašni slobodnjaci su pali u gorko iskušenje: ili će se pomiriti sa sudbinom i prihvatiti sudbinu kmetova, ili će kao besprizorni bežati prema graničnim područjima, u kojima još nije bio uspostavljen feudalni poredak. Onaj ko je prihvatio službu kod nekog biskupa, opata ili eventualno svetovnog feudalca, od svoje pređašnje slobode je mogao očuvati sve u svemu toliko da je mogao slobodno da bira svoga feudalnog gospodara („može slobodno da služi tamo i onome kome hoće“ – tako su određivale ovo pravo povelje o oslobođanju sluga). Za veliku većinu, očigledno, nije bilo drugog izlaza osim da budu kmetovi. Mnogi su se, ipak, teško mirili sa sudbinom i pokušavali su da pobegnu od neminovne nevolje. Tokom skoro jednog ljudskog veka zemlja je vrela od skitnica i naoružanih slobodnjaka koji su lutali, terajući svoju stoku. Kralj i crkva nastojali su da i njih prinude da se stalno nastane. Kraljevski i crkveni skupljači dobara hvatali su lualice i njihovu stoku, da bi stoku podelili između sebe, a lualice naselili. Promene se više nisu mogle izbeći.

Za vreme (Svetog) Lasla I (1077-1095) i Kalmana Kenjveša (Könyves Kálmán – 1095-1116) feudalni poredak se neopozivo učvrstio. Ime kralja Lasla postalo je legendarno još u vreme kad je kao vojvoda pobedio Kune koji su bili upali u Mađarsku. Narod je s nadom prihvatio heroja iz Čerhalme „koji je druge ljude nadvisivao za glavu“ i čiju je slavu već tada ovekovečio opevavši je u predanju, a stolecima kasnije i Verešmarti i Aranj, pesnici koji su oživeli legendarne likove junaka mađarske prošlosti.

Laslo je stupio na presto sa željom da učini kraj spoljašnjoj opasnosti koja je pretila zemlji, kao i unutrašnjoj nestabilnosti. Njegovoj nameri je pogodovalo to

što je u to vreme između pape i careva vođena borba o svetski primat, pa je tako Mađarska bila oslobođena opasnosti od stalnih nemačkih nasrtaja. Nemački car Henrik IV je upravo u godini Laslovog stupanja na presto bio prisiljen da „ide u Kanosu“. (Car je bio prinuđen da se pokloni pred Grgurom VII, borbenim, velikim likom papske svetske prevlasti. Napušten od velikih feudalnih vazala, Henrik IV je usred zime, sa malobrojnjom pratnjom prešao Alpe i učinio pokajničko hodočašće papi, koji je boravio u italijanskom gradu Kanosi.)

Najveće iskušenje za Laslovu vladavinu predstavljalo je učvršćenje privatne svojine i crkve. Zbog ustanaka, razmirica oko prestola i nemačkih napada, u sve nesigurnijim vremenima, izvanredno se raširila pojava krađa. Stari rodovski poredak nije poznavao privatnu svojinu, pa nekoliko decenija posle stvaranja države nije moglo biti dovoljno da pojam „moj“ i „tvoj“ pređe u naviku. U cilju jačanja feudalnog poretka kralj je doneo stroge, drakonske zakone.

U njegovim zakonicima može se pročitati: slobodnjak, ako ukrade vrednost veću od jedne kokoške, ima da bude obešen, a cela njegova imovina da se zatre. Robu, ako ukrade, neka mu se odseče nos, a u ponovljenom slučaju neka bude obešen. Ako neko kupi ukradenu stvar, treba smrću kazniti ne samo kupca i prodavca već i one koji znaju za to. Ni optuženi za krađu nije u lakoj situaciji. Ne postoji obaveza dokazivanja optužbe već optuženi može da traži svoju pravdu „božjim sudom“, to jest pomoću užarenog gvožđa, shodno određenim crkvenim propisima. Kralj je veliku strogost primenjivao i prema ostacima starog paganstva. Naredio je da se restauriraju crkve i da se oni koji nedeljom ne idu u crkvu „popravljaju batinama“. „Koji pak prema paganskom običaju prinose žrtve pored bunara ili nose poklone pred drveće, izvore i stene, neka za svoj greh plate jednim volom.“

Laslovu politiku nastavio je i njegov sinovac Kalman, koji je nadimak Kenjveš (Könyves – knjiški) dobio zato što je, mada slabunjave građe, bio veoma obrazovan i za svoje vreme prosvećen čovek. Prvobitno mu je bilo namenjeno da bude biskup u Varadu (Nađvarad, sada Oradea u Rumuniji). No, pošto je naredio da se samostanima oduzme jedan deo zemlje i ribnjaka, hroničari koji su poticali od klera bili su veoma kivni na njega i opisivali su ga kao pravog gnoma*: „Bio je nejake telesne građe, ali lukav i bistar, nalik na jazavca, kosmat, slabog vida, grbav, ćopav i tepav“. (Sadržaj hronike se toliko ukorenio u narodnoj svesti da je ovaj kralj čak i na milenijumskom spomeniku u Budimpešti predstavljen kao grbavac!)

Zakoni iz Kalmanovog vremena pokazuju da je na prelazu XI i XII veka feudalni poredak već bio uspostavljen i učvršćen. Odmazda zbog krađe je već znatno blaža (kome se dokaže krađa, taj će u najgorem slučaju biti „samo“ oslepljen ili prodat u roblje), što dopušta zaključak da se postepeno ukorenilo uvažavanje privatne svojine.

Laslo, a naročito Kalman, po prestanku napete situacije vodili su osvajačke ratove. To je uočljiva zakonitost feudalnog poretka. Čim uspe da učvrsti unutrašnji klasni poredak i da eliminiše neposrednu opasnost od napada izvana, feudalna država počinje sa osvajanjima. Tako su činili i mađarski kraljevi. Na to su ih podsticali krupni feudalci, željni novih poseda i položaja, kao i pape koje su htele da šire svoju moć na račun pravoslavne crkve. Laslo, Kalman, a za njima i ostali kraljevi iz dinastije Arpad, pokušavali su da osvoje slabije balkanske države i rusku Galiciju, koja se prostirala sa one strane Vereckog prevoja. Već je Laslo započeo osvajanje Slavonije i Primorske Hrvatske. Kalman je to dovršio i proširio svoju feudalnu vlast na dalmatinske trgovačke gradove Zadar i Split.

* *Gnom* – mitološki naziv za zemaljskog ili brdskog duha koji živi pod zemljom i čuva blago.

Do Kalmanovog doba u biti je završeno uobličavanje feudalnog društva. Od slugu sa vrlo raznolikim pravnim statusom i degradiranih slobodnjaka oformile su se konture docnijeg kmetstva. Najveća promena je bila u tome što je sve veći broj nekadašnjih slugu mogao da stvori samostalno seljačko domaćinstvo. Od svoga gospodara dobijali su plug, zaprežnu stoku i zemlju za obradu, što su morali odrađivati kulukom (unutrašnjom službom, obavljanjem poljoprivrednih radova), odnosno davanjima u naturi. U jednom pogledu su se nekadašnje (ropske) sluge, koje su nesumnjivo dospеле u bolji materijalni položaj, ipak značajno razlikovale od degradiranih slobodnjaka – nisu mogle da napuste svoga feudalca, da se sele. Zajedničko je pak u njihovoj sudbini to što su, nezavisno od svog porekla i pravnog položaja, svi bili prisiljeni da služe feudalcima.

Do početka XIII veka ojačala je i vladajuća klasa feudalaca. Naročito je porastao značaj veleposednika regrutovanih iz kraljeve neposredne pratnje. Pošto su feudalci nove feude mogli dobijati prvenstveno iz kraljevskih poseda, u međuvremenu se njihov fond znatno smanjio, a uporedo s tim i vojne posade u kraljevskim gradovima. Kalman je zato nastojao da sačuva postojeće kraljevske posede, s jedne strane, a s druge je svoje feudalce obavezao da mu, u srazmeri sa svojim prihodima, stave na raspolaganje oklopnike i lako naoružane vojnike. Na taj način želeo je da nadoknadi smanjenje broja vojnika u kraljevskim gradovima i da ujedno stvori bolju, moderniju vojsku za česte ratove.

Borbe protiv osvajačkih nastojanja Vatikana i Vizantijskog carstva

Istinska zasluga Lasla i Kalmana jeste učvršćenje feudalnog društvenog uređenja, koje je u to vreme još značilo veliki korak napred. Međutim, mađarski kraljevi u XIII veku nisu toliko sledili primer svojih prethodnika u unutrašnjem izgradjivanju države, već su svoje snage angažovali u sebičnoj osvajačkoj politici. Teško bi se mogli nabrojati svi ratovi koje su vodili na Balkanu i naročito u Galiciji, a sa čijim vladarima je kuća Arpad inače bila u najtešnim rodbinskim vezama. (Upravo te mnogostrane rođačke veze služile su im kao opravdanje za uplitanja.)

Međutim, uporedo sa nastojanjima mađarskih kraljeva, inače kratkog života i kratke vladavine (Ištvan II 1116-1131, „Slepi“ Bela II 1131-1141, Geza II 1141-1162, Ištvan III 1162-1172, protukralj Laslo II 1162-1163, protukralj Ištvan IV 1163-1165) – da na desnoj obali Save organizuju vazalske banovine i da pod svoju vrhovnu vlast stave Galiciju – papski dvor i Vizantijsko carstvo su sa svoje strane nastupali sa zahtevima da Mađarska bude njihov vazal. Istina, ove dve spoljne sile nisu nikada bile toliko opsane po nezavisnost Mađarske kao što je to, na primer, u XI veku bilo Nemačko carstvo, ali borba se decenijama produžavala zbog činjenice da je svaka od njih organizovala svoje pristalice unutar zemlje. Papstvo su podržavali crkveni, a vizantijska nastojanja prvenstveno svetovni feudalci.

Stalno ratovanje odgovaralo je krupnim feudalcima. Kraljevi su bili prinuđeni da koriste vojsku velikaša i zato su nastojali da ih pridobiju sve novim i novim poklonima i povlasticama. Sve ugledniji svetovni veleposednici bacali su oko i

na ogromne crkvene posede. Međutim, iza mađarskog sveštenstva bio je papa sa svojom povećanom međunarodnom moći, a obično i kraljevski dvor.

Borbe oko prestola sredinom XII veka stvorile su pogodnu situaciju za sudar između svetovnih i crkvenih feudalaca. Još je protiv Kenješ Kalmana pokušao da organizuje zaveru njegov mlađi brat Almoš, međutim, kralj je surovo, ali za ono doba ne neuobičajeno, kaznio zaverenike: naredio je da se Almoš i njegov sinčić oslepe. No, pošto je Kalmanova loza izumrla sa njegovim sinom Ištvanom II, kao jedini muški izdanak kuće Arpad na presto je došao Bela II (Slepi). Njegova vladavina je, prema hroničaru, započela time što je na krvavoj skupštini u Aradu zaklano šezdeset i osam opozicionih velikaša koji su smatrani krivcima za oslepljivanje kralja.

Razmirice oko prestola došle su do vrhunca oko 1160. godine. Tada se u poslove Mađarske direktno umešao vizantijski car Manojlo I Komnin, koji se bojao da će mađarski kraljevi ugroziti njegovu hegemoniju na Balkanu. Kao poslednji car propadajuće Vizantijske imperije, on je protiv Ištvana III, unuka Lasla I, koji je uživao podršku pape, podržavao dvojicu njegovih stričeva. Lasla II, a posle njegove smrti Ištvana IV, dovele su na mađarsku teritoriju vizantijske legije. Ištvanovi uspesi bili su, međutim, tek prolaznog karaktera, a posle njegove smrti raspršili su se i njegovi snovi – međunarodni autoritet Vizantije naglo se srozavao.

U poslednjoj četvrtini toga veka, za vreme vladavine Bele III (1172-1196), usledilo je privremeno zatišje. Bela III je bio mlađi brat Ištvana III, odgajan je na vizantijskom dvoru i na presto je stupio kao državnik velikog obrazovanja i širokih pogleda. On je u Vizantiji dobro savladao diplomatsku lukavost i veštom politikom stvorio je ravnotežu između različitih grupa. Tokom četvrt stoleća ponovo je bilo zavlдалo spokojstvo i jasno se pokazalo koliko je Mađarska napredovala od vremena stvaranja države.

Privredni razvoj i duhovni život krajem XII veka

Prva i najuočljivija promena, jedna od najvećih u XI i XII veku, bila je stalna naseljenost Mađara. Nastajanje najčešćeg odblika nastambe – sela – nauka objašnjava razvojem poljoprivrede oko zimskih konačišta. Mađari, kao nomadski pastiri, leti su lutali za svojim stadima, a samo zimi je njihovo konačište bilo nešto stalnije. Oko njega su se oni još i u svojoj levedijsko-dnjestarskoj domovini pomalo bavili zemljoradnjom. Kad je poljoprivreda počela dobijati na važnosti, postepeno se ustaljivalo zimsko konačište. Od zimskog konačišta nastalo je selo, a postepeno se uobličio i njegov atar. Pored šatora podizane su primitivne zgrade, kuće. Potom su i u letnjem periodu samo pastiri napuštali selo, a većina življa je ostajala tu. Odavde je zaprežna i stoka za mužu isterivana na obližnje pašnjake, odavde se nedeljom, ostavivši u selu samo čuvara ognjišta, pod vodstvom seoskog kmeta išlo u najbližu crkvu.

Vežanost sela za jedan lokalitet ostvaruje se postupno, kao što se postupno stiče i navika na zgrade, „kuće“. Kad se iscrpi ono malo oranica u blizini sela, često se nove oranice krče na sasvim udaljenom delu atara, pa se i selo preseljava onamo. U takvom slučaju je onda i zakonom bilo teško vratiti stanovništvo u blizinu jedine stalnije građevine – crkve. Nije bilo lako ni navikavanje na teskobne, zagušljive i zadimljene „kuće“ i stoga, čim vreme dozvoli, stanovnici sela, pa delimično

i gradova, rado se sele u zračne i čistije šatore podignute u dvorištu. To je, kao mađarska specifičnost, palo u oči frajzingenskom biskupu Otu kada je 1147. godine prolazio sa krstašima (II krstaški rat) kroz Mađarsku. „Pošto su im stanovi u selima i gradovima veoma loši, građeni od trske, ređe od drveta, a još ređe od kamena, tokom celog leta i jeseni stanuju u šatorima.“

Većinu naselja u XI i XII veku odaje već njihovo ime. Sva mesta nazvana po vlastitim imenima (na primer, Čepel, Solnok itd., zatim sa završecima -međer, -kirt /kürt/, -tarjan) spadaju među najstarija. Iz toga vremena su i ona mesta čija imena upućuju na njihovu tadašnju društvenu ulogu, zatim na zanat kojim se bavilo celo selo (na primer, Tarnok /Tárnok/ – rudar, Udvarnok – dvoranin, Kovači – kovački, Njergeš – sedlar, Čatari – borački odnosno selo koje pravi štitove, itd.).

Ta dva veka su, međutim, ne samo vreme definitivnog naseljavanja već i doba proširivanja nastanjenih teritorija. Polako su naseljavane ranije nenastanjene ledine, pa i pogranični krajevi. (U vezi sa istorijskom prošlošću Sekelja, oslanjajući se na istraživanje toponima uporedne dijalektologije, smatra se da su oni bili etnički element koji je živeo raštrkan u Zadunavlju, a u većim grupama u Bihar, krećući se od početka duž linije ledina. Biharski ogranak zadržao je svoju drevnu plemensku organizaciju, dospevajući sve istočnije, dok se u XIII veku nije našao na svome konačnom staništu.)

Tokom naseljavanja nastala su, u beskrajnim šumama i u brdskim krajevima, mnoga naselja. Mađarska, čije su samo ravnice, pobrđe i rečne doline zauzeli osvajači nove domovine, preobrazila se u naseljenu teritoriju sve do Karpata. Međutim, mađarski narod nije bio u stanju da sam izvrši ovako grandioznu ekspanziju. Neprekidno su pridolazili stranci, a mađarski kraljevi pozivali su mnoge druge narode i naseljavali ih tokom ovih vekova. Asimilirani su pojedini delovi Pečenega, Avara, Kaliza, Uza i Izmaelita (muslimanskih trgovaca). (U seljavanje Jasa i Kuna usledilo je u XIII veku.) Toponimi: Nemeti – nemački, Olasi – italijanski, Čehi – češki, Orosi – ruski već unapred upućuju na njihovo poreklo. Strani kolonisti (hospesi) rado su dolazili u Mađarsku. Oni su većinom bežali iz svojih domova pred razvijenijom feudalnom eksploatacijom. Tu su pak dobijali vredne povlastice i ogromne površine zemljišta. Nemci su se naseljavali uglavnom u novoosnovanim gradovima, a iz XII veka potiču i izdvojena naselja Sasa u Erdelju (Transilvaniji) i Sepešu (Spiškoj kotlini, Slovačka). Seoski kmetovi i knezovi osnivali su nemačka, slovačka, ukrajinska i rumunska sela.

Narodi Mađarske – Mađari i nemađari – obrađivali su ogromne površine zemlje. Najveći zemljoposjednik bio je kralj, mada je sveštenstvo i plemstvo sve više povećavalo svoje posede na račun kraljevskih. Za posede iz vremena dinastije Arpad, pored velike rasprostranjenosti, bila je karakteristična i njihova disperzija. Iz raspoloživih spiskova opatije Demeš (Dömös) iz 1138. godine proizlazi, na primer, da je stotinak sela koja su pripadala ovoj opatiji bilo rasuto od Šomođa i Tolne do Čongrada i erdeljskih krajeva. Iz pomenutih povelja može se saznati i to da su crkveni kmetovi bili obavezani prvenstveno na razna davanja u naturi: hleba, šerbeta, stoke, žitarica ili jednog dela ribarskog ili lovačkog ulova. („A mera ribe je četiri dlana“ – može se pročitati u povelji o obavezi ribara iz Helembeda da u vreme velikog posta dnevno predaju po 30 komada ribe.) U Erdelju starešina opatije je imao kopače soli, a drugi su bili obavezni da je transportuju. Zidari i tesari „obavezni su da popravljaju od starosti oronule zidove i krovove crkava, da za račun samostana grade nove radionice i staje za goveda, da zagrađuju ribnjake itd. Veleposed iz toga vremena je autarhičan – sve sam proizvodi.

Najvažnija privredna grana bila je poljoprivreda. Za poljoprivredne radove korišćeni su drveni ali gvoždem okovani plug, zatim srp, kosa i mlatilo. Pored zemljoradnje vrlo važnu ulogu imalo je stočarstvo. U Panonskoj niziji slobodno su se napasala ogromna stada stoke koja nikad nije videla staju. U brdskim krajevima je postojalo brdsko stočarenje, a po hrastovim šumama i močvarnim predelima držan je, uglavnom slobodno pušten, veliki broj svinja. Osim toga, ribolov i lov imali su mnogo veći značaj nego danas.

O kulturnoj razvijenosti u tim stolicima postoje manjkava saznanja, jer ima relativno malo preostalih izvora. O Mađarima iz vremena naseljavanja govore, tako reći, samo otkopane grobnice.

Spomenici iz XI-XII veka su već mnogo rečitiji. Iz ovog razdoblja su sačuvani prvi spomenici građevinarstva (podzemni nivoi crkava u Feldebreu /Feldebrő/, Tihanju, Pečuju), poneki lep kapitel i klesani nadgrobni spomenik iz mnogobrojnih onovremenih crkava, među kojima se ističe sarkofag kralja Ištvana I, osnivača države, u Sekešfehervaru. O relativnom bogatstvu dvora Bele III svedoče kapela i deo utvrđenog dvorca kraljevske palate u Estergomu, otkriveni početkom 30-tih godina XX veka.

U XI-XII veku kulturni razvoj je određivala crkva. Sveštenici su se trudili da iskorene čak i uspomenu na pagansku veru. Žrtvom ove netrpeljivosti je verovatno postao i mađarski drevni ep i raboško pismo, koje je ponovo iskršlo tek u XVI veku u Sekelju. O nekadašnjoj paganskoj veri u najboljem slučaju ponešto odaje jedan deo praznoverica koje su se uporno održale, kao i motivi iz pojedinih narodnih pripovetki. (Na primer, opčinjavanje je nastavak paganskog izgovaranja čarobnih formula. Šaman* dobrog duha, čije rođenje najavljuju čudni predznaci, a dolazi na svet sa zubima, i koji u vidu crvenog plamena pobeđuje zle duhove koji se pojavljuju u plavičastom plamenu – u svetu narodnih bajki postao je đak grabancijaš, a od šamana zlog duha postala je ružna lutka sa gvozdenim nosom.)

Jezik tadašnjeg crkvenog obrazovanja bio je latinski. Dokle se crkvena vlast Rima prostirala, tj. izuzev istočne Evrope i Balkana, u celoj Evropi na latinskom su pisana žitija svetaca, hronike kojima su veličana dela kraljeva, kao i istorijski radovi (gesta). Na latinskom su sastavljane i povelje. Pisati i čitati su dugo znali samo sveštenici koji su svoja znanja sticali u samostanskim školama. Nekolicina crkvenih ličnosti koje su u svom vremenu smatrane veoma obrazovanim obrele su se i na pariskom univerzitetu. Verovatno je jedan od njih bio i Anonimus, bezimni zapisničar kralja Bele III, koji se smatra prvim mađarskim istoričarem.

Ostalo je svega nekoliko sporadičnih tragova mađarskog jezika – reči koje se nalaze u latinskim poveljama, kojima su obično označavani seoski atari. Prvi koherentan mađarski tekstualni spomenik – Posmrtno slovo – može se naći u Prajevom kodeksu, takođe na latinskom jeziku. Otprilike krajem XIII veka, nad grobom nekog Mađara, možda iz Čalokeza (Csallóköz), pop je na mađarskom jeziku rekao: „Vidite, prijatelji, šta smo: prah i pepeo smo.“

Iz odnosa koji su vladali u XI-XII veku jasno izbija na videlo kakvu je odlučujuću ulogu u tadašnjem feudalnom sistemu dobila crkva. Crkveni velikodostojnici, budući ujedno i jedni od velikih posednika u državi, bili su odomaćeni na kraljevskom dvoru, njihov glas ima najveću težinu u kraljevskom savetu, a kralj po pravilu šalje crkvene velikodostojnike kao poslanike na strane dvorove. Sveštena lica obavljaju poslove i u prvom državnom uredu – u Kraljevskoj kancelariji (Bela III je 1181. godine naredio da se napisмено zabeleži svaki predmet o kojem je raspravljano na kraljevskom dvoru).

Upadljiva je moć crkve. Ona neograničeno vlada nad ljudima – određuje njihovo delovanje, a nastoji da im propiše i misli. Sveštenici i monasi (u prvo vreme benediktinci, a kasnije cisterciti i premontrejci), učeći narod oranju, sejanju i vinogradarstvu, ujedno ga vaspitavaju i na poniznost i poslušnost prema kralju, crkvi i feudalcima. Oni feudalni klasni poredak predstavljaju kao božju volju, a bundžijama i prekršiocima crkvenih i svetovnih zakona prete večnim prokletstvom, dok vredne i poslušne kmetove ili sluge nagrađuju obećanjima o blaženstvu na onom svetu. Uloga crkve u stvaranju feudalnog klasnog poretka je vrlo važna, a njena ideologija je tokom vekova jedan od glavnih oslonaca feudalnog društva.

Zlatna bula

Krajem XII i početkom XIII veka u Mađarskoj su se odvijale veoma dalekosežne promene. Prethodno su se, doduše, odigrali događaji već mnogo puta viđeni u prošlosti. Posle smrti Bele III došlo je do oštrog razdora oko prestola između dvojice braće, Imrea i Andraša (kasnije Andraša II) i to je papi Inoćentiju III, koji se nalazio na vrhuncu svoje moći, poslužilo kao dobar povod da se po svojoj volji nametne za staratelja „svojim sinovima“, i da upravlja unutrašnjom i spoljnom politikom Mađarske. Borba između braće je prestala dolaskom na presto Andraša II (1205-1235), a tada je postala zaista vidljiva velika promena: raspao se sistem kraljevskih županija.

* *Šamani*- najniži sveštenečki red kod Tatara, Mongola, Mađara i drugih naroda; istovremeno su nadrilekari, čarobnjaci i vrači koji prizivaju duhove; igraju uz pratnju doboša, uz pesmu i često uz upotrebu narkotičnih sredstava, pa u ekstazi „uspostavljaju vezu sa duhovima“. *Šamanizam* je religija raširena kod mongolskih naroda; verovanje u zle duhove i duše umrlih ljudi i životinja koji vladaju svetom; prostire se od Laponije preko Sibira do Eskima i Indusa.

Osipanje kraljevskih poseda počelo je još u XI veku. Međutim, mnoge borbe među braćom ubrzale su ovaj proces, tako da su Imre i Andraš poklanjali već i čitave županije („Mera kraljevskog darovanja je neumerenost“ – može se pročitati u jednoj povelji iz toga doba). Kao posledica toga, u županijama je poremećena ravnoteža kraljevskih i privatnih poseda. Istina, kralj je još uvek bio najveći feudalac u zemlji, ali u većini županija njemu nije preostalo toliko poseda da bi, osloncem na njih, mogao da izdržava svoju upravnu, privrednu i vojnu funkciju. Raspad sistema kraljevskih županija, koji je bio jedna od temeljnih institucija u zemlji, doneo je nesagledive posledice.

Na prvom mestu, kraljevskoj riznici (koja je tada i još stolicima značila isto što i državni erar) trebalo je na neki način nadoknaditi prihode koji su izgubljeni poklanjanjem poseda. Stalni ratovi i povećana raskoš su im inače iziskivali nove prihode. Kralj je želeo da poveća svoje novčane prihode, umesto ranijih prihoda u naturi. Novčani promet je, međutim, bio mali, jer su i selo i veleposedi podjednako sve proizvodili sami, a proizvodnja za tržište je bila mala. Andraš II pokušavao je da se snađe putem obezvređivanja novca. Koristeći se kraljevskim pravom kovanja novca, učinio je da novac od plemenitih metala iz godine u godinu bude bezvredniji,

da sadrži sve manje srebra. Osim toga, kralj je – boreći se sa novčanim teškoćama – pravo naplate trošarine i prodaje soli dao u zakup izmaelitskim i jevrejskim zakupnicima (so je bila najvažniji, jedini začim u sveopštoj upotrebi). Zakupnici su koristili priliku i ucenjivali stanovništvo, što je izazivalo opšte ogorčenje.

Mnogi pokloni su dalje povećavali apetite feudalaca za posedima i vlašću. Raslojivši se na više frakcija, oni su vodili i oštre međusobne borbe. Meranci, koji su u Mađarsku došli sa kraljevom ženom – Nemicom – izazivali su mržnju (Meran je kasnije postao deo Tiorolske grofovije). Mađarski feudanci su u strancima videli nezvane rivale koji „se napasaju na dobrima zemlje“, te je organizovana zavera pod rukovodstvom palatina Banka i župana Petera. Godine 1213, dok je kralj Andraš ratovao u Galiciji, oni su izvršili juriš na dvor u Piliškim brdima koji je kralju služio za lov i zabavu. (Ovaj događaj je pisac Jožef Katona obradio u poetskoj tragediji o Melindi, u svome besmrtnom delu „Bank ban“.) Kao dokaz vladarske slabosti svedoči da je kralj Andraš jedino Petera dao nabiti na kolac, dok su ostali zaverenici ostali na svojim mestima. Zbrka je samo povećana kada je 1217. godine, na višekratne urgencije pape, kralj poveo krstaški rat. Za vreme neuspešnog Andraševog boravka u Svetoj Zemlji, gde je, ipak, primio titulu „kralja Jerusalima“ – kod kuće su se velikaši, „crkveni i svetovni, nadmetali u zloći“.

Zakupačko ucenjivanje i nasilništvo velmoža ogorčilo je ne samo kmetove na nekadašnjim kraljevskim posedima, njegove namučene Tiborce, već i vlasnike malih poseda. Njih su zvali još i kraljevim slugama (na latinskom: *servientes regis*), jer su samo kralju „dugovali“ vojničku službu. Pošto je veliki deo kraljevskih dobara prešao u ruke velmoža, vlasnicima malih poseda pretila je opasnost da se promeni njihov dotadašnji privilegovani položaj i da budu prinuđeni da i sami stupe u službu velmoža. Naravno, sve se to, samo u još većoj meri, odnosilo i na vojnike u gradovima i njihove starešine, gradske kmetove.

Sveopšte nezadovoljstvo je preraslo u pokret. U proleće 1222. godine, na „dan deljenja pravde“ u (Sekeš) Fehervaru, kralja je, prema zapisu hroničara, dočekala „ogromna masa sveta“ i iznudila izdavanje Zlatne bule. Zlatna bula je bila svečana povelja ispisana na pergamentu i zapečaćena visećim zlatnim pečatom. Iako je ispisana u sedam primeraka, na žalost, nije sačuvan nijedan originalni primerak, pa je sadržina Zlatne bule poznata samo iz kasnijih prepisa.

Zlatna bula služila je, uglavnom, interesima serviensa (kasnijeg sitnog plemstva). Ovaj sloj, čije privilegije su ranije bile zasnovane na običajnom pravu, sad je iskoristio priliku da svoje privilegije svečano potvrdi (najbitnije među njima su: lična sloboda, pravo učešća na danima deljenja pravde u Fehervaru, oslobađanje njihovih poseda od poreza i slobodno raspolaganje posedima). Zlatna bula je unekoliko služila i interesima potlačenih (obećavala je dobru novčanu nagradu i ukinula je sistem komorskog zakupa, ograničila je prava župana i zabranila biskupima da desetinu naplaćuju u novcu, ako se ona može lakše dati u naturi). Velmože koje su stale na čelo pokreta kralj je pokušao da pasivizira time što je obećao da stranci neće dobijati posede i dostojanstveničke položaje i da se može obavljati samo jedna funkcija. Kasnije toliko pominjana „klauzula o neposlušnosti“ je pak oponumočivala zemaljske velikodostojnike da, ukoliko kralj ili njegovi naslednici prekrše Zlatnu bulu, „zajednički ili pojedinačno, u sadašnjosti i u budućnosti, zauvek imaju određene ruke da se, bez svake odgovornosti za nevernost, nama i našim naslednicima odupru i usprotive“.

Tatarska najezda

Dok je Andraš II bez mnogo uspeha tražio nova rešenja, njegov sin Bela IV (1235-1270) svojim uzorom smatrao je svoga dedu, „starog kralja Belu“. Svoju vladavinu započeo je tako što je savetnike svoga oca podvrgao strogoj odgovornosti: neki su svoja dela platili tako što su oslepljeni, neki tamnovanjem, a neki progonstvom i gubitkom imovine. Kraljevski autoritet htelo je da podigne i time što je velmožama koji su dolazili na njegov dvor zabranio neposredno ulaženje k njemu i dao je da se spale stolice koje su upotrebljavane u kraljevskom savetu, kako niko ne bi mogao sedeti u njegovom prisustvu. Međutim, velmože su ipak bile najdelikatnije pogođene merom Bele IV da povrati stare gradske posede. Ubrzo su zemlju počele da obilaze kraljevske komisije da bi uzele nazad „suvišne i nekorisne poklone“.

Veliku oluju izazvala je i odluka Bele IV da primi Kune (otprilike 40 hiljada porodica) koji su bežali pred Tatarima. Kuni, koji su podsećali na Mađare iz vremena naseljavanja, dobili su pašnjake za svoje ergele i goveda na najređe naseljenim teritorijama u Velikoj niziji. Nije teško zamisliti koliko je ovaj skitački, polunomadski narod zadavao nevolja i jada susednim mađarskim posednicima.

Velmože i kralj bili su u pravom ratu kada je zemlju zadesila neočekivana katastrofa – najezda Tatara. Polunomadska plemena dalekih mongolskih stepa ujedinio je Temudžin (čuveni Džingis kan) tek u prvim godinama XIII veka, ali su oni već 1240. godine zauzeli Kijev, najlepši i najveći grad Rusije, a u proleće 1241. godine prodrli su preko Karpata. Njihov broj su srednjovekovni hroničari procenjivali neverovatno visoko – na nekih pola miliona, što – ukoliko i ne odgovara stvarnosti – utoliko bolje izražava njihov opravdani strah i veličinu opasnosti.

Bela IV, koji je već ranije imao vesti o tome da se može očekivati napad Tatara, očajnički je tražio pomoć. Ali, uzalud se obraćao dvema najvećim silama hrišćanskog sveta – papi Grguru IX i nemačkom caru Fridrihu II – oni su ratovali međusobno i Mađarsku su prepustili njenoj sudbini. Još veća nevolja je bila u tome što mađarski velikaši nisu ozbiljno shvatili preteću opasnost. Uzalud je Bela naredio da se, prema drevnom običaju, po državi nosi krvavi mač, vojske su se sporo dovlačile u logor pod Peštom. Zbrka se još povećala kada je, u časovima najveće opasnosti, jedan deo velikaša krenuo protiv Kuna, koji su bili proglašeni za tatarske špijune. Oni su iskasapili kuskog kralja Ketenja (Kötöny), posle čega su Kuni, opustošivši celo Zatisje, napustili Mađarsku.

Tada su se već tatarske prethodnice kretale prema Pešti. U stopu za njima, glavninu vojske je vodio sam Batu kan, unuk velikog osvajača sveta (Džingis kana). On se preko Ruskih vrata (Verecki prevoj) uputio prema Tisi, dok je jedan deo njegovih komandanata pregazio Poljsku u Šleziju i prodro u Mađarsku sa severozapada, a drugi je došao iz pravca Erdelja.

Do odlučujuće bitke došlo je pored reke Šajo, u blizini mesta Mohi, pod veoma nepovoljnim uslovima za Mađare. Mađarske vojskovođe su svoj tabor stesnili na tako uzanoj teritoriji da su njihove jedinice bile u doslovnom smislu „nabijene u mreži“ i to je neprijatelj, skriven na drugoj obali Šajoa, mogao dobro videti. Povrh toga, jedan deo feudalaca kao da je priželjkivao kraljev poraz. Poraz je i usledio. Posle simuliranog forsiranja reke, neprijatelj je napao na sasvim drugoj tački. Poleteo je pravi pljusak strela, masa zapaljenih fitilja, kamenja i kopalja na zburnjeni mađarski tabor, koji je ostao bez jedinstvene komande. Samo malom broju – među njima i kralju – pošlo je za rukom da se probije kroz tatarski обруč.

Bela IV pobjegao je u obližnju austrijsku kneževinu, kod posljednjeg Babenberga – Fridriha Borbenog, a zatim je potražio sigurnost u utvrđenom dalmatinskom gradu Trogiru, kako – u slučaju da padne u ruke Tatarima – ne bi morao da pristane na plaćanje danka. Zemlja je u međuvremenu bila potpuno prepuštena samovolji Tatara. Oni su je spalili i opljačkali, a veliki deo stanovništva oterali u ropstvo ili isekli sabljama. U januaru 1242. godine prešli su Tatari i preko zaleđenog Dunava, pa tako ni Zadunavlje nije ostalo sasvim pošteđeno kobnog pustošenja. Uspelo je da se odbrani samo nekoliko utvrđenih gradova. Nije stoga čudo što je jedan onovremeni bavarski hroničar zabeležio sledeće: „Mađarsku su Tatari, posle trista pedeset godina njenog postojanja, uništili.“

U leto 1242. godine uništavajuća najezda neočekivano se povukla. Mongolski kanovi imali su običaj da se posle prvog velikog udara povuku, a stalnu okupaciju odabrane države ostavljali su za sledeći napad. Njihovoj brznoj odluci doprinela je, verovatno, smrt velikog kana i nesigurnost okupacije ruskih teritorija. Potresnu sliku o opljačkanj zemlji ostavio je Rogerius, italijanski sveštenik iz Velikog Varadina, koji je preživio sve strahote i, zajedno sa svojim slugom, pobjegao iz ropstva. U svome delu Tužna pesma o propasti Mađarske on, između ostalog, piše: „Počesmo lutati nenaseljenom i pustom zemljom... Orijentiri nam behu samo tornjevi crkava... putevi i staze behu nestali u travi i zarasli u bujnom korovu. Napokon, velikom mukom, osmog dana otkako smo izišli iz šume, stigismo do grada (Đula) Fehervara (danas Alba Julia, u Rumuniji – prim. prev.) u kojem se ne mogaše naći ničeg drugog do kostiju i glava ubijenih i zidina razorenih i porušenih crkava i palata.“

I nauka daje potresnu sliku o opadanju populacije. Poređenjem različitih popisa, naučnici koji se bave istorijskom demografijom smatraju da je depopulacija Zadunavlja i Male nizije (Kisalföld) bila oko 20%, a Velike nizije (Nagyalföld) oko 60%. Na osnovu njihovih procena, tatarska najezda i njene posledice (glad, epidemije i slično) smanjili su broj stanovništva u Mađarskoj na polovinu (sa dva na jedan milion). Nestajali su i Mađari i nemađari, jedino su Sloveni koji su živeli između karpatskih i slavonskih brda, Sekelji koji su nastanjivali brdske krajeve Erdelja, kao i Rumuni, koji su se bavili stočarstvom u Snežnim Karpatima, izbegli veće gubitke.

OD SREDINE XIII VEKA DO PORAZA KOD MOHAČA

(Mađarska u periodu procvata feudalizma)

Obnova zemlje posle tatarske najezde

Po povratku u opustošenu Mađarsku, Bela IV svojim najprečim zadatkom smatrao je obnovu zemlje i otklanjanje opasnosti od Tatara. Srećom, tatarska najezda nije potrajala dugo, pa se zemlja, iako je pretrpela veoma teške gubitke, oporavila relativno brzo – u toku tri-četiri generacije. Seljaci su ponovo izgradili svoja jednostavna sela, a gde je stanovništvo bilo jako proređeno tamo je to nadoknađeno novim kolonizacijama. U Veliku niziju ponovo su pozvani Kuni, u Erdelju je ubrzano useljavanje Rumuna, u pogranične gradove na zapadu došli su nemački doseljenici, a područja vrlo slabo nastanjene srednje i istočne Gornje Ugarske popunjena su stanovništvom sa češko-moravske teritorije.

Da bi bolje učvrstio odbranu, Bela IV je napustio svoju raniju unutrašnju i spoljnu politiku. Pošto je u trenucima velike opasnosti od Zapada dobijao, u najboljem slučaju samo lepe reči, razabrao je da, u slučaju nekog ponovljenog tatarskog napada, može računati samo na Ruse. Zato je, umesto tradicionalne agresivne politike prema Galiciji, sklopio sporazum sa njenim vladarem. Još veći obrt nastao je u unutrašnjoj politici Bele IV. On, koji je ranije nastojao da povрати posede, sada je poklanjao posede vlasteli, kako bi ona na njima gradila utvrđene gradove. U gradnji gradova i sam je služio primerom – o tome svedoče i do danas sačuvana Šalamonova kula u Višegradu i Crvena kula u Šarošpataku.

Pored sistema utvrđenih gradova, potvrdio se i veliki značaj Beline svesne politike razvoja gradskih naselja. On je razvijenijim palankama (trgovištima) davao pisane povlastice. Izuzeo ih je iz nadležnosti župana, obezbedio im bescarinsku trgovinu i slobodan izbor gradske uprave, a nadzor nad njima poverio je rizničaru (velmoži koji se starao o kraljevim finansijama). Tako su nastali tzv. slobodni kraljevski gradovi (Sekešfehervar, Estergom – omiljena boravišta dinastije Arpad, zatim Budim, Šopron, Požun /Pozsony, Pressburg, Bratislava/, Nadsombat /Trnava/, Kaša /Košice/, Eperješ /Prešov/, Bartfa /Bardejov/, a kasnije su i mnogi drugi gradovi dobili ovaj statusni naslov). Pravni status gradova dao je Bela IV i rudarskim naseljima, među kojima su se isticali centri rudnika srebra Šelmecbanja (Nova Banja) i Bestercebanja (Banjska Bistrica).

Gradovima i trgovini je odgovaralo to što je kralj Bela dalje razvijao kovnice novca. Pored do tada jedine kovničke komore u Estergomu, organizovano je još pet u raznim delovima zemlje (pored ostalih, u Kermebanji /Körmöcbánya, Kremnica/, koja je bila veoma poznata po svome zlatnom novcu). Istina, ovako se nije mogao trajnije zaustaviti pad vrednosti novca, ali je neobrađeno srebro ili zlato (u polugama) smatrano trajnijim platežnim sredstvom. Plemeniti metali mereni su

na „teg“, čija je najopštija jedinica bila „marka“, koja je težila oko 250 grama srebra. Za to doba je karakteristično i to da su prilikom sklapanja poslova, pored novca i poluga plemenitih metala, kovani i nekovani metali bili dopunjavani i prirodnim, tj. neprerađenim. U poređenju sa počecima feudalizma u Mađarskoj, kada je – kako proizlazi i iz kaznenih sankcija Ištvanovih krivičnih zakonika – najglavnija jedinica plaćanja bilo „june“, napredak je, svakako, očigledan.

U vezi sa reorganizacijom države treba spomenuti sistem plemićkih županija, koji je došao namesto sistema kraljevskih županija. Istina, ova veoma važna promena nije bila neposredno uslovljena tatarskom najezdom, ali činjenica je da ni Beli IV nije pošao za rukom da ponovo uspostavi sistem kraljevskih poseda, a s njim i sistem kraljevskih županija, ali je to ubrzalo proces koji je inače započeo još neposredno pre 1241. godine.

Već iz pokreta za Zlatnu bulu moglo se videti da je raspad sistema kraljevskih županija doveo u izuzetno težak položaj sitnije posednike koji su vojevali za kralja. Tim takozvanim kraljevskim „serviensima“ (slugama) pretila je opasnost od prekida neposredne veze sa kraljem, tj. da budu prisiljeni da služe veleposednike te da izgube dotadašnje privilegije i dospeju pod njihovu jurisdikciju. Lek protiv toga oni su tražili u pisanoj potvrdi svojih privilegija, u zbijanju i organizovanju svojih snaga. Tako su oni, s jedne strane, došli do privilegija iz Zlatne bule, a s druge strane, tako se razvila plemićka županija.

Iz podataka koji se nalaze u sačuvanim poveljama iz 1232. godine proizlazi da su se prvo ujedinile kraljevske „sluge“ sa „ove i one strane“ reke Zale i iz svojih redova izabrale plemićke sudije (szolgabíró – solgabiro)* sa ciljem da, umesto teško dokučivog kralja i kraljevskih visokih sudija (palatin i zemaljski sudija), svoje parnične predmete rešavaju sami i da najvažnije upravne poslove sami obavljaju. Posle Tatarske najezde – kada je za serviense titula „plemeniti“ postala opšta – ovaj proces je ubrzan. Primer iz Zale sledili su i drugi. Drugom polovinom XIII i početkom XIV veka plemićke županije obrazovane su širom zemlje. Mađarski kraljevi su ovu promenu primili k znanju i sa svoje strane su postavili župane na čelo plemićkih autonomnih organa. Kraljevi poverenici, koji su kasnije nazvani velikim županima, regrutovani su iz redova krupnih feudalaca. Moć svetovnog poseda je posle tatarske najezde brzo rasla.

Izgradnjom utvrđenih gradova i poklanjanjem poseda dalje je jačala moć velikaša ili – kako su ih drugom polovinom XIII veka zvali – barona (ovaj zbirni pojam, koji se odnosio na sve veleposednike, nikako ne treba brkati sa baronskom titulom koja je od XVI veka dodeljivana jednom delu aristokratije). Rastuća materijalna snaga barona-veleposednika došla je do izražaja u romanskom stilu njihovih građevina iz XIII veka. U centrima svojih naslednih poseda gradili su bogomolje, zatim opatije i samostanske crkve koje su služile i kao njihove porodične grobnice (tako, na primer, još početkom XIII veka u Lebenju, a odmah posle tatarske najezde u Jaku, osobito bogato ukrašena skulptorskim radovima, kao i – čak i u ruševinama impresivna – crkva u Žambeku).

Istinski simbol vlastelinske moći je bio utvrđeni dvorac (zamak). Dok su kuće u okolnim selima bile, uglavnom, do pola u zemlju ukopane kolibe koje su se sastojale od jedne jedine prostorije po kojoj se razilazio dim sa otvorenog ognjišta i štipao oči. Zato nije teško zamisliti kakav je utisak snage i moći mogao dočaravati utvrđeni dvorac koji se uzdizao na dominantnoj tački. Doduše, u XIII veku i tvrđava se sastojala od jedne jedine, takozvane stambene kule, ali ona je, ipak, smatrana

utvrđenjem. U podrumu stambene kule bio je bunar, čak i kada je kula građena na vrhu brda. Prizemlje je služilo kao magacin. Na prvom spratu je stanovala straža. I spoljne, lako pokretne stepenice vodile su ovamo. Tu je bio ulaz u stambenu kulu. Na prizemlju nisu ostavljani čak ni prozori već, u najboljem slučaju, samo nekoliko otvora za strelce (top i puška tada još nisu bili poznati). Sa prvog sprata vodile su spiralne stepenice na više spratove, među kojima je drugi obično pripadao gospodaru dvorca, a treći ženskim članovima njegove porodice. Unutrašnji nameštaj stambene kule bio je jednostavan, ali u njemu je čuvan nakit, koji je predstavljao remek-dela razvijene onovremene kujundžijske umetnosti i imao je visoku vrednost. Gospodar dvorca je, međutim, više od svega čuvao povelje koje su govorele o njegovim privilegijama i osiguravale mu prava nad bogatim feudima.

* *Solgabiro* (szolgabíró) – najstariji izborni županijski činovnik: u prvo vreme (XIII vek) sudija gradskih kmetova u kraljevskim gradovima (serviensa, otmenog vojničkog, eventualno činovničkog sloja iz kojeg je nastalo srednje i sitno plemstvo); docnije izborni sudija županijskog plemstva; u kasnijoj županiji (posle 1886) upravni, administrativni službenik potčinjen sreskom načelniku (főszolgabíró), zamenik sreskog načelnika, u prekršajnim predmetima – sudija za prekršaje. Ova funkcija ukinuta je 1950. godine, kada su formirani saveti kao lokalni organi vlasti u Mađarskoj.

Stambene kule, odnosno biskupska sedišta koja su ulazila u red utvrđenih mesta, tvrđava, kao i zidinama opasane opatije, pružale su nadmoćnu sigurnost crkvenim i svetovnim feudalcima, ali su iziskivale i povećane troškove za njihovo izdržavanje. Za podmirivanje svojih sve većih prohteva feudanci su, pored davanja u naturi, kmatovima nametali i obaveze prevoza, kao i novčane obaveze. Sve to izazivalo je ogorčen otpor.

Oko 1250. godine, čas u jednom čas u drugom selu, dolazi do odbijanja da se izvrše obaveze, a jedna rimovana hronika govori da je kaločkog biskupa Smaragda ubila „svirepa ruka njegovih slugu“. Ali, u poređenju sa izolovanim pokretima, efikasnijim su se šezdesetih-sedamdesetih godina pokazala masovna bekstva. Neretko je na put kretalo stanovništvo čitavih sela, da bi izbeglo „veliki i težak rad i služenje“. Obično se bežalo pod okriljem mraka. Ljudi su pred sobom terali sitnu stoku, a svoje lako rasklopljive kolibe od drveta ili ilovačom oblepljene trske tovarili su na zaprege. Kmetovi su tražili pravičnije feudalne gospodare, a kmetovizanatlije težili su ka gradovima.

Klasna borba kmetova nije ostala bez rezultata. Feudanci su uglavnom bili prinuđeni da im olakšaju terete, jer – kao što se može pročitati u jednoj povelji tihanjske opatije iz 1270. godine – „njihov broj je u poslednje vreme veoma opao“. Opterećivanje kmetova je vremenom postalo ujednačenije i sve više je bleдела granica između degradiranih nekadašnjih slobodnjaka i „naslednih kmetova“ robovskog porekla, lično vezanih za zemlju. Do kraja XIII veka celokupno kmetstvo je dobilo pravo na slobodnu seobu.

Poslednji vladari dinastije Arpad u senci provincijskih poglavara

Polu stoleća koje je usledilo posle smrti Bele IV (1270) karakteriše se daljim jačanjem moći svetovnih veleposednika i neobuzdanim zloupotrebama krupnih feudalaca. Poslednji kraljevi iz dinastije Arpad – Ištvan V (1270-1272), (Kun) Laslo IV (1272-1290) i Andraš III (1290-1301) – sve nemoćnije su posmatrali neobuzdano otimanje poseda.

Krajem XIII veka, posle raspada sistema kraljevskih poseda, nekolicina barona je već raspolagala objedinjenim veleposedima, čitavim delovima države (oni su, s pravom, nazivani gospodarima pokrajina, malim kraljevima ili, stranim imenom, oligarsima). Ništa nije bilo prirodnije nego da oni, na smenu, obavljaju najviše državne funkcije (palatin, državni sudija, erdeljski vojvoda, hrvatski ban itd.), što je samo povećavalo mogućnosti zloupotrebe. Njihovoj moći nisu se mogli odupreti ni plemići koji su živeli u senci njihovih poseda. Ako nisu hteli da im imovina postane tuđ plen, morali su stupati u službu barona. Vojevali su u vojskama velikaša, u takozvanim familijama, zbog čega su ih zvali familijarima. U zamenu za to feudalac je na sebe preuzimao zaštitu njihovih poseda, a za izvanredne zasluge mogli su od njega eventualno dobiti na poklon i posede. Većina pokrajinskih gospodara održavala je ogromne dvorove u kojima su dvorske dužnosti obavljali njihovi familijari, koji su svome gospodaru pomagali i u obavljanju državnih funkcija. Odnos barona i familijara je, dakle, u suštini odgovarao odnosu između gospodara i vazala (dominus i vasallus) na Zapadu.

Gospodari pokrajina su, u interesu proširivanja svoje moći i poseda, često vodili prave ratove protiv svojih suseda. Na primer, 1276. godine palatin Peter Čak, prvi državni zastavnik i sudija, nije se libio da nasrne na grad Vesprem zato što je tamošnji biskup bio poreklom iz neprijateljskih redova iz Nemetujvara. Opljačkao je grad i čuvenu kaptolsku školu, najvišu obrazovnu ustanovu u zemlji, a da ga niko zbog toga nije kaznio. A ovaj slučaj ni izdaleka nije bio usamljen. Uzajamno je uništavana stoka, jedni drugima krali su kmetove i pljačkali trgovce. „Gospodski dvorci su postali lupteška staništa i služe za zaštitu razbojnika koji ugrožavaju bezbednost udaljenih krajeva, ucenjuju i pljačkaju putnike“ – konstatovali su 1279. godine crkveni velikodostojnici.

Poslednji kraljevi iz dinastije Arpad bili su nemoćni pred silnicima. Vojska im se svela zapravo samo na nepouzdanu vernost nekolicine feudalaca vezanih novim feudima, a oslanjali su se na vojsku familijara i na Kune. Uglavnom od kunske lake konjice sastojala se i njihova vojska od petnaestak hiljada vojnika, sa kojom se Laslo Kun 1278. godine pojavio na Moravskom polju, da bi potpomogao pobedu Rudolfa Habsburškog, novoustoličenog nemačkog cara, protiv češkog kralja Otona II, čija vlast se tada prostirala od Brandenburga pa sve do Štajerske. (Rudolfa Habsburškog bi, tačnije, trebalo zvati nemačkim kraljem, jer su carsku titulu nemački kneževi sticali tek papinim krunisanjem. Međutim, pošto je to bila samo formalna razlika, jer su oni carska prava ostvarivali već posle ustoličenja, u cilju pojednostavljenja – gospodare imperije nazivamo uvek carevima.)

Laslo Kun je svojom pomoći doprineo da se u Podunavlju utemelji moć Habsburgovaca, koji su prisvojili nasledstvo Bamberga. Njegovi crkveni i svetovni feudanci, koji su inače bili u oštrom međusobnom sukobu, bili su saglasni da kralja

treba lišiti podrške Kuna. Pošto Laslo Kun nije bio voljan da se, pod pretnjama papske delegacije, suprotstavi „paganskim“ Kunima, velmože su ga nakratko zatvorile. Konačno su pak iz njegove kunske pratnje najmili ubice koje su mladog Lasla IV ubile za vreme jedne pijanke. (Vremenom je okončan i zasebni život Kuna. Početkom XIV veka raspalo se njihovo plemensko ustrojstvo. Oni su primili hrišćanstvo i, sačuvavši izvesne privilegije, uklopili se u feudalno društvo.)

U vreme smrti Lasla IV dinastija Arpad imala je još samo jednog muškog člana – Andraša III (unuk Andraša II). Pretenzije na presto ovoga princa italijanskog obrazovanja (vaspitavanog u Italiji) nisu hteli da priznaju ni car ni papa. Obojica su želeli da na presto dovedu svoje vazale. Međutim, mađarska vlastela i crkveni velikodostojnici jedinstveno su stali na Andraševu stranu. Crkveni velikodostojnici su od njega očekivali zaštitu svojih poseda, a baroni su procenili da će im kralj, koji u zemlji nije imao oslonca, i dalje ostaviti određene ruke.

Andraš III nije želeo da bude rob vlastele. Činio je uzastopne pokušaje da ojača kraljevsku vlast. Shvatio je da protiv barona-veleposednika može računati na pomoć crkvenih vrhova i plemstva. Zato je predstavnike krupnog plemstva uzeo u kraljevski savet, a prilikom donošenja zakona uzimao je u obzir i mišljenja delegata iz županija. Zemaljska savetovanja iz vremena Andraša III su râna – i upravo stoga u svojoj vrsti zadugo izuzetna – prethodnica staleških zemaljskih skupština XV veka. Pored proširivanja društvene i političke osnove ovih savetovanja, kralj je nastojao da razvije i državni aparat i organizaciju sudstva. Ipak, njegovi pokušaji bili su bezuspešni. Stvarnu vojnu moć predstavljale su baronske trupe. Usled toga, kralj je uzalud donosio zakone „zaobilazeći barone“. Uzalud je naređivao da se nasilnici strogo kažnjavaju, da se ruše dvorci razbojnika, tražio da crkva izopšti zulumčare – ali nije bilo nikoga ko bi bio kadar da ove mere sprovede. Kako to hronika beleži: „poslednja zlatna grančica Arpadove loze“ bila je slomljena u besplodnoj, jalovoj borbi.

U vreme interregnuma (perioda bez kralja), koji je trajao od 1301. do 1308. godine, oko mađarskog prestola otimalo se više vladarskih porodica koje su bile u rodbinskim odnosima sa dinastijom Arpad (češka porodica Pšemisl, bavarska Vitelsbah, napuljska Anžu). Stvarnom vlašću, međutim, sve više su raspolagali poglavari pokrajina. Najpoznatiji među njima, Mate Čak, držao je pod svojom vlašću skoro ceo severozapadni deo Gornje Ugarske. Njegovi podanici su ga zvali knezom. U Trenčinu je imao raskošan dvorac, zajedno sa palatinom i zemaljskim sudijom. Kovao je novac i vodio samostalnu spoljnu politiku, a sa kraljevima je pregovarao kao ravnopravan partner. Njemu sličnih pokrajinskih glavara bilo je još i u istočnom delu Gornje Ugarske – porodica Aba, u Erdelju Laslo Kan, u južnoj Ugarskoj Šubići, a u Zadunavlju Kesegi (Kőszegi).

Zemlji je pretela opasnost raspada. Trebalo je da kraljevski dvor uspostavi red, ali od 1301. do 1308. godine nijedan pretendent na presto nije uspeo da utvrdi svoj položaj. Istina, Robertu Karolju je pomogao papin autoritet i novac firentinskih bankara, međutim, on je u Mađarskoj još dosta dugo ostao na malom broju pristalica. Vlastela se više zalagala da na presto dođe sin češkog kralja Vencel, poslednji Pšemisl. Zbrku je potencirao papin izaslanik, koji je u prilog Robertu Karolju koristio i takvo oružje kao što je anatema. On je, na primer, crkvenom anatemom kaznio Budim, jer je bio uz Vencela, na šta su građani Budima, koji su se nekoliko godina ranije „drznuli“ da kaptolske skupljače dažbina bace u Dunav, sada anatemisali papu.

Žestoke unutrašnje borbe su, ipak, sve više povećavale izgleda Karla Roberta. Češki kralj je svoga sina odveo kući, jer je smatrao da su prilike u Mađarskoj beznadežne. Bavarski kralj Oton, koji se oprobao posle Vencela, bio je, istina, krunisan za kralja, ali kad je, u cilju konsolidovanja svoje vladavine, stigao u Erdelj na dvor Lasla Kana da isprosi njegovu kćer, ovaj ga je bacio u zatvor. Knez je na kraju bio zadovoljan što je, ostavivši krunu, uspeo da se vrati kući. Na taj način je Karlo Robert ostao bez takmaca i 1307. godine su na poljani Rakoš mađarska vlastela i plemići položili zakletvu svom novom vladaru.

Reorganizacija države za vreme Anžujaca

Prvu polovinu svoje vladavine Karlo Robert (1308-1342) utrošio je na tešku borbu koju je vodio sa provincijskom vlastelom. Njegova prva prestonica, Temišvar, značila je tek toliko da se on zadržao u Mađarskoj. Međutim, 1312. godine on je odneo značajnu pobjedu kod mesta Rozgonj (Rozhanovce) u dolini reke Hernad – uspeo je da potuče Abe, a posle prve velike pobjede, u kojoj su imali udela i građani Košica i Sepeša (spiškog kraja), ubrzo su usledile i nove. Poglavlari pokrajina, koji su se borili i međusobno, nisu mu se mogli odupreti. Njihova moć je skršena i, posle smrti Matea Čaka, borbe su, u stvari, prestale. Poslednje, odcenelo poglavlje borbe odigralo se već na raskošnom dvoru u Višegradu. Felicijan Zah, pristalica Matea Čaka, koji je tobože pristao uz kralja, pokušao je da na njega izvrši atentat. Legenda – koju je opevao i Janoš Aranj – koja govori o Klari Zah, sadrži romantičnu priču o napadu neobuzdanog starog gospodara i opisuje svirepu osvetu kojom je kralj istrebio čitav njegov rod.

Posle pobjede nad provincijskom vlastelom, Karlo Robert je proširio i modernizovao kraljevsku utvrđenu vlastelinstva. Opseg kraljevskih poseda je tako dosegao jednu petinu. Kralj je nastojao da ravnotežu državnog gospodarstva (kraljevski dvor) osigura i novčanim prihodima stalnijeg karaktera. Takvi savremeniji prihodi bili su stalni porezi, tzv. kraljevska prava (ius regale – prihodi prikupljeni na osnovu suverenog kraljevskog prava u celoj zemlji, a ne samo na kraljevim privatnim posjedima).

Jedan od izvora regalnih prihoda bili su rudnici plemenitih metala. U Mađarskoj su se nalazili najbogatiji rudnici zlata i – izuzev Češke – najvažniji rudnici srebra u tadašnjoj Evropi. U velikom delu rudnika ruda se tada već kopala u oknima. Sredinom XIV veka godišnje se proizvodilo oko 4.000 kg srebra i 1.500 kg zlata. Kralj je regalske prihode iz rudnika ubirao po tri osnova. Rudari su plaćali rudarsku taksu (rudnički zakup), preostali plemeniti metal samo su rudničke komore mogle razmenjivati za kovani novac i, konačno, kralj je pravo kovanja novca zadržao isključivo za sebe.

Oživljena trgovina je takođe donosila kralju značajne novčane prihode. Za vreme dinastije Arpad preko granice se trgovalo u najboljem slučaju stokom, vinom ili ponekad manjim količinama žitarica. Za vreme Anžujaca povećan je izvoz ovih artikala, a istovremeno se povećavao uvoz zanatske robe. Karlo Robert je, na osnovu kraljevskog prava, na državnim granicama naplaćivao carinu kako od mađarskih tako i od stranih trgovaca. (Pošto je ona stolicima iznosila 3,33 procenta od vrednosti prevožene robe, carina je nazvana tridesetinom, a carinske postaje trideseticama.)

Anžujci su uveli i stalno oporezivanje. Prvi porez zvao se kapijarina i on je prikupljan od kmetova koji su imali kapije kroz koje su mogla da prođu kola natovarena senom ili žitom. Oni su tada imali otprilike jednu kmetovsku parcelu (kmetovska parcela, koja se sastojala od oranice, rita i pašnjaka, veoma je aproksimativna, veličina joj se od jednog do drugog kraja države mogla kretati različito, oko 20-25 katastarskih jutara).

Svoje ekonomske mere Karlo Robert je zaključio novčanom reformom. Oko 1320. godine u prometu je bilo nekih 35 vrsta domaćeg i stranog novca, a mnogo zbrke izazivale su i česte prinudne zamene novca. Karlo Robert je naredio da se kuje „dobar novac koji je trajati večito“, delom – po firentinskom uzoru – od zlata, a delom od srebra, kao što je bilo uobičajeno još za vreme dinastije Arpad. Time su Anžujci – među prvima u Evropi – prešli na zlatnu, odnosno dvojnu (zlatno-srebrnu) valutu.

Novčane reforme su bile praćene i izvesnim teškoćama. Zbog kovanja stalnog novca, kralj je ostao bez prihoda od godišnjih prinudnih zamena novca. Da bi to nadoknadio, Karlo Robert je uveo pomenutu kapijarinu, koja se, međutim, spominje i kao „komorski prihod“.

Karlo Robert morao je da reorganizuje i vojsku. Broj vojnika u utvrđenim gradovima veoma je opao, a za održavanje najamničke vojske nije bilo dovoljno prihoda. Zato je naredio da se vlasteoske trupe uključe u organizovanu vojsku. Kralj je dozvolio da feudalcima svoju vojsku dovode u kraljev tabor pod sopstvenim zastavama (otuda delimično reč zastavni gospodar – zászlóúr -, a s druge strane, naziv „banderium“, koji verovatno potiče od italijanske reči bandiera – zastava – kako su nazivane feudalne vojske).

Uporedo sa reorganizacijom privrede i vojske u anžujskom periodu usavršavana je i državna organizacija. Radi obavljanja privrednih zadataka, Karlo Robert i Lajoš Veliki proširili su i dalje razvili sistem kovničkih i rudarskih komora, mada su ih još uvek davali u zakup. Usavršavanje upravljanja privredom bilo je olakšano uvođenjem nove dvorske funkcije – rizničara. Rizničar je preuzeo nadzor nad najznačajnijim gradovima. Rizničarski sto postao je najvažniji žalbeni forum gradova. Pravosuđe – naročito kurijalno – veoma se razvilo time što se, pored sudija – feudalnih gospodara, pojavljuju pravnički izvanredno obrazovani tzv. sudbeni majstori. Za vreme Anžujaca primetno raste broj crkvene i svetovne inteligencije. Kancelarija obavlja ne samo pisarske poslove već razvija i značajnu diplomatsku delatnost.

Reorganizovana država Anžujaca mnogo je razvijenija od one iz vremena dinastije Arpad, ali u pogledu njenog feudalnog karaktera nema nikakve promene. Ojačana kraljevska vlast oslanjala se na feudalne velikaše i bila je po volji plemstva. Karlo Robert je, pošto je savladao lokalne gospodare, zadržao samo manji deo zaplenjenih poseda koji su bili veliki kao čitavi delovi državne teritorije, a ostalo je ponovo poklonio. Mesto porodica Čak, Aba i Borša zauzele su porodice Lacfi, Garai, Batori i Kanižai. Nastao je novi, anžujskoj dinastiji privržen veleposednički sloj za čiji fenomenalni uspon je karakterističan primer Garaija. Pal Garai je početkom XIV veka stupio u službu Karla Roberta kao običan upravnik grada u Donjoj Ugarskoj, a jedan od njegovih unuka je, već drugom polovinom toga veka, postao zemaljski palatin.

Prvu generaciju novog veleposedničkog sloja su za njene stvaraoce, dinastiju Anžujaca, još vezivale nepomućene veze. Ali, već druga i treća generacija nisu bile

tako bezrezervno poslušne. Stoga je Lajoš Veliki potražio saveznike među plemstvom. Interesima ovog plemstva su posebno služile dve zakonske odredbe iz 1351. godine.

Dekretom iz 1351. godine proširene su privilegije plemstva. Ranije je u raznim delovima zemlje bilo privilegovanih slojeva čije privilegije su bile ograničavane manjim obavezama neplemićkog karaktera (na primer, davanje kože od kune), pa je time i njihov plemićki status u zemaljskim relacijama bio neizvestan. Lajoš naređuje da svaki plemić uživa „jednu te istu slobodu“, čime se pravno izjednačilo i niže plemstvo.

Druga odredba dekreta iz 1351. godine, koja je imala veliki domašaj, obično se naziva zakonom o dedovini. Njegova suština je u tome da se nasleđeni, tj. onaj deo plemićkog poseda koji potiče od predaka – suprotno ranijim običajima – ne sme niti prodati, niti oporukom ostaviti stranim licima. Cilj je bio da posedi ostanu u rukama porodice, odnosno roda.

Feudalni karakter anžuske države ogleda se i u merama prema kmetovima. Učvršćena državna vlast osiguravala je seljacima nesmetanu proizvodnju, ali je i iskorišćavala naraslu sposobnost seljaka za podnošenje tereta. I seljak je imao koristi od veće i raznovrsnije proizvodnje, ali su država, crkva i vlastelin odmah tražili povećan deo. Od vremena kralja Karla Roberta država je ubirala stalni porez, a 1351. godine – nekoliko godina pre velike epidemije kuge u Evropi – kralj je naložio obavezno isporučivanje vlastelinske devetine. To je značilo da je, pošto crkva uzme desetinu žita i vina, kroz ponovo računatu desetinu (a ostalo je 9/10) vlastelin praktično odnosio devetinu.

U donošenju zakona o devetini, kao najtežoj obavezi, veliku ulogu je imalo nastojanje da se izjednačavanjem položaja kmetova na celoj državnoj teritoriji smanji njihovo seljenje. Vlast feudalaca učvršćivalo je i to što su početkom XIV veka veleposednici dobili sudsku vlast nad svojim kmetovima. Taj institut se zvao gospodski sto. Feudalci su od kralja dobili i tzv. paloško pravo. Na gospodskom stolu feudalac je sudio kmetu, a vlastelin koji je imao paloško pravo mogao je da izrekne i smrtnu kaznu. (Kao znak paloškog prava, vlastelin je na međi svoga poseda podizao vešala.)

Osvajačka spoljna politika Anžujaca

U svojoj spoljnoj politici Karlo Robert je prvo pokušao da, prema tradiciji, osvoji teritorije na Balkanu. Međutim, u Vlaškoj niziji doživeo je težak neuspeh, tako da je i sam pobegao zahvaljujući samopožrtvovanju jednog svog viteza. Zatim se počeo približavati svojim severnim slovenskim susedima – Česima i Poljacima. Konačno je i došlo do savezničke saradnje među susedima, koja je potvrđena na skupštini u Višegradu 1335. godine. Tri kralja saglasila su se da će se uzajamno pomagati. Savez je bio politički uperen protiv Habsburgovaca, a na ekonomskom planu služio je onemogućavanju Beča, koji je izvlačio korist iz trgovačkih veza koje su išle sa zapada na istok i obratno. Posle toga uspostavljeni su novi trgovački putevi kroz Mađarsku: jedan je preko Budima i Estergoma vodio prema Moravskoj, a drugi preko Košica i Sepeša (Spiška kotlina) za Poljsku.

Karlo Robert se, dakle, u svojoj spoljnoj politici kretao u osnovi dobrim putem. Međutim, za vreme vladavine njegovog sina Lajoša I (Velikog) opet je u prvi plan

došla stara, sebična osvajačka politika. Snagu ekonomski i politički ojačale države Lajoš I je rasipao na osvajanja koja su služila dinastičkim interesima Anžujaca. Ratovao je protiv balkanskih država, vodio je desetogodišnji rat sa trgovačkom republikom Venecijom koja je bila na vrhuncu svoje moći, u Italiji je ratovao sa napuljskim Anžujcima, a – u svojstvu poljskog kralja – sa Litvanijom i Galicijom.

Lajoš Veliki je vodio čak dva rata u Italiji (1347. i 1350), a tome je neposredno prethodilo mučko ubistvo vojvode Endrea, muža napuljske prestolonaslednice Johane, inače Lajoševog mlađeg brata, i to uz znanje njegove žene. Pomisao na osvetu je ljudski razumljiva, ali je ona navela kralja na politički i vojnički neostvarljiv plan. Pokazalo se da je osvajanje Napulja varljiva iluzija. Napulj se, prema tadašnjim saobraćajnim uslovima, nalazio neverovatno daleko, a na putu su se nalazile neprijateljske sile. Takođe, Lajoševa vlast nad Napuljem nije imala lokalnu podršku.

Na Balkanu je Lajoš, doduše, uspeo da učvrsti sizerensku vrhovnu vlast mađarskih kraljeva, ali se i to ubrzo okrenulo naopako, jer je to, u predvečerje opasnosti od Turaka, umesto zbijanja snaga, na tragičan način suprotstavilo Mađarsku njenim južnim susedima. Politički nije imao ništa više koristi ni od titule kralja Poljske. Lajoš, koji je na poljski presto došao posle smrti svoga strica, 1370. godine, nije bio kadar da obe države vodi čvrstom rukom, a naročito da u Poljskoj obuzda vlastelu.

Privredni i kulturni razvoj u XIV veku

Najtrajniju vrednost anžujskog perioda predstavlja privredni razvoj. Karlo Robert i Lajoš Veliki uspostavili su unutrašnji red koji je potrajao decenijama, a to je pogodovalo poljoprivredi i doprinosilo razvoju života u gradovima. Uoči XV veka oformljena je potpuna mreža sela. Kmetovi krče nove površine i nastavlja se sa pretvaranjem šuma u oranice. Na grubi drveni plug stavlja se skupo gvozdeno ralo, a u njegovu vuču upreže se po 6-8 volova, jer je plug nezgrapan i težak pa, današnjim očina posmatrano, volovi izgledaju slabašno. Plug ipak ore dublje, a zemlja rađa trostruko-četvorostruko u odnosu na zasejano seme. Način obrade pak, kojim se obrađiva površina oranica u ataru deli na tri dela – tropoljni plodored -, upravo je napredak aktuelan i za sledeća stoleća. (Ranije su pojedine površine obrađivane dokle god su radale, a kada su, nakon 4-5 godina, bile iscrpene, prelazilo se na nove. Kod tzv. reda ispaše nisu bile strogo odeljene površine različitih namena.) Kod tropoljnog sistema u ataru, definitivno se razdvaja pašnjak, livada i oranica. Oranica se koristi u tri smene. Jedne godine se seje ozimo (pšenica, raž), druge jaro žito (ječam, zob), a treće godine se oranica odmara, tj. ostavlja se nezasejana. Seoski atar, a s njime i privređivanje, postaje raznovrsniji i time što se šire voćnjaci. Na periferiji sela i gradova prostiru se kupusišta, a na široj teritoriji sade se mnogi vinogradi. (Još nije poznata presa za grožđe, ali se njegovim muljanjem u velikim drvenim kacama proizvodi vrlo dobro vino, naročito u Sremu. Dobro vino se proizvodilo i na južnim padinama Mečeka. Tokaj i Podgorje /Heđalja/ su se pročuli tek kasnije.)

Kmet u XIV veku nije proizvodio samo za sebe već je sve više proizvoda iznosio na tržnicu. Od sela do pazarnog mesta vodio je „vašarski put“. U gradovima su

se razvile veoma prometne poljoprivredne tržnice. Prema istorijskim izvorima, u godinama između 1330. i 1370. Na tržnici u Estergomu prodavani su stoka, žitarice, kudolja, lan, ugalj i vino, a u Budim su žitarice i vino dopremani Dunavom čak iz Požuna. Seljak je novcem dobijenim na pijaci plaćao novčane dažbine, a drugim delom je kupovao zanatske proizvode. Tako je doprinomio društvenoj podeli rada, što je podsticalo razvoj gradova.

„Pazarna mesta“ su velikim delom bile takozvane palanke (varošice, trgovišta, pazarišta – prim. prev.). Palanke su predstavljale svojinu feudalaca, ali je njihov položaj bio povoljniji od položaja kmetovskih sela. One su uživale veću slobodu u pogledu unutrašnje samouprave (na primer, prilikom izbora gradske uprave), a uživale su i mnoge prednosti u privrednom smislu. Pošto su palanke imale zanatlijski stalež i sopstvenu pijacu, bile su jače i mnogoljudnije od sela. Ipak, kao jedna od najvećih privilegija jednog dela palanki smatralo se to što su one svoj porez vlastelinu mogle da plaćaju u jednokratnom iznosu. Sumu vezanu za duži rok lakše su plaćali povarošeni seljaci u palankama, a pošto oni nisu oporezivani individualno, i njihova zavisnost od vlastelina bila je sve više depersonalizovana i labavija.

Slobodni kraljevski gradovi su nezavisni od vlastele. Oni žive potpuno samostalnim unutrašnjim životom i uživaju mnoge samoupravne i ekonomske privilegije. Nadzor nad njima vrši kralj. Društvena podela rada u XIV veku ni ovde još nije potpuna, jer, na primer, vinogradarstvo predstavlja značajan izvor prihoda u većem broju mađarskih gradova. Ipak, spoljni i unutrašnji život grada mnogo odudara od života svih drugih tadašnjih naselja.

Gradovi su bili opasani gradskim zidinama, tako da se saobraćati moglo samo kroz utvrđene gradske kapije. Unutar gradskih zidina građene su kamene kuće i palate. Uske, krivudave uličice obično su nazivane prema zanatima (na primer, kovačka, mlinarska, pivarska i sl.), jer su se zanatlije istih struka naseljavale u jednoj ulici ili gradskoj četvrti.

Gradovi su imali po nekoliko hiljada stanovnika. Budim je krajem veka mogao imati 8-10 hiljada žitelja, a ostali gradovi najviše oko 4-5 hiljada. Najugledniji su bili bogati trgovci, takozvani patriciji. Iz njihovih redova obično su postavljani gradonačelnik i većina članova gradske uprave. Kuće su im stajale na pijačnom trgu, glavnom trgu srednjovekovnih gradova, u susedstvu gotske crkve, a po svojoj spoljašnjosti su se razlikovale od drugih kuća. Posle njih su po rangu sledile zanatlije, majstori pojedinih zanata, koji su učestvovali i u upravljanju gradom. Kmetovi koji su pridolazili u grad i obavljali nadničarske poslove prihvatili su da budu vinciliri i vodonoše, a kao i cehovski momci, šegrti, bili su potpuno obespravljani. Društvo u gradu je upotpunjavao veliki broj sveštenika i kaluđera, prosjaka i skitnica, nekolicina svetovnih intelektualaca, lekara, apotekara i umetnika.

Zanatlije su tada počele formirati esnafe. (Prvo sačuvano cehovsko pismo, dekret saskih gradova u Erdelju, potpisao je kralj Lajoš 1376. godine. Međutim, opšti razvoj cehovskog sistema odigrao se u XV veku.) Zanatlije su se organizovale u pojedine esnafe (cehove) po gradovima i strukama, na primer: košički krznarski ceh, budimski kujundžijski ceh. Na čelu ceha stajao je ceh-majstor, a članovi su mu bili majstori. Cehovski momci pristajali su na tegobne godine šegrtovanja i na peripetije potucanja po inostranstvu, jer su verovali da će jednoga dana i sami moći da postanu majstori.

Esnafi su određivali i kontrolisali kvalitet i cenu svojih proizvoda, količinu sirovina i štitili svoje članstvo od konkurencije majstora koji su bili van esnafa, takozvanih nadrimajstora. Utvrđeni statut esnafa i njegova stroga pravila života učinili su esnafa zatvorenom organizacijom: njegovi članovi su se zajedno kretali u procesijama, za vreme opsade branili su zajedničku kulu ili deo gradskih zidina. Cehovski majstori su prodavali robu u svojim radnjama, a na okolne sajmove su je vozili kolima, u velikim škrinjama okovanim gvozdenim okovima.

Spoljnu trgovinu u potpunosti su obavljali bogati trgovci. Iz Mađarske su prvenstveno izvožene sirovine, živa stoka i vino, iz prigraničnih krajeva žitarice, a ponajviše zlato i srebro. Nasuprot tome, uvoženi su uglavnom zanatski artikli i luksuzna roba – svila i začini iz zemalja Dalekog istoka, sukno iz Flandrije, oružje i gvoždarija iz Nemačke.

Uzavreli privredni život anžuski perioda uticao je i na oživljavanje kulture i umetnosti. Kraljevski dvor je postao središte viteške (riterske) kulture i nosilac izgradnje viteške tvrđave sa četiri kule u Diošderu, koja i sada, u ruševinama, deluje dostojanstveno. Na pijačnim trgovima gradova podizane su gotske katedrale i gradske kuće sa vitkim tornjevima na potpornim stubovima, sa gotički zasvođenim prozorima od bojenog stakla (vitražima – prim. prev.). Njihovi najlepši primerci očuvani su u Košicama, Šopronu, Požunu (Bratislavi) i Budimu, U dvorištu praškog dvora stoji kip svetog Đorđa, rad braće Koložvari, a na kraju svog pustolovnog, dugog puta tek pre nekoliko decenija vraćena je u Mađarsku Ilustrovana hronika (Képes Krónika) sačinjena još pedesetih-šezdesetih godina XIV veka. Na tavanu jedne kuće u Njitra pronaden je krajem XIX veka Jokaijev kodeks* (Jókai kódex), prva knjiga na mađarskom jeziku, napisana u XIV veku. Međutim, o Pečujskom univerzitetu, osnovanom 1367. godine, tj. istovremeno sa krakovskim i bečkim, ostala je, na žalost, samo uspomena, jer je ubrzo prestao sa radom.

Samovlašće baronskih liga i Sigismund Luksemburški

Posle smrti Lajoša Velikog raspala se anžuska imperija i usledile su godine krvavih kraljevskih drama i ljutih stranačkih borbi. Poljska se odvojila, a poljski vlastelini su Hedvigu, mlađu mađarsku princezu, udali za Jagela, paganskog kneza Litvanije. U Mađarskoj je Karolja II (Malog), takođe iz dinastije Anžu, koji je došao iz Napulja, dočekaio presto, a posle nekoliko sedmica vladavine – bodež i otrov. S druge strane, opoziciona buntovna vlastela iz Donje Ugarske je iskasapila palatina Garaija, zadavila kraljevu udovicu i zarobila kraljicu Mariju. Posle dugogodišnjih unutrašnjih nemira, na presto je došao Marijin muž Sigismund (1387-1437).

* *Jokaijev kodeks* (Jókai kódex) – prva knjiga napisana na mađarskom jeziku, u XIV veku; 1851. godine pronašao ju je Adolf Erenfeld, zbog čega je nazvana Erenfeldovim kodeksom. Godine 1925. otkupila ga je Mađarska akademija nauka i, u čast stogodišnjice rođenja književnika Mora Jokaija, dat joj je sadašnji naziv.

Veoma moćna dinastija Luksemburg je u to vreme držala i nemačku carsku krunu, a njen najpoznatiji član, Karlo IV, gospodar „zlatnog Praga“ i osnivač Praškog univerziteta, umro je tek nekoliko godina pre toga. Sigismund je ipak bio skoro nemoćan u odnosu na prilike u Mađarskoj. Od poslušnih velmoža Karla Roberta posle dve-tri generacije postali su neobuzdani nasilnici, koji su svojom

nezajažljivom otimačinom prigrabili oko 40 posto svih poseda (pri čemu su kraljevski posedi sa 20 pali na svega 5 posto).

Na prekretnici XIV i XV veka baronske porodice su, radi sopstvenih političkih ciljeva, formirale prigodne saveze, takozvane lige. Ove lige su vodile bespoštednu međusobnu borbu, tako da je poznata porodica Lackfi bila tako reći istrebljena, ali su bile složne u tome da kraljevsku vlast treba što više potkresati. Sigismund, pošto je 1400. godine nekoliko meseci proveo u utvrđenom gradu Šiklošu kao zatočenik vlastele, pomirio se sa svojim položajem. Posle toga kralj je bio samo prvi među jednakima i svoju vlast je u osnovi delio sa baronima.

U međuvremenu, na južnim granicama Mađarske pojavio se jedan od njenih najstrašnijih neprijatelja u istoriji – Turci. Još početkom XIV veka jedva da je neko znao za Osmanove sinove, koji su kao olujni oblak uzali maha u Maloj Aziji. Već 1354. godine oni su prešli u Evropu, a 1389, u boju na Kosovom polju razbili su ujedinjene snage balkanskih naroda i proširili svoju vlast sve do donjeg toka Dunava. Sigismund je na Zapadu regrutovao konjičke trupe, kako bi obuzdao opasnu bujicu. Njegove vojskovođe su se hvalile: „Čak i ako se sruši nebo, zaustavićemo ih našim kopljima“, ali bitka kod Nikopolja (1396) ipak se završila sramnim porazom.. Ritterski način ratovanja podbacio je u sukobu sa relativno boljom disciplinom Turaka i njihovom razrađenijom bojnou taktikom i smišljenijim komandovanjem.

Posle gorke lekcije kod Nikopolja, Sigismund se potpuno odrekao svoje namere da napadne Turke i sve snage usmerio je na to da za sebe pribavi češki presto i carsku krunu. Kao vladar Nemačko-rimske imperije upetljao se u ionako komplikovanu politiku na Zapadu, gde su svetovni i crkveni velikodostojnici bili, uglavnom, okupirani crkvenim raskolom. Krajem XIV i početkom XV veka zapadna crkva imala je često dva, pa čak i tri pape istovremeno (pape i antipape), čemu je Sabor u Konstanci 1414. godine, pod rukovođenjem Sigismunda, pokušao da učini kraj. Jedinstvo crkve je i bilo prividno uspostavljeno, a pošto je na istom ovom Saboru kao jeretik spaljen Jan Hus, saborski oci su raspalili vatru husitskih ratova, koji su potrajali decenijama. S druge strane, važan rezultat Sigismundove aktivnosti na Saboru je bio to što je potvrđeno vrhovničko pravo mađarskih kraljeva. To znači da je on obezbedio odlučujuću reč u izboru crkvenih velikodostojnika, a objavljivanje papinskih bula učinio zavisnim od kraljeve dozvole. Godine 1404. izdat je i od Sabora potvrđen tzv. placetum regium, čime se, dakle, smanjio papinski uticaj u Mađarskoj.

Bilans Sigismundove poluvekovne vladavine veoma je kontroverzan. Sigismund se domogao carske krune i češkog prestola, ali nije uspeo da slomi baronske lige, dok se na južnim granicama nadvijala opasnost od Turaka. Međutim, u Sigismundovoj politici bilo je indikativno to što je kralj podržavao političke ambicije nižeg plemstva i što je pomagao razvoj gradova. Sigismund je donosio dekrete u odbranu domaćih trgovaca, proširio je delokrug gradskih veća, useljavanjem stranih majstora pokušavao je da podstakne proizvodnju luksuzne robe i učinio je pokušaj da uvede jedinstven sistem mera. Naravno, od njegovih dekreta ostvareno je samo malo (na primer, jedinstveni sistem mera uspelo je da se uvede u praksu tek u drugoj polovini XIX veka), ali nedvojbeno je činjenica da se cehovski sistem razvio u celoj zemlji, da su se gradovi obogatili, a porastao je i njihov politički značaj. U Sigismundovo vreme započelo je staleško organizovanje gradova pa su se od sredine veka u zemaljskim skupštinama pojavili i njihovi poslanici.

Razvoj staleža je opšteevropska pojava u periodu procvata feudalizma. U suštini, reč je o tome da društveni slojevi koji imaju približno jednake privilegije

tešnje zbijaju svoje redove i svoja lokalna grupisanja podižu na nivo zemaljskih organizacija. Cilj njihovog organizovanja je da učvrste svoje privilegije, da ih dalje unaprede i ovekoveče. U tom cilju, oni u političkom životu nastupaju zajednički, a i njihovu politiku na nivou zemlje određuju njihovi staleški interesi.

U Mađarskoj se razvoj staleža može naročito dobro pratiti na primeru nižeg plemstva. U XIII-XIV veku od raznih privilegovanih slobodnjaka sa manjim posedima (serviens, gradski kmet, knez, opštinski kmet naselja stranih doseljenika, npr. Nemaca /soltész/, itd.) nastalo je pravno izjednačeno niže plemstvo. Izgradnja sistema plemićkih županija u celoj zemlji, čak i uz vlastelinsku kontrolu, jačala je jedinstvo nižeg plemstva i njihovu stalešku svest. Zbog toga su kraljevi često tražili savezništvo sa njima. Tokom svoga razvoja niže plemstvo je učvrstilo i ustalilo – odnosno učinilo naslednim za svoje potomke – svoje privilegije (lične slobode, oslobođenje poseda od poreza, županijska samouprava itd.), a postepeno je postiglo i to da bude uključeno u državnu politiku.

Razvoj staleža završen je četrdesetih godina XV veka uobličanjem gradskog staleža. U Mađarskoj su vlast delila četiri staleža: crkvena hijerarhija, vlastela, niže plemstvo i građanstvo.

Najvažnija institucija staleškog sistema bila je (staleška) zemaljska skupština, u čijem radu su mogli učestvovati samo pripadnici staleža, odnosno njihovi zastupnici (poslanici). Na zemaljskim skupštinama su donošeni zakoni, tu su izglasavani porezi, a tu je odlučivano i o vojnim pitanjima. U Mađarskoj će posle Sigismundove smrti staleška skupština biti pozornica donošenja najvažnijih političkih odluka. (U Engleskoj je staleška skupština delovala još od 1265, a u Francuskoj od 1302. godine.)

Građanstvo je u staleškoj državi imalo skroman udeo, dok su kmetovi bili potpuno van staleške državne vlasti, te se nisu ni mogli organizovati kao stalež. Crkveni velikodostojnici, baroni i niže plemstvo – cela vladajuća feudalna klasa – iako su vodili oštru borbu za podelu vlasti, bili su savršeno složni u tlačenju kmetova.

Seljačka buna u Erdelju 1437. – Antal Budai Nađ

Razvoj poljoprivrede i proizvodnja za gradsko tržište omogućili su seljacima da dođu do novca, pa je selo postalo bogatije. U slamom i trskom pokrivenim seljačkim kućama počela se, pored kuhinje, graditi soba, a u maloj fijoci škrinje u kojoj se čuvala svečana odeća našlo se i ponešto srebrnog novca. To je, međutim, probudilo pohlepu feudalaca. Zapisi svedoče da su feudalci samovlasno jednostavno hvatali bogatije seljake i iznuđivali od njih otkup. Opšta pojava je pak bila da su crkveni i svetovni feudalci nesrazmerno povećavali novčane zahteve.

Izraz tadašnjeg seljačkog (socijalnog) nezadovoljstva bilo je širenje jeretičkih učenja koja su se razlikovala od zvaničnog učenja crkve. Na boga su se pozivali i crkva i feudalci, a to su činili i jeretici, ali su oni sasvim drukčije tumačili božje zapovesti. Tridesetih godina XV veka, preko sveštenika koji su došli iz Češke, i u Mađarskoj se proširio husitizam.

Husitsko učenje je brzo osvajalo prostore, uglavnom, u južnoj Ugarskoj i u Erdelju, gde je neraspoloženje imalo veće razmere nego u ostalim delovima zemlje.

Prema jednom crkvenom izveštaju iz tog vremena, „husiti zaraženi metiljom“ propovedaju, između ostalog, da bog ne deli ljude, to jest kmet, pop i plemić – svi su jednaki. Oni nisu priznavali papu i smatrali su da pop koji poseduje imovinu ima sto đavola u duši, pa zato treba ukinuti crkvenu imovinu. Ovo učenje u religioznoj formulaciji je, u stvari, napadalo feudalni poredak pa nije čudno što su crkvena i državna vlast nastupale zajedno. Crkva je slala inkvizitore da iskorene jeresi. Inkvizitori pak nisu znali za milost, čak su i mrtve otkopavali i spaljivali ako je neko za njih tvrdio da su bili jeretici.

U južnoj Ugarskoj inkvizicija je „napravila reda“, ali u Erdelju husitski pokret je, pre nego što su uspeli da ga unište, doprineo izbijanju prve velike seljačke bune. Njoj je neposredno prethodilo to što je erdeljski biskup Đerđ Lepeš, pošto – zbog pada vrednosti novca – tri godine nije skupljao porez, 1437. godine zahtevao naplatu crkvenog poreza i unazad, i to u stabilnoj valuti. Time je mera bila prevršena pa su se mađarski i rumunski seljaci latili oružja. Vođa im je bio sitni plemić Antal Budai Nađ. Pomagala ih je i većina stanovnika Koložvara (Kluža).

Seljačka vojska je kod Deša (Dež) trijumfovala nad feudalnom gospodom, posle čega su ova počela pregovarati. Ispred Konventa (skupštine) u Koložmonoštoru, koji je – prema običaju toga doba – bio tzv. zvanično mesto gde su se obavljali poslovi iz delokruga javnog beležnika, došlo je do sporazuma. Nagodbom je ukinuta devetina, osigurano je pravo slobodne seobe i omogućeno je da se i seljaci staleški organizuju. Trebalo je da se delegati kmetskih sela sastaju svake godine da bi proveravali sprovođenje nagodbe. Međutim, oni nagodbu iz Koložmonoštora nisu uspeli da sprovedu u život. Mađarski, sekeljski i saski feudalc (plemići) Erdelja sporazumom u Kapolni ujedinili su svoje snage protiv svakog spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja. Potom su, došavši do vojničke prevlasti, proglasili raniju nagodbu ništavnom. Do odlučujućeg sukoba je došlo krajem 1437. godine kod Kluža. Njegov ishod bio je nesporan. U ogorčenoj borbi poginuo je i sam Antal Budai Nađ.

Borbe protiv Turaka pod vođstvom Janoša Hunjadija

Dok su erdeljski i mađarski gospodari zauzdavali svoje seljake, Turci su pojačali osvajački pritisak na Balkanu. Oni su svoj cilj – osvajanje sveta – nameravali da ostvare upotrebom na evropskim ratištima neuobičajeno masovne armije. U njoj je odlučujuću borbenu snagu činila laka konjica sastavljena od spahija (spahije su od sultana dobijale posede kao nagradu za vojnu službu). Čuveni janjičari bili su pešaci koji su štitili sultana ili velikog vezira. Oni su odgajani od dece odvođene sa osvojenih teritorija, da bi bili poslušno oruđe osvajačke politike. Dom janjičara je bila kasarna, a zanimanje – ratovanje i oni su u „sveti“ rat išli sa vatrenim fanatizmom monaha.

Prethodnicu regularnih turskih armija uvek su sačinjavale neorganizovane gomile. Opasnost koja je vrebala Mađarsku jasno je najavljivalo to što su se tridesetih godina XV veka i u južnoj Ugarskoj sve češće pojavljivali „pomamnici i palikuće“. Najbogatiji deo zemlje postao je područje slobodnog plena za neprijatelja. Doduše, u ugroženim krajevima više puta pretio je ustanak plemića, ali do njega nije došlo. Velikaši, kako je to rekao jedan savremenik, „zaziru da idu u borbu“ protiv Turaka.

Nebranjena zemlja u teškoj situaciji je „već strahovala da će biti okupirana“, ali su prve pobjede Janoša Hunjadija dovele do obrta u borbama sa Turcima.

Porodica Hunjadi, nižih plemića, je iz susedne Vlaške nizije došla u Mađarsku, gde je Janošev otac Žigmond kao kraljev dvorski vitez dobio u posed utvrđeni grad Vajdahunjad (Hunedoara). Janoš Hunjadi se od rane mladosti spremao za vojnika. Prvo je služio kod raznih vlastelina, a zatim je prešao u kraljevu pratnju i sa njim je boravio i Italiji i Češkoj. Krajem tridesetih godina XIV veka dospeo je u južnu Ugarsku kao komandant nekoliko veoma ugroženih pograničnih tvrđava, „koje su Turcima bile kost u grlu“. To je bila prava prekretnica u njegovom životu. Zatim je sve svoje snage bacio u borbu protiv Turaka. Dok su se u međuvremenu jedan za drugim smenjivali kraljevi (posle Sigismunda – njegov zet Albert Habsburški, 1437-1439; njegovo dete – još odojče, pa Ulaslo I Jagelonski, 1440-1444), a u zemlji se ponovo ustalile borbe između vlastelinskih liga, Hunjadijeve trupe zadržavale su sultanovu vojsku. Tako on postaje „jedini strah za Turke“ i u međuvremenu ban Serenja*, veliki župan Tamiša i erdeljski vojvoda, to jest predstavnik najviših državnih funkcija i gospodar poseda većih od četiri miliona jutara, najveći feudalac u Mađarskoj. U jednom se, međutim, od početka razlikovao od ostalih feudalaca. Dok su oni jurili za svojim ličnim interesima, Hunjadi je sve svoje posede i visoke funkcije smatrao samo oruđem za borbu protiv Turaka.

Hunjadi je pravi feudalni velikaš, ali ujedno i narodni heroj, koji je isterivanje Turaka smatrao svojim životnim ciljem. „Dovoljno je bilo videti toliko podjarmljenih ljudi, osramoćenih žena, kola natovarenih ljudskim glavama, sramnu licitaciju okovanih robova i stalno ismevanje njihove vere“ – piše veliki vojskovođa. „Naši neprijatelji, koji su toliko puta napadali na nas, nikada neće prestati sa tim, ako ih ne potučemo. Sa njima nema i ne može biti trajnog mira.“

* *Serenj* (Szörény) – banovina na levoj obali Dunava, na teritoriji današnje Rumunije.

Osnovni princip Hunjadijeve borbene taktike, u skladu sa njegovim ciljevima, bio je braniti se napadom – tzv. aktivna odbrana. „Treba smeti i delovati“ – rekao je, a njegovi pohodi zaista daju dokaza o tome. Godine 1442. beg Mezid izvršio je upad u dolinu Moriša. Hunjadi nije ustuknuo ni pred mnogobrojnijom silom, a nije klonuo duhom ni kad je pretrpeo poraz. Pod oružje je pozvao i seljake i kod Đulafehervara (Alba Julija) uništio turske pljačkaše. Kad je sultan, da bi se osvetio za ovo, poslao protiv njega svu vojsku koju je imao u Evropi, hrabro je pošao u susret Turcima i potukao višestruko brojnijeg neprijatelja. U jesen 1443. je, zajedno sa kraljem Ulaslom I, pokrenuo veliku ofanzivu. Sa vojskom od oko 30 hiljada ljudi, u kojoj su bili zastupljeni i najrazličitiji balkanski narodi, oni su zauzeli Niš i Sofiju i samo oštra zima je spasla sultana da Hunjadi ne pređe preko prevoja planine Balkan i da se ne zaustavi do Jedrena, tadašnje turske prestonice. Bio je oslobođen i veći deo Bugarske, a sultan je segedinskim mirom prisiljen na veoma značajne ustupke.

Posle velike pobjede, neočekivano su nastupile vrlo teške godine. Papski legat (poslanik) naveo je kralja da prekrši mir i on je u jesen 1444. godine protiv Turaka pokrenuo na brzinu mobilisanu vojsku. Verovalo se obećanju da će papska flota sprečiti prelazak Turaka iz Azije. Međutim, ta flota, koja se sastojala od svega nekoliko galija, nije mogla da spreči Đenovljane da., za jedan zlatnik po glavi, ne

prevezu Turke, koji su kod Varne u Bugarskoj tako reći uništili napadače. Poginuo je i kralj, a u Mađarskoj je nastala potpuna pometnja. Ponovo su se umnožili privatni oružani sukobi, razaranja i samovlašće. Biskup Janoš Vitez ovako je sazeo opšte stanje: „Mera prava je nasilje. Slepo srljamo u propast.“

U najtežim časovima, da bi se zaustavila anarhija, Hunjadi je na zemaljskoj skupštini izabran za kraljevskog namesnika. Veliki pobednik nad Turcima, doduše, nije mogao da slomi vlast barona, ali je ipak uspostavio relativan mir koji mu je dozvoljavao da se ponovo prihvati svoga važnog plana – pripreme napada na Turke. Kako je rekao: „Mi koji smo do sada jedva pobeđivali i sa štitom, sada protiv neprijatelja koristimo mač.“

Godine 1448. je sa malom, ali izvrsno naoružanom vojskom krenuo na čuveni ratni pohod preko Balkana, prema Kosovu polju. Planirao je da se spoji sa vojskom albanskog junaka Skender-bega (Đurađ Kastriot). Njegov plan je, međutim, otkriven, a pomoćne trupe su ga ostavile na cedilu. Nije čudo što je u trodnevnoj krvavoj bici pobedio nadmoćniji. „Nije nedostajalo srca već oružja!“

Hunjadiju je tek posle nekoliko meseci pošlo za rukom da se, uz velike teškoće, vrati kući. Ni tu više nije mogao da učvrsti vlast u meri koja bi mu dopuštala da misli na nov napad. Godine 1452, kada se Laslo V, Albertov najmlađi sin, vratio u Mađarsku od svoga strica, cara Fridriha III, Hunjadi je podneo ostavku i na položaj kraljevskog namesnika. Njegovi protivnici, koji su ga mrzeli zbog njegovih uspeha i velike popularnosti, nisu se ustručavali ni od zavere da bi ga uklonili. Međutim, kada je 1453. godine pao Carigrad, postalo je izvesno da će Mađarska biti izložena odlučujućem turskom napadu i da će još biti potrebe za Hunjadijem.

Godine 1456. Mehmed II, koji je isticao da je „jedan bog na nebu, a jedan vladar na Zemlji“, sa sto pedeset hiljada (po nekima, dvesta hiljada) vojnika opkolio je Beograd (tadašnje mađarsko ime Nándorfehérvár). Beograd je bio ključ tadašnje Mađarske – ako grad padne, Turcima je otvoren put. U časovima krajnje opasnosti Hunjadi je ostao skoro potpuno usamljen. Velikaši su se povukli u svoje tvrđave, a dvor je pobegao u Beč. Vladari zapadnih zemalja nisu pružili pomoć, a papa se zadovoljio objavom krstaškog rata radi čijeg organizovanja je delegirao Janoša Kapistrana. Tvrđavu, sagrađenu na ušću Save u Dunav, branio je Mihalj Silađi, Hunjadijev šurak, koji je imao svega nekoliko hiljada ljudi kada ga je ogromni turski tabor odsekao od sveta. Hunjadi ga, međutim, nije prepustio sudbini. Sa svojim najamnicima, familijarima i krstaškom vojskom od oko 40.000 vojnika, kako su je procenjivali savremenici, pohitao je da oslobodi grad. Stigao je u poslednji čas – vatra turskih topova srušila je velike delove zidina, pale su spoljašnje kule, a iscrpljeni branioци su se spremali za pogibiju.

Hunjadi je pre svega probio opsadu. I sam je ušao u tvrđavu i preuzeo rukovođenje odbranom. Pošto su Turci već bili skoro potpuno srušili spoljne bedeme, njihovi juriši su postajali sve opasniji. Za vreme odlučujućeg juriša neprijatelj je već bio prodro do kapije unutrašnje tvrđave. Kako proizlazi iz jednog kasnijeg zapisa, jedan Turčin je već bio istakao na bastion na bedemu pobednički barjak sa konjskim repom, međutim, Tito Dugonjić ga je samopožrtvovano povukao za sobom u ambis. Ispad krstaša 22. jula 1456. godine odlučio je ishod bitke. Armija „zanatlja, seljaka, siromaha, seoskih sveštenika i fratara-prosjaka“ udarila je na Turke. Kad je sultan hteo da im preseče odstupnicu, u borbu se umešao i Hunjadi i uspeo da zarobi turske topove. Neprijatelj, koji se našao između dve vatre, mogao je samo da beži. Osvajača sveta „potukla je seljačka ruka, bolje naviknuta na baratanje motikom nego oružjem“ – pisao je savremeni hroničar Turoci.

Beogradska pobjeda svetskog značaja obezbedila je Mađarskoj još sedamdeset godina mira. S druge strane pak ona je uzela i veliki danak, jer je nekoliko nedelja kasnije epidemija kuge, koja je izbila u logoru, pokosila i slavnog pobjednika nad Turcima, velikog Janoša Hunjadija.

Kralj Mačaš

Veoma moćna vlastelinska liga Cileija i Garaija želela je da iskoristi smrt Janoša Hunjadija za uništenje loze Hunjadijevih. Oni su započeli klevetničku kampanju, a zatim su se osmelili, tako da su uz pretnju oružjem zahtevali da im Laslo Hunjadi preda ključeve Beograda. Ali sin slavnog vojskovođe nije pustio u grad vojsku već samo Cileija i njegovog rođaka Lasla V. U toku pregovora Cilei je u žustrini potegao mač, na šta su ga Hinjadijeve pristalice, utrčavši unutra, sasekle. Prestravljeni kralj je pod zakletvom obećao da se neće svetiti. Međutim, kad je uspeo da se vrati u Budim, ponovo je postao igračka u rukama Hunjadijevih protivnika. Na prevaru je doveo u svoj dvor braću Hunjadi zajedno sa više njihovih pristalica, zarobio ih i verolomno naredio da se Laslu odrubi glava. „Ubijena je glava zemlje“ – jadikovalo se svuda po Mađarskoj kada se saznalo o događaju na budimskom Trgu svetog Đorđa.

Na ovo vapijuće bezakonje, stranka Hunjadijevih, pod vođstvom Mačaševog ujaka Mihalja Siladija i majke Eržebet Siladi, započela je organizovanje zavere, na šta je kralj, strepeći od otvorenog ustanka, vodeći Mačaša kao zatočenika, pobjegao u Prag, odakle se više nije ni vratio. Pripremao se za svoju svadbu, a onda je iznenada umro. Verovatno je otrovan.

Godine 1458, po ljutij januarskoj hladnoći, staleži su se okupili da izaberu kralja – vlastela u Budimu, a niže plemstvo u Rakošu. Među vlastelom bio je i veći broj pristalica nemačkog cara Fridriha, dok su oni drugi želeli da se izabere neko iz dinastije Jagelona. Palatin Laslo Garai i ban Mikloš Ujlaki bi, pak, krunu najradije bili stavili na svoju glavu. Međutim, niže plemstvo i narod Mađarske želeli su Hunjadijevog sina Mačaša. Posle dužeg pogađanja, vlastela se i sama priklonila tome, naročito kad je Mihalj Siladi, ujak Mačaša Hunjadija, rasporedivši svojih 15-20 hiljada vojnika, rekao kolebljivcima da će „onda njegov mač odlučiti o izboru kralja“.

Kraljevska vlast mladog Mačaša bila je u početku slaba. Mihalj Siladi je, u interesu njegovog izbora, prihvatio vrlo teške uslove opozicionih velikaša. Ne manje obećanja on je dao i u ime Mačaša, kao, na primer, da se mladi kralj neće svetiti zbog smrti svoga starijeg brata, da će svoje protivnike ostaviti na položajima, da neće prikupljati vanredne poreze, da će se oženiti ćerkom vođe opozicije, a radi sprovođenja svega ovoga Mihalj Siladi će pet godina biti guverner. Ne iznenađuje stoga činjenica što su u inostranstvu prvi Mačaševi akti prihvatani samo ako je na njihovim potpisima stajalo i nekoliko velikaša.

Godine 1458. zemlji je sa svih strana zapretio neprijatelj – sa juga Turci, čija preteća sila je sve više rasla, a sa severa veoma moćni pretendenti na presto. Istovremeno, kako to jedan hroničar beleži: „Mađarska se raspala, pocepala se na delove među kojima jedva ima kontakta.“ Oslanjajući se na svoje najamnike iz Češke, Jiskra je, na primer, decenijama pobeđivao svaku kraljevsku vojsku i

smatran je punovlasnim gospodarem Gornje Ugarske. Ali, situacija je bila slična i u drugim delovima zemlje. I dok se umnožavao broj spoljnih neprijatelja i unutrašnjih nasilnika, riznica je stajala prazna, a vojska je bila slaba.

Međutim, Mačaš je odmalena vaspitavan da se bori sa teškoćama. Njegov dvorski hroničar Bonfini, sa preterivanjima karakterističnim u ovakvim slučajevima za humanističke hroničare, piše: „Rođen je uz zveket bitaka, rastao u vojnom logoru, a razvijao se u vojničkim šatorima. Od ranog detinjstva je naučio kako treba prevladati opsadu, preplivati Dunav, po mrazu i žezi danonoćno izdržati pod oružjem, dugo trpeti umor i glad, uporno otkrivati neprijatelja, a ništa ne mrzeti više od kukavičluka i neaktivnosti.“

I zaista, kralj Mačaš nije dugo ostao neaktivan. Slušajući svoga vaspitača i savetnika Janoša Viteza, najistaknutijeg državnika Hunjadijevih, on je svaku nametnutu tačku nagodbe u vezi sa izborom kralja smatrao ništavnom. Nije otišao u prosidbu kod Garajjevih već se oženio Podjebradovom ćerkom Katalinom. Nije se ustručavao ni da svoga protivnika – inače ujaka – Miholja Siladija, kome je dugovao svoj dolazak na presto, dâ jedno vreme zatvoriti u tvrđavu Vilagoš (Širija – Siria, Rumunija) . Bio je odlučan i prema vlasteli i prema Fridrihu III, koji je upao u Mađarsku. U oštroj, ne retko odlučujućoj borbi, slomio je vlastelinske lige, a cara je prinudio na sklapanje mira. Fridrih je vratio krunu kralja Ištvana, a Mačaš je prihvatio odredbu prema kojoj mađarska kruna, ako Mačaš umre bez muškog potomka, treba da pripadne Habsburgovcima.

Pobeda nad ligama i potiskivanje Habsburgovaca omogućili su obnavljanje borbi protiv Turaka. Međutim, pošto se i turska vlast na Balkanu konsolidovala, a Mačaš se mogao osloniti samo na svoje veoma skromne snage, sin velikog pobednika nad Turcima nije mogao preduzeti pohod velikih razmera kojim bi iznudio konačno rešenje. Njegov pohod na Bosnu, koji je organizovao 1463-64. godine, imao je za cilj da ojača liniju krajiških gradova na jugu, a njegov najveći uspeh bio je zauzeće Jajca. Njegov uspešni pohod je zaustavio osvajače. Kasnije, međutim, Mačaš nije sa potrebnom energijom nastavio borbe protiv Turaka, koje su bile od životne važnosti.

Kralj Mačaš je posle toga sve svoje snage posvetio učvršćivanju centralne (kraljevske) vlasti i ostvarivanju ciljeva na Zapadu. Njegov vladarski ideal bila je centralizovana apsolutistička vlast. Želeo je da „prestane večito, bezumno ratovanje i razdor među vlastelom“. Političku osnovu u ostvarenju svojih planova tražio je, pored relativno slabog građanstva, prvenstveno u nižem plemstvu. Ekonomsku osnovu tih odista grandioznih zamisli obezbeđivalo je to što se tadašnja Mađarska ubrajala među relativno mnogoljudne i bogate zemlje. Ona je tada mogla imati približno 3,5-4 miliona stanovnika. Gradova, shvaćenih u zapadnom smislu, bilo je dvadesetak, ali je moglo biti nekih 800-900 palanki, a po rudnicima plemenitih metala Mađarska je bila među prvima u Evropi.

Koristeći se društvenim i ekonomskim prilikama, Mačaš je stekao prednost nad velikašima time što je stvorio armiju i državnu organizaciju nezavisnu od njih. Od svojih prethodnika preuzeo je organizovane institucije, ali ih je reformisao i dalje razvio. Time je postigao da se faktičko vođenje poslova, umesto u rukama barona, sve više koncentriše u ustanovama. Najvažnije državne poslove obavljala je kancelarija. Njeni stručno obrazovani sekretari, beležnici i pisari pripremali su materijal za Kraljevski savet (u kojem je uticaj barona, upravo zbog toga, bitno opao). Kancelarija je izdavala vladarske akte i obavljala diplomatsku prepisku. Rukovođenje privredom zemlje i uterivanje kraljevskih prihoda bili su u nadležnosti

kraljevske riznice. Deljenje pravde na najvišem nivou obavljao je „sud kraljevog ličnog prisustva“. Njegove pravnički obrazovane sudije sudile su ne više na osnovu parničnog duela već na osnovama dokaznog postupka. U celokupnoj organizaciji državnih institucija tada je prvi put postala dominantna stručnost i obrazovanost, što je, i intelektualcima sitnoplemičkog, građanskog, pa čak i kmetskog porekla, otvorilo mogućnost da dođu do izražaja.

Najjači oslonac moći kralja Mačaša bila je najamnička vojska, posle njegove smrti nazvana „crna armada“. Ova čuvena najamnička vojska se već osamdesetih godina XV veka sastojala od 20 hiljada konjanika, 8 hiljada pešaka, 9 hiljada zaprežnih kola i 200 dunavskih brodova i borbenih čamaca naoružanih topovima. Mačaševa artiljerija je bila poznata i u dalekim zemljama (ruski veliki knez Ivan III je iz moskovskog Kremlja od njega tražio topolivce). Ni njegovi vojni komandanti – kako kaže predanje – nisu bili obični ljudi. Pal Kiniži je, na primer, smatran mađarskim Herkulom. O njemu se pričalo da je na ramenu nosio mlinski kamen, a puno bure od jednog akova lako podizao do usta. Najizuzetniji od svih u armiji sastavljenoj pretežno od čeških, poljskih i nemačkih najamnika bio je ipak sam kralj, koji je bio za svoje vreme obrazovani vojskovođa, lukav obaveštajac, a – kad zatreba – i hrabar borac.

Za izdržavanje velike najamne armije i rastućeg upravnog aparata bilo je potrebno mnogo novca. A to se, pošto je bilo malo bogatih gradova, moralo namaknuti, dobrim delom, iz seljačkih poreza. Kralj Mačaš je seljacima razrezao veoma težak poreski namet. Na zemaljskoj skupštini u Budimu 1467. godine sproveo je korenitu poresku reformu. Pošto su mnogi bili oslobođeni plaćanja kapijarine i pogranične tridesetine, nasleđenih iz vremena Anžujaca, on je oba ova poreza ukinuo. Međutim, umesto njih uveo je „kraljevski riznički porez“ i „komorsku carinu“, s tim što je i jedno i drugo predstavljalo kraljev prihod. Izmenjen je i način razrezivanja poreza. Poreski subjekt nije bila „kapija“ već kmetsko domaćinstvo, što je predstavljalo značajnu promenu stoga što je na jednoj kapiji moglo živeti i više porodica. Prihod prikupljen „po osnovu dimnica“ (ognjišta) uvećavao je, takođe, kraljevske poreske prihode. Osim toga, kralj Mačaš je na osnovu parcele (sesija) prikupljao i vanredni vojni porez u iznosu od jedne forinte. Godišnji prihod kraljevske riznice je često dostizao, pa i premašivao, milion forinti, i od njega nije bio mnogo veći ni prihod kralja mnogo bogatije Francuske. Naravno, Mačaš je dobro znao i to da poreska izdržljivost kmetova ima granica i zato je postavio stroge granice eksploataciji koju su vršili crkveni i svetovni feudanci. Kmetovima je pružio sigurnost opstanka i imovine prema agresivnim Turcima i samovoljnoj vlasteli. Mačaš je stao u odbranu prava kmetova na seobu, pomagao je težnje slobodnih seljaka, a privilegijama je jačao palanke. Zbog toga je ovaj značajni kralj kasnije u uspomeni prostog naroda ostao uzor pravednog vladara koji je pomagao seljake, a kažnjavao gospodu.

Naraslu snagu Mađarske Mačaš je iskoristio za ostvarivanje svojih grandioznih spoljnopoličkih planova. Njegov cilj je bio stvaranje jake podunavske monarhije. Planirao je da zadobije Češku i austrijske nasledne pokrajine, a zatim i nemačko-rimsku carsku krunu. Ocenio je da su odnosi snaga u svetskoj politici takvi da bi se u srednjoj Evropi samo koncentracijom snaga otvorila mogućnost za slamanje turske moći na Balkanu i za ostvarivanje zadatka koji je Janoš Hunjadi ostavio u amanet. Shodno ovoj političkoj zamisli, njegova spoljna politika je, počev od sredine šezdesetih godina XV veka, bila prema Turcima odbrambena, a prema Zapadu ofanzivna.

Prvo su usledili ratovi sa Češkom. Ohrabren od pape, Maćaš je poveo krstaški rat protiv češkog kralja Podjebrada, oca njegove prve žene (koja je u međuvremenu umrla), pošto je ovaj pomagao husitske jeretike. Ovaj dugotrajni rat (1468-76) karakterisala je otvorena osvajačka namera, a pošto je taj rat bio i veoma skup, izazvao je nezadovoljstvo širokih razmera. Pobunilo se čak i više njegovih najbližih pristalica (na primer, Janoš Vitez i Janus Panonijus), pa je Maćaš, zahvaljujući samo svome odlučnom i brzom nastupu i dobroj taktici, brzo potukao i pobunjenike i poljskog pretendenta na presto Kažimježa Jagelonskog, koji ga je u međuvremenu bio napao. Uspostavljen je kompromisni mir prema kojem je Maćaš, pored titule češkog kralja, mogao, faktički, da zadrži i Moravsku, Šleziju i Lužice.

Posle čeških ratova, kralj je osvajanjem Sabača ojačao liniju južne krajine, ali se i pored toga dešavalo da su pojedine manje ili veće krstareće grupe Turaka vršile upade. Za jednu od takvih prilika se vezuje, na primer, ona mnogo pominjana pobeda koju su Ištvan Batori i Pal Kiniži izvojevali 1479. godine kod Kenjermezea* u dolini Moriša.

Najuporniji neprijatelji Mađarske za vreme Maćaša bili su Habsburzi, koji nisu shvatali ključnu ulogu Mađarske u borbama protiv Turaka. Oni su uvek iznova nastupali kao osvajači i pretendenti na presto, pokušavajući da se upliću u razvoj političkog života u Mađarskoj. Maćaš Hunjadi je zbog toga vodio neprekidne borbe sa Fridrihom III. Tokom ovih borbi on je osvojio najveći deo današnje Austrije, a 1485. godine je gladu izgnureni Beč bio primoran da otvori kapije i „gordi Beč je stenjao pod Maćaševom vojskom“. Ostvarenje velikih planova ipak nije uspeo. Pokazalo se da je carska kruna nedostižna i, mada je poslednjih godina njegovog života ponovo aktuelizovan plan velikog pohoda protiv Turaka, ostvarenje te namere je sprečila Maćaševa iznenadna smrt.

Za vreme Maćaša mađarska kultura stajala je uz bok najkulturnijim evropskim narodima. Kralj Maćaš je veoma cenio nauku i umetnost (smatrao je da je „nekulturan kralj – krunisani magarac“). Njegov dvor bio je otvoren za domaće i strane humaniste, a u „Panoniju“ je posle njegove druge ženidbe – napuljskom princezom Beatrisom – došlo mnogo italijanskih književnika i umetnika. Jedan od njih je i maestro Bonfini, koji je, kao dvorski hroničar, kasnije ovekovečio život kralja Maćaša.

Značajni spomenici mađarske renesanse, iako sada već u ruševinama, su budimska tvrđava i palata u Višegradu. U ovoj potonjoj je, prema Miklošu Olahu, koji je živio u prvoj polovini XVI veka, bilo 350 odaja, a već i savremenici su zapažali da je ona svojim raskošnim atrijima, lovačkim parkovima i ribnjacima daleko prevazilazila sve druge kraljevske građevine. Iz fontane višegradskog dvorca, koja je klesana u crvenom mramoru i okovana metalom, u svečanim prilikama je uvis prskalo belo i crno vino, a blistava raskoš Maćaševog dvora je s razlogom zadivljavala strance koji bi prisustvovali prijemima. Umetnički opremljene knjige, ukrašene Hunjadijevskim grbom sa crnim gavranom, tzv. Korvine, bile su smeštene u budimskom gradu, a u jednoj skromnoj kućici u podgrađu nastojao je da otpočne štampanje knjiga u Mađarskoj Andreas Hes, nemački majstor koji je u Mađarsku došao iz Italije. Sjajne palate Višegrada i Budima, privredni razvoj i čvrsta centralna vlast, uzavreo kulturni život – sve to svedoči da je ovo bio najsajjniji period istorije srednjovekovne Mađarske.

Staleška anarhija za vreme Jagelona

Nekoliko dana pred Uskrs, 5. aprila 1490. godine, kralj Mačaš je umro u svome dvorcu u Beču. Kada ga je smrt otrgla imalo je samo 47 godina i on je, zajedno sa svojim velikim planovima i nedovršenim životnim delom, sahranjen u Sekešfehervaru.

„Vojnik ga je žalio kao darežljivogi dragog vođu, građanin kao svoga vladara, a narod i seljaštvo su ga opkakivali kao velikodušnog gospodara koji se starao o narodu.“ Ali, došavši k sebi od prvobitne rezignacije, utoliko više je odahnula vlastela. Velikaši su smatrali da je došlo vreme da povrate „svoje stare slobode“. Ni na kraj pameti im nije bilo da na presto dovedu Mačaševog rođenog sina – Janoša Korvina – jer su se plašili da bi on nastavio očevu politiku. Poslednju volju velikog kralja prenebregli su čak i oni koje je Mačaš podigao i koji su se na to – još za njegova života – pod zakletvom obavezali.

Velikaši su želeli kralja koga mogu držati „za perčin“. Tako je na presto došao Ulaslo II (1490-1516) iz dinastije Jagelona, koji je istovremeno bio i kralj Češke. Pod njegovom vladavinom kraljevska moć se srozala izvanredno nisko. Kralj je sve prepustio baronima, a njegova uzrečica je bila „dobže“ (dobro je). Ukinuo je Mačaševe mere nepovoljne po vlastelu, svoju najamničku vojsku je ostavio bez plate, a kada je ona propala i rasula se, on je – upravo uz pomoć Kinižija – potukao ostatke čuvene crne armade. Vlast je pre toga došla u ruke nekolicine neobuzdanih i u državnim poslovima neodgovornih vlastelina i crkvenih velikodostojnika. (Nadbiskup Tamaš Bakoc, veliki otimač poseda i uživatelj 26 vrsta crkvenih prihoda; Janoš Ernest, pečujski biskup, proneveritelj riznice; uvek pijani palatin Ištvan Batori; Imre Serenčeš, bankar koji je u to vreme napravio veliku karijeru – to su bile najkarakterističnije figure među velikašima u vreme renesanse.)

* *Kenjermeze* (Kenyérmező) – u prevodu znači: Hlebno polje; terasasto polje sa obe strane reke Moriš, u Erdelju, između Alkenjera (Šibot – Sibot) i Sasvaroša (Oraštie – Orastie), danas u Rumuniji.

Neograničena vladavina barona izazvala je snažan otpor nižeg plemstva, koje je u Mačaševo vreme bilo znatno ojačalo. Oni su osnovali tzv. Stranku nižih plemića, koja je bila veoma masovna i vrlo kategorična u zahtevima. Moći vlastele oni su nastojali da pariraju svojom masovnošću. Vođi nižeg plemstva – Janoš Zapolja i Ištvan Verbeci (Verbőczi) – na pojedine zemaljske skupštine okupljali su i po nekoliko hiljada naoružanih plemića. Stranka nižeg plemstva se oštro suprotstavila i dvoru. Jagelonci su se, budući bez oslonca u zemlji, putem sve većeg broja porodičnih ugovora, vezivali za Habsburgovce. Zbog toga je stranka nižeg plemstva 1505. godine na zemaljskoj skupštini u Rakošu donela odluku da se posle izumiranja jagelonske dinastije kralj bira samo iz nacionalne sredine. Rečeno je da stranci ne poznaju „moral i običaje naroda Skita“ (čitaj: Mađara), a u stvari su na taj način hteli da se obezbede kako bi na presto doveli svoga vođu Janoša Zapolju.

Od promena koje su usledile posle Mačaševe smrti seljaštvo je imalo samo štete. Tačno je, doduše, da su Mačaševa beskrajna ratovanja po inostranstvu i izdržavanje raskošnog dvora nametali seljacima poreske namete koji su im se činili nepodnošljivim, međutim, on ih je i odbranio od preterivanja feudalaca (na

primer, biskupu u Vacu Miklošu Batoriju, iako mu je ovaj zbog svoje obrazovanosti bio veoma drag, postavio je staratelja sa strogim uputstvom da mu ne dozvoli da učenjuje i ugnjetava kmetove). Posle Maćaševe smrti kraljev prihod od poreza pao je na četvrtinu, ali opterećenja seljaka nisu smanjena. Istovremeno, izgubila se imovinska sigurnost, a međusobni sukobi vlastele i sve češći upadi turskih pljačkaških grupa prouzrokovali su ogromne štete. Bonfini piše: „Seljaci bi već sada rado plaćali i šestostruki porez, samo kad bismo mogli da vaskrsnemo iz mrtvih njihovog kralja.“ Ovako pak, nije im preostajala druga uteha sem krilatice stvorene u gorčini: „Umre Maćaš, ode pravda!“

Vlastela i niže plemstvo – iako su međusobno vodili najžešću borbu oko vlasti – bili su saglasni u politici prema kmetovima. Sve veći broj feudalaca uključivao se u trgovinu poljoprivrednim proizvodima. Pošto je na prelazu iz XV u XVI vek plemićki posed, izdelfen na kmetovske parcele, bio tako reći potpuno u rukama seljaka, zemljoposednici koji su se bavili trgovinom bili su zainteresovani da porez od svojih seljaka dobiju u naturi (vinu, žitaricama). Pored toga, na ovo ih je mogla podsticati i želja za konsolidacijom vlastelinskog prava svojine. Na prekretnici veka doneseno je više zakona u tom smislu. Naređeno je, na primer, da su kmetovi nastanjeni u palankama, koji su pod Maćašem, obično, zajednički oduživali dažbine vlastelinu – što je za njih bilo povoljno – od sada obavezni da devetinu individualno plaćaju. Time su palanački kmetovi bili lišeni mogućnosti da se kasnije potpuno otkupe i postanu slobodnjaci. Štaviše, da bi se i pored nepovoljnih uslova obezbedila radna snaga, u praksi je potpuno onemogućena slobodna seoba kmetova. Stoga ne čudi što je nagomilano mnoštvo nepravdi prema seljaštvu prvom prilikom eksplodiralo u najveću seljačku bunu u istoriji Mađarske.

Seljačka buna u Mađarskoj

Estergomski nadbiskup Tamaš Bakoc je, uz veliku pompu, 16. aprila 1514. godine, objavio krstaški rat protiv Turaka. Papska bula, koju je Bakoc doneo još prethodne godine sa izbora pape, obećavala je krstašima „potpun oprostaj grijehova i blaženstvo na onom svetu“. On je tu bulu dobio od novog pape kao obeštećenje za to što je njega, Bakoca, onemogućio da dođe do papske tijare.

Narod se nije upuštao u namere vlastele već je mislio na opasnost od Turaka, koja je bila stalno prisutna i iz godine u godinu sve otvorenije pretila. Vođenje krstaškog rata obećavalo se kao rešenje. Narod se sećao Hunjadija i okupljao se u velikim masama. Pod vođstvom svojih sveštenika i seoskih kmetova, sa zapregama i pešice – neretko sa celim porodicama, dolazio je u logore. Šarena masa seljaka, goniča goveda, gradske sirotinje, đaka, zanatlija i najamnika bez plate okupila se na polju kod Rakoša i na drugim sabirnim mestima širom zemlje. Rodoljublje i verska revnost, beda i nekakva maglovita čežnja za promenom dovela je tako pod Peštu vojsku od nekih 40 hiljada, a u celoj zemlji možda i 80 hiljada ljudi.

Iz krstaških logora upadljivo su odsustvovali plemići. Nije slučajno što se i vođstva prihvatio „samo“ jedan anonimni krajiški vitez iz Erdelja, Đerd Doža, dok je njegov najpopularniji pomoćnik postao Lerinc Mesaroš, župnik iz Cegleda.

Feudalcima se nije dopadalo ni to što su njihovi kmetovi otišli u krstaše upravo u jeku najvećih poljskih radova. Oni nisu prezali ni od nasilja i zlostavljanja onih

koji su ostali kod kuće, samo da bi sprečili njihov pokret. I država se većinom uzdržavala od pomisli na krstaški rat. Kako su narastali logori, rastao je samo njen strah. Naredili su da se bula povuče i obustavili su regrutaciju krstaša. Bakoc je, sad već i preteći anatemom, hteo da ih privoli da se razidu, a državna vlast, da bi se oslobodila seljaka, poslala je krstašku masu protiv Turaka, bez ikakve opreme.

Međutim, Dožin narod tada već nije slušao ni državnu vlast, ni estergomskog nadbiskupa. U logoru kod Rakoša seljaci su sa zaprepašćenjem saznali kakve su nepravde počinili feudalci širom zemlje i, videvši koliko ih tu ima, shvatili su kakvu snagu predstavljaju. Tako je nastupio obrt – seljačka vojska nije krenula protiv Turaka već se okrenula protiv sopstvenih gospodara.

Glavnina vojske uputila se prema Cegledu. Doža je, prema svedočenju tadašnjih pisaca, o uzrocima ovog velikog preokreta rekao, između ostalog, sledeće: „Vi ste sugrađani mađarskog plemstva, ali ne kao seljaci, jer vas oni drže kao robove... Njima orete zemlju, njima sadite vinograde, njima odgajate stada i krda, a vama ostaje samo da ih služite i da gladujete.

Dokle ćete trpeti tu sramotu, Mađari?

Sledite, dakle, Boga, stvoritelja vaše slobode, koji je osakatio vaše neprijatelje, okupio vas i dao vam oružje u ruke.

Nema srednjega puta! Morate ili istrebiti plemiće ili ćete morati da vašom krvlju i teškim robovanjem ispaštate obesnom neprijatelju...“

U junu 1514. godine seljačka buna proširila se na skoro celu zemlju. Dožini izaslanici su organizovali seljake u unutrašnjosti, a glavnina vojske je posle Cegleda prešla Tisu kod Varšanja i planski krenula prema ravničarskim palankama. Doža je s pravom mogao računati da će njegova vojska dalje jačati u palankama, koje su bile zaustavljene u svom građanskom razvoju. Tako je i bilo. Nije bilo nikoga da pruži otpor. Kod Nađlaka i Čanada pobedili su vojsku biskupa Čakija i naterali u bekstvo palatina Batorija. Potom je Dožina vojska opkolila Temišvar. Tu je bio veliki centar južnougarskog plemstva. Kapetanom grada postao je sam Ištvan Batori, odbegli palatin. Opsada i gladovanje duže od mesec dana naterali su Batorija da se, jednim prokrijumčarenim pismom, obrati za pomoć svome najomraženijem neprijatelju, erdeljskom vojvodi Janošu Zapolji. Opasnost je dovela u isti tabor međusobno posvađanu vladajuću klasu. Kralj se obratio za pomoć papi i, mada za pogranične utvrde nije imao para, pripremio se za regrutovanje stranih plaćenika. Palatin i erdeljski vojvoda su se pomirili i Zapolja je sa izvanredno naoružanom vojskom krenuo prema Temišvaru. Sudbina seljaka bila je zapečaćena.

Posle seljačke bune usledila je odmazda. Pobijene su hiljade seljaka. Dožu su, po naređenju pobjedničkog vojvode, stavili na užareni gvozdeni presto, na glavu su mu stavili užarenu gvozdenu krunu, a golo telo kidali su mu užarenim kleštima. Ali Doža, koji je postao simbol seljačkog otpora, čak i prema zapisima svojih neprijatelja, ostao je nepokoleban, „nije plakao, nije jaukao, nije se bojao“.

Zemaljska skupština koja je zasedala u oktobru 1514. godine dovela je osvetu do vrhunca. Iako opasnost od Turaka nije prestajala, skupština se skoro isključivo bavila seljacima. Ozakonjena su pogubljenja vođa i seljačkih kapetana, naređeno je da se ustanove štete (po županijama), a njihovom nadoknadom opterećeni su seljaci. Određeni su obavezni urbarijalni nameti i ozakonjeno je vezivanje seljaka za zemlju (zato „da i njihovi daleki potomci vide kako je strašan greh pobuniti se protiv svoga gospodara; neka od sada, izgubivši pravo slobodne seobe, budu potčinjeni svojim feudalnim gospodarima kao prave večne sluge“).

Ovaj svirepi zakon, zajedno sa čitavim nizom drugih zakona protiv seljaštva, Verbeci je obuhvatio u knjizi zvanoj Tripartitum, koja doduše nikad nije dobila zakonsku snagu, ali ju je plemstvo stolecima prelistavalo kao bibliju. Njen značaj može se objasniti time što je ona sumirala feudalno mađarsko pravo, tako reći kao praktično uputstvo, na jeziku koji je plemstvo razumelo. Njen prvi deo sadrži plemićke privilegije, plemićko privatno pravo, a u skladu sa nazorima nižeg plemstva, princip „jedne te iste slobode“, formulisan 1351. godine, sad se već proširuje i na odnose između vlastele i nižeg plemstva. U drugom delu je delimično obuhvaćeno plemićko parnično pravo, a u trećem pravo koje odstupa od državnog, kao i pravni odnosi između građanstva i kmetova, povlačeći oštru, neprekoračivu granicu između plemića i seljaka.

Mohač

Dok je plemstvo bilo potpuno zaokupljeno odmazdom zbog seljačke bune, opasnost od Turaka sve se stravičnije nazirala. Bezumna osveta zemaljske skupštine od 1514. godine eliminisala je seljaštvo, a plemstvo se podelilo i međusobno suprotstavilo u borbi za vlast. Između baronske stranke pod vođstvom Batorija i stranke nižeg plemstva, koju su predvodili Zapolja i Verbeci, razvijalo se sve žešće suparništvo. Niže plemstvo je tokom nekoliko generacija postiglo spektakularne uspehe u političkom životu. Pored prava na lično učešće u radu zemaljskih skupština, ono je sebi obezbedilo i mesto i glas u Kraljevskom savetu, koji se do tada sastojao samo od velikaša i prvosveštenika, a neposredno pre Mohača, na zemaljskoj skupštini u Hatvanu, nametnulo je – makar i nakratko – da njihov kandidat Verbeci sedne na palatinsku stolicu. Zbog veoma zaoštrenih borbi za vlast česta zasedanja zemaljske skupštine pretvorila su se u poprište divljih masovnih scena, u kojima je vođstvo uspevala da prigrabi ona stranka kojoj je pošlo za rukom da dovuče jače oružane snage.

Kraljevska vlast je još više usahnula. Umesto Lajoša II (1516-1526), koji je na presto stupio kao desetogodišnjak, vladali su njegovi vaspitači – vlastelini. Kralj nije imao novca, ali bezumno rasipništvo ipak nije prestajalo. Za račun vlastele zalagani su novi i novi kraljevski posedi, jer je čitava armija dvorskih badavadžija, kavalira, hrtova i sokolova neverovatno povećavala rashode dvora. Moralnu snagu mađarske vladajuće klase potpuno je nagrizla međustranačka borba i želja za sticanjem dobara i vlasti. „Nema te nepravde i nedostojnosti koju ne bi učinili, ako bi tri-četiri puta mogli da se dočepaju para“ – javljao je venecijanski poslanik. Utoliko su manje bili spremni da nešto žrtvuju na oltar otadžbine. Papski poslanik ih je dvadesetih godina video ovako: „Kad bi se ova zemlja mogla spasti za tri forinte, ne bi se našla tri čoveka koja bi tu žrtvu podnela“.

Upravo u to vreme opasnost od Turaka bila je najveća. Godine 1520. na sultanski presto došao je Sulejman II, dobar diplomata i izuvanredan vojskovođa. Već prvom velikom ofanzivom 1521. godine zbrisao je odbrambeni sistem izgrađen duž Dunava i Save. I ključ zemlje, Beograd, pao je u ruke Turaka. Situaciju je dalje otežavao razvoj međunarodnih odnosa, nepovoljan po Mađarsku. Ona je, preko dinastičkih ugovora Jagelonaca, sve više stajala na stranu Habsburga protiv kojih je Fransoa I, „najhrišćanskiji francuski kralj“, paktovao sa Turcima. Turski napad pak, već i zbog

geografskih uslova, mogao je da dopre do Beča jedino preko Mađarske. Našavši se na putu nadmoćnijeg neprijatelja, Mađarska je dospela u centar velikih suprotnosti evropskih razmera i tako ušla u jedan od najkritičnijih perioda svoje istorije.

I u predvečerje sudbonosnih događaja mađarski vođi nisu se bavili opasnošću od Turaka već širenjem reformacije u zemlji i ustankom rudara u Banjskoj Bistrici (Besztercebánya). Zemaljska skupština naredila je spaljivanje luterana, a u Banjsku Bistricu žurno je otišao sam palatin Ištvan Verbeci, koji je, iako priznavši da su se rudari opravdano pobunili, ipak konfiskovao blagajnu rudarske zajednice i likvidirao vođe ustanka.

Međutim, velikaši nisu bili ni izdaleka tako brzi kada je, u leto 1526. godine, Sulejman II sa oko 80.000 ljudi krenuo prema Mađarskoj. I u časovima velike opasnosti preduzimali su samo mlake i polovične mere. Nisu se usuđivali da u borbu pozovu seljake, a kralj je, i sam uplašen i planirajući bekstvo, stao na čelo vojske. Pukovi (banderije) feudalaca i plemića slabo su se i sa velikim zakašnjenjem okupljali u logoru u Tolni. Konačno se okupila vojska od 26 hiljada ljudi, dobrim delom stranaca. Nevolju je povećavalo to što među vlastelom nije bilo nikoga ko bi se razumeo u veštinu ratovanja. Nakon dugog ubeđivanja, ovog nezahvalnog zadatka prihvatili su se Pal Tomori, nadbiskup iz Kaloče, i Đerd Zapolja, mlađi brat erdeljskog vojvode. Do bitke je došlo 29. avgusta 1526. godine (prema julijanskom kalendaru, „na dan Jovanovog usekovanja“).

Bitka je bila veoma žestoka, ali vrlo kratka. Nisu protekla ni dva sata, a vatra turskih topova i nadmoć Turaka doveli su do sloma mađarske vojske. Izginuli su vođi, mnogi velikaši i biskupi, više hiljada vitezova, a posle boja poginuo je i kralj, koji se nalazio u bekstvu. To je bio pad nezavisne srednjovekovne Mađarske. Jedan od učesnika bitke, Stjepan Brodarić, sremski biskup i ujedno državni kancelar, u svome delu Istorijski opis bitke koju su Mađari vodili protiv Turaka na Mohačkom polju, piše o tragičnom događaju, između ostalog, i sledeće:

„Ovo mesto gde su postavljene vojske bilo je od Mohača na jednu, a od Dunava na pola milje. Tu se pružala velika, široka ravnica koju nisu presecale ni šume, ni džbunje, ni reke, ni bregovi; samo levo, između ovog mesta i Dunava, bila je jedna močvarna i muljevita voda puna trske i ševara, u kojoj su kasnije mnogi našli smrt. Naspram nas bio je jedan brežuljak koji se prostirao polukružno, a iza njega je bio tabor turskog cara. U podnožju padine brežuljka ležalo je jedno seoce sa crkvom. Ime toga sela je Feldvar (Földvár); tu je neprijatelj smestio svoje topove...

Čim je dat znak za napad, oni koji su bili u prvom borbenom redu žestoko su se sukobili sa neprijateljem; opaljeno je iz svih topova. Napad nije izazvao mnogo štete kod neprijatelja, iako je bio mnogo žešći nego što bi se prema broju naših vojnika moglo očekivati. Palo je mnogo više neprijatelja nego naših. Konačno je neprijatelj pred našim vojnicima, koji su se viteški borili, počeo da se povlači – ili zato što ih je napad naših potisnuo ili zato da bi nas namamio bliže mestu gde su bili postavljeni njihovi topovi. Tada je u brzom galopu stigao do kralja Andraš Batori i raportirao da je neprijatelj ustuknuo i da je pobeda naša, te da treba napredovati i podržati trupe koje gone neprijatelja. Onda smo, ne birajući teren, i mi pohitali napred i, kada smo stigli do onoga mesta gde je malo pre toga vođena borba, videli smo leševe mnogih naših, a još više neprijatelja koji su ležali širom polja. Neki su još bili u životu i još su disali. Naši vitezovi su još čvrsto držali položaje i herojski se borili sa neprijateljem...

Bitka je trajala otprilike sat i po. Mnoge je u sebi pokopala pomenuta bezdana močvara. Kraljevo telo, o kojem mnogi tvrde da je takođe pao tu, iznad Mohača, naknadno je nađeno na pola milje od sela Čele (Csele), u dubokoj provaliji; u toj provaliji je, usled izlivanja Dunava, tada bila dublja voda i u njoj se utopio kralj, zajedno sa svojim konjem, onako kako je bio, u punoj ratnoj opremi...

Dan i noć posle bitke neprijatelj je obilazio okolni predeo i sve što se pred njim našlo palio i pustošio, nije se smilovao nikome ni prema polu ni prema starosti i na svaki način je zlostavljao nesrećni narod. Nemam dovoljno snage da opišem strahote te noći i dana koji su joj usledili.“

BORBE PROTIV TURAKA I HABSBURGOVACA IZMEĐU 1526. I 1711.

(Mađarska u eri poznog feudalizma)

Posle Mohača

Glas o velikom porazu brzo su proneo po svim delovima zemlje. Nosili su ga galopirajući glasnici i prestrašene izbeglice. Kada se u budimskoj tvrđavi, drugog dana po porazu, posle večernje mise, saznalo šta se dogodilo na Mohačkom polju, dvor je potražio spas u bezglavoj bežaniji. Omražena kraljica Marija Habsburška nije se zaustavljala sve do Požuna, a bogati nemački plemići, spasavajući svoju imovinu, još iste noći napustili su grad. Pod žmirkavim svetlom baklji kretale su se prema zapadu zakrčene kolone kola i dragocenostima natovareni brodovi na Dunavu.

Kralj je poginuo, državni aparat se raspao, a vlast je preuzela samovoljna vlastela. Dok je Doroteja Kanižai sahranjivala pale u bici u masovne grobnice – palatin, koji je takođe bio u bekstvu, opljačkao je pečujski kaptol. Prestao je svaki iz centra organizovani otpor Turcima. Sulejman II je, tako reći bez prepreka, mogao da pali i pljačka zemlju, sve do Budima. Jedino je narodni otpor, koji je mestimično dolazio do izražaja, stavljao neprijatelja na probu. Na Vertešu, na Matri i oko Bača i Petrovaradina, seljaci okupljeni u logorima formiranim od zaprega „naoružani puškama, strelama, motkama i kamenjem... odlučno su se borili za svoje žene i decu.“

Janoš Zapolja, koji je kod Mohača izgubio brata, smatrao je da je pred njim konačno otvoren put za osvajanje krune za kojom je žudeo. Istinski je odahnulo i sitno plemstvo; ono je svuda govorilo o odluci iz Rakoša iz 1505. godine, i samo se spremajući za izbor kralja. Živeli su u varljivoj iluziji da će „nacionalni kralj“ Mađarsku učiniti u najmanju ruku silom iz Maćaševog doba.

Kada su se početkom zime Turci povukli iz Mađarske, međustranačke borbe buknule su još žešće nego pre Mohača. Najbogatijeg posednika Mađarske Zapolju niže plemstvo njegove „nacionalne stranke“ izabralo je za kralja, a vlastela dvorske stranke se opredelila za Ferdinanda Habsburškog, mlađeg brata cara Karla V. Dok je sultan u Carigradu primao čestitke za osvajanje Mađarske, nijedan od „kraljeva“ nije mislio o Turcima. Spremali su se za međusobni obračun.

Obe strane nastojale su da povećaju sopstveni tabor za očekivani sukob. Pristalice su pridobijali obećavanjem zvanja i poseda, vlasti i funkcija. Ne čudi stoga što su u narednim decenijama vernost i ubeđenje pretvoreni u robu. „Mađari su stigli dotle“ – piše jedan savremenik – „da su, bilo kao magnati bilo kao plemići, ako imaju dva sina, jednog usmeravali u stranku kralja Ferdinanda, a drugog u stranku kralja Janoša“. Pošto su oba kralja imala pristalice u najrazličitijim krajevima zemlje, situacija je bila tako reći nesaglediva. Vitezovi-razbojnici lovili su u mutnom i,

vešto koristeći prilike, neretko sumnjivim putevima, nicali su nove magnatske porodice.

Na južnoj granici je nekadašnji Zapoljin konjanik Jovan Nenad Crni, „crni čovek“, još 1526. godine okupio seljačku vojsku od više hiljada ljudi. Njegove pristalice iz redova Srba, Rumuna i Mađara očekivale su od „cara“ da će ih odbraniti kako od Turaka tako i od feudalaca. Zapolja i Ferdinand takođe su tražili kontakt s njim, jer su želeli da ga iskoriste kao oruđe. Međutim, veleposednici iz južne Ugarske su 1527. godine nemilosrdno skršili seljački pokret Jovana Crnog.

Pošto je dvojici kraljeva bilo jasno da mogu pobediti samo uz pomoć spolja, grozničavo su tražili saveznike van granica zemlje. Ferdinand se uglavnom uzdao u svog brata – cara, kome je prilikom deobe u godinama pred Mohačku bitku pripao veći i bogatiji deo Habsburških zemalja. (Karlo V zadržao je carsku titulu, sa posedima španskog kraljevstva – preokookeanskim i onima u Nemačkoj niziji i teritorijama osvojenim u Italiji. Skromniji deo, koji je pripao Ferdinandu, u biti se sastojao od austrijskih naslednih pokrajina, kojima je Ferdinand posle Mohača pridodao mađarsku i češku krunu.) Kralj Janoš uzdao se uglavnom u francuski dvor. Međutim, pošto u leto i jesen 1527. godine nije uspeo da se odupre ni Ferdinandovoj vojsci od 10 hiljada vojnika, odlučio se na radikaln spoljopolitički korak. Zapolja, koji je, po francuskom nagovoru, pred Ferdinandovim najamnicima izbegao u Poljsku, obratio se neposredno turskoj Porti. „Moj gospodar, kralj Mađarske je tvoj, sa svime što ima“ – rekao je poslanik kralja Janoša na svetloj porti. Tako je vrhovni arbitar u sporu dvojice kraljeva postao sultan, a Mađarska – fugura na šahovskoj tabli velikih sila.

Godine 1529, sultan je došao sa ogromnom vojskom. On je vratio kralja Janoša kao svog vazala, mada svoj glavni cilj – osvajanje Beča – nije uspeo da ostvari. Zbog toga je 1532. godine turska ofanziva ponovljena. Mađarska je tada već predstavljala sultanovu manevarsku teritoriju. Ipak, na putu prema Beču neočekivano ga je zaustavila tvrđava Keseg (Kőszeg). To relativno slabo utvrđenje branio je Nikola Jurišić. On je imao svega nekoliko desetina konjanika i 700 naoružanih seljaka iz županije Vaš. Branioci su ipak izdržali 25 dana opsade nadmoćnije sile. Posle toga Turci su istakli zastavu sa konjskim repom na tvrđavu koju je topovska vatra pretvorila u gomilu ruševina, ali nisu ni pomišljali na potpuno zauzimanje grada. Pošto se bližila jesen, nije više bilo ni vremena za opsadu Beča. Osmanlijska vojska se povukla, pustošeći i pljačkajući, a dve vojske, kraljevska i carska, koncentrisane za odbranu Beča, razišle su se bez da su se sukobile sa neprijateljem.

Budim u turskim rukama – Raspad Mađarske na tri dela

Četvrtu deceniju XVI veka karakterišu turski pohodi i iscrpljujuće unutrašnje borbe. Kraljevska vlast je zapravo samo nominalna, a centralna državna uprava nemoćna. Jedan niži plemić piše 1536. godine: „...svako živi po svojoj volji. Plemići pljačkaju, hvataju seljake, opsedaju gradove i čine sve što je loše, što se može događati samo u zemlji u kojoj nema ni kralja ni zaštitnika. Kralja ili nema, ili spava, ili nije kadar bilo šta da učini“.

Posednici, koji su koristili rivalitet dvojice kraljeva, spoznali su da stanje u zemlji polako počinje da ugrožava i njihov sopstveni opstanak. Zato su održali više

tzv. zemaljskih skupština bez kralja, na kojima su – uz mnogo pritužbi, a sa malo rezultata – tražili rešenje. Vidna neefikasnost oružanih borbi i sopstveni nestabilan položaj prinudili su i suparničke kraljeve na izmirenje. Zapolja je s razlogom počeo da strepi od Turaka, a Ferdinanda je na nagodbu terao njegov stariji brat, koji se pripremao za novi sudar sa Francuzima. Tako je 1538. godine došlo do Velikovaradskog mira. Njime su dva kralja privremeno potvrdila postojeće stanje, ali su se sporazumeli da će posle smrti kralja Janoša cela Mađarska priznati Ferdinanda kao svog isključivog gospodara. (Ukoliko bi se Zapolji rodio muški naslednik, bio bi obeštećen sepeškim vojvodstvom i dobio bi za ženu Habsburšku nadvojvotkinju.)

Prilikom sklapanja sporazuma, pred široku javnost stupa najčešće pominjani političar u sledećih petnaestak godina – fratar Đerđ (Đorđe Utješanović). Kao izdanak siromašne hrvatske plemićke porodice, on je načinio meteorsku karijeru na strani porodice Zapolja. Od paulijanskog priora postao je varadinski biskup i najuticajniji savetnik Zapolje. On je bio jedan od potpisnika Velikovaradinskog mira, a nakon dve godine kraj Zapoljine samrtničke postelje prvi je položio zakletvu da će Janoša Žigmonda, tada još bebu, učiniti kraljem.

Velikovaradinski mir su obe strane prekršile. Ferdinand se mnogo više starao oko toga da sultanov dvor prizna njegovo kraljevstvo nego kako bi zemlju odbranio od Turaka. Zapolja, pak, nikako nije mogao da se odrekne svojih planova da uspostavi sopstvenu dinastiju kad mu se u braku sa Poljakinjom Izabelom rodio sin. U takvim okolnostima je 1541. godine i moglo doći do situacije u kojoj je, posle smrti kralja Janoša (1540), Ferdinand preduzeo opsadu Budima, a fratar Đerđ zatražio sultanovu pomoć. Fratar Đerđ i Zapoljin Turcima naklonjen dvor živeli su u uverenju da će sultan održati reč i Mađarsku sačuvati za Janoševog sina.

Ferdinandov napad je Sulejmanu poslužio kao dobar izgovor za intervenciju. Sa velikom vojskom oterao je carskog generala koji je opsedao grad i, dok su se velikaši sa malim kraljem gostili u sultanovom šatoru, janičari – koji su se infiltrirali u grad – razoružali su gradsku stražu. Posle celih petnaest godina od bitke kod Mohača Turci su zauzeli Budim i, zajedno sa dobrim delom Mađarske, držali ga pod vlašću narednih sto pedeset godina.

Šta je bio uzrok ovog tragičnog obrta? Poraz kod Mohača sam po sebi, ma koliko težak bio, nesumnjivo ne pruža zadovoljavajuće objašnjenje. Pogled na događaje koji su se zbili u decenijama pre., a delimično i posle Mohača, otkriva mnogo više. Na razvoj sudbine Mađarske naročito je bitno uticao međunarodni odnos snaga. Mađarska, koja je u srednjoj i jugoistočnoj Evropi stolicima bila samostalan politički faktor, posle Maćaševe smrti je spektakularnom brzinom postala igračka stranih sila. Početkom XVI veka Mađarska je dospela pod unakrsnu vatru Habsburga, koji su želeli da ostvare staru carsku ideju – univerzalnu monarhiju – i Turske, koja je nadirala na tri kontinenta. Kako odbraniti suverenitet Mađarske nasuprot obema silama – to je bilo veliko pitanje toga doba.

Staleška podeljenost u decenijama pre i posle Mohača je ne samo izraz unutrašnje borbe za vlast već i posledica različitih puteva u traženju odgovora na spoljopolitička pitanja. Dvorska stranka je oslonac tražila u Habsburzima. To se kasnije čini prirodnim, ali u tadašnje vreme je za ovo bilo nemoguće pridobiti celu vladajuću klasu. Habsburzi su ranije uvek stajali na putu ostvarivanju planova Anžujaca i Hunjadijevih. Duboka mržnja iskopala je između „Mađara“ i „Nemaca“ šanse koje je habsburška neenergična, defanzivna politika prema Turcima posle

Mohača pre produbljivala nego što ih je zatrpavala. Stranka nižeg plemstva, sa svojim uskim vidokrugom, pre Mohača nije bila ni svesna izmenjenog položaja Mađarske. Ona je verovala da je dovoljno izabrati „nacionalnog kralja“ koji „poznaje mađarske običaje“. Ono pak što se dogodilo posle izbora Janoša Zapolje za kralja još manje je shvatala i još manje je bila u stanju da definiše. Mađarski staleži ne mogu da sa sebe skinu odgovornost pred istorijom. Ali, pored svega toga, oni nisu bili ništa bedniji niti lošiji od staleža susednih zemalja. Trebalo je da nadvladaju sami sebe da bi bili dorasli problemima vremena. To se, međutim, nije dogodilo i stoga se nije našlo ni spoljne ni unutrašnje snage koja bi Mađarskoj mogla pomoći. Ovako, samo jedan poraz bio je dovoljan da odredi sudbinu zemlje za sledećih sto pedeset godina.

Mađarsko kraljevstvo i samostalna Erdeljska kneževina

Sa zauzećem Budima, Mađarska se raspala na tri dela. U narednim vekovima Turci su još učvrstili, a potom i proširili svoju vlast u centralnim delovima zemlje. Tada su, između ostalog, zauzeli Pečuj, Sekešfehervar, Estergom, Vac, Hatvan i prostor između Dunava i Tise. Istočna polovina zemlje je postala vazalna kraljevina Janoša Žigmonda, a zapadni deo – Ferdinandova kraljevina.

Takozvano Mađarsko kraljevstvo, koje je bilo u rukama Habsburga, zapravo se stalno smanjivalo usled turskih osvajanja. Njegov znatan deo bio je poprište stalnih borbi, a i habsburški vladari su ga smatrali u prvom redu odbrambenim bedemom svojih naslednih pokrajina u Austriji. Politički značaj Mađarske ja jako opao, a od njene nekadašnje moći i nezavisnosti ostale su samo krhotine. Njeni kraljevi su stolovali u inostranstvu i bili su okruženi stranim savetnicima. Mađarska zemaljska skupština je, istina, sazivana, ali se krug njenih poslova nastojao suziti na izglasavanje poreza, a mnoge često ponavljane „žalbe“ (da se kralj ne pridržava staleškog ustava, da se okružio strancima i njih postavlja na funkcije u mađarskim utvrđenim gradovima itd.) nisu nikad stvarno rešavane. Habsburzi su u odnosu na staleže jačali centralnu kraljevsku vlast, što je zbog opasnosti od Turaka bila samo nezaobilazna nužnost. Posle Mohača – u nedostatku sopstvene snage – konačno i nije bilo druge mogućnosti nego da se prihvati vladavina Habsburga koji su tada, kao najveća snaga u srednjoj Evropi, ujedinjavali vojnu snagu i materijalne izvore podunavskih naroda.

Zemlje austrijskih Habsburga u XVI veku još nisu sačinjavale jedinstvenu imperiju. Ferdinand je, na primer, kralj Mađarske, kralj Češke, nadvojvoda Austrije, grof Tirola itd., a te titule ne samo što ukazuju na istorijsku prošlost pojedinih zemalja već i na to s kakvim pravnim osnovom Ferdinand vlada jednom ili drugom zemljom, uvek vezano za istorijski nastale specifične pravne običaje. Tu nepreglednu šarolikost, koja je do neverovatnih razmera otežavala upravljanje, Ferdinand i njegovi potomci su, prirodno, pokušavali da umanje. U tom ciju oni su jačali centralne upravne institucije (Dvorsku kancelariju, Dvorsku komoru i Dvorski ratni savet koji je stvorio Ferdinand). Lokalni – na primer, mađarski – upravni organi, doduše, nikad nisu bili ukinuti, ali su jedva mogli odlučivati o važnijim pitanjima.

Samostalnika mađarska vlast razvila se u istočnoj polovini zemlje, gde je posle mnogih godina krize nastala Erdeljska kneževina. Samostalni državni život Erdelja učinile su neminovnim posebne istorijske okolnosti. Pod turskom okupacijom Erdelj je vrlo izolovan i odvojen od Mađarskog kraljevstva. Međutim, poglavito je sultan – iz lako shvatljivih razloga – insistirao na toj podeljenosti Mađarske. Zemlja podeljena na dve strane mogla je da pruži mnogo slabiji otpor Turcima. Ujedinjena Mađarska mogla bi, čak i posle Mohača, da ugrozi osvajanja Porte u srednjoj Evropi.

Karakter Erdelja kao tampon-države očigledno je isključivao njegovu punu nezavisnost. Erdeljskog kneza su i Habsburzi i Porta podjednako smatrali sebi potčinjenim i uvek su mu ograničavali slobodu u spoljnoj politici. Vazalna nadređenost turskog dvora ostvarivala se prilično dosledno. Izbor kneza potvrđivao je – svečanim fermanom i predajom zlatom vezene kape sa perjanicom, paripa i kaftana – sam sultan, kome je knez bio dužan da plaća i godišnji danak. Sloboda odlučivanja u unutrašnjoj politici (činjenica je da u vreme mira na teritoriji Erdelja nije bilo strane vojske) ipak jednoznačno ukazuje na neprocenjivu istorijsku vrednost relativne nezavisnosti Erdelja. S druge strane pak, samo kad se pođe od položaja Erdelja kao tampon-države, može se objasniti to da je on u decenijama posle svoga nastanka morao prolaziti kroz mnoge nevolje i iskušenja, dok nije spoznao svoju istorijsku poziciju.

Tvorac Erdelja bio je fratar Đerđ Martinuci, koji je posle 1541. godine uzeo u svoje ruke upravu nad istočnim delovima zemlje (Erdelju su se priključile županije istočno od Tise, od Mađarske odsečeni tzv. Delovi, na latinskom: Partium). Fratar Đerđ je jakom centralnom upravom ujedinio narode koji su govorili različitim jezicima, međusobno u mnogome različita sekeljska i saska sedišta, koja su imala samoupravu, i erdeljske i zatiske županije.

Fratar Đerđ tada već nije smatrao da je konačni cilj nezavisnost Erdelja. Otreznavši se od politike prijateljstva sa Turcima, posle 1541. godine samo je vrebao priliku da – posle odgovarajućeg obeštećenja porodice Zapolja – Erdelj preda Ferdinandu. Godine 1551. izgledalo je da je došlo vreme za akciju. Fratar Đerđ naveo je Izabelu i Janoša Žigmonda da abdiciraju. Ferdinand je poslao Španca Kastalda da preuzme Erdelj. Međutim, fratar je još i tada održavao vezu sa turskim pašama, sve dok je mogao, da bi otklonio njihovu sumnju. Ali, nepoverljivi najamnički komandant se bojao, naslućivao je izdaju, pa mu je Ferdinand, koji je u međuvremenu tražio kardinalski šešir za fratra Đerđa, dao odobrenje za njegovo mučko ubistvo. Tako je umro političar koji je kratko vreme pre svoje smrti – prema jednom onovremenom istoriografu – rekao: „Kad bih se bar jednom mogao posavetovati sa Ferdinandom; nema baš mnogo toga u glavama njegovih bezvrednih slugu..., međutim, ja imam pred očima Budim i Mađarsku i tražim rešenja da ih ponovo steknemo.“

Po cenu života fratara Đerđa nakratko je uspostavljeno jedinstvo zemlje. Međutim, Ferdinand nije imao dovoljno snage da vojnički zadrži udaljeni i za odbranu austrijskih pokrajina manje važan Erdelj. I stanovnicima Erdelja brzo je dosadio zulum neisplaćenih Kastaldovih najamnika, pa su sami potražili kontakt sa turskim dvorom, koji je nekoliko godina kasnije vratio u Erdelj Izabelu i u međuvremenu odraslog Janoša Žigmonda (1556). Ferdinand je želeo da zadrži bar županije istočno od Tise, pa su se oko toga ponovo rasplamsale borbe u raspolućenoj Mađarskoj. Korist iz ovih borbi opet su izvukli Turci. Oni su zauzeli grad Đulu (1556) i proširili svoju vlast istočno od Tise. Borbe su na kraju okončane sklapanjem mira sa Turcima.

Ferdinandov nasljednik Maksimilijan (1564-1576) sklopio je Jedrenski mir, a zatim se Janoš Žigmond pomirio sa Habsburzima i 1570. godine je došlo do nagodbe u Špajeru. Ovom nagodbom Janoš Žigmond se odrekao kraljevske titule i, pošto nije imao muškog potomka, Habsburgovce je priznao za svoje nasljednike. Poslednji Zapolja, koji je posle smrti svoje majke ostao potpuno sam, jedva je preživio ovu nagodbu. „Siroti knez“ je – prema savremenikima – bio „kao senka“, danima je slušao samo beskonačne verske rasprave, da bi 1571. godine umro, neprimećen i beznačajan.

Na osnovu nagodbe u Špajeru, Habsburzi su Erdelj tražili za sebe, ali nisu imali snage da to i ostvare. Erdeljski staleži, uz podršku Turske, izabrali su za svoga kneza Ištvana Batorija. Batori je bio najmoćniji feudalac u istočnoj polovini zemlje, školovan u Padovi, humanistički obrazovan velikaš, vičan ratovanju i diplomatiji (kao poslanik Janoša Žigmonda, bio je zatočen u Beču i Maksimilijan ga je pustio na slobodu tek kad mu je budimski paša zapretio da će narediti da se pobiju habsburški poslanici).

Ištvan Batori (1571-1586) odbranio je ne samo Erdeljsku kneževinu od mahinacija i oružanih napada Beča, već je uspeo i da bude uzabran za kralja Poljske, istisnuvši baš jednog Habsburga. Batori nije bio poslušna lutka, a ni formalni kralj u Poljskoj. On je u svojoj ruci koncentrisao znatnu vlast i u drevnom gradu Krakovu, u Vavelu, i kovao je velike planove. Pored Poljske želeo je da bude i kralj Mađarske i Češke, da bi zatim isterao Turke. Međutim, najplodnije godine odneli su mu ratovi koje je vodio protiv carske Rusije, a smrt, koja ga je zadesila u najboljim godinama, nije mu ostavila vremena da ostvari svoju veliku zamisao.

Posle Batorijeve smrti ponovo su usledile teške decenije za Erdelj. Poljska je izabrala kralja iz švedske dinastije Vaza i njen put se odvojio od Erdelja. Na erdeljski presto došao je Žigmond Batori, koji nije jasno video šanse male kneževine između Turaka i Nemaca. Kolebljiv, čas se obraćao za pomoć turskom sultanu, čas je hteo da Erdelj preda Habsburzima. Više puta je abdicirao, ali se zbog svake svoje odluke kajao, a svakom prilikom je iz zaštitničkog okrilja Habsburga nastojao da se vrati u sultanovu milost. U međuvremenu erdeljsku zemlju su pljačkale turske i habsburške vojske, a Batorijev put – bilo da je dolazio ili odlazio – bio je obeležen krvavim tragovima. Između 1586. i 1604. godine (od smrti Ištvana Batorija do izbora Ištvana Bočkajia za kneza) stvarna vlast je nebrojano puta menjala gospodare, ali upravo iskustva ovih kobnih godina ubedila su velike knezove s početka XVII veka, Bočkajia i Betlena, da Erdelj svoju ulogu može ostvariti samo kao država nezavisna od Habsburga.

Turska okupacija

Turci su od 1541. godine pa sve do njihovog isterivanja krajem XVII veka uglavnom stalno širili teritoriju pod svojom vlašću. U fazi najveće rasprostranjenosti turska vlast je skoro dostigla zapadnu granicu Mađarske, obuhvatajući Veliku niziju i dobar deo Zadunavlja. Inače, granična linija nikada se nije mogla tačno povući, jer su i mirovni ugovori određivali samo pripadnost većih gradova. Zbog toga se između dveju linija krajiških gradova formirao pojas čija je pripadnost bila neizvesna. (Njegovi stanovnici su, uz prečutnu saglasnost dveju strana, plaćali po pola uobičajenog poreza podjednako i kralju i sultanu – tzv. dvoplaci.)

Turski dvor je osvojene teritorije organizovao na vojničkom principu, podelivši ih na vilajete, a unutar njih na sandžake. Na čelu sandžaka stajao je bej (ili beg) – sandžakbeg, a vilajetom je upravljao bejlerbej (beglerbeg – beg begova) ili, drugim imenom paša. Uz svakog od njih, po važnosti funkcije, nalazio se poreznik – defterdar. U Mađarskoj je prvo organizovan budimski vilajet, a kasnije temišvarski, egerski, kanjiški i varadinski. Sultanov namesnik je bio budimski paša, bogati velikaš, koji se kao vladar dopisivao sa „bečkim kraljem“, Ratnim savetom i mađarskim velikašima, a u drugoj polovini XVI veka i na mađarskom jeziku.

Na osnovu muhamedanskog šerijatskog prava, sultan je slobodno raspolagao zemljišnim posedima, gradovima i selima. Sultan je jedan deo zemlje rezervisao za sebe, odnosno za velikodostojnike (zato su te zemlje nazivane carskim posedima), a ostatak je poklanjao svojim vazalima – konjanicima i spahijama. Ipak, posedovni odnosi su se temeljno razlikovali od mađarskih. Naime, kod Turaka posed nije mogao postati nasledan. Spahijama je pripadalo samo pravo uživanja, a sultan je često menjao posednike, premeštajući ih eventualno i u sasvim druge delove ogromne imperije. Zato je nastala turska poslovice: „U Turskoj nema nikoga ko bi mogao pokazati kuću svoga dede“.

Turski feudarci, koji su se često smenjivali, nisu mnogo brinuli o posedu već su nastojali da što više iznude od svojih bezvernih podanika (kaura). U povoljnijem položaju bili su samo oni koji su živeli na rizničkim posedima, jer je njima riznica, u sopstvenom interesu, nastojala da obezbedi kontinuitet proizvodnje. (Takvi riznički posedi bili su: Halaš, Nadkereš, Kečkemet i, uopšte, svaka palanka u Velikoj niziji.)

Sistem poseda, koji je vodio bezobzirnoj eksploataciji, i upotpunjavao je i sličan način oporezivanja. Za račun države prikupljan je „carski porez“ (harač), koji je bio dopunjavан teškim kulukom na izgradnji utvrđenih gradova, kao i prevozom za vojsku. Feudalac je dobijao kapijarinu (ispendže) i desetinu u naturi, ali je povrh toga zahtevao i novac, i to po svim zamislivim i nezamislivim osnovima (za isprošenu devojku, za svadbu, za sve vrste dozvola itd.). Turski poreski sistem nije se bitno razlikovao od mađarskog. Ono što ga je ipak činilo teškim bile su mnoge mogućnosti zloupotrebe i samovolje.

Samovolja, podmitljivost i korupcija bili su karakteristični za ceo turski poreski sistem. Čak su i najviše funkcije na sultanovom dvoru davane onima koji su najviše ponudili. Bez „časnog poklona“ ništa se nije moglo obaviti. Svi su želeli da se što pre obogate dok još traje sultanova milost. Naime, u ustanovama su bile česte smene. Na primer, na čelu budimskog vilajeta paša je za sto četrdeset i pet godina menjan čak devedeset i devet puta!

Turski poredak, budući na znatno nižem stupnju razvoja od onog u Mađarskoj, kao i uzastopni ratni pohodi, imali su za posledicu velika pustošenja. Tokom jednog i po veka turske vladavine, čak se i krajolik mestimično izmenio. Priroda je ponovo uzela pod svoje ogromne napuštene teritorije.. Prostore nekadašnjih oranica zauzele su travnate pustinje, neplodni živi pesak i bela slatina, a ponegde žive vode i močvare. Broj stanovnika opao je otprilike na trećinu ili četvrtinu nekadašnjeg. Stanovništvo je ili izginulo ili odvedeno u roblje, otišlo u vojsku po krajiškim tvrđavama ili se pak iselilo u druge, bezbednije krajeve. Plemstvo je skoro potpuno iščezlo. I raja je ne jednom bila prisiljena da, zajedno sa svojom stokom, beži u močvare. Pojedine „velike bežanije“, koje su generacijama ostajale u pamćenju, u močvari spaseni životi, mogli bi se skoro smatrati simbolom jednog i po veka turske okupacije.

Zapanjujuću sliku pružaju mađarski gradovi, koji su nekada cvetali. Mačaševa renesansna palata u Budimu, čuvena širom Evrope, već u drugoj polovini XVI veka dobrim delom je u ruševinama. Svuda vlada prljavština i očajna zapuštenost. Turci u najboljem slučaju grade poneku džamiju i kupatilo. Stare kamene kuće se obrušavaju, a njihovi prozori su začepljeni blatom, ciglom ili slamom. Siromašni poslovni život muslimanskih i srpskih trgovaca na balkanski način premešten je na ulicu. Pred kapijama se nalaze trgovine sitnicama, prčvarnice, krčme i berbernice. Crkve su razorene, a mramorni nadgrobni spomenici služe kao klupe ili trgovačke tezge. „O, kakvo pustošenje, o, kakvi rušioći“ – uzvikuje košički gradonačelnik, humanista Bokacijus, kada se 1605. godine obreo u Pešti i Budimu.

Kao pandan sveopštem pustošenju može se navesti samo primer izvesnog napretka civisa* u Niziji. Ali, koju cenu je imao taj razvoj! Samo u ataru Kečkemeta nestalo je trideset i sedam sela koja su nekada cvetala. Tako su se mogli formirati gradski atari od 200, 300, pa i 400 hiljada jutara, u kojima je zemljoradnja bila potisnuta u zadnji plan, a na ogromnim pustarama razvilo se ekstenzivno, primitivno stočarstvo.

Vojna granica

Otkako je Budim pao u turske ruke, narodi Mađarske nisu znali za mir. Ratni pohodi su se ređali jedan za drugim, a ako bi predstavnici dvojice careva i potpisali mirovni ugovor, time još nije bio potpuno utišan zveket oružja. Manje opsade gradova, pa čak i otimačine po naseljima i gradovima, njihovo pljačkanje, „pribijanje masa“ (čitaj: pljačka gradova) – bili su svakodnevna pojava, a „pokoravanje“ nebranjениh sela odvijalo se i u „vreme mira“. Sila koja je u XVI veku bila naročito snažna, stvorena radi osvajanja, mogla se zaustaviti samo borbom krajiških (pograničnih) utvrđenih gradova, koja je trajala decenijama.

Nova odbrambena linija nastala je sredinom XVI veka duboko unutar državne teritorije. Izgrađen je sistem uzajamno povezanih utvrđenih gradova koji je bio razdužen i po dubini, a koji je počinjao na Primorju i protezao se preko Zadunavlja i Gornje Ugarske sve do Erdelja. Njegove najjače tvrđave bile su Sigetvar (Siget). Kanjiža, Đer, Eršekujvar, Eger, Tokaj, Satmar (Satu Mare), Veliki Varadin (Oradea), Đula i Temišvar.

Kičmu odbrambene linije činili su nekadašnji ritterski zamkovi koje su obično modernizovali italijanski vojni inženjeri. Skinute su gotske kule, a zidovi su zadebljavani da bi mogli podneti artiljerijsku vatru. Podignute su jake „isturene“ kule koje su iskakale iz linije gradskih zidina i iz kojih su se delovi bedema mogli braniti i bočnom vatrom. Po potrebi, pored kamenih utvrđenja podizane su i ograde od kolja. Ove ograde su građene na „mađarski način“, što znači da je između pobijenih stubova i pletenog pruća nabijana zemlja u debljini od nekoliko metara, a pleteno pruće je spolja oblepljeno blatom. Gradnja ovakvih ogradaba išla je relativno brzo, ali one nisu bile dovoljno trajne. Vatra, voda i nemarno održavanje su bili veliki neprijatelji ovakvih ogradaba od kolja.

Sultan i njegove paše vodili su uzastopne ratne pohode da bi slomili sistem krajiških gradova. Naročito žestoki bili su napadi 1552. i 1566. godine. Temišvar, Dregelj, Eger i Sigetvar su tada postali uzori patriotizma i herojstva.

Temišvar, kapiju Erdelja, branio je Ištvan Lošonci sa najamnicima angažovanim dobrim delom sopstvenim sredstvima. Iako je od carske vojske bio prepušten svojoj sudbini, Temišvar je ipak pet nedelja izdržavao opsadu. Međutim, kada je posle rušenja vodotornja sudbina grada bila zapečaćena, Lošoncija su njegovi inostrani najamnici prinudili da, u zamenu za slobodno povlačenje, preda grad. Turski paša je dao reč, ali je gradska posada prilikom povlačenja ipak verolomno poubijana.

Istovremeno je budimski Ali-paša došao sa vojskom pod Dregelj. Mali ritterski zamak je branio Đerđ Sondi, poreklom kmet, sa svega 150 ljudi. Njegova odbrana od početka nije imala izgleda na uspeh, ali je on, zajedno sa svojim vojnicima, radije izabrao junačku smrt nego predaju.

Zatim je turska vojska, koju su savremenici procenjivali na sto hiljada ljudi, opkolila Eger, „kapiju Gornje zemlje“. Kralj, egerski biskup i plemićke županije kojih se to ticalo jedva da su poslali nešto pomoći. Komandant grada Ištvan Dobo raspolagao je sa svega dve hiljade ljudi, koji su jednim delom bili seljaci iz okolnih sela i zanatlije. Međutim, egerski junaci su „dobre i jake duše“ prihvatili borbu. U odbijanju odlučujućeg juriša učestvovala su i žene, a Turci su se, nakon pedeset i osam dana opsade, osramoćeni povukli ispod, kako su ga oni zvali, „podlog brloga“.

* *Civisi* (civisvárosok) – stari naziv i rang za Debrecen i njegove stanovnike (cives), vodi poreklo verovatno od kolegijuma koji je delovao na latinskom jeziku.

Godine 1566. ponovni juriš je bio uperen protiv Đule i Sigetvara. Sigetvar, koji je stajao na putu za Beč, opkolio je sam stari sultan Sulejman (Sulejman II, zvani „Veličanstveni“ – prim. prev.). Mađarski i hrvatski vitezovi Nikole Zrinjskog govorili su da nema svetijeg zadatka od „verne i postojeće službe dragoj i do konačne propasti dovedenoj otadžbini“. Prema predanju, kad je sultan pozvao Zrinjskog da preda grad porukom: „Pošalji svoj mač, ako hoćeš da živiš“, junački kapetan grada odgovorio je: „Dodi po mač, ako hoćeš da umreš“. Zrinjski i njegovi vojnici su zaista odlučno branili grad, a kad je dalja odbrana zapaljenog grada postala nemoguća, oni su bez oklopa, sa isukanim sabljama jurnuli na neprijatelja i izginuli. U toku opsade umro je stari Sulejman, pa su njegovi naslednici za čitavih sto godina napustili ideju o velikom pohodu na zapad.

Sultanov dvor, koga su u veliko iskušenje doveli i ratovi u Persiji, sad je naginjao miru. Turska Porta i bečki dvor su 1568. godine sklopili mir u Jedrenu. Sistem krajiških utvrđenih gradova zaustavio je i najžešće nalete Turaka. Međutim, te gradove je očekivao ne manje važan zadatak – da odbrane „ostatak Mađarske“ nasuprot otprilike četvorostrukoj nadmoći turskih krajiških logora (12-15 hiljada mađarskih vitezova bilo je suočeno sa nekih 48-50 hiljada Turaka). Ali, Turci su retko mirovali. Sa manjim jedinicama svakodnevno su upadali i harali, veće jedinice su pustošile i pljačkale gradove i opedale manje tvrđave, a nisu bili retki ni slučajevi pljačke i paljevine udaljenijih gradova. Naravno, ni mađarski krajišnici nisu ostajali dužni. Pokretljivi husari i odvažni hajduci pojavljivali su se čas tu čas tamo. Dešavalo se da su kod Tolne zaustavljali turske lađe, a pod Segedinom hvatali bogate Turke kao zarobljenike. Česte čarke i lični dvoboji ispunjavali su svakodnevni život krajišnika.

Život krajišnika je bio raznovrstan, živ, ali težak. Morali su da se bore ne samo sa Turcima već i sa besparicom. Carska komora bila dužna je da riterima daje 2-8 forinti „mesečnine“, tj. mesečne najamnine, da bi se od toga odevali i hranili i da bi se starali da budu dobro naoružani. Međutim, oni su i po godinu dana uzaludno čekali na isplatu. Tada se i rodila opora uzrečica: „Ni para, ni sukna“.

Izdržavanje vojne granice je i inače iziskivalo ogromne sume novca – oko pola do jednog i po miliona forinti. Samo jedan deo te sume mogao se obezbediti iz domaćih izvora. (Sveukupni prihodi ostalog dela Mađarske od poreza, rudnika i carina mogu se proceniti na 500-600 hiljada forinti.) Pokrivanju troškova odbrane od Turaka veoma značajnim iznosima doprinosili su Austrijanci, Česi i Nemci. Međutim, najveće žrtve su nesumnjivo podnosili narodi Mađarske. Mađari i Hrvati su se zajednički borili u mnogim tvrđavama, a bez napora Slovaka, Rumuna i Rusina i bez poreza, rada na gradnji utvrda, čak i u ratnim uslovima marljivog proizvodnog rada mađarskih i nemađarskih kmetova, ni vojna krajina ne bi mogla opstati.

Privredne i društvene prilike u Mađarskoj u XVI veku

U vreme odbrane krajiških gradova, na teritoriji Kraljevine Mađarske u XVI-XVII veku živelo je oko jedan i po do dva miliona ljudi. Među njima je moglo biti najviše 100 hiljada stanovnika gradova, koji su živeli pretežno od zanatstva i trgovine, a ostali – bilo da su bili plemići ili seljaci – bili su upućeni na poljoprivredu. Upravo zbog toga, mesto koje je pojedinac zauzimao u feudalnom društvu određivalo je to da li je imao posede i – ako jeste – kolike.

Moć velikih posednika u decenijama posle Mohača postala je ponovo neosporna. U periodu Jagelona mnogobrojno niže plemstvo se upustilo u nadmetanje sa baronima, a posle poraza je bilo potisnuto u pozadinu, čak i u krajevima pod vlašću kralja Janoša. Smutna vremena, unutrašnje stranačke borbe i napadi Turaka učinili su da dođe do izražaja ekonomska i vojna snaga i politički značaj velikih poseda. To nije menjala ni činjenica da su mnoge aristokratske porodice iz predmohačkog vremena izumrle, a na njihovo mesto došle nove kao, na primer, porodice Korvin (Hunjadi), Orsag, Dragfi i Kanižai, a na mesto Zapoljinih stupile su porodice Nadaždi, Turzo, Bačani, Zrinjski i Rakoci, koje počev od XVI-XVII veka nose grofovske ili baronske titule dobijene od Habsburgovaca.

Za posede je karakteristično da je oko polovine svih kmetova u Mađarskoj radilo za desetak veleposedničkih porodica. One su često imale i po pet-šest spahiluka, a svakom od njih pripadalo je, u proseku, po dvadeset-trideset sela i palanki. Ova vlastelinstva, ojačana tvrđavama, bila su prave „utvrđene pokrajine“. Veleposednik, koji je veći deo godine provodio u svojim utvrđenim dvorcima, ako je imao neku državnu funkciju, često je držao i vojsku od po nekoliko stotina ljudi. Na svojim posedima on je, uz pomoć tzv. gospodskih stolova, mogao sam da sudi, zakupljivao je crkvenu desetinu, a najradije je sam prikupljao i državni porez, da ne bi morao puštati na svoj posed županijskog poreznika.

Veleposed je „država u državi“. Njegovoj moći ne može da izbegne ni deo nižeg plemstva. Ponovo ulaze u modu familijari, a u poređenju sa ranijima, u najboljem slučaju se menja samo njihovo ime. Plemić koji je stupio u službu veleposednika zove se servitor. Iz reda servitora regrutuju se komandanti tvrđava i upravnici

imanja, a ako veleposednik ima neku državnu funkciju – njegovi „činovnici“, tj. stručno obrazovani pomoćnici, đaci. Servitori, vojnici, ali i feudalčeva porodica i dvor, žive u utvrđenim dvorcima. Simbol feudalčeve moći je još uvek dvorac (zamak). Međutim, dvorac u XVI-XVII veku – pored toga što zadržava karakter utvrde – pruža i sve više udobnosti. Utvrđeni dvorci (kasteli, zamkovi), sa 4-5 kula na uglovima, u ratu su utvrđenja, a u miru politička i kulturna središta toga vremena.

Unutrašnje uređenje dvoraca (na primer, nameštaj) je, doduše, još pomalo primitivno, ali oružje, odeća i nakit u njima predstavljaju čitavo bogatstvo. Pehare, pojaseve, nakit i ukrašene balčake mačeva za njih skoro isključivo prave domaće kujundžije, čuvene i u dalekim zemljama. A tek kakvi su lovovi, imendani i svadbe! (Primeru radi, kada je 1603. godine priređena svečana svadba grofice Žuže Turzo, kmetovi spahiluka Biče, Ljethava i Arva morali su da daju 36 volova, 118 teladi, 103 velika i 58 mladih jaganjaca, 119 prasadi, 32 srne, 185 zečeva, 526 leštarki, 381 petla, 785 kokošaka, 420 gusaka, 130 sitnih ptica, 5.333 jajeta, 70 zelenih pupavki, 1600 pastrmki, 240 sitnih riba, bezbroj rakova, 200 manića, 238 kubnih hvati zobi i 35 kola sena, a u Beču je kupljeno ništa manje od jedne metričke cente bibera, 30 funti đumbira, 25 funti karanfilića, 4 funte cveta od crnog oraščića, 4 funte šafrana, 1.000 limunova i 500 pomorandži, kao i jedna metrička centa i 53 funte livadskog meda. Samo za začine i kuvanje izdato je 1.084 forinte i 44 dinara, u vreme kad je nadnica u jeku radova iznosila 15-20 dinara.)

Senka raskošnog velikaškog života pada na kmetstvo. Kmetovi iz okoline grada Kanjiže, na primer, ovako se žale oko 1555. godine supruzi Tamaša Nadaždija, poznatoj Oršolji (Ursuli) Kanižai:

„Zna li Tvoje Visokoblagođe kako propada naša zemlja otkako je opustoši Kasin-beg, i to dvaput, ne jedanput. I još je bilo znano tvome visokoblagođu: to je i nemačka vojska koja učini vrlo veliku pustoš sirotim seljacima Tvoga Blagođa. Još od tada mi nkada nikakve drskosti ne mogasmo uzeti (nisu mogli doći k sebi). Eto, i sada je namesnik Tvoga Visokoblagođa koji ogroman rad obavlja s nama za celu kanjišku pokrajinu: koji je imao makar samo i jednog ili dva vola, sve je njega naterao na oranje, ne za jednu sedmicu ili koliko bi orali sa nama, već do petnaestog dana ne pustiše kući ni našu marvu ni nas same. Takvi bejahu prema našim volovima da ih čak ni na prazno ne mogasmo terati našoj kući, da su ugibali zbog mnogo velikog oranja.“

Kmetovi Nadaždijevih u pismu su obuhvatili svoju kmetovsku žalbu tipičnu za to doba, za sredinu XVI veka. Oni su mnogo trpeli zbog povremenih nailazaka ratnih pohoda. (Bilo je skoro svejedno da li je njihovim krajem prolazila neprijateljska ili prijateljska vojska. Neprijatelj je pljačkao, a domaće trupe su trošile rezerve kmetova.) U vreme mira pak skokovito su rasle velike dažbine, a u poređenju sa ranijim periodom bilo je neobično mnogo kuluka. To naglo, veliko povećanje može se objasniti promenama koje su usledile u unutrašnjoj organizaciji zemljišnog poseda.

Prema feudalnom svojinskom pravu, svaki zemljišni posed je svojina feudalnog gospodara. (Po Verbeciju, seljak „nema nikakvih prava sem najamnine i nagrade, a svojina nad celom zemljom pripada gospodaru zemlje.“) Feudalac je svoj posed mogao da koristi na dva načina: ili da ga podeli na parcele i dâ kmetovima ili da ga sam neposredno koristi. Ovaj način sopstvenog rukovanja nazivan je majorstvom (latinski: *alodium*). Sve do sredine XVI veka plemićki posed se sastojao skoro

isključivo od kmetovskih parcela, a feudalčev prihod je proisticao iz seljačkog poreza. Udeo alodijuma nigde nije bio značajan. Feudalac nije neposredno proizvodio. Međutim, sredinom XVI veka usledila je bitna promena. Snabdevanje velikih armija i, u poređenju sa predašnjim, razvijenije zanatstvo po gradovima značili su dobro tržište za žitarice, vino i stoku za klanje. Sve to podsticalo je vlastelu, kojoj je za održavanje sjajnih dvorova i izgradnju trebalo sve više novca, da proširuje svoja imanja i da ih povećava uzoravanjem dotle neobrađene zemlje, a ređe i oranicama oduzetim od kmetova.

Na majurima jedva da je korišćena plaćena radna snaga, njih su feudalci obrađivali kulukom. Kuluk se morao obavljati sopstvenom zapregom i alatom, neretko čak u ataru trećeg sela. I, mada je meru kuluka zakon odredio visoko, na 52 dana godišnje, feudalci su često još podizali njihov broj. U vreme oranja, setve i žetve oni su kmetove angažovali po svojoj volji. Zakon iz 1514. godine propisivao je po jedan dan kuluka nedeljno, ali su nastojnici imanja svoje kmetove angažovali i po dva-tri dana, a ponekad i više, i to u jeku poljoprivrednih radova, kada su se i na gazdinstvima kmetova najviše nagomilavali poslovi.

Na majurskim posedima je, inače, tekla isto onakva ekstenzivna proizvodnja žitarica kao i na kmetovskim parcelama. Na parcelama su smenjivani jesenja i prolećna setva i ugar, zemlju je i dalje na dubini od svega nekoliko santimetara oralo ralo okovano gvožđem, a zemlja je jedva bila đubrena. Nije čudno što je žito rađalo jedva tri-četiri puta više od zasejanog semena, a vršidba je obavljena u ambarima tokom cele zime i žito je onako sa kukoljem i smećem čuvano u trapovima.

Razumljivo je što su nameti koji su rasli uporedo sa povećanjem alodijuma izazivali otpor kmetova. Pored čestih bekstava, nije bila retkost da kmetovi ubiju pojedine, naročito okrutne feudalce, a u Hrvatskoj je, pod rukovodstvom Matije Gupca i njegovih drugova 1573. godine izbila seljačka buna. Ustanak, koji je okupio na oružje nekih 12 hiljada seljaka, proširio se i na susednu Korušku i Štajersku. Uspela je da ga zaustavi samo vojna sila. Zarobljenog Matiju Gupca su pogubili u Zagrebu, isto onako kao nekada Dožu u Temišvaru. Nasuprot ovim ekstremnim metodama nasilja i zastrašivanja, pokazalo se da je za održavanje feudalnog poretka dovoljan i vlastelinski ugnjetački aparat i državna vlast, koja je u tom cilju regulisala i pitanje slobodne seobe kmetova i sudske vlasti nad njima.

Zemaljska skupština od 1514. godine je iz osvete vezala kmetove za zemlju. Međutim, u decenijama posle Mohača to se nije moglo dosledno sprovesti u praksi. Pored toga, bilo je u samoj vladajućoj klasi i takvih slojeva koji su u slobodi seobe videli izvesne prednosti, jer su se mogli nadati novoj radnoj snazi. U interesu smanjivanja društvene napetosti, i kralj je delovao u tom pravcu. Zbog toga je sredinom XVI veka ponovo uspostavljena sloboda seobe, ali je njeno ostvarivanje potpuno prepušteno plemićkim županijama. Godine 1608, u vreme jačanja vlasti staleža, ovo pitanje skinuto je sa dnevnog reda zemaljske skupštine za više od narednih sto godina. Posle toga su u praksi slobodu seobe kmetova regulisale županije, što je u stvarnosti, imajući u vidu interese nižeg plemstva koje je davalo ton županijama, vodilo uskraćivanju prava na seobu.

Gospodski sto je najvažnija institucija feudalnog sudstva. Ona je povezana sa privilegijom veleposeda da na svojoj teritoriji može preuzeti vrlo bitne državne poslove, uglavnom na području javne uprave i pravosuđa. Veleposednika je obično zastupao njegov činovnik i tužilac. Zakleta porota (hites bizonyság), bez koje u XVI-XVII veku nije zasedao gospodski sto, sastojao se od najmanje jednog plemićkog

sudije (szolgabíró) i jednog porotnika. Pored toga, među sudijama su se nalazili i plemići koji su pozivani iz okoline. Gospodskom stolu pripadao je svaki kmetoski spor koji se nije mogao rešiti pred seoskim knezom, „na seoskom dimu“, ili koji je – kao teži predmet – apriori spadao u nadležnost gospodskog stola. Gospodski sto je presuđivao sporove između feudalca i kmeta i međusobne građanskopravne sporove kmetova (na primer, nasleđivanje, uvreda časti i slično), a donosio je i presude – čak i smrtne – u krivičnim predmetima.

Kad se sumiraju promene koje su usledile u položaju kmetova, može se uočiti ponovno učvršćivanje feudalnog društvenog poretka. Jer, šta se zapravo dogodilo od kraja XV veka? Privilegije palanki koje su se razvijale u gradove bile su skresane; feudalci su jačali ličnu zavisnost kmetova (otežana seoba, prepuštenost gospodskim stolovima); pooštravani su propisi o pravu svojine, što je isključivalo mogućnost da seljak poseduje zemlju; feudalci su znatno povećali majurske posede kojima su sami upravljali, a to je išlo uporedo sa povećavanjem obaveze kuluka, itd. Ove pojave, naravno, nisu karakteristične samo za Mađarsku već se – sa izvesnim razlikama – sličan razvoj odvijao i u susednim zemljama (Češkoj, Poljskoj, Rusiji i Nemačkoj, na teritorijama istočno od Elbe). Zapadni deo Evrope brzo se urbanizovao i kapitalisao, a u njenom istočnom delu ponovo je jačao feudalizam. Stoga marksistička historiografija, da se pozovemo na Engelsovu definiciju, period od XVI do XVIII veka naziva periodom „drugog kmetstva“.

Fiksiranje kmetoskog odnosa i razvoj veleposeda zasnovan na kulučenju i majurima nisu pogodovali razvoju gradova i brzom razvoju zanata i trgovine. Najveći mađarski gradovi (Budim, Požun, Debrecen) imali su najviše 8-10 hiljada stanovnika, kada je London imao već oko pola miliona. O tržištu u razmerama cele zemlje jedva da se može i govoriti – robna razmena odvijala se u okvirima lokalnih tržišnih područja, a prvenstveno u gradovima. Nekoliko neophodnih roba je sistematski prevoženo, u skladu sa lokalnim specifičnostima, iz ravničarskih u najbliže brdske krajeve, i obratno. Inače, svaki region je, zbog transportnih teškoća, težio autarhiji. Zbog toga ni savremenici nije bilo neobično što ni mere ni cene nisu bile istovetne. U svakom kraju Mađarske je, na primer, bio različit kubni hvat, akov, holba (ica), sapu* itd., a nije bilo neuobičajeno ni to da je jedna te ista roba eventualno već i u susednoj županiji prodavana po dvostrukoj ceni.

Na privredni i društveni razvoj Mađarske nepovoljno je uticalo to što je težište svetske trgovine posle velikih otkrića pomereno sa Sredozemnog mora na obale Atlantskog okeana. Ova promena ubrzala je kapitalistički razvoj zapadnih zemalja, ali je ujedno tokom više vekova unazadila privredni razmah zemalja koje su ležale istočno od Elbe.

Reformacija u Mađarskoj

Politički pocepana na više delova, pritisnuta od Turaka, Mađarska u XVI veku je u pogledu privredne i društvene razvijenosti bila nesumnjivo zaostala u odnosu na zapadnoevropske zemlje. Reformacija – koja je bila prvi napad građanstva protiv feudalizma, pod religioznim plaštem – ipak je pronašla put do Mađarske. Ne samo zato što su studenti iz Mađarske na vitenberškom univerzitetu (Wittenberg) i trgovci koji su putovali u Nemačku doneli glas o Luterovom nastupanju već i zato što

je tlačenje od strane feudalaca, koje je onemogućavalo slobodan razvoj seljaštva, učinilo kmetove prijemčivim za nove ideje, naročito one relativno dobrostojeće po palankama. Brzo prodiranje reformacije bilo je potpomognuto i nestankom jedinstvene državne vlasti, stranačkim borbama zbog dvojnog izbora kraljeva, organizacionom i idejnom slabošću crkve, kao i humanizmom u Mađarskoj.

* *Sapu* (szapu) – stara zapreminska mera za zrnaste proizvode; upotrebljavana je uglavnom u Maloj Niziji i okolini; identična je sa kubnim hvatom odnosno 2 požunske merice, tj. oko 125 litara. Reč turskog porekla iz perioda pre doseljavanja, prvobitno je označavala drvenu posudu.

Reformaciju su širili reformatori, koji nisu znali za prepreke. Većina njih su ranije pripadali katoličkom nižem sveštenstvu ili su bili fratri. Oni su prvo hrlili u Vitenberg, u blizinu Lutera i Melanhtona, a kasnije su više išli na zapadne univerzitete koji su propovedali švajcarsku reformaciju, a i savete su tražili od najuglednijih Kalvinovih sledbenika. U Mađarskoj oni su pokušavali da steknu zaštitu nekog vlastelina, jer su kao dvorski savetnici mogli slobodno da deluju na velikim posedima. Obilazili su ne samo kraljevsku Mađarsku i Erdelj već su i na pokorenoj teritoriji osnivali stotine verskih zajednica. U početku je šireno Luterovo učenje, ali već sredinom veka uzela je maha švajcarska reformacija, naročito u Zatisju. Vlasti su uzalud pokušavale da ih zaustave, odluke zemaljske skupštine ostale su bez uticaja.

Čovek toga vremena je sva životna pitanja, čak i politička, ekonomska i socijalna, posmatrao očima religije i izražavao se biblijskim jezikom. Time se objašnjava to što su ne samo međusobno suprotstavljeni propovednici diskutovali izvanredno pasionirano – prividno samo o pitanjima od teološkog značaja – već su diskutovali i građani, seljaci i gospoda. Gradovi u Gornjoj Ugarskoj i erdeljski Sasi ostali su verni Luterovom učenju, dok su većina seljaka i trgovci-građani po palankama pristali uz švajcarsku struju. Međutim, elementi koji su tražili radikalnije promene nisu se mirili sa evangelističkom i reformatskom crkvom, koje su se uklapale u feudalni sistem. Oni su, ne samo na području vere, propovedali učenje koje je progonila svaka vlast (odbacujući, na primer, Sveto trojstvo i krštenje dece) već su i u društvenim relacijama istupili sa revolucionarnim sadržajima: da nema potrebe za posebnim svešteničkim staležom, da je dozvoljeno odbiti plaćanje tridesetine i carine, da ne treba služiti „nevernog i paganskog“ gospodara itd. Sve to oni su dopunjavali i proročanstvima, prema kojima će 1570. godine uslediti smak sveta i da će na Zemlju doći „hiljadugodišnje carstvo“, koje ne zna za kneževe i crkvene velikodostojnike, feodalce i seljake.

Narodna struja reformacije je 1569. godine u Zatisju dovela do seljačkog ustanka. Jedan sugestivnom moći nadaren rumunski seljak iz Silađa, Đerđ Karačonj, koga su savremenici zvali i „crni čovek“, bio je sakupio veliku vojsku. Objavio je sveti rat protiv Turaka, a seljaci i vojska iz krajiških gradova pohitali su sa mnogih strana u njegov tabor. On je privremeno zauzeo i Debrecen. Međutim, kada je njegova vojska pretrpela poraz pod turskom krajiškom tvrđavom u Balatonsentmiklošu (u ataru današnjeg Tereksentmikloša – Törökszentmiklós), njegov tabor se raspao, a njega su zarobili i pogubili plemići iz Debrecena. Slična sudbina je zapravo zadesila celu narodnu reformaciju. Doduše, umerenija struja tzv. negatora Svetog trojstva čak je zadobila i podršku Janoša Žigmonda i organizovala se u Erdelju kao unitarna crkva, ali po cenu mirenja sa feudalnim poretkom. One koji su istrajali uz narodnu reformaciju često je čekao zatvor, pa i smrt. (Takva sudbina je zadesila jednu od

najistaknutijih ličnosti reformacije, Ferenc Davida, kome je nemiran život bio jedino iskreno traženje istine. Kao sin čizmara iz Kluža, od katoličkog sveštenika postao je luteranski sveštenik, pa kalvinistički biskup, zatim negator Svetog trojstva, a na kraju je kao progonjeni subotarski mučenik umro u zatvoru.) Nije čudo, dakle, što su mnogi progoni na kraju potpuno slomili narodnu reformaciju.

Reformacija je feudalni poredak u Mađarskoj ostavila u biti nepromenjenim, ali je u kulturnom životu ostavila utoliko dublje tragove. Propovednici, koji su živeli neredovnim životom, u celini su se isticali svojom kulturnom svestranošću. Većina njih je u jednoj ličnosti objedinjavala pisca, prevodioca, verskog polemičara, štampara i izdavača, a bili su i požrtvovani pobornici mađarskog jezika i mađarske kulture.

Propovednici su propovedali i pisali na mađarskom, jer su s pravom govorili: „Isto je, ako po đaćki (tj. latinski – prim. prev.) govorimo bilo kamenom zidu, bilo seljaku.“ Oni su Bibliju na latinskom jeziku oduzeli iz popovskih ruku i, prevedenu na mađarski, dali u ruke prostih vernika. „Svakom narodu na njegovom jeziku“ – piše u uvodu Janoš Silvester koji je, zajedno sa Gašparom Karolijem, drugim prevodiocem Biblije, značajno doprineo formiranju mađarskog književnog jezika, jer je za bogati rečnički fond Biblije trebalo naći odgovarajuće mađarske reči. Osim toga, među njima je bilo i pesnika psalama, dramskih pisaca, pa čak i onih koji su negovali beletristiku, tj. savremenih romanopisaca. Mihalj Starai, Andraš Skaroši Horvat, Gašpar Heltai i Peter Bornemisa velikani su stare mađarske književnosti koje danas pominju još samo istoričari književnosti.

Velika zasluga reformacije je širenje štampanja knjiga. Nekih pola veka nakon uspešnog pokušaja Andreasa Hesa, u vlastelinskim dvorovima i u gradovima reformatori su osnovali dvadesetak štamparija. Ništa manji značaj nema ni osnivanje škola u doba reformacije. Čuvane škole, koje su živele stolicima, postale su obrazovni centri pojedinih krajeva: u Pataku, Papi, Debrecenu, Šopronu i Eperješu.

Protiv Turaka ili protiv Habsburgovaca?

Sva krupna pitanja veka u vezi sa Mohačem – opasnost od Turaka, vladavina Habsburga, sudbina i budućnost Erdelja, pobeda reformacije ili kontrareformacije – postavila su se, povezano jedno sa drugim, na prekretnici stoleća. Veliko iskušenje započelo je petnaestogodišnjim ili drugim ratom sa Turskom.

Posle smrti velikog osvajača Sulejmana, turska imperija je počela da nazaduje. Nakon serije pobeda usledili su neuspesi: pomorski poraz kod Lepanta 1571. godine i dugi, krvavi rat u Persiji. Kada je i u Mađarskoj, iz inače stalnih neprijateljstava duž linije vojne granice, izbio rat, pojavila se nada u isterivanje Turaka. Započele su borbe za utvrđenja u okolini Budima. Ponovo je oslobođen Estergom, a pod njegovom priobalnom kulom poginuo je Balaša. Po zauzeću Višegrada, Vaca, Hatvana i Pešte mogla je da otpočne opsada Budima. Ali, ubrzo posle toga otpala je svaka nada. Iz ruku nemoćnih Habsburga izgubila se inicijativa. Na „palockoj“ zemlji, u velikoj bici vođenoj 1596. godine kraj Mezekeresteša (Mezőkeresztes) pobeda je pripala Turcima. (Već im je bilo ponestalo vojske, kad su nedisciplina i zauzetost najamnika pljačkaškim akcijama dovele do obrta u bici, a time i toka celoga rata.)

Posle Mezekeresteša rat je, u stvari, postao besciljan. Često su se smenjivala zauzeća i vraćanja gradova, bez da je u odnosu snaga dolazilo do bitnijeg pomeranja. Mađari su male pojedinačne uspehe plaćali velikim žrtvama, Eger i Kanjiža pali su u turske ruke, a ratište duž Dunava pretvoreno je u pustinju. Po Mađarskoj su pljačkali najamnici i harale su epidemije.

Međutim, lelek naroda nije bio uslišen na praškim Hradčanima, gde je bio dvor cara Rudolfa (1576-1608). Postupcima manijačkog vladara, koji je satima prebrojavao svoje blago i strepeo od atentata, upravljali su špansko-papski interesi i jezuitski ispovednici. Među njegovim planovima nalazilo se ne samo isterivanje Turaka – čak i tada kada je to bilo apsolutno nemoguće – već i uspostavljanje apsolutističke vlasti, slamanje staleškog otpora i bezobzirno iskorenjivanje protestantizma.

Rat je Rudolfu pružio široke mogućnosti upravo za ostvarenje navedenih ciljeva. Kada je nesigurni i nesposobni Žigmond Batori konačno potpuno napustio Erdelj, u njemu je – nakon kratke vladavine Andraša i Mihalja Batorija – gospodar postao carski general Basta. Ovaj najamnički komandant, koji je obišao mnoge kneževske dvorove, smatrao je da Mađarima „treba vladati gvozdenim štapom“ i, dok je on u svoje dvorce dovukao tako reći neverovatne količine dragocenosti, narod je orao zemlju sam vukući plug, tzv. „Bastinu zapregu“.

Rudolfova najamnička vojska je i na teritoriji kraljevske Mađarske sve više služila unutrašnjopolitičkim ciljevima Habsburgovaca. Grof Belgiojozo, glavni kapetan Košica, naredio je da se pred katedralu dovuku topovi i tako je prisilio protestantsko veće da preda crkvi. Isto to učinili su i najamnički oficiri u Sepešu (Spiškoj kotlini). Nasilnu kontrareformaciju kralj je započeo u gradovima koji su neposrednije zavisili od njega. Ali, izvršio je i pripreme za slamanje plemstva, koje je predstavljalo veliku snagu. U međuvremenu je Mađarska komora, koju je kao kraljevsu ustanovu za rešavanje privrednih (i delom političkih) pitanja osnovao još Ferdinand, pokrenula je veleizdajničke procese protiv plemića. (Naročito veliku senzaciju izazvao je proces protiv protestantskog veleposednika Ištvana Ilešhazija, čija odanost kralju je bila opštepoznata.) Želja je bila da se svim ovim merama zaplaše plemići, koji su se držali staleških institucija i političke vlasti staleža, kao i protestanti, a zaplenjenim dobrima da se pomogne Komori u njenoj besparici.

Besciljno propadanje Mađarske, pljačka Erdelja, haranje stranih najamnika, izrugivanje sa ustavom i bruka oko komorskih procesa stvorili su takvu napetost protiv Habsburgovaca da je za otpočinjanje otvorenog ustanka nedostajao samo vođa. Mera je bila prevršena, a našao se i vođa, kada je glavni kapetan Košica, koji je smatrao da „je to dobro vreme za bogaćenje pa, dakle, ne odmarajmo se“, u svojoj pohlepi počeo u Biharu da opseda tvrđave Ištvana Bočkaija, najvećeg posednika u Zatisju.

Bočkaijev ustanak 1604-1606.

Bočkaijeva karijera je istovremeno i simbol istorijskog zaokreta koji se odigrao u prvim godinama XVII veka. Kao najbliži savetnik Žigmonda Batorija, Ištvan Bočkai je još bio političar nedvosmisleno opredeljen za Habsburgovce, koji se nije ustezao da svoje proturske protivnike pošalje na gubilište. Tada je još verovao da je

u saradnji sa Habsburzima moguće isterati Turke. Na početku petnaestogodišnjeg rata i sam se latio oružja i – u sadejstvu sa vojvodom Mihaljem – kod Đurđeva na donjem toku Dunava izvojevao pobedu nad Turcima. Posle je dospao na Rudolfov dvor u Pragu, gde se razočarao u habsburšku politiku i, čim mu se ukazala prilika, vratio se na svoj posed u Biharu. Još je nekako izbegavao pozive antihabsburgovski nastrojenih plemića koji su bili izbegli na tursku teritoriju, ali kad ga je Belgiojozo napao oružjem, nije imao izbora već je angažovao pandure i svoju tvrđavu pripremio za odbranu.

Glavni akteri događaja koji su usledili, pored Bočkaija, bili su hajduci. U XV veku oni su još dobrim delom bili goniči stoke, poreklom Južni Sloveni. Ali posle velikih turskih pustošenja u hajduke su odlazili uglavnom od Turaka proterani mađarski kmetovi, i to najtvrdi i najpreduzimljiviji, koji su se opredelili za vojnu službu. Mnogi od njih služili su u utvrđenim krajiškim gradovima, a još veći broj prišao je onim feudalcima koji su hteli da ih prime.

I u trupama kapetana grada Košice, koje su napadale Bočkaija, našlo se vrlo mnogo hajduka. Međutim, ovi hajduci, kao što piše Bočkai, „ne hoteći biti dželatima sopstvene nacije“, počeli su krišom da „traktiraju“, tj. da pregovaraju, sa Bočkaijem i prešli su na njegovu stranu. „Zakleše se da će biti s njim sve do smrti u vojevanju za otadžbinu i veru“ i u noći 15. oktobra 1604. godine napali su, uz zastrašujuću graju, i rasturili najamnike koji su, ništa ne sumnjajući, marširali atarima Diosega i Almošda.

Bočkaijev ustanak širio se neverovatnom brzinom. Nisu prošle ni dve sedmice, a Bočkai je gospodario teritorijom od Varadina do Košica. Doduše, otvoreni okršaji su donosili pobeđe najamnicima, ali se Bočkaijeva vojska posle neuspeha ponovo okupljala i Basta se osećao kao zatočenik u Eperješu, kuda se povukao da prezimi. Plemstvo je isprva sa nepoverenjem gledalo na „s brda – s dola skupljenu seljačku raj“, međutim, kada je 1605. godine hajdučka vojska oterala Bastu, zauzela Gornju Ugarsku, pojavila se u Zadunavlju i počela upadati u austrijske pokrajine, priključili su im se i većina velikaša i plemstvo iz županija. Uspeši nisu ostali bez posledica. Na skupštini u Serenču Bočkai je izabran za kneza Mađarske, oslobođeni Erdelj ga je takođe postavio na kneževski presto, a turski sultan mu je poslao kraljevsku krunu.

Bočkai je bio prinuđen da stupi u savez sa Turcima, jer mu je bilo jasno da se ne može suprotstaviti dvojici careva. On je tada ocenio da su sa stanovišta staleškog ustava i nezavisnosti opasniji Habsburzi i zato je prihvatio savez sa „prirodnim neprijateljem“, što, međutim, nije smatrao samo neminovnim već i privremenim. Knez je u svakom pogledu bio realan političar koji je jasno uviđao i to da u potpunoj spoljopolitičkoj izolaciji, oslanjajući se samo na Turke, ne može ni pomišljati na detronizaciju (uklanjanje sa prestola) Habsburga. Zato je bio sklon pregovaranju. Njegov opunomoćenik bio je Ištvan Ilešhazi. Pogađanja u Beču bila su izvanredno duga, ali su i teške okolnosti obe strane prinudile na sporazum. Bočkai je znao da plemstvo nije spremno na trajnije veće žrtve, kao i da sa mržnjom gleda na hajduke, koje je bilo teško zauzdati i koji su često pljačkali njihove posede. Habsburge je, pak, pritiskala u prvom redu besparica i opravdana bojazan da će se na ustanak dići i plemstvo i kmetovi njihovih čeških i austrijskih pokrajina. Tako se u jesen 1606. godine rodio Bečki mir, koji je za nekoliko županija (na primer, Ugoča, Bereg /Beregovo/, Satmar) uvećao teritoriju Erdelja i učvrstio prava mađarskih staleža.

Bečki mir garantovao je verske slobode, ali samo za plemiće, gradove i ljudstvo krajiških tvrđava. (Verska sloboda, dakle, za neko vreme nije lično pravo već staleška

privilegija.) Mir je restaurirao i potvrdio staleški ustav. Kao posebno važnu staleži su osećali tačku koja propisuje da se – posle pola stoleća – ponovo bira palatin. U veoma širokoj nadležnosti palatina staleži su tražili garanciju za održavanje svojih političkih prava. Kralj je obećao lek i za druge „nepravde“. Tako je obećao da će Mađarskom kraljevskom savetu i Mađarskoj kancelariji biti vraćena njihova pređašnja uloga, da će i u velikim krajiškim gradovima naimenovati mađarske komandante itd. Međutim, najdelotvornija i najtrajnija posledica sklopljenog mira jeste osiguranje nezavisnosti Erdelja. Bečkom miru, kojim je uspostavljen mir između habsburškog dvora i staleža, priključuje se i mir na ušću reke Žitve, kojim je učinjen kraj besciljnom ratu sa Turskom, a kojim je određeno da svaka strana zadrži utvrđene gradove koji su se zatekli u njenim rukama i da mađarski kralj neće plaćati porez sultanu.

Bočkai nije bio nezahvalan prema hajducima, „spasiocima stare slobode“. On je na svojim posedima u Zatisju, nakon njihovog uzdizanja u plemiće, kolonizirao više od deset hiljada hajduka (u grad Kalo, odakle su ubrzo naseljeni u Besermenj, pa u Nanaš, Dorog, Varjaš, Hadhazu, Vamošperž, Šimu i Vid, a u biharskom kraju u Keleşer /Kölesér/, odakle su se preselili u Salontu). Jednom delu hajduka je, dakle, pošlo za rukom da se izddigne iz reda seljaka. Hajdučka sloboda značila je da su bili oslobođeni feudalnih nameta i da su bili obavezni samo na vojnu službu. Bočkai je hajducima dao domovinu, a domovini vredne, dobre ratnike.

Novi nalet kontrareformacije i Erdelj

Poslednjih dana 1606. godine u Košicama je umro Bočkai. Proneo se glas – s razlogom ili bez razloga – da ga je njegov sekretar Katai „nahratio“ (čitaj: otrovao – prim. prev.). U svakom slučaju, panduri su nad Kataijem sproveli narodni sud – sasekli su ga na komade na gradskoj pijaci. Osećali su da ih očekuju teški dani. I zaista, samo što je Bočkai sklopio oči, zapovednici kraljevskih gradova počeli su da sprečavaju naseljavanje hajduka. Oni su govorili: „Umro je Bočkai i sve njegove donacije (pokloni) pretvorile su se u dim“. Potom se nekih 20-30 hiljada hajduka ponovo latilo oružja. Izvorište svih svojih nevolja hajduci su videli u „idolopokloniku i Nemcu“ caru Rudolfu, umesto kojega su želeli mađarskog kralja.

Tada je u celoj Habsburškoj monarhiji stanje bilo veoma složeno, jer su se Rudolfu suprotstavili i austrijski i češki staleži, a sukob među braćom uticao je na slabljenje habsburškog dvora. Pobuna hajduka, otpor staleža i unutrašnja, porodična nesloga prinudili su 1608. godine Rudolfa na abdikaciju, a umesto njega za kralja je izabran nadvojvoda Matija. Matija II (1608-1615) bio je prinuđen da već u tzv. krunidbenom zakonskom članku potvrdi prava zemaljske skupštine, staleške privilegije i odredbe Bečkog mira. Kralj je na kraju hajduke primio u najamnu vojsku Gabora Batorija i uz njihovu pomoć domogao se erdeljskog prestola.

Jačanje vlasti staleža bilo je tek prolazna pojava. Jačanje centralne vlasti je pojava toga doba koja ide uporedo sa razvojem. Staleži su obezbedili prevagu u borbi sa kraljevskom vlašću samo u susednoj Poljskoj. Međutim, Habsburgovci su raspolagali većim rezervama snage. Matija II je postepeno ovladao labavim savezom mađarsko-austrijsko-moravskih staleža i, slušajući svoga svemoćnog savetnika, bečkog kardinala Klesla, pokušao da vlada apsolutističkim metodama.

Apsolutizam na bečkom dvoru se nerazdvojno povezivao sa kontrareformacijom, naročito za vreme vladavine naslednika Matije II, slepo revnosnog Ferdinanda (1619-1637). Ferdinanda su vaspitavali jezuiti i on je svojim životnim ciljem smatrao ostvarivanje gesla „jedna država – jedna religija“. U tom cilju, on je svim sredstvima državne vlasti pomagao kontrareformacijska nastojanja jezuita. Uz potporu vladara građene su raskošne i bogate barokne crkve, izdavan je ogroman broj versko-polemičkih knjiga, nastajale su škole, kolegiji i kongregacije, a uz sve to su išle pretnje i obećanja, proganjanje polemičara i nasilno oduzimanje crkava.

Najistaknutija ličnost kontrareformacije u Mađarskoj bio je Peter Pazmanj. Od sitnog plemića iz Zatisja, prišavši u mladim danima katoličkoj veri, postao je jezuitski univerzitetski profesor, estergomski nadbiskup i poverenik i savetnik Ferdinanda II. Besprimernom energijom i izvanrednom polemičarskom nadarenošću vodio je kontrareformaciju, u čemu mu je jezuitski red, naseljen u Mađarskoj oko 1610. godine, bio najjači oslonac. U njegovim planovima važna uloga bila je namenjena obrazovanju. Pazmanj je sam davao dobar primer: sa velikim talentom i produktivnošću sejavao je polemičke spise i teološke radove. U središtu kontrareformacije u Mađarskoj – u Nadjombatu (Trnava), osnovao je 1635. godine jezuitski univerzitet (koji je kasnije Marija Terezija premestila u Budim, a Jozef II u Peštu). Pazmanj je jedan od stvaralaca književnog mađarskog jezika, a svojim političkim delovanjem pomagao je i jačao habsburšku vladavinu u Mađarskoj.

Pazmanj je shvatio da je stabilnost vladavine habsburške dinastije u Mađarskoj, kao i katoličke crkve koja je bila utkana u tu vladavinu, nerazdvojno povezana sa držanjem velikaša. Jer, verska pripadnost i političko opredeljenje pojedinog velikaša po pravilu slede i plemići (servitori) koji se nalaze pod njegovom vlašću, dok versku pripadnost kmetova, na osnovu svoga starateljskog prava, feudalac naprosto određuje. Princip „cuius regio eius religio“, tj. „čija je zemlja, onoga je i vera“ (odnosno, pravo određivanja) u biti je važio i u Mađarskoj. Feudalci, koji su gradili crkve, po sopstvenom nahođenju su određivali i koje vere treba da bude sveštenik koji će služiti svome gospodaru i bogu. Stoga, kad je neki feudalac ponovo postao katolik (rekatolicizirao se), on je učinio sve da i njegovi kmetovi slede njegovu religiju. Zato je Pazmanj sve svoje snage usredsredio na to da pridobije feudalce. U svome radu mogao je računati i na podršku dvora, jer Habsburzi su dobro znali da pokatoličenje feudalaca jača i njihovu vernost dvoru.

Od početka XVII veka u politici Habsburga sve određenije su se ispoljavale apsolutističke tendencije, odnosno nastojanja da se vlast koncentriše u rukama kralja. Uporedo s tim, dvor je nastojao da plemstvo potisne u zadnji plan i da ga isključi iz političkog života. U cilju jačanja kraljevske vlasti Habsburzi su – slično kao i drugi apsolutistički vladari u Evropi – jačali armiju i razvijali administraciju. Ovaj proces je uopšte bio napredan, jer je vlast kraljevskog dvora kočila samovolju velikaša, podupirala je društveni razvoj i procvat privrednog života i kulture.

Međutim, apsolutizam Habsburga u Mađarskoj nije tako jednoznačan. Prednosti apsolutizma dolazile su do izražaja prvenstveno tamo gde su vladali domaći kraljevi. Habsburzi su za Mađare bili stranci, svoje dvorove su smestili u Beču ili Pragu, okruživali su se prvenstveno nemačkim savetnicima, vodili su računa o svojim imperijalnim interesima želeći da Mađarsku uklope u imperiju nemačkog karaktera. Habsburška koncepcija „jedne države – jedne religije“ ne samo što je ugrožavala protestantizam u Mađarskoj već je, zajedno sa ukidanjem staleškog ustava, pretila i likvidacijom ostataka samostalnosti i potpunim uništenjem državnog života Mađarske.

Opasnosti koje proizlaze iz habsburške vladavine vrlo jasno je spoznao još Bočkai. On je protusredstvo tražio u Erdeljskoj kneževini. Svedočeći o svome velikom osećaju za realističnu politiku, napisao je, između ostalog, kao svoju oporuku: „Sve dok mađarska kruna bude kod nacije jače od nas, kod Nemaca, ... uvek je potrebno i korisno održavati jednu mađarsku kneževinu u Erdelju.“ Bočkai je kao najvažniji zadatak Erdeljske kneževine označio pariranje habsburgovskoj politici i odbranu univerzalnih mađarskih interesa (u prvom redu nezavisnosti) nasuprot Beču.

Gabor Batori (1608-1613), poslednji izdanak čuvene porodice feudalaca, još nije bio u stanju da istinski odgovori ovoj ideji. Mladi knez je bio talentovan, imao je velike planove, ali mu je život bio pun skandala. Bio je neobuzdani despot. Želeo je da u okviru jedne imperije okupi rumunske kneževine, Erdelj i Poljsku. Međutim, svoga najvernijeg čoveka, Gabora Betlena, prisilio je da emigrira u Tursku, Sase – čije gradove je silom zauzeo – učinio je svojim smrtnim neprijateljima, a svojom svojeglavošću izazivao je podjednako podozrenje i kod Porte i kod bečkog dvora. Kada je dosadio sultanu, ovaj je poslao vojsku u Erdelj i oterao ga sa prestola. Batorija su u bekstvu ubili panduri, a zemaljska skupština je izabrala Betlena za kneza.

Gabor Betlen i Đerd I Rakoci

Betlen se na kneževski presto uzdigao iz reda srednjeg plemstva, kao potomak zatiskih i sekeljskih porodica. Njegov ded se borio kod Mohača, otac mu je bio veran Ferdinandu, a zatim služio Batorijeve. Betlen je još kao neodrastao mladić ratovao i bavio se politikom. Kad je imao petnaest godina učestvovao je na strani Bočkaija u pohodu na Vlašku. U njegovoj pratnji dva puta je boravio na habsburškom dvoru. Ubrzo je došao u sukob sa Nemcima i među prvima povukao posledice: posle ne male duševne borbe pobegao je na tursku teritoriju, ostavivši – kako je pisao – domovinu i isprošenu zaručnicu Žužanu Karolji. Kasnije je, međutim, imao koristi od te emigracije, jer je dobro upoznao Turke i uspostavio mnoge dragocene veze sa pašama.

Svoje prve političke planove kovao je takođe pod turskim okriljem. Postao je vođa male grupe velikaša koji su, nezadovoljni vladavinom Habsburga u Erdelju, takođe prebegli u Tursku. Pošto nije bio dovoljno snažan za samostalnu akciju, želeo je da za organizovanje ustanka protiv Habsburga pridobije Bočkaija. Između njih je bila počela prepiska. Bočkaija je, u stvari, kompromitovalo pismo naslovljeno na njega, koje su Belgiojosi vojnici našli među ostavljenim Betlenovim stvarima kada su izvršili udar na „protursku gospodu“.

Betlen je smatran značajnom ličnošću još na Bočkaijevom dvoru, a Gabor Batori ga je, ne zaboravljajući da i svoj izbor može dobrim delom zahvaliti njemu, obasuo titulama i feudima. Međutim, Betlen je zbog bezrazložne Batorijeve samovolje – kako piše jedan njegov dvorski hroničar – „bio prinuđen da spasava svoj život veoma nevoljnim bekstvom, i to u Tursku, jer – zbog udaljenosti i mržnje popova – nije bilo bezbedno da ide u Mađarsku“. Uz pomoć Turske, on se ubrzo vratio kao knez.

Prvi period njegove vladavine bio je ispunjen odbranom od otvorenog i prikrivenog mešanja habsburškog dvora. U Beču je – neposredno po njegovom

izboru za kneza – započela bespoštedna klevetnička kampanja protiv njega. O njemu su govorili da je nevernik, naklonjen Turcima i izdajnik hrišćanstva, a kada se pokazalo da je i to nedovoljno, pokušali su sa zaverama, pomaganjem njegovih protukandidata, a nisu se ustručavali ni da Portu uvuku u igru protiv njega. Međutim, sve je to bilo bezuspešno i Betlen je učvrstio svoju vlast. Na kraju, Habsburzi su bili prinuđeni da sklope mir, a zatim i da priznaju nezavisnost Erdelja i Betlena kao njegovog kneza (1615. i 1617. godine).

Kada je tridesetogodišnji rat pružio priliku za to, knez je krenuo u protunapad. Svoju akciju je, u saglasnosti sa nekolicinom velikaša iz Gornje Ugarske – Đerđom Rakocijem, Imreom Turzoom i Đerđom Sečijem – pripremio tako vešto da Košička kapetanija nije mogla da poveruje sopstvenim očima da su je zarobili i doveli pred Betlena. Krajem avgusta 1619. godine knez je pošao iz Erdelja i za manje od tri meseca zauzeo Požun, u rukama mu je bila kruna, a njegovi vojnici su, sa ujedinjenim češko-moravskim armijama, opkolili Beč.

Razloge ustanka rezimirao je u svojoj brošuri *Žalba Mađarske (Querela Hungariae)* košički propovednik Peter Alvinci. On se u njoj žali zbog povreda staleškog ustava i proganjanja protestanata. Sam Betlen, u jednom pismu datiranom početkom novembra 1619, ovako obrazlaže svoju odluku: „Za sve one razloge, za one impedimente (nepravde) koji su na mnoge načine učinjeni plemenitoj Mađarskoj, mojoj ljubljenoj naciji (za koju ću rado umreti) od krunisanog kralja i svešteničkog staleža“. I povrh toga, međutim, Betlen nikada nije krio da je njegov istinski cilj ujedinjenje Mađarske i uspostavljanje nacionalne monarhije.

Unutrašnje i spoljne okolnosti, međutim, nisu išle naruku ovoj smeloj zamisli. Mađarski staleži su se, doduše, žalili da ih Habsburzi potiskuju u pozadinu i umanjuju njihovu političku ulogu, ali su istovremeno znali i to da njihovu feudalnu vlast nad kmetovima najefikasnije obezbeđuje jaka vladavina Habsburga. Pored toga, staleži nikada nisu bili revnosni u podnošenju žrtava. I teret borbi protiv Habsburgovaca su prihvatili samo dotle dok nije došlo do mogućnosti nagodbe sa dvorom. Na zemaljskoj skupštini u Banjskoj Bistrici (1620) mađarski plemići – pošto su im bile garantovane staleške privilegije, sa nevelikim oduševljenjem – izabrali su, doduše, Betlena za kralja, ali je njegovo krunisanje, koje ni sam Betlen nije požurivao, konačno izostalo. Knežev kraljevski položaj mogla je učvrstiti samo saglasnost Turske i međunarodni poraz Habsburga. Nedostajala su, međutim, oba preduslova. Istina, turska Porta bi u kraljevskoj stolici radije videla Betlena, ali bi se u ime toga morala odreći Erdelja. („Erdelj mi nikada nećemo prepustiti u posed Mađarskoj“ – glasilo je odgovor sultanskog dvora.) Još veća opasnost poticala je otuda što su češki ustanici u novembru 1620. godine izgubili odlučujuću bitku na Beloj gori kod Praga. Betlen je ostao u suštini sam, napustilo ga je i uplašeno plemstvo. Knez se ipak potvrdio kao vešt vojskovođa, pa je Ferdinand našao da će biti bolje, ako sklopi mir. Mir u Nikolsburgu (januara 1622) potvrdio je odredbe Bečkog mira, a za vreme dok je Betlen živ – teritorija Erdelja je uvećana za sedam županija u severnoj Ugarskoj.

To je bio veliki uspeh u vreme kad je u Češkoj divljalo najbešnje samovlašće. Betlen se ipak nije smirio, tragao je za novim mogućnostima. Pokušavao je da uspostavi vezu sa antihabsburškim silama na zapadu – Engleskom, Holandijom, Danskom i Švedskom i još dvaput se laćao oružja, 1623. i 1625. godine. Naterao je u bekstvo i Valenštajna, najpoznatijeg carskog vojskovođu iz tridesetogodišnjeg rata, ali su zapadne sile ostale „lenji posmatrači događaja izdaleka“. Betlenova

pobeda imala je lokalni značaj, pa je i njen rezultat mogao biti samo to da je on iznova ojačavao svoje već osvojene pozicije. Betlen ipak nije klonuo duhom već je tražio nove puteve. Ponudio je savez čak i Habsburzima, ako uz jednu čistokrvnu nadvojvotkinju (koja je u međuvremenu ostala udovica) dobije Mađarsku kao svadbeni dar. Kada mu, međutim, ni to nije pošlo za rukom, oženio se svastikom švedskog kralja, Katarinom Brandenburškom, i nastojao da stvori jedan veliki švedsko-rusko-erdeljski savez. Međutim, dok su njegovi poslenici stigli do Kremlja, knez je već bio mrtav.

Njegovo velikonasleđe mogao je zastupa, ali samouzivesnaosavremenjavanja, Đerđ I Rakoci (1630-1648), Betlenov vojskovođa, najbogatiji posednik u Zatisju i Gornjoj Ugarskoj. Međutim, Rakociju je nedostajala Betlenova širina pogleda i diplomatska veština. Čak i povoljnu priliku koju mu je ponudila poslednja, za Šveđane i Francuze trijumfalna, etapa tridesetogodišnjeg rata pokušao je da iskoristi posle dugog predomišljanja i oklevanja, tako da se konačno 1644. godine i on uključio u borbe protiv Habsburgovaca. Mađarski staleži primili su ga hladno, ali mu je narod Gornje Ugarske, a posebno slovački kmetovi, pružio veliku pomoć. Rakoci je uspeo da se poveže sa Šveđanima, ali je u tom momentu Porta naredila svome vazalu da se vrati kući. (Naime, erdeljski knezovi su u unutrašnjoj politici uživali skoro punu nezavisnost, ali im je manevarske mogućnosti u spoljnoj politici sultan vrlo ograničavao.) Rakoci je bio prinuđen da sklopi mir sa Ferdinandom III (1637-1657). Mir sklopljen u Lincu dalje je razvio Bočkaijeve i Betlenove uspehe utoliko što je versku slobodu proširio i na kmetove.

Politički rezultati ustanaka ostali su dosta ograničeni. Njima su, istina, sačuvani staleški ustav i nezavisnost, ali se to u praksi teško moglo ostvariti. Garantovana je verska sloboda, ali u kraljevskoj Mađarskoj, posebno u njenim zapadnim delovima, nije se mogla osujetiti pobeda kontrareformacije.

Međutim, potpuno je nedvojben rezultat u Erdelju. Betlen je stvorio jaku kneževsku vlast i potisnuo u zadnji plan feudalne staleže. U Erdelju su se počele ocrtavati konture nacionalnog apsolutizma. Knez je dozvolio naseljavanje progonjenih anabaptističkih zanatlija. Razvijao je rudarstvo, a i za vreme svojih stalnih ratovanja činio je velike napore na kovanju dobrog novca trajne vrednosti. Đerđ Rakoci je, doduše, bio više zauzet uvećavanjem spostvenih poseda i upravljanjem njima, mada se i za vreme njegove vladavine Erdelj, pošteđen od neprijatelja, dalje razvijao.

Relativno značajni novčani prihodi omogućili su Betlenu i Rakociju da, pored vojske, koja je trošila najviše novca, odvajaju i za umetnost i kulturu. Erdelj je bio najjači oslonac tadašnje mađarske kulture. Njegovi knezovi podizali su građevine, osnivali škole, na svoje dvorove pozivali pisce, naučnike i umetnike. Gabor Betlen je želeo da od Đulafehervara (Alba Julija) stvori glavni grad dostojan njegove moći. Dao je da se izgradi lepa renesansna kneževska palata i sa velikom spremnošću na odricanja osnovao visoku školu evropskog ranga. Njegov primer sledili su i Rakocijevi, naročito u pogledu mecenatstva nad školama. Tako su „stari Rakoci“ i njegova žena, Žužana Lorantfi, od Šarošpataka napravili kulturni centar evropskog glasa, gde je godinama držao nastavu veliki češki pedagog Komenski (latinski: Comenius). Za vreme Rakocijevih u Erdelju je delovao najveći mađarski pedagog Janoš Apacai Čere. Erdelj je bio i ognjište književnosti. Najznačajniji pesnik toga doba, Janoš Rimai, i najznačajniji njegov humanista, Albert Senci Molnar, dobili su utočište kod erdeljskih knezova.

Pad Erdelja – Nikola Zrinjski

Sredinom XVII veka za mađarska pitanja bili su merodavni Beč, Istanbul i Đulafehervar. O sudbini Mađarske odlučivali su Habsburzi, turski sultani i erdeljski knezovi.

Habsburzi su i posle Vestfalskog mira bili prvenstveno preokupirani svojom zapadnom politikom. Zbog toga su izbegavali svaku komplikaciju sa Turcima i, mada je to teško pogadalo mađarske interese, uvek su iznova potvrđivali „mir“ sa Portom. Pored zapadne politike, Habsburzi su se koncentrisali na unutrašnje odnose svojih zemalja. Uz pomoć svoje sve snažnije državne vlasti slomili su moć staleža u naslednim pokrajinama, a tome su takođe težili i u Mađarskoj.

Turska imperija, posle dugog nazadovanja, u pedesetim-šezdesetim godinama ponovo je došla k sebi. Veoma energični veliki veziri albanskog porekla reorganizovali su armiju i oživali stare aspiracije za osvajanjem sveta. Erdelj, i po veličini i po masi neuporediv sa pomenutima, posmatran iz Mađarske, ipak je smatran jednim od samostalnih činilaca.

U takvoj istorijskoj situaciji stupio je na scenu Nikola Zrinjski (Zrinyi Miklós, 1620-1664), noseći u sebi osnovnu političku misao da sâm mađarski narod mora da reši svoje istorijske probleme, a u prvom redu isterivanje Turaka.

Porodica Zrinjskih, uvek verna Habsburzima, stolecima se nosila sa Turcima. Njihovi posedi ležali su na putu osvajačima i Zrinjski nikad nisu štedeli krv za odbranu svojih tvrđava i svoje domovine. Jedan od predaka Nikole Zrinjskog pao je pod Mohačem, a njegov praded je žrtvovao svoj život kod Sigetvara. Ded i otac, kao i on sam, bili su poznati borci protiv Turaka. O njemu se može reći da je zajedno sa čitanjem i pisanjem učio i baratanje mačem. Nikola Zrinjski je za svoj životni cilj odabrao isterivanje Turaka. Ocenio je da je povoljna situacija za ostvarenje toga velikog cilja. „Bogme, kad bi bilo jake i oštre ruke, sad bi bilo moguće poljuljati Turke“ – pisao je, a u njegovom tumačenju „jaka i oštra (tj. oštrih noktiju – prim. prev.) ruka“ je nacionalna armija stvorena sopstvenim snagama. Zamišljao je takvu domaću vojsku koju ne bi delile verske suprotnosti i koja bi, pored „zakržljalih plemića“, sve više računala i na „narod sa njiva“. „To je fundament našega opstanka“ – nsatavlja on svoje razmišljanje – „jer, ako isterivanje Turaka očekujemo samo od Habsburga, svoju slobodu ćemo na kraju prodati kao robu.“

Kada je hteo da ostvari svoj plan, Zrinjski se morao suočiti sa hiljadama prepreka. Sredinom XVII veka život na vojnoj krajini tragično je nazadovao. Plemstvo je radije gazdovalo nego ratovalo. Stara slava krajiških gradova istopila se, disciplina je olabavila, a vojska se osipala. Velikaši su očekivali da Habsburzi oslobode zemlju, a bečki dvor je ocenjivao da bi rat protiv Turaka bio rizičan i u svakom slučaju veoma skup, pa ga tako radije nije ni započinjao.

Zrinjski je neumornom, svestranom aktivnošću pokušao da ovlada teškoćama. Kao pisac, herojskim primerom svoga pradede ohrabrivao je na istrajnost: „Oružja i vitezova“ – pevao je u svome čuvenom epu Adrijanskog mora sirena (Obsida Sigetska). Potom je u delima iz vojne nauke, koja su bila na solidnom nivou svoga doba (Mali taborski traktat, Vitez poručnik), izložio kako treba organizovati vojsku i voditi je protiv Turaka. U praksi je pak dokazao svoju doraslost za vojskovođu.

Bez stvarne vlasti nije se moglo prići ostvarivanju njegovog plana. Stvar je krenula dobro. Imao je manje od trideset godina kad je postao hrvatski ban.

Međutim, da bi mogao organizovati nacionalnu armiju morao je da dobije funkciju palatina. To je i pokušao na zemaljskoj skupštini 1655. godine. Iza njega je stajala mnogobrojna plemićka opozicija i njegov izbor teško da bi došao u pitanje da ga je dvor uopšte kandidovao. (Naime, zemaljska skupština mogla je da bira samo između dva kandidata i dva protestantska vlastelina kandidovana od strane kralja.) Beč pak, u saglasnosti sa nadbiskupom Lipaijem, nije kandidovao Zrinjskog, pa je palatin postao Ferenc Vešelenji.

Očigledno ignorisanje i intrige klera navele su Zrinjskog na novu političku liniju. U svojim Razmišljanjima o životu kralja Mačaša, nekada prohabsburški ban izjašnjava se za mađarsku kraljevinu. Ima i svoga kandidata za mađarski presto – u ličnosti Đerđa II Rakocija. Međutim, kroz nekoliko godina njegovi planovi zasnovani na Erdelju tragično će se srušiti.

Mladi Đerđ II Rakoci (1648-1660), sa svojom manjom nadarenošću i manjom oprežnošću, nije mogao da uspešno nastavi putem Gabora Betlena. Erdelj je već više puta prekoračio svoju podređenu vazalsku ulogu, što je već poodavno sa podozrenjem posmatrano iz Carigrada. Kad je bez dozvole Porte, a u savezu sa Švedskom, Rakoci započeo rat za poljski presto, sultan je tu neposlušnost nemilosrdno kaznio. Pošto je Rakoci zauzeo Krakov i ušao u Varšavu, protiv njega su se pokrenuli krimski Tataři. Oni su Rakocijevu vojsku, koju su Šveđani ostavili na cedilu, zarobili i oterali na Krim. U međuvremenu su se tatarska i turska vojska sručile na Erdelj i dokraja opustošile zemlju, koja se bila obogatila tokom pola stoleća mira. Gradove Veliki Varadin i Jene (Jenő, Ineu), prepustene same sebi, Turci su zauzeli na juriš i ovaj prostrani, bogati deo zemlje je, zajedno sa utvrđenim gradovima, postao okupirana teritorija. Rakoci je pao na bojnom polju, a ista sudbina zadesila je i njegovog glavnokomandujućeg i naslednika u kneževini, Janoša Kemenja. Posle toga, na kneževsku stolicu mogao je da sedne samo poslušan sluga. Teritorijalno okrnjena, opljačkana, porezima i ratnim kontribucijama osiromašena država nije više mogla igrati značajnu političku ulogu. Erdelj se, nakon nekoliko decenija sjaja, tragično raspao.

Bečki dvor je bez saosećanja, a mađarski kler sa otvorenom zloradošću posmatrao propast kneževine. „Nema više vašeg Bočkaija, nema Gabora Betlena, u Erdelj se više ne možete uzdati“ – govorili su protestantskim staležima. Zrinjski, koji događaje nije posmatrao kroz prizmu verske ili političke pristrasnosti, prepoznao je opasnost koja se pojavila. Unapred je predvideo novu veliku tursku ofanzivu. Osećao je da ne može sedeti skrštenih ruku. Nimalo se ne obazirući na zabranu bečkog Ratnog saveta, sagradio je Novi Zrinj. I sam je radio na utvrdama i, kad je trebalo, mačem ih branio.

Zrinjski je i svoje spisateljske sposobnosti stavio u službu zajedničke stvari. Njegovo delo Lek protiv turskog otrova, objavljeno 1661. godine, očajnički je apel i odlučni borbeni alarm.

„... Vidim strašnu aždaju koja je otrova i besa puna, na udarac spremna i nosi mađarsku krunu u naručju; ja, ne kao nem čovek koji nikakve profesije (poziva) za izveštačeno govorenje nemam, uzvikujem zbog svega toga, ako bih mojim vikanjem mogao poplašiti ljutu aždaju, uskliknuvši: Ne diraj Mađare! ... Mađari, vama govorim! Ta strašna aždaja, Turčin, oduze nam Varadin, Jenopolj, mnoge hiljade mađarskih duša odvede u ropstvo, mnoge sečivom sablje poseče; Erdelj, jedan od najlepših ukrasa naše krune opljačka, uznemiri, njegovog kneza podjarmi, gazi naš narod i zemlju kao neki divlji vepar zasađen vinograd. Pitajte sad jedan

drugoga koga se tiče opasnost, kome preti taj rat? Ako čiste pameti otkrijemo da to nije naša nevolja – bar ćutimo, poverimo drugima diskreciju (dobru volju) da nas brane! Ali, ako su nesvesne životinje zbog povrede njihove jazbine, zbog oduzimanja njihove mladunčadi, spremne da podnesu smrt, utoliko pre treba da krenemo mi koji smo ostaci slavne mađarske krvi, za sinove naših očeva, za naše očeve, majke, žene, decu, za našu domovinu, ako treba i u smrt.“

Zrinjski je zaista istrajao i kada je 1663. godine „strašna aždaja“ zapretila ponovnom najezdom. Nije ga zanimalo ni to što ga je bečki dvor ignorisao i komandu nad mađarskim trupama mu poverio tek kada je pao i Eršekujvar. On je tada osvajaču preprečio put u Čalokezu (Csallóköz) i u januaru-februaru 1664. godine vodio uspešne napade na obalama Drave. Redom je zauzimao i spaljivao manja turska pogranična utvrđenja stigavši sve do Osijeka. Tamo se nalazio most od hrastovine, koji je na dužini od 2-3 km prelazio preko reke i močvarnog terena i preko kojeg je vodio glavni put za snabdevanje turske vojske. Zrinjski je iznenadio stražu i spalio most, čime je za nekoliko meseci presekao mogućnost turske ofanzive. To vreme želeo je da iskoristi za osvajanje Kanjiže, ali su ga namerno oklevanje Ratnog saveta i zakašnjenje kola za opsadu sprečili da ostvari tu mogućnost.

U leto 1664. godine turski veliki vezir je ponovo napao sa velikom vojskom. Bečki dvor je komandovanje odbranom, zaobišavši Zrinjskog, poverio Montekukoliju. (Ovaj carski vojskovođa italijanskog porekla bio je priznati vojni pisac svoga vremena, koji je hteo da dobije rat velikim pokretima trupa, što je primenjivao na zapadnim bojištima. Poznata je njegova izreka da su za rat potrebne tri stvari: novac, novac i po treći put novac.) Turci su se kretali prema zapadnoj granici, ali su kod St. Gotharda, upravo kad su hteli da forsiraju Rabu, pretrpeli težak poraz.

Montekukoli nije gonio potučenog neprijatelja, a Habsburzi su, na zaprepašćenje celog sveta, hitno sklopili Varšavski mir, koji je sultanu ostavljao na volju sve osvojene teritorije. Činilo se da Beč želi da pomoću Turaka drži pod kontrolom Mađarsku, koja se bunila protiv apsolutizma. To je Zrinjskog navelo da pokuša da stupi u vezu sa Francuskom Luja XIV, najznačajnijom antihabsburškom silom. Međutim, do organizovanja oružane pobune više nije moglo doći, jer je Zrinjski, u šumi kod Čakovca, poginuo u lovu od jednog razjarenog vepra. Karakteristično je za antihabsburško raspoloženje toga i narednih vekova da se, tako reći do naših dana, održala verzija po kojoj su njegovo ubistvo organizovali Habsburzi. Neki su pak, bez ikakvog realnog osnova, smatrali za istinu da je u Beču dugo čuvana jedna puška sa natpisom: „Ovaj vepar je ubio Zrinjskog.“

Vešelenjijeva zavera

Varšavski mir i ugroženost staleškog ustava naveo je čak i kralju odanu katoličku vlast da se organizuje protiv Habsburga. Zaverenici su postali čak i najviši državni funkcioneri – palatin Ferenc Vešelenji, estergomski nadbiskup Đerđ Lipai, državni sudija Ferenc Nadaždi, hrvatski ban Petar Zrinjski (mlađi brat Nikole Zrinjskog) i Ferenc I Rakoci (sin Đerđa II Rakocija, koji je prešao u katoličanstvo, inače muž Jelene Zrinjske). Međutim, posle pada Erdelja nije bilo takve organizovane vlasti koja bi apriori mogla biti ishodište ustanka. Zato su zaverenici, koji su se sastajali po banjama, tražili veze u inostranstvu. Očekivali su pomoć naročito od Francuza,

od Luja XIV, ali su odlazili i na Portu, a činili su pokušaje i na poljskom dvoru. Oni nisu imali jasnu predstavu niti o budućnosti, a ni o tome šta, zapravo, treba da učine. Kovali su avanturističke planove o hvatanju kralja Leopolda I (1657-1705), ali se nisu mnogo trudili oko organizovanja nižeg plemstva, a naročito seljaštva. Njihova akcija ostala je dokraja samo zavera velikaša.

Godine 1670. zaverenici su se, posle mnogo kolebanja, odlučili na oružanu pobunu. Za intervencijom dvora zapravo i nije bilo potrebe, jer su se velikaši uplašili posledica. Petar Zrinjski i njegov šurak Franjo Frankopan odjurili su u Beč da traže milost, a i ostali su odustali od pobune još pre nego što je stigla carska vojska. Bečki dvor se ipak nije smilovao. Preki sud sastavljen samo od Nemaca osudio je zaverenike na gubitak života i stoke. Ferenc Nadaždi, Petar Zrinjski i Franjo Frankopan su i pogubljeni. Ferenc I Rakoci je pomilovan uz ogromnu otkupninu i zbog zasluga njegove majke, Žofije Batori, koja je bila fanatična sledbenica jezuita (Vešelenji i Lipai su još ranije umrli).

Apsolutizam Leopolda I i Tekelijev ustanak

Vešelenjijeva vlastelinska zavera poslužila je Leopoldu I kao neočekivana, ali dobra prilika da ukloni mađarski staleški ustav i da krajnjim sredstvima nastavi kontrareformaciju („Hoću da iskoristim priliku da u Mađarskoj drukčije uredim stvari“). Car Leopold I se prema Mađarskoj odnosio kao prema oružjem potčinjenoj, okupiranoj teritoriji. Na čelo države naimenovao je za guvernera Gaspara Ampringena, velikog meštra nemačkog viteškog reda, i u Požunu formirao guvernerat od Nemaca i dvoru bezuslovno odanih biskupa. U zemlji su delovali „preki sudovi“ i divljali su okupatorski najamnici. Na hiljade plemića-posednika bilo je optuženo i, ako i nije bilo moguće dokazati im „izdaju veličanstva“, Kraljevska komora im je oduzimala stoku. Bez isplate su otpustili „nepouzdanе“ mađarske vojnike iz krajiških gradova, a nekih deset hiljada najamnika okupiralo je zemlju, koja je decenijama ostala „nemački garnizon“.

Kler je okupatorsku vojsku koristio za otvoreno proganjanje protestanata. Vojska je zaposela crkve i škole i protestantska gradska veća. Ona je pred vanredne sudove izvodila protestantske propovednike i učitelje, a one koji su odbijali iskonstruisane optužbe i ostajali postojani u svom ubedenju, sud – koji je delovao pod rukovodstvom estergomskog nadbiskupa – slao ih je, kao obične kriminalce, na galije kao robove.

Brutalni progoni doveli su do sve masovnijeg bežanja. Seriju bekstava započeli su osumnjičeni plemići, koje su sledili otpušteni vojnici iz krajiških gradova, a za njima i kmetovi, opljačkani i maltretirani od najamnika. Izbeglice koje su težile da se domognu graničnih delova Erdelja (Partium) prvo su se nazivale hajducima (beguncima), a kasnije – kad su većinu već činili kmetovi – kurucima. Leopoldov apsolutizam doveo je do rata između kuruca i labanaca. (Ime kuruc vodi poreklo od krstaša Đerđa Dože – latinski: criciati, cruciferi. Naziv carevih pristalica – labanc – može se dovesti u vezu sa nemačkom rečju Lanzer, koja je označavala stranog najamnika – kopljanika.)

Kuruci su svog prvog darovitog vođu našli u ličnosti Imrea Tekelija (Thököly Imre). Praded ovoga darovitog, mobilnog i strastvenog mladog čoveka bio je

još samo bogati stočarski trgovac. Njegov otac je već smatran najbogatijim veleposednikom Gornje Ugarske. On sam se kao mladić rastao od oca, koji je bio na samrti kada su njegov dvorac u Arvi (Orava) opkolile carske pristalice zbog toga što je učestvovao u Vešelenjijevoj zaveri. Tekeli se uputio u Erdelj, gde je odrastao na dvoru Mihalja Apafija, kneza u senci. Postao je dobar domaćin, vešt diplomata i sposoban vojnik. U sebi je objedinjavao i vrline i mane kuručkih vođa. Nije se predavao ni u najbeznadežnijim situacijama, smelim prepadima je postizao iznenadne pobede, ali se nije razumeo u savremenu vojnu veštinu i zbog toga nije umeo ni da iskoristi rezultate, pa je dosta puta bio primoran da beži kada su ga carske trupe iznenadile.

Tekeli je između 1678. i 1685. godine stvorio pravu kneževinu na delu Gornje Ugarske, istočno od reke Hron. U njenom organizovanju mogao se osloniti prvenstveno na svoje posede, a kasnije, kad se oženio udovicom Jelenom Zrinjskom, i na ogromna vlastelinstva Rakocijevih. Njegova vojna rezerva, „viteški red“, sastojala se uglavnom od otpuštenih graničara. Njegova vojska brojala je oko 20-25 hiljada ljudi. Međutim, njeno držanje na okupu i disciplinovanje, usled hroničnog nedostatka sredstava za vojničke plate, bilo je izvanredno teško. Tekelijeva vlast, kako na unutrašnjem tako i na spoljnjem planu, stajala je na nestabilnim nogama. Ni županije mu nisu rado plaćale dažbine, a njegovu državu slabio je i protestantsko-katolički sukob. Spoljne pomoći „kuručkom kralju“ pak prihvatili su se jedino Turci.

Pod uticajem Tekelijevog ustanka bečki dvor je uneo promene u svoju politiku i odrekao se otvorenih oblika apsolutizma. Ukinut je guvernerat i, nakon skoro dvadesetogodišnjeg izbegavanja, Zemaljska skupština sazvana je u Šopronu. Na Zemaljskoj skupštini 1681. godine kralj je potvrdio plemićke privilegije, a staleži su izabrali palatina u ličnosti Pala Esterhazija, pristalice Habsburga, koji je nakon nekoliko godina bio unapređen u vojvodu, a Zemaljska skupština je doprinela i slobodnijoj verskoj delatnosti protestanata u po nekoliko mesta u županijama. (To su bila tzv. „artikularna, odnosno u zakonu navedena mesta“.) Prinudni kompromis dvora zadovoljio je, doduše, većinu staleža i županija, ali Tekeli i njegovi vojnici niti su ustupke ocenjivali zadovoljavajućima niti su nameru bečkog dvora smatrali dovoljno iskrenom. Zato su, k tome i uz značajne vojne uspehe, ustanici nastavili borbu.

Isterivanje Turaka

Videvši Tekelijeve uspehe, Turci su 1683. godine ponovo pokušali da osvoje Beč. Ogromna Kara-Mustafina vojska je bez prepreka i stigla do carskog grada, odakle su Leopold i njegov dvor u panici pobjegli. Turci su ubrzo zauzeli i spalili predgrađe, ali pre nego što su Beču bili odbrojani dani, stigla je spasilačka vojska pod komandom Karla Lotarinškog i poljskog kralja Jana Sobjeskog. Istorijski sudar završio se konačnim porazom Turaka.

Opsada Beča bila je veliko iskustvo za habsburški dvor. Leopold I se odlučio na osvajački pohod. Sklapanjem primirja obezbedio se prema francuskom kralju Luju XIV, a uz papinu pomoć stvorena je Sveta liga (antiturski savez Habsburške imperije, Poljske i Venecije, kojem se nekoliko godina kasnije priključila i Rusija Petra Velikog).

Na početku rata prvo je zbrisana vlast Tekelija, koji se bio potpuno oslonio na tursku pomoć. Kuručki knez, koji je u vreme opsade Beča bio na vrhuncu moći, nije mogao da izbegne ni privremeno zatočeništvo kod Turaka. Varadinski paša je posle „crne čorbe“ (turske kafe) dao da se uhapsi knez koji mu je bio gost, jer se nadao da će njegovim izručenjem moći da sklopi mir sa Habsburzima. Doduše, Tekeli je ubrzo pušten na slobodu, ali je definitivno izgubio kneževski položaj. Staleži, u prvom redu županijski plemići, ostavili su ga na cedilu, a njegovi vojnici prešli su na carsku stranu da bi zemlju oslobodili makar od Turaka. Krajem 1685. godine „sloboda je bila ograničena na grad Munkač (Mukačevo)“, koji je junačka Jelena Zrinjska još tri godine branila od carskog generala.

Godine 1686. konačno je ponovo oslobođen Budim. Nakon više od dva meseca krvave opsade, 2. septembra pao je poslednji budimski paša, a s njim i razrušena tvrđava. Potom slede brzi uspesi, iako je među vođama bilo mnogo razmimoilaženja. Već 1688. godine i Beograd je pao u carske ruke. Izgledalo je da se Turci neće zaustaviti do Carigrada. Međutim, tada je Luj XIV, smatrajući da se Habsburgovci preterano šire, ponovo otpočeo sa napadom na Rajni. Tekelijeva srećna zvezda je još jednom zablistala. Prešavši preko bespuća Južnih Karpata, pobedio je carskog generala Hajzlera, koji je bio pobegao i, na nekoliko nedelja postao knez Erdelja.

U promenjenim uslovima Turci su, doduše, mogli da učvrste svoju vlast na Balkanu (bili su povratili i Beograd), ali je imperija, koja je posle Sulejmanove smrti stalno slabila, morala da se konačno odrekne Mađarske. Kada je poznati vojskovođa Eugen Savojski 1697, tako reći, suprotno stavu bečkog Ratnog saveta i sa omanjom vojskom, u bici kod Sente odneo sjajnu pobjedu nad sultanovom vojskom koja je prelazila Tisu, Porta je postala popustljivija. Uz posredovanje Engleske 1699. godine došlo je do Karlovačkog mira, prema čijim odredbama je, izuzev Temišvarskog Banata, čitava Mađarska bila slobodna.

Događaji koji su prethodili Rakocijevoj borbi za slobodu

Isterivanjem Turaka i prestankom jednoipovekovne potčinjenosti otklonjene su prepreke nacionalnom razvoju Mađarske. Međutim, za isterivanje Turaka, kako je to mnogo ranije prognozirao Zrinjski, morala se platiti ogromna cena. Uspelo je oslobodjenje ispod turskog jarma, ali je vlast Habsburga postala još potpunija.

Staleži su još u godinama po oslobođenju Budima bili prinuđeni na političke ustupke. Zemaljska skupština 1687. godine odrekla se prava na slobodan izbor kralja, a iz Zlatne bule izbrisan je stav o pravu na neposlušnost. Mađarska je postala nasledna kraljevina Habsburga, a plemstvo se odreklo prava na otpor. Naravno, porast moći Habsburga bio je prirodna posledica velike pobjede nad Turcima, a pošto je rat organizovao i vodio bečki dvor, to se habsburška prevlast jedva mogla izbeći.

Teritorija Mađarske, koja je decenijama služila kao vojni prostor, mnogo je pretrpela za vreme dugotrajnog rata. Carska vojska od 60-80 hiljada ljudi konačila je u kućama mađarskih kmetova, a i dnevnu ishranu, tzv. porciju, za gladne konje i nezasite najamnike morali su da obezbede kmetovi. Patnje stanovništva neizmerno je uvećavalo to što su i komandanti i vojska podjednako smatrali Mađarsku slobodnim plenom. Naročito je ozloglašen bio general Karafa (Caraffa), zbog nečovečne

pljačke u Debrecenu i uspostavljanja prekog suda u Eperješu. O razmerama ucenjivanja po Mađarskoj svedoči izveštaj jednog carskog vojnog sudije: „Mađari su pod ugnjetavanjem nemačke vojske stigli dotle dokle i – prema Tacitu – Frizi: bili su prinuđeni da prodaju prvo volove, zatim zemlju, a na kraju i tela svojih žena i dece u ropstvo varvarima, da bi se otkupili iz nemačkog ropstva.“

Nekadašnje teritorije pod turskom okupacijom bečki dvor nije smatrao oslobođenim delom Mađarske već osvojenom pokrajinom. Svojim generalima i vojnim liferantima poklanjao je posede u veličini čitavih županija, ali je zato mađarskim plemićima tzv. Neoakvistiza vraćala njihova nekadašnja imanja samo uz prikazivanje dokumentovanih dokaza i nakon plaćanja visoke „takse za oružanu zaštitu“. Dvor je nastavljao sa misijama nasilnog verskog preobraćanja i zemlju su bukvalno preplavili jezuiti i razni drugi monaški redovi. Jačanju vlasti Habsburga služio je i prvi poziv za kolonizaciju Nemaca-katolika. Prema jednom od projekata – Kolonićevom „Einrichtungswerk“-u – na taj način trebalo je obezbediti „da kraljevina bude polako ponemčena i da se mađarska krv, sklona revoluciji i nemirima, sa nemačkom krvlju pripitomi na vernost i ljubav prema svome prirodnom gospodar i večnom kralju“.

Bečki dvor je verovao „da mu je u rukama bič i da njime može slobodno da šiba“, piše Rakoci. Međutim, samovolja Habsburga je već 1697. godine izazvala ustanak u Heđalji, koju su, iz razumljivih razloga, carski vojnici naročito voleli (poznato vinogorje – prim. prev.). Kmetovi prinuđeni na potucanje i bivši graničari ostavljeni bez hleba, na dan vašara o Petrovdanu, neočekivanim naletom zauzeli su gradove Patak i Tokaj. Zatim su pozvali na oružje „sve koji traže svoju otadžbinu i plemićke slobode“. Ali, ustanak je ostao izolovan i propao je. Međutim, pošto se politika Beča ni u čemu nije menjala, sve više je raslo ogorčenje, rastao je broj seljaka-lutalica, a kada je 1703. godine na čelo nezadovoljnika stao Ferenc II Rakoci (1676-1735), širom zemlje počela je borba za slobodu.

Početak Rakocijeve borbe za slobodu

Rakoci je prešao dug put dok nije pružio ruku vodi seljaka-lutalica Tamašu Eseu (Esze Tamás). On je, sa antihabsburgovskom porodičnom tradicijom Rakocijevih, Zrinjskih i Batorijevih, a u duši sa uspomnama na Mukačevo, dospao u školu kod jezuita, kuda su ga silom odveli, ortgnuvši ga iz blizine Jelene Zrinjske. U samostanskim školama bi od njega najradije bili načinili mohaha, a od njegove sestre Julije samostansku devicu. Kada se vratio kući kao najveći posednik u Mađarskoj, izgledao je kao velikaš veran kralju. Nosio je nemačku odeću, doveo je ženu Nemicu, a od politike se namerno ograđivao. Godine 1697, u vreme pobune u Heđalji, pred apelima seljaka pobegao je pravo u Beč, da ne bi ispao sumnjiv. Ipak, poznavanje mađarskih prilika i prijateljstvo sa grofom Miklošem Berčenijem vratilo ga je na put njegovih predaka. Prvo se, po ugledu na svoga oca i dedu po majci, angažovao na strani zaverenika. Potražio je kontakt sa Lujem XIV, ali se to saznalo, pa je iz zatvora u Bečkom Novom Mestu (Vinernojštát) tek posle pustolovnog bekstva uspeo da stigne na teritoriju Poljske, koja je bila u prijateljstvu sa Francuskom. Tada je već na život i smrt bio vezan za stvar slobode. Ali, u francuskom kralju i poljskoj gospodi uzalud je tražio saveznike uz čiju pomoć bi mogao otpočeti borbu

za slobodu. Onda je k njemu došao njegov kmet iz Tarpe, Tamaš Ese, i doneo mu poruku seljaštva spremnog na ustanak. Bili su potrebni samo komanda i zastava pa da se „masa bez glave (vođe) pretvori u armiju“. Rakoci, pošto je to isto čuo i od svojih sledbenika koje je slao u Mađarsku, prihvatio je da prevodi seljačku vojsku. U maju 1703. godine poslao je iz svoga dvorca u Brezanu, koji se nalazio u blizini granice, zastave sa natpisom „Cum Deo pro Patria et Libertate“ (S Bogom za Domovinu i Slobodu) i pozvao pod oružje sve istinske Mađare, „plemiće i neplemiće“.

„Pozivamo na rodoljublje sve istinski patriotske, crkvene i svetovne, plemićke i neplemićke, naoružane ili kod kuće boraveće, jednom rečju, svakom staležu pripadajuće prave Mađare koji žele staru, dičnu slobodu naše zemlje i naređujemo im, molimo ih da, kao što je Bog srca nekih za domovinu već uzbudio i sjedinio, da za svoju dragu domovinu, slobodu, naciju – svi uzmu oružje protiv imperije koja vrši besramno nasilje protiv Boga i naših zakona, uznemirava, nameće davanje porcije, oporezuje, oduzima i kreše naše plemićke slobode, gazi naš obraz, oduzima nam so i hleb, vlada našim životima i vrši svireposti.“

Pod Rakocijevom zastavom isprva su bili samo seljaci i tzv. „sitni plemići“ koji su živeli seljačkim životom. „Svinjari, govedari, berberi i krojači“ bili su oficiri. Velikaši i županije su na njihovo organizovanje gledali sa neprijateljstvom. Šandor Karolji, veleposednik i veliki župan satmarski (Satu Mare) kod Dolhe (Dolga) rasturio je ustanak seljaka iz okoline Beregsasa (Beregovo)*. Međutim, čim je i Rakoci, polovinom juna 1703. godine, prešao preko Karpata, borba za slobodu se za nekoliko meseci pobedonosno razvila. Seljačka vojska je narastala kao bujica. Rakocijevo obećanje: „Svako ko uzme oružje za oslobođenje jadnog mađarskog naroda ispod jarma, biće oslobođen svakog rada za gospodara, poreza i kuluka“ probudilo je dvostruku nadu među kmetovima – osloboditi se bespoštedne okupacije carske vojske i osloboditi se vlastelinskih nameta. „U nedostatku pušaka, naoružali su se sabljama, gvozdenim vilama i kosama“. Prebacili su se preko Tise i, u pohodu kroz Zatisje u Rakocijeve ruke dospeli su Debrecen i Kalo, a i celo Zatisje do Varadina.

* *Dolha* (Dolga) i *Beregsas* (Beregovo) – mesta u Prikarpatškoj Ukrajini.

Brz uspeh „tabanlija“ doveo je u ustanički tabor i jedan deo županijskih plemića i vlastele. I sam Šandor Karolji, čiju sujetu je Beč povredio time što je potcenio njegovu pobedu kod Dolhe, među prvima se zakleo na vernost knezu (doduše, njegovi posedi su se nalazili na teritorijama koje su ustanici prvo osvojili!). Samo crkveni velikodostojnici su se kruto ogradili i, ne računajući jedino egerskog biskupa, dokraja ostali ljuti neprijatelji borbe za slobodu.

Krajem 1703. i početkom 1704. godine situacija se razvijala u svakom pogledu ohrabrujuće. Habsburzi su bili potpuno zauzeti ratom oko španskog nasledstva (1701-1714). Vodeći ogorčene borbe sa francuskim kraljem Lujem XIV za španski presto (koji je tada, pored današnje Španije, značio i vlast nad Italijom i kolonijama u Americi). Prvih godina rata Francuzi su postizali velike pobeđe, dok Berčenji u decembru 1703. sa 25 hiljada mađarskih i slovačkih ustanika već patrolira duž Vaha i Morave. Izgledalo je da je Beč u beznadežnom položaju. Početkom 1704. godine, sa izuzetkom nekoliko jačih gradova, cela zemlja bila je u rukama kuruca, a francuske armije su napredovale na bavarsko-austrijskom delu Dunava.

Država i vojska kuruca

Nade u brz uspeh su se u leto 1704. godine ipak izjalovile. Habsburgovcima je pošlo za rukom da kod Hehštata (Höchstadt) u Bavarskoj izvojuju odlučujuću pobedu nad Francuzima i tako se zapadni front odjednom premestio na Rajnu. Valjalo se pripremiti za duge i teške borbe.

Zemaljskoj skupštini u Sečenju (1705) palo je u deo da organizuje državu boraca za slobodu. Po ugledu na Poljsku, ustanički staleži su stvorili stalešku konfederaciju (savez). „Udruženi mađarski savezi“ su za vrhovnog poglavara Mađarske izabrali Rakocija, koga je Zemaljska skupština Erdelja još prethodne godine dovela na kneževski presto njegovih predaka. Radi odlučivanja o najvažnijim političkim pitanjima formiran je Senat od 25 članova, a za rešavanje izvanredno teških privrednih zadataka – Privredni savet. Formulirani su i uslovi za nagodbu sa Habsburzima. Pored garancija habsburških saveznika Engleske i Holandije, zahtevana je i potvrda staleškog ustava i vraćanje na slobodan izbor kralja i na ukinutu odredbu o pravu na neposlušnost. Osim toga, najveću težinu je imao Rakocijev zahtev da zadrži erdeljski presto. Rakoci se vratio osnovnoj političkoj misli Bočkaija i u restauraciji samostalne Erdeljske kneževine video je najsigurnije sredstvo protiv habsburgovskog apsolutizma.

Uspeh njegovih planova zavisio je prvenstveno od vojske. Kuručka vojska bila je tipično ustanička. Ona nije imala prethodnicu iz koje bi izrasla. Nastala je brzinom vihora, iz ogorčenja i težnji naroda. „Ono što Albert Kiš (zajedno sa Tamašom Eseom, organizatorom seljaštva 1703) pokrenu u aprilu sa 70 tabanlija, u maju je brojalo 700, u junu 7.000, a u decembru 70.000 vojnika“ – pisao je kasnije u svojim Memoarima Rakoci. Međutim, tadašnja feudalna Mađarska sa svojim slabo razvijenim zanatstvom nije bila u stanju da ovu brojčano veliku vojsku na odgovarajući način snabdeva kako oružjem tako i odećom. To je imalo za posledicu da je većina vojske ostala slabo opremljena, neregularna, tzv. „poljska“ vojska, a njeno brojno stanje je veoma variralo. Na vrhuncu oslobodilačke borbe ta vojska je brojala i preko 100 hiljada, u proseku je mogla imati oko 70 hiljada, ali je u godinama oseke ustanka padala i na 30 hiljada ljudi. Najveća nevolja bila je, ipak, to što se – kad je nastala nacionalna armija kako ju je zamislio Zrinjski – nije našao nijedan vojskovođa dorastao Zrinjskom. Narodne vođe ubrzo su smenili plemićki oficiri. Generali su pretežno bili nesposobni i neposlušni feudalci. Od nižih plemića među generale se uzdigao jedino jednooki, popularni „Slepi“ Boćan (Janoš Boćan). Do brigadirskog čina, koji je stajao između pukovničkog i generalskog, dovela su ga dva čoveka koji nisu bili plemići: Tamaš Ese, kmet iz Tarpe, i Orban Celder, građanin iz Sepeša.

Kuručka vojska je, uprkos ovakvim nedostacima, koji su proisticali iz feudalnih odnosa, izvela mnoge sjajne vojne akcije. Kuruci su bili nedostižni majstori smelih patrolnih akcija i iznenadnih udara. (U proleće 1704. godine kod Somolanja, u blizini moravske granice, uz pomoć pobunjenih seljaka zarobili su čak i carskog generala Ričana /Ritschan/. Jednom prilikom su kod Beča iznenadili i cara, koji je, ništa ne sumnjajući, lovio, a duboko iza linija zarobili su neprijateljskog glavnog komandanta.) Međutim, u velikim direktnim bitkama, zbog nedostatka dobrog naoružanja, neophodne discipline i savremenih vojnih znanja, nisu mogli da postignu odlučujuće pobeде.

Vrhunac i propast ustanka

Jozef I (1705-1711) pokušao je odmah po stupanju na presto da pregovorima imobilize ustanak. Na pregovorima u Nađsombatu (Trnavi) nije štedeo obećanja, ali Habsburgovci su zazirali od toga da mir garantuju strane sile (Engleska i Holandija), a ni na koji način nisu želeli da doprinesu nezavisnosti Erdelja. Bečki dvor je pokušao da Rakocijevu ženu, hesensku vojvotkinju Šaroltu Amaliju, koja je bila zatočenica Beča, iskoristi da bi od njenog muža iznudio principijelne ustupke. Knez je, međutim, odbio ponudu i, između ostalog, napisao svojoj ženi: „Iskreno priznajem, sledeći glas moje dužnosti i mnoge moje zakletve, javne poslove su rešavati ja sâm“.

Posle neuspešnih pregovora ponovo se rasplamsala borba, u koju su Habsburzi ubacivali sve veće snage. Međutim, privremeno su još pobeđivali kuruci. Došlo je do zauzimanja Estergoma i ponovnog osvajanja Erdelja. Slepí Boćan je, i protiv trojice generala, zadržao Zadunavlje, a Tamaš Ese je – u svojoj poslednjoj bici pred smrt – odbranio Košice. S druge strane, pak, činjenica da je carska armija generala Rabitena, pošavši iz Erdelja, mogla tako reći da se prošetala kroz Mađarsku (prvo je opkolila Košice, a zatim se uputila prema Budimu) pokazuje kolilo su slabe bile regularne snage kuruca.

U sve težim političkim i privrednim okolnostima, Zemaljska skupština, koja je zasedala 1707. godine u Onodu, odlučila se na radikalni korak: proglasila je da se Habsburska dinastija lišava prestola. Mržnja prema Beču došla je do toga stepena da su poslanici iz županije Trenčín jednostavno poklani i u jedan glas je izvikivano: „Riđi pasji gospodar car Josip nije nam kralj!“

Vođe osamostaljene države potražili su saveznike u zaraćenoj Evropi (u kojoj je rat na severu, vođen oko španskog nasleđa i protiv švedske prevlasti, doveo u ratno stanje skoro sve države). Luj XIV je od početka ustanka pružao – u početku značajnu, a kasnije sve manju – pomoć Rakociju. Poslao je novac i nekoliko viših oficira. Međutim, usled raznih principijelnih i praktičnih nedoumica, „kralj Sunce“ se uvek ustezao od otvorenog savezništva. Šveđani su odbili Rakocija, a Petar Veliki mu je predložio savezništvo Rusije. Tako je 1707. godine došlo do potpisivanja ugovora o savezništvu. Ipak, spoljnopolitičke prilike su se, sve u svemu, nepovoljno razvijale. Petar Veliki je bio zauzet Šveđanima, potom Turcima, a Francuzi su već jedva vodili borbe, što je omogućavalo sve veće angažovanje carskih snaga u Mađarskoj.

Rasle su i unutrašnje nevolje kuručke države. Sam Rakoci je konstatovao: „Plemstvo je iz dana u dan sve više vraćalo svoju vlast nad kmetovima i oduzimalo im volju za ratovanjem, da bi ih teralo na rad u svoju korist.“ Prevareni u svojim nadanjima, seljaci su sve ravnodušnije gledali na razvoj ustanka. „Kakva nam je korist od dizanja na oružje, ako ćemo i dalje biti kmetovi“ – pitala se razočarana sirotinja. Već krajem 1708. godine Zemaljska skupština u Šarošpataku uzalud je obećavala graničarske slobode onim seljacima koji ostanu do kraja u borbi za slobodu. Zajednička antihabsburška pozicija je, na početku ustanka – iako sa različitim krajnjim ciljevima – dovela u isti tabor plemstvo i kmetove, ali njihovi nepomirljivi klasni interesi su tokom godina rastočili taj savez. Dugotrajni rat je zemlju i privredno iscrpeo. Bakarni novac koji je kovao Rakoci katastrofalno je gubio vrednost. Trgovci su primali samo „beli novac“ (srebro), a u džepovima kuručkih vitezova zveckali su samo bakarni libertasi.

I događaji na bojištima poprimili su zloslutan smer. Godine 1708. je kod Trenčina – na nesrećan način – pretrpela poraz najbolje naoružana armija kuruca, koja se spremala za napad na Šlesku. Posle toga sve više plemića postajali su izdajnici (neustrašivi, ali beskarakterni Laslo Očkai, čuveni husarski oficir Bezeredi i mnogi drugi). Probijala se misao o nagodbi sa Habsburzima, čemu je pogodovala i papina anatema izrečena protiv Rakocijevih pristalica, kao i pretnje i obećanja labanačkih vlastelina i plemića. Doduše, još jednom je Adam Balog odneo pobjedu kod Kelešda (Kölesd) u županiji Tolna, ali u važnoj bici kod Romhanja (1710) već nije uspeo da pobjedi. Pao je Eršekujvar, a izdaja „bele gospe od Lečea“ (Lócse) omogućila je da Leče padne u carske ruke. Ustanak je bio potisnut na mesto svog nastanka. Preokrenula se sudbina kuruca, a u iznurenoj zemlji besnela je epidemija kuge koja je odnosila stotine hiljada života.

Rakociju se činilo da još nije sve izgubljeno. On se uzdao u ruskog cara Petra Velikog. Prvo je poslao u Varšavu Mikloša Berčenjija, a početkom 1711. godine i sam je pošao onamo. U Mađarskoj je vođstvo prešlo u ruke Šandora Karoljija, koji je sa znanjem Rakocija otpočeo pregovore sa grofom Janošem Palfijem, glavnim vođom labanaca. Ali, dok je knez time želeo da dobije na vremenu, Karolji je sklopio mir u Satmaru, 1711. godine. Satmarskim mirom car Josip I je, bez ikakve garancije, obećao da će biti zadržani mađarski staleški ustav i verske slobode. Posle toga je glavnina preostale kuručke vojske položila oružje na polju kod Majtenja.

„Bećari“ su se ili vratili kućama ili su postali luralice. Gospodi je Satmarski mir garantovao punu amnestiju. Mnogi su to i iskoristili. I Rakoci je mogao da dobije natrag svoje posede od oko dva miliona jutara, ali on nije prihvatio ponuđenu milost. „Nikada nisam gledao na prednosti moje porodice, jer sam rat počeo isključivo za slobodu moje domovine“ – rekao je i, veran svojim principima, radije se opredelio za izgnanstvo.

Sa Satmarskim mirom usledio je prelom i u kulturnom razvoju Mađarske. U godinama ustanka, čak i usred ratnih nevolja, cvetala je kultura i razvijao se naučni život. Ponovo su bili otvoreni čuveni kolegiji u Pataku, Nađenjedu i Eperješu, pojavilo se izdanje Turskog opijuma Zrinjskog i stolicima upotrebljavanog Latinsko-mađarskog rečnika Pariza Papaija. Rakoci je izdao prve novine (još na latinskom jeziku) pod nazivom Mercurius Veridicus (Glasnik istine – prim. prev.), radi informisanja inostranstva. Na njegovom dvoru radio je čuveni slikar-portretista Adam Manjoki. Najznačajnije nasleđe kulturnog života iz vremena ustanka je kuručka poezija. Svojim ostvarenjima ona prati veliku borbu za slobodu.

OD SATMARSKOG MIRA DO SMRTI JOSIPA II

(Mađarska pri kraju poznog feudalizma)

Mađarska u Habsburškoj imperiji kao velesili

Osam decenija između 1711. i 1790. u poređenju sa dvovekovnom istorijom posle Mohača, u mnogim aspektima pokazuju nove karakteristike. Oslobođenje Budima i isterivanje Turaka uklonilo je najveće prepreke razvoju Mađarske. U ratu od 1716. do 1718. godine oslobođen je i Banat. Osmanska imperija, izgubivši svoju moć, potisnuta je dalje, na Balkan, i više nije igrala značajnu ulogu u istorijskom razvoju Mađarske.

Kapitulacijom na Majtenju završen je rat između kuruca i labanaca koji je trajao gotovo pola veka i, sve do 1848. godine, prekinut je lanac antihabsburških borbi i borbi za nezavisnost. Tokom daljih nekoliko decenija biće još pojedinih bezuspešnih pokušaja, ali 1735. godine u Rodoštou (Tekirdag), turskom gradiću na obali Mramornog mora, umire izbegli knez i tako okončava i poslednje nade kuruca. Iz Mađarske su nestali barjaci sa konjskim repom, ali su nestale i zastave Betlena i Rakocija.

Satmarski mir je – u pitanjima staleškog ustava i nezavisnosti – kompromis Habsburške dinastije i mađarskog plemstva. Habsburzi su se odrekli otvorenog i brutalnog samovlašća, a mađarsko plemstvo najvažnijih garancija o stvarnoj nezavisnosti (o nezavisnom Erdelju i slobodnom izboru kralja). Mađarsko plemstvo se zadovoljilo time što je moglo da bira palatina, da ide na zamaljske skupštine i – pošto je s pravom moglo slutiti da će bečki dvor sačuvati njihove privilegije i osigurati feudalnu vlast – postalo je pomagač habsburške vlasti.

Inače, odnos snaga između kraljevskog dvora i staleža se neznatno promenio. Na prelazu iz XVII u XVIII vek imperija austrijskih Habsburga postala je velesila. Isterivanje Turaka iz srednjoistočne Evrope uvećalo je teritoriju imperije i ojačalo njen uticaj, a rat za špansko nasleđe u Italiji i zapadnoj Evropi završio se sličnim rezultatom. Habsburzi su se, doduše, morali odreći španskog prestola, ali su uspeli da od nasleđa izumrlih španskih Habsburga prigrabe špansko-nemačku niziju (kasniju Belgiju), a u Italiji bogato Milansko vojvodstvo i Veliko vojvodstvo Toskanu (da se i ne pominju manje italijanske državice).

Habsburške zemlje, koje su potom i u diplomatskom životu nazivane prosto Austrijom, nalazile su se u raznim delovima Evrope, često veoma daleko jedna od druge i od matične austrijske teritorije, odvojene neprijateljskim državama. Zbog toga je habsburška velesila od samog početka bila veoma ranjiva. Bečki dvor je bio zainteresovan za svaku tačku u Evropi, pa Austrija u XVIII veku nije mogla ostati postrani ni u jednoj političkoj krizi, ni u jednom ratu.

Sudbinu Mađarske i njen istorijski razvoj u mnogočemu je određivao položaj Habsburga u svetu. Istina, Rakocijev ustanak je ubedio Beč da grubi leopoldovski apsolutizam ne donosi prednosti, jer krnji spoljnopolitičku i vojnu sposobnost imperije. Istovremeno, međutim, pristalice imperijalne celine nisu se odrekle toga da Mađarsku elegantnijim načinom uklope u imperiju. Njihovim nastojanjima išlo je u prilog više činjenica. Širom Evrope ustalio se apsolutistički sistem vladavine, a to je mađarske staleže potiskivalo u stalnu defanzivu. Osim toga, i veliki zadaci na preuređenju u periodu posle turske vlasti pružali su mnoge šanse kraljevskom dvoru.

Naseljavanje Mađarske i razvoj nacionalnih odnosa

Posle jednog i po veka turske okupacije na polovini prostranstava Mađarske širile su se pustare, močvare i blatišta. Populacija je, posle katastrofalnog pada u XVI veku, još i oko 1720. godine dostizala jedva četiri miliona stanovnika, koliko je bilo u vreme Maćaša. Doduše, na to je uticao i nizak nivo proizvodnje, koji ni na područjima pošteđenim turske okupacije nije omogućavao brz porast broja stanovnika, no u pogledu tragičnog zastoja u razvoju ipak se ne može staviti pod sumnju prvenstvena uloga turskih osvajanja. Neujednačen raspored stanovništva u svakom slučaju je posledica dvaju ratnih stoleća. U većem delu države, koji se nalazio pod Turcima, živela je jedva petina stanovništva, a i to je pitanje – kako! Sem imućnijih građana u palankama – na prostorima veličine čitavih županija mogli su se sresti samo pastiri – polnomadi sa pletenicama i ljudi koji su živeli „od livade“, ribarili i lovili po močvarama, živeći u sojenicama. Bilo je malo obrađene zemlje. Na teritorijama oslobođenim od Turaka gospodarila je priroda.

Ova podivljala zemlja, koja je obećavala bogatstvo, morala se ponovo osvajati. Za to su, međutim, bili potrebni milioni vrednih ljudi. Jedna od najznačajnijih promena u XVIII veku jeste naseljavanje krajeva oslobođenih od Turaka, koje se odigralo brzim tempom. Ovo naseljavanje je imalo tri izvora: unutrašnju migraciju, kolonizaciju i useljavanje.

Započela je prava seoba naroda, koja je obuhvatila kmetove odbegle sa relativno prenaseljenih severnih i zapadnih područja. Bilo je županija iz kojih je na put pošla skoro polovina stanovnika, jer su novi feudalci rado primali radnu snagu, davali kmetovima velike parcele i dugoročno oslobađanje od poreza, a po isteku tog roka sklapali sa njima povoljne ugovore.

Širom Evrope primenjivani metod naseljavanja bila je kolonizacija, tj. organizovano useljavanje stranaca. Još se Karlo III (1711-1740) obratio nemačkim staležima (prvo Švabama, po kojima je onda tako nazvan svaki domaći Nemačkinac) pozivom da svoje suvišne kmetove puste u Mađarsku. Ljudi koji su vrbovali kmetove po južnoj Nemačkoj dovodili su prijavljene lađama do Požuna ili Pešte, a odatle su ih kolima prevozili do određenih sela ili gradova. Tamo im je zemljoposjednik davao početnu pomoć: zaprežnu stoku, seme, hranu itd. Kolonizacija je počela još oko 1720. godine i nastavljena je sve do kraja veka. Isprva su inicijatori bili uglavnom veleposednici, a kasnije Državna riznica (komora). Dvor je naseljavao isključivo Nemce, po mogućnosti katolike. Uz ogromne troškove, kolonistima su davana potpuno izgrađena i opremljena sela, pravilnog rasporeda, uglavnom na teritoriji

Tamiške županije, na komorskim (državnim) posedima. Kao rezultat kolonizacije koju su decenijama vršili država i feudalci, u Mađarsku je došlo oko 400 hiljada ljudi. Tada su nastala nemačka naselja u brdskim predelima Bakonja i Verteša i oko Budima, a u Tolni i Baranji kompaktnije nemačke enklave.

Nezavisno od kolonizacija, neprekidno je teklo useljavanje. Još krajem XVII veka došlo je do naseljavanja oko 40 hiljada srpskih porodica, koje su bežale od Turaka, pod vođstvom svoga patrijarha (Arsenija III Čarnojevića /oko 1633-1706/ – prim. prev.). Dvor ih je – davši im značajne privilegije – naselio kao graničare u Južnoj Ugarskoj. Ne tako organizovano, ali stalno, teklo je masovno migriranje rumunskih pastira i seljaka iz dveju rumunskih kneževina koje su bile pod turskom vlašću, a u to vreme formirane su i slovačke enklave u Peštanskoj županiji i u Bekešu.

Za tempo naseljavanja karakteristično je da je broj stanovnika, uprkos epidemiji kuge koja je, na primer, između 1738. i 1741. godine, odnela 300 hiljada života, do kraja veka prešao 8 miliona. Međutim, uporedo s tim, mađarski narod, čije se brojno stanje uvećavalo samo prirodnim priraštajem, neizbežno je ostao u manjini. Mađarska se, naravno, i pre Mohača smatrala višenacionalnom zemljom. Čak i ne računajući stanovništvo Hrvatske i Slavonije, koje su priključene u doba Kalmana Kenjveša i koje su uživale izvesnu autonomiju, Mađarska je imala značajnu slovačku, nemačku, rusinsku i rumunsku manjinu. Ali, dok je krajem XV veka otprilike tri četvrtine življa pripadalo mađarskom etnikumu, posle turske okupacije broj Mađara je relativno znatno opao – ispod 50 procenata. U tom smislu može se reći da je u pogledu teritorije i proporcije stanovništva nastala situacija koja je umnogome odredila dalji istorijski razvoj Mađarske.

Nova aristokratija - Administrativna reorganizacija Mađarske

Ništa manje važna i bremenita posledicama od demografskih odnosa nije bila promena koja se odigrala u strukturi mađarske vladajuće klase. Veliki posed je i dalje zadržao vodeće mesto, ali se iz temelja promenio sastav i politička uloga feudalne klase. U XVII veku još je bilo vlastele, na primer, Zrinjski i Rakocijevi, koja je visoko držala zastavu nezavisnosti. Velikaši XVIII veka su, bez izuzetka, oslonac dvora. Buntovne porodice su izumrle, njihovi posedi su konfiskovani, tj. zaplenjeni, i dati novim ljudima. Posede Rakocijevih su, na primer, pored labanaca – porodica Palfijevih, Čakijevih i Banfijevih, dobile porodice grofa Ditrihštajna, grofa Lamberga, barona Sikingena, grofa Altana, vojvode Trautzona i grofa Šenborna.

Formiranje prohabsburške aristokratije neosporno je olakšalo poklanjanje bivših okupiranih teritorija. Carski generali i dvorski liferanti su za male iznose dobili ogromne posede. Tako se porodica Harukern dokopala skoro celog Bekeša, a na isti način je postao „mađarski“ aristokrata grof Zigbert Hajster, vojskovođa iz vremena kuruca, kao i mnogi drugi. Putem trampki i kupovina, ženidbi i državnih službi, parnica i otimačina, neki sakupljači poseda toga veka prigrabili su ogromna bogatstva. (Tako je, na primer, uvišestručila svoja imanja porodica Karolji, uzdigavši se među grofove, a Grašalkovići, koji su svoju karijeru započeli kao sitno činovničko plemstvo, postali su kneževi.)

I među veleposednicima kler – biskupi i nadbiskupi, kaptoli i opatije – obezbedio je sebi poseban položaj. Ranija vernost Habsburzima donela im je obilne kamate – visoko sveštenstvo je postalo najbogatiji i najuticajniji sloj u državi.

Nastajanje aristokratije, u pogledu jezika i običaja potpuno otuđene, a politički u službi Beča, omogućilo je Habsburzima da, koristeći se mogućnostima sadržanim u kraljevskim pravilima, dobiju tako reći određene ruke za reorganizaciju državne uprave, vojnih poslova i pravosuđa. Na dvoru Karla III je načinjen plan za preuređenje Mađarske.

Mada je isterivanjem Turaka prestala prinudna podela Mađarske na dva dela, teritorijalno jedinstvo Mađarske nije bilo ponovo uspostavljeno. Erdelj je sa tzv. Delovima i dalje ostao kao posebna kneževina. (Pravni status Erdelja, koji je potpao pod vrhovnu vlast Habsburgovaca, u biti je sve do 1848. godine određivala Leopoldova povelja iz 1691. godine, tzv. Diploma Leopoldinum.) Duž granice prema Turskoj uspostavljena je široka vojna granica u kojoj su seljaci – uglavnom Srbi – umesto službe feudalcu, bili obavezni na vojničku službu. Uprava nad vojnom granicom potpadala je pod nadležnost ratnog saveta u Beču. I Tamiški Banat je dugo bio pod vojnom, a kasnije komorskom upravom; a tek pred kraj veka Poljacima je vraćeno 13 gradova u Sepešu, koji su bili založeni (još od Žigmonda).

Mađarskom se upravljalo preko vladinih ustanova. Među njima su Mađarska kancelarija sa sedištem u Beču i Komora u Požunu imale za sobom već znatnu istorijsku prošlost. Najznačajnija nova upravna ustanova bio je Namesnički savet formiran 1723. godine, a za vreme Josipa II preseljen je u Budim. Na njegovom čelu stajao je palatin (vicekralj) ili namesnik, a njegov delokrug prostirao se, osim na finansije i pravosuđe, na celu unutrašnju upravu (verska pitanja, prosveta, saobraćaj, poljoprivreda itd.). Nezavisnost mađarskih upravnih ustanova bila je u mnogom pogledu samo formalna. O najvažnijim poslovima Mađarske odlučivala je Tajna konferencija ili Državni savet, dakle, ne mađarski organ. U vojnim i spoljnim poslovima mađarske upravne ustanove apriori nisu imale nikakvog uticaja.

Reforma pravosuđa je delom poslužila za to da se obrazuju stalni sudovi (ranije su suđenja obavljana samo povremeno), a delom da bi se javna uprava i pravosuđe razdvojili, bar na višem nivou. Najviši sud postao je tzv. Sto sedmorice (Veće sedmorice), posle kojega je dolazio Kraljevski sto. Pored toga, uspostavljena su četiri okružna stola sa sedištem u Kesegu /Kőszeg/, Nađsombatu /Trnavi/, Eperješu i Debrecenu. Županije su i dalje zadržale svoju pravosudnu ulogu, dok su predmeti kmetova bili u nadležnosti feudalnih sudova – gospodskih stolova.

Habsburzi su, pored povremenih plemićkih trupa, i u Mađarskoj organizovali stalnu vojsku (ona se sastojala pola od ljudstva iz Mađarske, a pola od stranaca). Njeno izdržavanje iziskivalo je ogromne sume novca. Dvor je hteo da reformu vojnih poslova poveže sa ukidanjem oslobođenja plemića od poreza, ali je zemaljska skupština (1712-1715) odlučno odbila taj pokušaj. Plemstvo je teret vojnog poreza u potpunosti prebacilo na neplemičke slojeve.

Pragmatička sankcija - Marija Terezija i mađarski staleži

Karlo III nije imao muškog naslednika i Habsburzima je zapretila opasnost da se njihova moćna imperija raspadne. Stoga je Karlo III red nasleđivanja uredio tako da njegova kći Marija Terezija nasledi presto svih habsburških zemalja. U Mađarskoj

– posebno u redovima plemstva – ovaj porodični zakon vladajuće dinastije je jedno vreme imao znatnu opoziciju, jer je postojala nada da će posle smrti Karla III Mađarska moći da se koristi pravom na slobodan izbor kralja. Mađarski biskupi, a naročito jedan od Esterhazijevih, kao i nekolicina svetovnih velikaša, među kojima je najrevnosniji bio Šandor Karolji, ipak su konačno uspeli da na Zemaljskoj skupštini u Požunu 1722-1723. godine bude prihvaćena Pragmatička sankcija (Pragmatica Sanctio). Karakteristično je da su im, u zamenu za usluge, pripale titule i zlatni krstovi, a cela mađarska vladajuća klasa dobila je veća plemićka prava i veću vlast nad kmetovima.

Pragmatička sankcija je nasledno kraljevstvo proširila i na ženske članove habsburške dinastije (Karlove, zatim Josipove odnosno Leopoldove kćeri). Osim toga, mađarski staleži, koji su još uvek strepeli od napada Turaka, samu Mađarsku nisu smatrali dovoljno jakom, ozakonili su uniju sa ostalim habsburškim zemljama. Učvrstili su svoja staleška prava i slobodu zemlje, istovremeno naglasivši da se Mađarska i ostale habsburške zemlje „mogu posedovati“ samo „nedeljivo i narazdvojno“ i da za svoga vladara mogu priznati samo jednog te istog Habsburga.

Pragmatična sankcija je za slučaj napada spolja obezbeđivala i uzajamnu pomoć. Zato je Mađarska još za života Karla II dala i danak u krvi, da bi se u Evropi priznalo nasleđivanje po ženskoj liniji, ali prva iskušenja usledila su tek posle careve smrti. Pošto je, osim Pragmatičke sankcije, Marija Terezija nasledila samo praznu državnu kasu i slabu armiju, mlada vladarka se ubrzo upustila u dugotrajan rat da bi odbranila presto (1740-1748). Pruski kralj Fridrih II (Veliki) oteo je Šleziju, privredno najrazvijeniju habsburšku pokrajinu, koja je pripadala češkoj kruni, a Francuska, Bavarska i Španija su otvoreno zahtevale podelu imperije.

Kad su je neprijatelji doveli u krajnju opasnost, Marija Terezija se obratila staležima na Zemaljskoj skupštini u Požunu. Ovi su pak – prema tradiciji – oduševljeno, sa isukanim sabljama uzviknuli: „Vitam et sanguinem! Naše živote i krv za našu veličanstvenu Gospu, našu krunu i našu domovinu!“ Na raspolaganje kraljici stavili su poreze, vojsku i opštu mobilizaciju. (Naravno, većina izglasanih mera predstavljala je nove namete za kmetove.) U svakom slučaju, činjenica je da je stav mađarskog plemstva bio odlučujući, ne toliko zbog toga što je ono pružilo pomoć već zato što u ovom kritičnom momentu nije okrenulo leđa habsburškoj dinastiji.

Rat za austrijsko nasleđe na kraju je učvrstio presto Marije Terezije. Šlezija je, međutim, ostala na spisku gubitaka. Kraljica nije htela da se pomiri sa gubitkom svoje najdragocenije pokrajine. Tražeći sasvim nove puteve, ona je sklopila savez sa svojim tradicionalnim neprijateljem – Francuskom i, uključivši Rusiju, započela rat protiv Pruske (1756-1763). Takozvani sedmogodišnji rat iziskivao je nove žrtve, a ipak se završio bezuspešno. (To svakako nije zavisilo od junaštva mađarskih husara. Oni su pod komandom Ferencu Nadaždija i Andraša Hadika izvodili mnoge prepade. Jednom prilikom su zauzeli čak i Berlin i opljačkali ga.)

Veza između kraljice i mađarskih staleža, naročito od sredine šezdesetih godina, postala je veoma srdačna. Marija Terezija je štedro delila titule (naimenovala je mnoge dvorske savetnike, maršale i general-lajtnante, naravno, bez da je posebno uzimala u obzir njihove političke ili vojne zasluge). Ustanovila je orden svetog Ištvana i orden Marije Terezije. U Budimu je dala da se sagradi kraljevska palata (u kojoj inače nikada nije odsela). Često je učestvovala na raskošnim zabavama

mađarske vlastele i biskupa, a svojom omiljenom zabavom smatrala je ženidbe i udadbe između mađarskih i nemačkih vlastelinskih porodica. Vlastelu je učinila poslušnim dvorskim plemstvom, a stvaranjem plemićke telesne garde nastojala je da za sebe veže i niže plemstvo.

Šezdesetih godina XVIII veka, međutim, postepeno se hladio odnos između dvora i plemstva, a razlog je bio to što su u vladavini Marije Terezije sve više dolazile do izražaja apsolutističke tendencije. Centralni upravni organi širili su svoju vlast na nova i nova područja, a sve ređe je sazivana i staleška Zemaljska skupština. Uticaj staleža u centralnoj administraciji je osetno opao. Ali, možda, i bolnije od gubljenja političkog prostora, plemstvo je pogadalo nastojanje Habsburga da i u Mađarskoj ukinu oslobođenje plemstva od poreske obaveze. (Tada su već plemići u naslednim habsburškim pokrajinama plaćali opšti porez na prihod.) Kada je, međutim, na Zemaljskoj skupštini (1764-1765) dvor pokušao da povede reč o reformi zastarele plemićke vojne obaveze i s tim u vezi o njihovom oporezivanju, nastao je tako žestok otpor da se morala zabraniti čak i knjiga kojom je, po sugestiji iz Beča, to pitanje nabačeno. Posle neuspele Zemaljske skupštine situacija se još više zaoštrila. (Između 1765. i 1790. godine, dakle, tokom četvrt stoleća, staleška skupština uopšte nije sazivana. Marija Terezija, a kasnije Josip II, vladali su isključivo dekretima.

Dok je plemstvo, grčevito se držeći svojih privilegija, sve više postajalo kočnicom društvenog napretka, vodeći političari dvora uviđali su da su, upravo u interesu spasavanja feudalnog društva, neophodne reforme. Dvor Marije Terezije se šezdesetih-sedamdesetih godina XVIII veka sve više bavio idejama prosvetćenosti. Strogo religiozna kraljica, doduše, nikad nije postala pristalica prosvetiteljstva, mada se dala ubediti u potrebu reformi. Međutim veliki deo plemstva je na reforme gledao sa odbojnošću. Organizaciju javnog zdravstva (postavljanje diplomiranih lekara umesto „cehovskih berbera“ i vračara) i institucionalno prihvatanje brige o siročadi i siromašnima su samo primili na znanje, a isto tako i reformu vaspitanja (izdavanje tzv. Ratio Educationis) čiji je značaj, između ostalog, u tome što je učinjen pokušaj uvođenja jedinstvenog školskog sistema i upravljanja prosvetom pod nadzorom države. Do tada se država uopšte nije mešala u organizaciona i programska pitanja škola, koje su bile isključivo u rukama crkve. Ratio Educationis nije bilo nimalo lako prevesti u praksu (na primer, protestantske škole joj se nisu prilagodile). Međutim, do zaista žestokog otpora došlo je kad se dvor poduhvatio regulisanja pitanja kmetstva.

Feudalac i kmet u XVIII veku

Osnovno društveno i ekonomsko pitanje u XVIII veku bio je odnos između feudalca i kmeta. Najmanje četiri petine stanovništva zemlje živelo je, posredno ili neposredno, od poljoprivrede, ali pravo svojine i dalje nepromenjeno pripada feudalcu. To, naravno, nije ništa novo, a ni zaoštavanje odnosa feudalac – kmet, koje je usledilo u XVIII veku, još nije u vezi s tim već sa nastankom vladajuće uloge privređivanja na tzv. majurskim ekonomijama.

U vezi sa feudalnim posedom napred smo ukazali na to da su jedan njegov deo, podeljen na kmetovske parcele, koristili kmetovi, a drugi deo je feudalac uzeo pod svoju neposrednu obradu, a to je bio majur. Do formiranja značajnijih

majura od po nekoliko stotina jutara zemlje došlo je u XVI-XVII veku, uglavnom na veleposedima u Zadunavlju i Gornjoj Ugarskoj. Zaista veliki zamah, međutim, dobilo je privređivanje na majurima sredinom XVIII veka. Usled ratne konjunktore (ratovi oko austrijskog nasleđa, sedmogodišnji rat itd.) narasla je potražnja žita, vina, stoke za klanje i vune. Feudalci su radi stvaranja majura na mnogim mestima sprovodili komasaciju. Pod izgovorom komasacije oni su kmetove potiskivali u lošije delove seoskih atara, a mestimično je dolazilo do krnjenja njihovih parcela i oduzimanja krčevina. Često se dešavalo da i feudalac koji je prešao na stočarsku proizvodnju istera stoku sa spahiluka na zajednički seoski pašnjak i tako istisne stoku kmetova. Rečju, feudalci su koristili svaku priliku da bi povećali svoja majurska imanja i prihode.

Feudalni posednici su svoje uvećane prihode upotrebljavali za održavanje velelepni dvorova i za veliku izgradnju. Tada su nastale bogate mađarske barokne građevine, koje se nalaze skoro svuda. Feudalni dvorci, koji su imitirali Graškovičev dvorac u Gedeleu (Gödöllő, na širem području Pešte – prim. prev.), nisu više služili odbrani već udobnosti i velikaškom luksuzu. U najpoznatijima se već nalazi i posebno dvorsko pozorište i koncertna sala, gde su glumci i muzičari zabavljali gospodare i njihove goste. „Sjajni“ Mikloš Esterhazi, po svome bogatstvu poznat širom Evrope, dao je da se na pesku Nežiderskog jezera sagrade takve palate da su ih savremenici s pravom vezivali za Versaj. Skulpture, slike, gobleni, skupoceni nameštaj i lusteri u njegovim dvoranama predatavljali su čitavo blago. U njegovom ogromnom parku bile su, po ukusu toga vremena, potkresavane aleje geometrijskih oblika ukrašene vodoskocima i mitološkim skulpturama. Orkestrom je dirigovao kompozitor svetske slave Jozef Hajdn, a za pojedine gala prijeme trošene su sume za koje se mogao kupiti neki manji spahiluk.

Kmetovski nameti – Uređivanje urbarijalnih odnosa

Posle dva nemirna veka ispunjena tatarskim i turskim razaranjima i uzastopnim borbama za slobodu, spokojstvo i mir hiljadu sedamstotih godina pogodovali su svakodnevnom radu seljaka. Tokom prve polovine XVIII veka na nekadašnju okupiranu teritoriju doselilo se ili prebeglo mnogo kmetova. Seljaka je njegov novi feudalac u prvo vreme više štitio. Međutim, kada je sredinom veka smanjena mogućnost unutrašnje migracije, stanje se stabilizovalo, a kmetski nameti su ponovo porasli. Država i vlastela, crkva i sitno županijsko plemstvo povećali su svoje zahteve.

U XVIII veku porastao je broj onih koji su bili u državnoj službi, jer je apsolutistička državna vlast proširivala svoju kontrolu na sve više područja. Ipak, najveće povećanje rashoda je usledilo zato što je organizovana stajaća vojska. Ranije su, i to samo za pojedine pohode, angažovani najamnici, a sada su formirani stalni pukovi. Ovo je, nesumnjivo, korak koji je proistekao iz opšteg razvoja, ali je to uvećalo državne namete prema seljaku. Neposredni državni porez nije slučajno nazvan ratnim porezom (na latinskom: *contributio*). Vojska je i u drugim aspektima značila veliki teret za seljake. U nedostatku kasarni, vojnici su smeštani u kuće kmetova („na kvartir“), a ovako smeštenog vojnika, zajedno sa njegovim konjem, kmet je morao da snabdeva (to se zvalo „porcija“). Istina, „porcija“ je

uračunavana u porez, ali uvek na štetu kmeta, po unapred određenoj ceni, nižoj od one na slobodnom tržištu. Konačno, kad se vojska premeštala, marširala dalje, njena oprema je transportovana seljačkim zapregama, često uz velike gubitke u vučnoj stoci (to je bio „foršpont“, od nemačke reči „Vorspann“ – priprega, tj. obavezno davanje zaprege). Oficiri u stalnoj vojsci bili su plemići, ali su vojnici dolazili iz redova kmetovskih momaka koji su služili doživotno ili do invalidnosti. Tada nije postojala regrutacija već vrbovanje. Lakoverni mladići su namamljivani obećanjima o lepom, sjajnom i lakomislenom životu u nalickanim mundirima, uz muziku i vino. Kad se nije našao dovoljan broj, bilo je i „vrbovanja konopcem“. Županijske vlasti, u dogovoru sa seoskim knezovima, silom su hvatale i odvodile u službu u udaljenim stranim zemljama skitnice i nemirne, nezadovoljne siromašne momke – bečare.

Porcija, „foršpont“ i državni porez su u mnogim krajevima zemlje održavali tradicije kuruca. Godine 1735. u kraju oko Kereša i Moriša, na posedima modenskog vojvode i na imanjima barona Harukerna došlo je i do oružanog ustanka. Pera Segedinac, stari komandant pomoriških graničara, Andraš Pastor, seljak iz Mezetura (Mezötúr), i Mihalj Verteši, seoski knez Sentandraša, okupili su oko hiljadu seljaka i pastira iz bekeškog kraja. Prema nekim svedočenjima, „želeli su i nadali se“ da će na vest o ustanku prvo doći odbegli knez. Rakoci tada već nije bio živ, a izolovani ustanak je brzo ugušen, dok su njegove vođe razapete na točak, odnosno osuđene na dugogodišnji teški prinudni rad na podizanju utvrđenja.

Prevaga majurskog privređivanja u drugoj polovini XVIII veka, odnosno dalji rast poseda koji su bili pod upravom feudalaca, preterano su povećali kuluk. Feudalci su „revidirali“ odnosno ignorisali pismene ugovore sklopljene sa kmetovima i urbar, kojima su bili regulisani kmetovski nameti. Pošto nisu hteli da plaćaju „radnike za novac“ (tj. najamne radnike), a u najvećem broju slučajeva se i tri dana nedeljnog kuluka pokazalo kao nedovoljno, u „modu“ je ušlo kulučenje „bez mere“, po „zapovesti feudalca“. Transport proizvoda sa feudalnog poseda povećavao je učestalost „dugih tura“ (na primer, trebalo je prevoziti vino ili žito iz Zale u Beč ili Peštu).

Teški nameti koji su pritiskivali seljaštvo imali su dvojako dejstvo. Oni su, s jedne strane, pojačavali imovinsko raslojavanje kmetova (tzv. diferencijaciju). Oni koji su raspolagali sa dovoljno zemlje i zaprežne stoke, a i sami su znali da iskoriste povećane mogućnosti prodaje, postali su imućni domaćini i, naročito u Niziji, često su uzimali pod zakup znatne površine. Nasuprot njima, skokovito se povećavao broj kmetova (želira) koji su imali malo ili nimalo zemlje, eventualno ni kuću, i koji su bili prinuđeni na napoličarski rad na imanjima feudalaca i bogatih seljaka, kojim su obezbeđivali oskudnu egzistenciju.

Nameti na seljaštvo stalno su pdgrejavali njegovu nezadovoljstvo. U XVIII veku jedva da je bilo decenije bez značajnijih seljačkih pokreta. Sekeljski kraj, a 1765. godine Zadunavlje, bili su poprišta seljačkih ustanaka. Kako je uzrok seljačkog nezadovoljstva sve više bilo izrabljivanje od strane feudalaca, u centar politike dvora sve je više dolazio problem kmetstva. Habsburzi su se zabrinuli ne samo za feudalni poredak već – budući da je seljak bio poreski obveznik – i za materijalnu ravnotežu državne ekonomije. Marija Terezija je kroz dvor pustila krilaticu: „Jagnje moramo i hraniti, ako želimo da ga strižemo“. U skladu s tim, kraljica je nastojala da obuzda pohlepu feudalaca, pa je dozvolila čak i to da delegati seljaka koji se žale na nepravde mogu da izađu pred „lice njenog Veličanstva“.

Feudalci nisu hteli da priznaju pravo državne vlasti da se meša u odnos njih i kmetova. Zbog toga su staleži osujetili uređivanje tzv. urbarijalnih odnosa od strane Zemaljske skupštine. Na to je ovo pitanje, tako značajno i za državu, Marija Terezija 1767. godine regulisala dekretom. Urbar je svuda određivao veličinu kmetovske parcele i precizirao namete koji proizlaze iz te parcele. Veličina parcele je bila različita po županijama, kao i prema bonitetu zemljišta. Uz unutrašnju parcelu od jednog jutra, na kojoj su se nalazile i kuća i ekonomske zgrade, pripadalo je 16-40 jutara oranice, 4-15 jutara livade, „dovoljno“ pašnjaka, a od šume – građevinsko i ogrevno drvo za sopstvene potrebe. Nasuprot tome, obaveza kmeta je: novčani zakup zemlje (jedna forinta godišnje); desetina oraničnih prinosa i poklon (2 petla, par pilića, 12 jaja, pola holbe maslaca i na svakih 30 parcela jedno tele); kuluk (i to 52 dana sa zapregom ili 104 dana pešačkog kuluka godišnje).

Urbar je i prihode i namete odredio podjednako prema parceli, a imaoći delova parcela – kojih je kasnije bilo mnogo u delovima 1/2 i 1/4 – izvršavali su svoje obaveze u srazmeri sa korišćenim delom.

Uvođenje urbara izazvalo je proteste plemstva u celoj zemlji. Međutim, kraljica ga je, preko svojih komesara, ipak sprovela uz skoro desetogodišnji trud i time je sistem koji je važio sve do 1848. godine regulisao i ujednačavao kmetovske obaveze u Mađarskoj (na Erdelju se ovaj dekret nije odnosio.)

Ekonomska politika Habsburga

U XVIII veku su, pored društvenih nevolja, u prvi plan došli problemi privredne politike. Habsburška monarhija je bila daleko zaostala za brzim privrednim razvojem zapadnoevropskih država, naročito Engleske, Holandije i Francuske. Pošto je to pretilo da bečki dvor bude i politički potisnut u pozadinu, već od kraja XVII veka srećemo se sa određenim privredno-političkim planovima. Za vreme Karla III Habsburzi su pokušavali da se uključe i u svetsku trgovinu. Uz veliku pomoć države osnivana su trgovačka društva, ali ona nisu mogla da se nose sa anglo-francuskom konkurencijom ni na Atlantskom okeanu, ni na Sredozemnom moru. Kad je kasnije, u ratu oko austrijskog nasleđa, izgubljena i industrijski najrazvijenija pokrajina Šlezija, industrijalizacija – i to brza – postala je životno pitanje imperije.

Marija Terezija i Josip II tražili su rešenje u ekonomskoj politici kakvu je Francuska uspešno primenila skoro sto godina ranije. Suština te tzv. merkantilističke ekonomske politike je da se uz podršku države (poreske olakšice, davanje kredita itd.) osnivaju industrijska preduzeća i da se vrlo visokim uvoznim carinama brane od konkurencije inostrane robe, kako bi mogla da ojačaju. „Nemamo drugih namera – piše u jednom dekretu Marije Terezije – osim toga što novac želimo da zadržimo ovde u zemlji.“

Ovakva politika išla je uporedo sa planskom ekonomijom unutar Habsburške imperije. Na bečkom dvoru Mađarskoj je bila namenjena uloga snabdevača sirovinama i ujedno sigurnog tržišta za austrijsko-češku industriju, koja je bila u razvoju.

Ova politika bila je ostvarivana tako što imperija nije činila jedinstveno carinsko područje već su Mađarska i nasledne pokrajine i dalje bile odeljene internim

carinskim granicama. Pri tome jedva da se morala plaćati nekakva carina na austrijsku robu koja je ulazila u Mađarsku i skoro bez carine su se mogle izvoziti u Austriju najvažnije sirovine. Na robu proizvedenu van granica imperije zaračunavane su veoma visoke carinske stope, kao što je i za industrijske proizvode koji su išli iz Mađarske u Austriju trebalo plaćati isto kao da su inostrani. Bilo je perioda kada je bečki dvor dekretima zabranjivao uvoz svih onih roba koje su se proizvodile u naslednim pokrajinama. Uvoz „nepotrebnih roba“ bio je upotpunjavan sistemom izvoznih zabrana. Bečki dvor je više puta zabranjivao Mađarskoj da preko granica Austrije izvozi stoku za klanje, žito i sirovine potrebne industriji: metale, vunu, lužnu so i šišarke.

Mađarski ekonomist na prelazu iz XVIII u XIX vek, Gergelj Berzevici, ovako je okarakterisao nastalu situaciju: u nasledne „pokrajine se uglavnom isključivo iz Mađarske izvoze sirovine koje čine odgovarajuće potrebe fabrika, a odande se odgovarajući proizvodi uvoze u Mađarsku. Tako Mađari kupuju sopstvene, ali prerađene proizvode, štetujući na njihovoj prethodnoj prodaji isto tako kao i na njihovoj kasnijoj kupovini. U Austriju se izvozi sirova i štavljena koža, šišarka i nešto svile. Odande se pak uvoze šeširi, koža, krznarska roba, svileni materijal i štofovi. Iz Mađarske se izvozi mađarska vuna i lužna so, a odande dolaze velike količine sukna i vunelih štofova. Osim toga, sve što je poznato pod nazivom galanterijske i nirnberške robe (tj. dugmad, kopče itd.), nadalje nakit, zlatom i srebrom vezenu robu Mađarska dobija najviše iz Beča.“

Habsburška carinska politika izmenila je tradicionalnu strukturu mađarske spoljne trgovine. Mađarski trgovci su stolicima išli na vrocavski i lajpciški sajam, kuda su nosili vino, a donosili uglavnom jeftinu platnenu robu. Sigurno tržište za mađarsku trgovinu stokom bila je Venecija, a vinarstvo u Heđalji najviše je podsticala živa trgovinska razmena sa Poljskom. Sredinom XVIII veka ova tradicionalna tržišta su izgubljena, a uzajamno korisne međusobne spoljnotrgovinske veze su prestale. Potkraj sedamdesetih godina trgovački promet Mađarske bio je jednostrano vezan za Austriju. Izvoz, čiji su glavni artikli bili stoka za klanje, vuna, žitarice, bakar, vino, duvan, sirova koža i lužna so, bio je 87% usmeren u Austriju, a 85% uvoza, koji se sastojao uglavnom od luksuznih artikala, tekstilne robe i začina, dolazilo je iz Austrije.

Zbog slabog razvoja industrije unutrašnja trgovina ima mali obim. Mađarska je, tako reći, isključivo poljoprivredna zemlja. Berzevici se jada: na dvanaest proizvođača dolazi možda jedan potrošač. Nije, dakle, čudo što je trgovina prvenstveno lokalna. Obavljali su je trgovački cehovi stisnuti u siromašne okvire, kao i pokretljiviji Grci, uglavnom po gradovima. Preostale potrebe zadovoljavali su torbari: šafrandžije – prodajući začine, uljari (olejkari), koji su svoje „parfimerije“ nosili na leđima, i platnari iz Gornje Ugarske.

Razvoj trgovine otežavali su i vrlo loši saobraćajni uslovi. „Pravljenih puteva“ jedva da je bilo; „blato je nabacivano na blato“ – to se zvalo nasipima. U jesen i proleće moglo se putovati u najboljem slučaju malim brojem poštanskih puteva. Pored toga, u zemlji je korišćeno „hiljadu vrsta“ mernih jedinica. Merov, kubni hvat, holba (ica), funta, aršin (rif) itd., značili su skoro u svakom kraju drugu količinu. Novca je bilo malo, krediti su jedva davani. Iz svega ovoga može se videti da se za spori tempo razvoja industrije i trgovine ne može okriviti samo ekonomska politika Habrburga. Imajući u vidu zaostalost zemlje (retka naseljenost, nizak stepen urbanizacije, nedostatak odgovarajuće putne mreže, unutrašnje tržište sa slabom

tražnjom itd.), kao i odnose koje je održavala kruta staleška politika, treba obazrivo ocenjivati privredni razvoj toga vremena.

Na poljoprivredu je podela unutar imperije delovala podsticajno.

Mađarska poljoprivreda je u XVIII veku doživela značajan razvoj. Intenzivnijom obradom zemljišta, zaoravanjem pašnjaka i isušivanjem močvara i blatišta učinjene su plodnim ogromne površine. Doduše, primitivna tehnika u proizvodnji žitarica jedva je nešto izmenjena, ali je važnije od toga bilo postepeno širenje okopavina (krompir, kukuruz, duvan). U stočarstvu je započelo oplemenjivanje pasmina. Tome je, pored zainteresovanosti vojske, doprinelo i osnivanje državnih ergela (Babolna, Mezeheđeš), kao i odomaćivanje merino ovce. Pred kraj stoleća nastala su prva „švajcarska“ mlekarstva, a pošto je zaoravano sve više pašnjaka, na račun pašnjačkog postajalo je sve uobičajenije stajsko gajenje stoke. Sa ovom veoma značajnom promenom povezano je i proširenje setve krmnog bilja – lucerke i deteline. Verovatno malom broju ljudi je poznato da je najkarakterističnije drvo mađarskog nizijskog pejzaža – bagrem – na ovim prostorima star jedva 200 godina i da se pojedini umirući primerci prvih njegovih „doseljenika“ još i danas mogu videti u Sarvašu ili u arboretumu (botaniškoj bašti) u Alčutu.

Jedan od inicijatora ove značajne promene bila je sama prosvetljena država, zato treba i posebno pomenuti imena makar nekolicine požrtvovanih pionira: Šamuela Tešedika, koji je osnovao poljoprivrednu školu u Sarvašu i napisao mnogobrojne radove iz oblasti poljoprivrede, kao i grofa Đerđa Feštetiča, koji je – imajući u vidu prvenstveno potrebe veleposeda – u poslednjoj deceniji XVIII stoleća u Georgicu kod Kesthelja položio temelje prve mađarske privredne akademije.

Pokušaj Josipa II

Josip II je vladao svega deset godina (1780-1790). Ipak, njegovi planovi i namere podigli su takve talase koji se – bar u historiografiji – ni do danas nisu potpuno smirili. Josip II je nesumnjivo bio interesantan čovek, jedina ličnost među sivim i bezličnim habsburškim vladarima koja je imala svoju boju i bila puna mašte. Od rane mladosti pripremao se za ostvarenje velikih dela i, da bi upoznao svoje zemlje, vozio se vratolomnim cestama kao običan putnik, u otrcanom odelu, slušajući žalbe ljudi najrazličitije staleške pripadnosti i položaja, nacija i vera. Kada je, posle dugog čekanja, stupio na presto, smatrao je sebe ne samo gospodarem već i slugom imperije.

Doba u kojem je živeo bilo je bremenito promenama. To su bile poslednje decenije feudalnog sveta uoči francuske revolucije (1789). Čuveni pisci i naučnici (Monteskje, Volter, Ruso i drugi) već su najavljivali oluju. Velikani racionalizma ismevali su feudalno društvo, versku netrpeljivost, glupost i svaki oblik političke samovolje. Josip II, baš kao i njegovi savremenici – pruski kralj Fridrih i ruska carica Katarina II, video je da su neophodne značajne reforme. Stoga je i sam postao pristalica racionalizma, naravno, bez da bi makar i za momenat prihvatio ulogu „krunisanog revolucionara“. Svojim reformama je upravo želeo da spase staro. Narodne mase je smatrao nezrelima za političku ulogu, pa je zato kao svoj moto uzeo: „Sve za narod, ništa preko naroda.“

Pred očima Josipa II je kao cilj lebdela slika moćne, bogate, sveobuhvatne imperije. Za ostvarenje toga cilja on je, svesno, koristio apsolutističke metode. Nije

sazivao zemaljske skupštine, nije se čak ni krunisao, kako ne bi morao da položi zakletvu da će održati stari, staleški ustav. Tako je on postao „kralj sa šeširom“.

Njegove prve reforme bile su crkvenog karaktera. Za vreme Karla II i Marije Terezije katolička crkva je izrasla u veliku snagu. Ona je bila ne samo najveći posednik već je, sa svojim bezbrojnim monaškim redovima, vladala i duhovnim životom. Držala je u rukama vaspitanje, a uz pomoć cenzure kontrolisala je književnost i nauku. Iako je blizu polovine stanovništva bilo druge vere, propovedala je da je Mađarska – Regnum Marianum, tj. kraljevstvo Device Marije. Otvorenim i skrivenim metodama podgrejavala je versku mržnju, zabranjujući inovercima slobodno ispovedanje vere i obavljanje javnih zvanja.

Josip II nije bio antireligiozan, ali je jasno video da postojeće stanje sprečava razvitak i da crkva zavisna od Rima može da se ispreči i pred njegovom politikom. Zato je, čuvenim zakonom o toleranciji, učinio kraj proganjanju protestanata. Uz izvesna ograničenja, omogućio je protestantima i pravoslavicima slobodno ispovedanje vere i obavljanje zvaničnih funkcija. Pravo cenzure, odnosno kontrole nad štampanim stvarima, oduzeo je iz ruku crkve. Ograničio je prava Rima i raspustio one fratarske i opatičke redove koji se nisu bavili ni nastavom ni negovanjem bolesnika. Nasuprot tome, imovinom raspuštenih monaških redova osnovao je semeništa pod kontrolom države i učinio sve da crkvu prinudi na verno služenje državi. Njegovu odlučnost jasno je pokazivalo i to što ga ni dolazak u Beč pape Pija VI, tzv. „obrnuti put u Kanosu“, nije mogao odvratiti od njegovih namera.

Veliku oluju izazvali su dekreti Josipa II o kmetovima (1783-1785). Njima je želeo da ograniči samovolju feudalaca. Garantovao je seljacima slobodu seobe, slobodu izbora zanimanja i zabranio je da se seljak „bez zakonskog i dovoljnog razloga“ lišava parcele. Brisao je i naziv kmet, ali nije razmišljao o oslobođenju kmetova i o potpunom ukidanju odnosa kmet – feudalac.

Careva politika prema kmetovima vidljiva je i iz stava dvora prema ustanku rumunskih kmetova u Erdelju. Pod vođstvom Horije i Kloške, kmetova koji su 1784. godine boravili u Beču, podiglo se na ustanak nekih 20-30 hiljada rumunskih seljaka u Hunedoari i erdeljskim Rudnim planinama. Planule su plemićke kurije sa obe strane Moriša, ali je ustanak ubrzo bio izolovan, jer rumunski seljaci ne samo što su zahtevali zemlju već su počeli i da nameću pravoslavnu veru. Carska vojska je u početku oklevala i čekala, međutim, kasnije je ustanak ugušila u krvi, a njegove vođe su razapete na točku.

Jedan deo dekreta Josipa II bio je otvoreno usmeren na stvaranje sveobuhvatne monarhije. Takav je, na primer, bio njegov dekret o jeziku, koji je umesto „mrtvog“ latinskog jezika zvaničnim jezikom učinio nemački. Prema tome dekretu, moralo se u roku od nekoliko godina i u Mađarskoj, u svim uredima i na svim nivoima pravosuđa, preći na upotrebu nemačkog jezika, a i u školama mogli su raditi samo nastavnici koji znaju nemački. Uredba je izazvala veliko ogorčenje i skoro jedinstven otpor, ali je imala i pozitivan efekat, jer je poraslo interesovanje za mađarski jezik i književnost.

Dekretom kojim se uređivala reorganizacija javne uprave želela se slomiti politička vlast mađarskog plemstva. Josip II je video da plemićke županije koriste sva sredstva za otpor, odugovlačenje i sabotiranje. Zato je županije lišio vlasti i Mađarsku podelio na deset okruga. Plemstvo je bilo još bolnije pogođeno merom koja je uperena protiv njegovih privilegija, protiv oslobađanja od poreza. Vojni inženjeri Josipa II počeli su premeravanje državne teritorije, a time i plemićkih

poseda. I prvi popis stanovništva u Mađarskoj u biti je služio istom cilju. Danas je teško i zamisliti koliko ogorčenje su izazvala ova dva dekreta, jer je i sama činjenica da su na plemićke kurije stavljeni kućni brojevi, a zemljoposednici upisani u istu listu sa svojim podložnicima kmetovima, za njih je značila smak sveta.

Međutim, krajem osamdesetih godina čitav sistem reformi koje su sprovedene odozgo – srušio se. Godine 1788. Austrija je – u savezu sa Rusijom – počela rat protiv Turske. Ratne teškoće, a posebno prinudno oduzimanje poljoprivrednih proizvoda, izazvale su veliko nezadovoljstvo i povećavale nevolje. U Francuskoj je izbila revolucija. U udaljenoj habsburškoj zemlji – Belgiji – izbio je nacionalni ustanak. U Mađarskoj su seljaci izražavali nezadovoljstvo zbog ratnih nameta, a plemstvo se neprikriveno organizovalo. Armijom je pustošila epidemija kuge, a razjedali su je i neuspesi. Ogorčeni car se, i sam teško bolestan, vratio sa fronta i na smrtničkoj postelji sopstvenom rukom okončao svoje životno delo: povukao je sve svoje dekrete, sem dekreta o toleranciji i o kmetstvu. Usled nepostojanja odgovarajuće društvene baze, poredak Josipa II se raspao. Josip II se nije mogao odupreti retrogradnim silama prošlosti i nije spoznao istorijski značaj nacionalne svesti koja se radala.

OD MAĐARSKIH JAKOBINACA DO POSLEDNJE STALEŠKE ZEMALJSKE SKUPŠTINE

(Period prelaska iz feudalizma u kapitalizam)

Pokret plemića

Februara 1790. godine, sa teretom neuspelog životnog dela, našao je Josip II svoj večni mir u kripti kapucinskog samostana u Beču. Međutim, oluja koju je on uzvitlao posle njega se samo pojačala. Pravač grozničavih događaja jedno vreme je određivalo županijsko plemstvo.

U haotičnoj zbrci prvih meseci posle careve smrti povređeno plemstvo je pokušavalo da sebi pribavi zadovoljštinu. Činovnici iz jozefinskog perioda podvrgnuti su odgovornosti i oterani. Dokumenti o premeru zemljišta spaljeni su pod vešalima, a – da ne bi uprljali svoje „slobodne“ ruke – plemići su naredili zatvorenima da izgrebu kućne brojeve sa njihovih plemićkih kurija. Pošto su imali osećanje da je car hteo da ih ponemči, demonstrativno su pokazivali svoje mađarstvo. Došla je u modu mađarska nošnja, mađarski jezik i uopšte sve što se smatralo mađarskim. Plemstvo, čija je samosvest porasla, zagovaralo je plemićke ustanke za obezbeđenje svoje vlasti i organizovalo je banderije. Uz zvonjavu zvona i seriju blistavih svečanosti doneli su posle dugih vekova iz Beča mađarsku krunu i u leto 1790. godine ponovo najavili Zemaljsku skupštinu u Budimu.

Međutim, ubrzo je izbilo na videlo nekoliko osnovnih slabosti pokreta. Pre svega, neskriveno se pokazao klasni egoizam plemstva. Plemići su smatrali prirodnim da neograničeno vladaju nad svojim kmetovima. „Proviđenje koje vlada ljudskim rodovima htelo je da se neki rode kao kraljevi, drugi kao plemići, a neki kao sluge“ – govorili su imajući nameru da ukinu dekrete o kmetstvu Josipa II. Isto tako, došli su u sukob sa prezrenim građanima i narodnostima koje su bile u procesu nacionalnog osvešćivanja – sa Srbima i Rumunima. S druge strane, postalo je jasno i to da plemstvo, koje je glasno najavljivalo početak jednog novog doba, nije baš imalo određenih predstava u vezi sa budućnošću. Istina, pojavila se čitava bujica knjiga, planova i političkih letaka, ali se nije oformilo jedinstveno mišljenje. Možda je još najpopularnije bilo razmišljanje nižeg plemića iz Peštanske županije, Petera Očai Baloga. Po njemu, Josip II je svojom nezakonitom vladavinom „prekinuo naslednu nit habsburških kraljeva“. Mađarski narod – a pod time je, naravno, podrazumevao samo plemstvo – ima, dakle, pravo da sa Habsburzima sklopi novi ugovor koji će bolje obezbediti privilegije plemića i staleški ustav.

Stupivši na presto, Leopold II (1790-1792) je jedno vreme bio nemoćan u odnosu na događaje u Mađarskoj, jer su francuska revolucija, rat sa Turskom i preteće držanje Pruske učinili da spoljnopolitički položaj Habsburga bude veoma nestabilan. Kada se car, međutim, nagodio sa Prusima i, okončavši jalovi rat, sklopio mir sa Turskom, političke šanse mađarskog plemstva odjednom su se veoma smanjile.

Dvor je protiv plemstva mobilisao i unutrašnju opoziciju. Gradovi su peticijama tražili pomoć dvora. Srbi, koji su zasedali u Temišvaru (na Narodno-crkvenom saboru) zahtevali su autonomiju. Za plemstvo je pak najveću pretnju predstavljalo to što su se širom zemlje razvijali seljački pokreti. Proglas pod imenom Seljački dekret, formulisan u Sabolču, pozivao je na oružje „siromašne seljake koji su videli mnoge muke“, a protiv „gospode – upropastitelja države i kradljivaca kraljevstva“ i preteći isticao: „Ne sme se izbrisati ni najmanji deo iz dekreta Josipa II.“

Ostavši bez spoljašnjeg i unutrašnjeg oslonca, plemstvo je posle ovoga počelo naginjati nagodbi. Zemaljska skupština je iz Budima premeštena u Požun, u blizinu Beča i, bez novih uslova, Leopold je krunisan za kralja. Čak je i palatin izabran iz habsburške kuće (Aleksander Leopold, kraljev najmlađi sin). Prihvaćeni su dekreti Marije Terezije o kmetovima i odredbe o veri. U pitanju nezavisnosti plemstvo se zadovoljilo X zakonskim članom iz 1791. godine, koji ponovo određuje: „Mađarska je slobodna i nezavisna država“, kojom treba upravljati prema njenim zakonima i običajima, preko nezavisnih upravnih ustanova.

Mađarski jakobinci

Plemički pokret koji je usledio posle smrti Josipa II raspirio je plamen nacionalnog osećanja. Ponovo su pale mnoge reči o nezavisnosti, ali mađarsko plemstvo nije smatralo aktuelnim menjanje zaostalih društvenih odnosa. Sve u svemu, dogodilo se to da su na Zemaljskoj skupštini izabrane komisije za pripremu reformi. Karakteristično je da je o tada sačinjenim projektima raspravljala tek Zemaljska skupština 1832-1836. godine. Oni rodoljubi koji su očekivali i društvene promene imali su razloga za duboko nezadovoljstvo.

Jožef Hajnoci, jedan od najobrazovanijih ljudi i najistaknutijih naprednih političara toga doba, ovako karakteriše tadašnju Mađarsku: „Nema ovde nikakve sigurnosti... jer mađarski velikaši imaju hiljadu mogućnosti da oduzmu i eksproprišu posed ne samo građanina – neplemića i seljaka već i mađarskog plemića. Za neplemiće nema lične sigurnosti, jer se ona kao privilegija odnosi samo na plemiće. One koji nisu plemići ne smatraju pripadnicima naroda i ne daju im da vrše zvanja, čak ni da su obdareni Solonovom (čuveni zakonodavac antičke epohe) mudrošću. U Mađarskoj nema skoro nikakvog brodarstva ili trgovine, ljude ne zapošljava nikakva fabrika ili pogon, opada poljoprivreda i zanatstvo... Naša zemlja daleko je od istinskog procvata nauke... a eks-jezuiti upinju se iz sve snage da se naučne knjige ne prevedu na mađarski, slovački, hrvatski ili nemački jezik; u stvari, boje se da će narod steći potrebno obrazovanje i pribaviti sebi nov, pravdi i dobru odgovarajući politički ustav.“

Pristalice i pobornici „novog“ i „pravednog političkog ustava“ bili su mađarski jakobinci, intelektualci – pisci i naučnici, pravnici i profesori, koji su od početka sa velikim simpatijama pratili razvoj francuske revolucije i sve više se identifikovali sa najdoslednijim revolucionarima, jakobincima.

Njihov vođ bio je Ignjat Martinović, siromašni plemić kontroverzne sudbine. Martinovićev životni put je pun iznenadnih obrta. Njegova verski zatucana majka dala ga je još u detinjstvu u samostan, gde je postao profesor teologije. Ali, ovaj izvanredno nadareni fratar, koji je govorio mnoge jezike i prošao sveta, nije se

dobro osećao među samostanskim zidinama. Uzbuđivale su ga prirodne nauke i pronalasci, a ideološki je došao u sukob sa crkvom i u filozofiji stigao sve do ateizma. Za vreme Josipa II bio je univerzitetski profesor, a od Leopolda II dobio je zvanje dvorskog hemičara, ali ujedno i zadatke policijskog dostavljača. Franc I uklonio ga je sa dvora i Martinović, u kojem se želja za afirmacijom i ranije uvek ujedinjavala sa zahtevima za društvenim reformama, postao je revolucionar.

Vođi mađarskih jakobinaca bili su: Martinović i kapetan Janoš Lacković, takođe avanturista – najistaknutiji i ujedno po karakteru najčistiji ljudi toga doba, veliki pravnik Jožef Hajnoci, prvoborac za oslobođenje kmetova o kome je Kazinci pisao: „Duša mu je bila plamen, a žarko je voleo domovinu“, zatim „vatreni demokrata“ Ferenc Sentmarjai, a u redovima pripadnika pokreta bili su najveći pesnici svoga vremena: Ferenc Kazinci, Janoš Bačanji, Laslo Sentjobi Sabo i Ferenc Veršegi.

Mađarski jakobinci su još i za vreme Josipa II i Leopolda II uglavnom bili pristalice Habsburga, jer su, nasuprot plemićima, od dvora očekivali društvenu obnovu. Verovali su u mogućnost reformi koje bi se sprovodile odozgo. Međutim, Franc I ih je konačno osvestio. Car Franc je odbio planove reforme. On je znao samo za jedan zadatak – da se razračuna sa „demonom“ francuske revolucije i da u svojim zemljama očuva nepromenjen stari predak. Razočarani intelektualci su se na to okrenuli protiv njegove uprave i počeli da se tajno organizuju.

U proleće 1794. godine Martinović je pristupio organizovanju dvaju tajnih udruženja. Jedno je bilo Društvo reformatora, a drugo Društvo za slobodu i jednakost. U svojim dalekosežnim planovima on je prvi zadatak namenio Društvu reformatora. U njemu je nastojao da okupi prvenstveno županijsko plemstvo, uz čiju pomoć je želeo da obori trostrukog neprijatelja: moć Habsburga, vlastele i crkvene hijerarhije. Društvo za slobodu i jednakost, koje se sastojalo od najdoslednijih pristalica demokratije, je zatim trebalo da nastavi sa umerenim reformama i, u jednom sledećem koraku, sa potpunom likvidacijom feudalizma. Program dvaju društava bio je u obliku pitanja i odgovora sažet u po jednom revolucionarnom katihizisu.

Program Društva reformatora bio je razrađeniji. Mađarski jakobinci su, umesto Habsburške monarhije, želeli republiku organizovanu na federativnoj (saveznoj) osnovi. (Zbog toga su svoj pokret obično nazivali i republikanskim pokretom.) Organizaciju na federativnoj osnovi zamišljali su tako što bi autonomne teritorije pojedinih nacionalnosti sačinjavale republikansku Mađarsku, u kojoj će vlastela biti lišena svojih posebnih privilegija, popovi poseda, a istovremeno kmetovima će se dati politička prava i imovinska sigurnost.

Organizovanje jakobinaca teklo je tako što su programi (katihizisi) dati na umnožavanje onima koji su smatrani dovoljno poverljivima. Ipak, organizacija je ubrzo otkrivena. U jesen i zimu 1794. godine vlasti su sprovele hapšenja velikih razmera i, da bi zaplašile napredne snage, režirale su veliki politički proces. Želele su da iskorene „lažne ideje, nevernštvo i opasni način mišljenja koji iz toga proizlazi“, „posebno kod omladine“. Organizacija koja je obuhvatala oko 300 lica ni na koji način nije neposredno ugrožavala postojeći predak, ali je ipak doneseno 18 smrtnih presuda, a u 16 slučajeva je izrečena kazna teške tamnice. 20. maja 1795. godine na Vermezeu (Vérmező – krvava poljana), koje se tada zvalo opštim kosilištem, pogubljeni su Martinović, Hajnoci, Lacković, Sentmarjai i Šigrai. Nakon nekoliko dana odrubljena je glava mladome Palu Ezu (Őz) i Šandoru Solarčiku, jer su se usudili da i na samom procesu propovedaju svoja uverenja. Presuda Kazinciju i

većem broju njegovih drugova je kraljevom „milošću“ preinačena u doživotnu robiju, pa su upućeni u mračne podzemne kazamate Kaufštajna i Špilberga. Osuđenici se, međutim, nisu poplašili ni dželatske sekire ni tamnice. Hajnoci je u svome oprostajnom pismu pisao: „Napuštam ovaj svet sa blaženim osećanjem da sam nešto doprineo usavršavanju ljudskog društva.“

Mađarska u Napoleonovim ratovima

Od 1792. pa sve do 1815. godine, dakle, tokom čitavog jednog ljudskog veka, trajao je rat u Evropi. Rat za krvavo gušenje francuske revolucije vodile su reakcionarne velesile – Habsburška i Pruska monarhija, a njima su se pridružile i carska Rusija i Engleska, zabrinuta za svoju pomorsku nadmoć i industrijski primat. Ipak, one nisu uspele da pobeđe revolucionarnu Francusku, štaviše, kad je Napoleon stao na čelo francuske armije, nisu mogli da se odupru njegovim napadima. Međutim, Napoleonova osvajanja su pravedne, odbrambene ratove revolucije pretvorila u osvajачke pohode, što je napadnute i podjarmljene narode mobilisalo na opravdanu samoodbranu i, konačno dovelo do Napoleonovog poraza.

Po završetku Napoleonovih ratova pobeđnički vladari su sazvali kongres u Beču (1814-1815), da bi iznova uredili pocepanu, feudalnu Evropu. Na Bečkom kongresu su se, pod vođstvom ruskog cara, austrijskog cara i pruskog kralja, dinastije (vladarske porodice) ujedinile da ojačaju feudalni sistem i preduprede revoluciju. Ovaj reakcionarni savez oni su nazvali Svetom alijansom. Reakcionarni sistem Svete alijanse, koji je sprečavao društveni progres, vladao je Evropom sve do 1848. godine.

Habsburzi su igrali vodeću ulogu u Napoleonovim ratovima, a mađarsko plemstvo, koje se, zbog svojih privilegija, bojalo revolucije, zdušno je pomagalo bečki dvor. Pod parolom „za odbranu prestola i drevnog ustava“ uvek su spremno davani glasovi u Zemaljskoj skupštini za poreze i regrutacije. U nekoliko slučajeva odlučivali su se i na plemićke pobune, ali – kad je kod Đera došlo do okršaja – nesavremeno opremljena plemićka vojska pretrpela je težak poraz. Međutim, vernost plemića Habsburzima ostala je nepomućena. Pobeđnik koji je slomio i carske snage, Napoleon, u svom šenbrunskom proglasu uzalud je opominjao Mađare: „Povratite sada svoj nacionalni opstanak!“ Proglas osvajača sveta naišao je kod mađarskog plemstva na gluve uši.

Dugotrajni rat je, u stvari, pogodio plemstvu, jer je teritoriju zemlje jedva dotakao, dok je cena žitarica višestruko skočila. Ne treba se, dakle, čuditi što su posednici priželjkivali „tihe prolećne kiše i dugo ratovanje“. Usled ratne konjunktura, svaki proizvod je imao prođu. Padala je vrednost novca, jedan za drugim gradili su se (u neoklasičnom stilu) vlastelinski dvorci i plemićki dvorovi. Skup nameštaj, bečka moda, veliki karnevali i bezbrižan luksuz bili su godinama uobičajeni kod mađarskih plemića.

Ratna konjunktura, međutim, uvek je na staklenim nogama. Iza nje ne stoji povećana proizvodnja već uvek samo ubrzana bankarska presija. Godine 1811. bilo je u opticaju otprilike 40 hiljada puta više papirnog novca nego 1790. Nije neobično što je za to vreme realna vrednost papirnog novca pala na desetinu svoje nominalne vrednosti (za novčanice od 100 forinti davano je jedva 10 srebrnih

forinti). Rezultat ratne ekonomije i nesrazmerno povećanih državnih dugova bio je pad vrednosti novca, tj. inflacija. Vlada u Beču pokušavala je da situaciju spase višestrukim obezvređivanjem novca, devalvacijom, što se, međutim, nije dopalo plemstvu. Ono nije htelo ni da čuje o državnim dugovima i devalvaciji. Kad je zatim 1812. godine vladar raspustio neposlušnu Zemaljsku skupštinu, raspao se ratni savez Habsburga i plemstva.

Privredni razvoj Mađarske i kriza vladajuće klase plemića

Posle Napoleonovih ratova usledile su teške godine za posednike. Najveći deo vojske bio je demobilisan, tražnja je opala, a rasla je ponuda. U godinama rata prodavano je nečisto, memljivo mađarsko žito, koje u godinama dekonjunktive više nikome nije trebalo. Ni vuna nejednake dužine vlakna, vrlo masna i prljava, nije mogla da izdrži konkurenciju sa lepom i čistom, a pored toga i jeftinom australijskom vunom. Mađarska poljoprivreda je daleko zaostala za engleskom i nemačkom poljoprivredom. U Mađarskoj je trećina obradivih površina ostajala neobrađena, zapravo u parlogu, zbog zastarelog plodoređa. Prinos je bio jedva četiri do pet puta veći od količine zasejanog semena, a i to je žnjeveno srpom, vršeno konjima i smeštano u trapove pod zemljom. Zaostajanje mađarske poljoprivrede učinilo je još upadljivijim onih nekoliko „modernih“ velikih pogona koje su u godinama konjunktive osnovali jedan-dvojica preduzimljivih vlastelina koji su imali kapital. Tamo je tropoljni potisnuo dvopoljni plodored. Umesto proizvodnje zrnastog bilja sejalo se i proizvodilo mnogo vlaknastog i krmnog bilja, a proizvodio se i kukuruz, repica, suncokret i krompir. Ovi posednici su mehanizovali svoja imanja, a rukovođenje su poveravali obrazovanim stručnjacima, izučenim ekonomistima. Razlika između onih koji su privređivali tradicionalno i na nov način dalje je rasla. Velikoj masi plemića sa srednjim i malim posedima, međutim, moderno privređivanje izgledalo je kao neshvatljiva utopija. U postojećim uslovima kreditiranja i inače zaduženo niže plemstvo nije bilo sposobno da investira i nije se moglo odlučiti da svoja imanja reorganizuje na kapitalistički način.

Krizno stanje mađarske poljoprivrede bilo je povezano, naravno, i s tim što je stanje puteva bilo očajno. Trgovci, kad su kretali na duži put, prvo su sačinjavali testamente. Unutrašnje tržište je, zbog nerazvijenosti industrije, bilo nerazvijeno, a industrija u Mađarskoj se ni u ratnim godinama nije značajnije razvijala. Pored nekoliko rudnika i livnica železa, fabrika stakla, manufaktura za proizvodnju grubog sukna i manjih pogona za izradu papira, na veleposedima je bilo mnogo vodenica i mlinova, kao i pecara rakije. Poduhvati kao topionica u Diošderu, suknara u Gaču ili Valerova svilara u Pešti – spadali su u izuzetke.

Godine dekonjunktive i privredne regresije dovele su plemstvo u teške materijalne prilike. Posednicima je ovladala opšta utučenost i besperspektivnost. „Puki uzaludni trud je privređivanje u zemlji u kojoj je domaćinu mir štetniji od rata“ – izražava opšte raspoloženje jedan od Deševfjevih. Međutim, pošto im se prohtevi nisu smanjivali, iz godine u godinu rasla je zaduženost plemstva. Sredinom XIX veka ona je poprimila takve razmere da je Ferenc Deak bio prinuđen da konstatuje: „Jedva da još postoji u našoj zemlji značajna porodica koja nije pritisnuta dugovima.“ Osim toga, plemićke porodice bile su opterećene

komplikovanim imovinskim sporovima koji su se otezali generacijama. Tadašnja Mađarska bila je raj za prokatore (advokate) i zelenaše.

U prvoj polovini XIX veka pokazale su se ogromne suprotnosti u odnosu na imovinski i društveni položaj relativno mnogobrojnog (500-600 hiljada) mađarskog plemstva. Nasuprot magnatskim porodicama sa deset do sto hiljada jutara, masi tzv. plemića „sa sedam šljiva“ jedva da je ostalo nešto od „drevnog nasleđa“. Knez Filep Bačani (1820) je samo u svoju ukrašenu ljuljašku dao ugraditi 700 kilograma srebra, mađarska gala (svečana odeća) kneza Esterhazija procenjivana je na jedan i po milion forinti, ali su istovremeno hiljade plemića bile prinuđene da odu u „poštene zanatlje“, a više od sto hiljada obrađivalo je zemlju i, mada nisu plaćali državni porez, životni uslovi ovih „plemića u opancima“ nisu se mnogo razlikovali od kmetovskih. Tipični mađarski aristokrata toga doba živeo je u inostranstvu, na svoja imanja je dolazio uglavnom u lov, a bilo je dobro ako je mađarski makar samo natucao. Veliki deo plemstva, međutim, nikada nije prešao među sopstvenog atara, a bilo je dosta i onih koji su ispovedali Petefijev program mađarskih plemića: „Ne pišem, ne čitam – ja sam mađarski plemić.“

Politički najznačajniji sloj tadašnjeg plemstva činilo je tzv. plemstvo sa srednjim posedom. Porodice koje se mogu tu ubrojati raspolagale su posedima od jedne-dve ili najmanje nekoliko stotina jutara. Toliko imanje nije im omogućavalo da neprestano obilaze inostranstvo ili da dangube na dvoru, ali im je utoliko više omogućavalo da žive u materijalnom blagostanju i nezavisnosti. Pripadnici tzv. dobrostojećeg plemstva bili su uglavnom „stolovne sudije“ latinske kulture, svršeni pravници, koji su sticali političku i administrativnu praksu u županijskim poslovima. Oni su bili starešine plemićkih županija i njihovi poslanici u Zemaljskoj skupštini. Najistaknutiji među njima – Ferenc Deak, Ferenc Kelčei (Kölcsey), Ištvan Bezeredi, Eden Beti (Beöthy Ödön) i drugi postali su kasnije vođi cele nacije.

Razvoj nacionalne kulture i Zemaljska skupština 1825-1827

Simptomi privredne krize u Mađarskoj postali su vidljivi tek posle Napoleonovih ratova, a politički život je vrlo sužen već posle bespoštednog obračuna sa mađarskim jakobinskim pokretom. Strah od revolucije je za neko vreme doveo Habsburge i mađarsko plemstvo u jedan tabor, ali se posle 1812. godine sukob ponovo pojačao. Franc I vladao je apsolutistički, nije sazivao ni Zemaljsku skupštinu. Borba za nezavisnost i društveni razvoj dosta dugo se vodila uglavnom na terenu kulture. (Ova pojava je prilično opšta za srednju i istočnu Evropu. I kod većine naroda koji su živeli zajedno sa Mađarima i u njihovom susedstvu, kultura, a naročito književnost, imala je pionirsku ulogu. Krupnih pitanja napretka i nacionalne nezavisnosti, u nedostatku odgovarajućeg državnog političkog oblika, prvo su se prihvatili pisci i umetnici, popularisali ih, a tek zatim su ona mogla da zađu na nivo državne politike.)

Prva po redu oblast kulture koja je poprimila i politički značaj bilo je negovanje jezika. Nacionalni pokret koji je planuo krajem XVIII veka spoznao je mogućnosti koje su se u tome krile. Ali, nešto se moralo učiniti da bi se „nazgrapni“ mađarski jezik obnovio. Preporodom je mađarski jezik učinjen podobnim ne samo za pesnička ostvarenja već i za rešavanje zadataka u državnoj upravi. Simptomatično je da je

vođ ovoga pokreta bio onaj isti Ferenc Kazinci koga je (carska) samovolja, zbog učešća u jakobinskoj zaveri, bila osudila na smrt, pa ga po pomilovanju zatočila u Kufštajnu i tek posle šest i po godina pustila ga na slobodu.

Kulturni život, osamostaljena nauka i umetnost širili su svoja krila u Mađarskoj početkom XIX veka. Godine 1802. Ferenc Sečenji je osnovao Nacionalni muzej. Đerđ Feštetič je utemeljio poljoprivredno obrazovanje u Kesthelju, a Šamuel Tešedik u Sarvašu. Pojavio se prvi naučni časopis i oživeo je literarni život (Šandor Kišfaludi, Mihalj Fazekaš, Jožef Katona, Mihalj Verešmarti). Uz mnoga odricanja započinje pozorišni život, a sa struna Biharijeve i Lavotine violine zazvučala je tipična mađarska muzika toga doba – mobilizatorska pesma (verbunkos)*.

Razvijajući se, mađarska kultura je jačala nacionalnu svest, a to je uveliko doprinelo da – kada je početkom dvadesetih godina XIX veka bio poljuljan sistem Svete alijanse – Mađarskom ponovo ovlada politička groznica slična onoj iz 1790. godine. Bečkom dvoru je mnogo teškoća pričinjavalo gušenje oslobodilačkog pokreta u Italiji. Trebalo mu je vojnika i novca. Većina županija, međutim, nije bila raspoložena da mu stavi na raspolaganje protivzakonito razrezane poreske doprinose i kvote regruta. Zato je Franc I smatrao da je bolje napustiti apsolutističku upravu, pa je za 1825. godinu sazvao Zemaljsku skupštinu.

Na Zemaljskoj skupštini županijsko plemstvo je – u jakom opozicionom raspoloženju – usredsredilo sve svoje snage da ojača „zabunkerije“ staleški ustav. O reformama nije bilo reči. Kada je u jednom momentu najviše slavljani poslanik Zemaljske skupštine Pal Felšebiki (Felsőbüki) Nađ pokušao da progovori u interesu seljaka, „slavni zborovi i staleži“ su svoga miljenika izviždali. Ova Zemaljska skupština je ipak otvorila novo razdoblje. Kada su poslanici 3. novembra 1825. godine ponovo raspravljali o potrebi osnivanja Akademije nauka, ustao je jedan mladi velikaš, husarski oficir, i ponudio u tu svrhu svoj jednogodišnji čist prihod (60 hiljada srebrnih forinti). Tako je na političku scenu, upredo sa osnivanjem Akademije nauka, stupio grof Ištvan Sečenji (1791-1860).

Sečenji – inicijator reformističkog pokreta

Rođen je u palati Sečenjijevih u Beču, ali je detinjstvo provodio većinom u dvorcu u Nađcenku. Život mu je započeo kao i ostalim mladićima njegovog ranga. Postao je oficir, učestvovao je u bici kod Lajpeiga i obreo se u šarenom vrtlogu Bečkog kongresa. Međutim, njega je grizla savest zbog lakoumnog i ispraznog velikaškog života. Sa svojim drugom iz mladosti Miklošem Vešelenjijem obišao je i Istok i Zapad, od Londona do Carigrada. Kao obrazovan velikaš, sa znanjem više jezika, stekao je bogato iskustvo. Njegovu maštu ponajviše je zaokupljala Engleska.

Kada je svojim velikodušnim prilogom osnovao Akademiju, Sečenji je odjednom dospao u centar pažnje. Svoj program je 1830. godine izložio u delu Hitel (Kredit). Založio se za promišljene, umerene reforme, a centralni problem mu je kredit. Smatrao je da bi kredit „imao magičan uticaj“ na „opšte dobro“. Odgovarajućim investiranjem mogla bi se stvoriti moderna kapitalistička privreda (odnosno, mogle bi se nabaviti sejačice, vršalice, moderni gvozdeni plugovi, priplodna stoka, podizati ekonomske zgrade, zaposliti stručnjaci za proizvodnju itd.). Uz pomoć

kredita mogli bi se graditi mostovi i putevi, a korenitim poboljšanjem saobraćaja razrešile bi se i brige oko plasmana.

Međutim, sa pitanjem kredita bilo je povezano mnogo toga što su savremenici smatrali nepromenljivim. Najveću prepreku kreditu predstavljao je zakon o dedovini. (Posednik nije

Verbunkoš (verbunkos) – mađarski ples koji se igrao prilikom regrutacija i vrbovanja vojnika (od nemačkog: Werbung – regrutovanje, vrbovanje), naročito popularan krajem XVIII i u prve dve decenije XIX veka.

slobodno raspolagao zemljom nasleđenom iz davnina i za nju je u najboljem slučaju dobijao zelenaški novac.) Sečenji se nije bojao da izjavi: treba ukinuti zakon o dedovini, koji postoji još od vremena Lajoša Velikog, čak i u slučaju da kreditor zbog toga, eventualno, stavi na licitaciju posede nekolicine lakomislenih velikaša.

Sečenjiju je bilo jasno i to da se moderan veleposed ne može zasnivati na nesavremenom kuluku. „Ni motka ni šiba nisu doneli procvat nijednoj zemlji, a ruka koja radi pod prinudom odgaja samo cveće lošeg mirisa.“ Sečenjijev predlog je: treba ukinuti kuluk i preći na mnogo produktivniji najamni rad. Treba ukinuti i devetinu, jer ona ubija seljakovu marljivost pošto on, što više proizvede – više i plaća. Polazeći od sličnih razmišljanja on je, u cilju podsticanja zanatstva, zagovarao ukidanje cehova i limitacije (prava županijskih i gradskih vlasti da određuju cene).

Sečenji je korenito raskinuo i sa ranije „obaveznim“ načinom mišljenja po kome su plemićka Mađarska i, naravno, mađarski plemić smatrani najboljim na svetu. Sečenji je držao da je Mađarska – Veliki parlog i da se samo od budućnosti može očekivati nešto lepše. „Mnogi misle – Mađarska je bila, a ja bih hteo da verujem – ona će biti!“ Jedan od najvažnijih činilaca uspona video je u vaspitanju, a istinske promene očekivao je od umnožavanja „kultivisanih ljudskih glava.“

Svoj program Sečenji nije želeo da ostvaruje revolucionarnim putem već kroz lagani razvoj. Iz njegovog Hitel-a proizlazi i to da je za vođenje celokupnog procesa preobražaja – uprkos tome što je sopstvenu klasu bespoštedno šibao – smatrao sposobnom jedino aristokratiju. On je i pozadinu spoljopolitičkog programa skicirao u znaku „umerenosti“ i opreza. Pitanje nacionalnog samoopredeljenja nije ni pominjao. Bio je, istina, nezadovoljan habsburškom politikom, ali Mađarsku, uklinjenu između germanskih i slovenskih naroda, nije smatrao dovoljno jakom za nezavisan, samostalan državni život. Budućnost Mađarske zamišljao je samo unutar habsburške imperije i uzdao se da će njegova reformatorska nastojanja naići na razumevanje i na bečkom dvoru.

Odjek Hitel-a prevazišao je sva očekivanja. Još iste 1830. godine objavljivana su njegova nova izdanja, a oko njegove sadržine digla se politička oluja. O njemu se žustro diskutovalo širom zemlje; pristalice reformi stale su uz njega, a oni zaostali su ga optuživali čak i za podbunjivanje seljaka. Više njih pokušalo je i napisima da ga dezavuiše, ali Sečenji je sve njihove argumente razbio delima *A világ* (Svet – 1831) i *Stadium* (1833).

Svoj teorijski program ovaj neumorni inicijator povezao je sa celim nizom praktičnih ostvarenja. Ona su bila usmerena uglavnom ka podsticanju poljoprivrede i poboljšanju saobraćaja. U tom cilju je osnovao Mađarsko privredno udruženje, zbog toga je organizovao konjičke trke. Regulacijom Dunava i Tise i parobrodarstvom aktivirao je glavne plovne puteve. Mnogo se trudio oko izgradnje Pešte. Njegova najdraža zamisao, delo koje je dobilo značaj simbola, jeste prvi stalni most na Dunavu – Lančani most (Lánchíd), sagrađen četrdesetih godina XIX veka.

Sečenji je živeo i radio u jeku žestokih borbi, počev od prvih dana svoje političke karijere. Ove borbe pokazale su da je on iskreni, požrtvovani pristaša progresa, ali da njegov program ne rešava sva krupna pitanja svoga vremena. Na primer, u njegovom programu nije dobilo mesta oslobađanje kmetova, jer on niti je želeo da dođe u sukob sa Habsburzima niti je hteo da ruši stubove feudalnog društva. To, međutim, ne umanjuje njegov istorijski značaj. Sečenji je svoju naciju pokrenuo u smeru velikih promena.

Problem kmetstva – Seljački ustanak 1831.

Raspadanje feudalnog sistema moglo se zapaziti na svakom aspektu privrednog i društvenog života. Unutar vladajuće feudalne klase očito su samo u principu imali „istovetnu plemenitost“ i „istovetnu slobodu“ aristokrata i „plemić u opancima“, koji je živeo na kmetovskoj parceli. Plemstvo se raspalo i u njegovo ime državom su upravljali imućno srednje plemstvo i aristokratija. Sa još uočljivijim znacima raspada starog sistema susrećemo se u poljoprivredi i industriji. Stari, na kuluku zasnovani žitarski veleposed došao je u krizu, a ni cehovski zanatstvo nije moglo da izdrži konkurenciju. Preporod privrednog života zahtevao je investicije, mehanizaciju, industrijalizaciju – prelazak na kapitalistički sistem.

Neodrživost feudalizma ipak se najviše manifestovala u položaju kmetstva. I unutar kmetstva, koje je činilo pretežnu većinu stanovništva, odvijala se diferencijacija tokom koje je, s jedne strane, jačao tanak sloj dobrostojećeg seljaštva, a s druge strane, izvanredno su se povećale mase bezemljaša (preteče poljoprivrednog proletarijata) koji su raspolagali sa malo ili nimalo zemlje. Vlasnici parcela očekivali su veću materijalnu i društvenu slobodu, a bezemljašima je, pored nadnice i napoličarske žetve, trebalo stvarati nove mogućnosti za rad. Naravno, kmetstvo nije sasvim jasno sagledavalo svoj položaj, ali je osećalo protivurečnosti i spontano je pojačavalo svoje protivljenje feudalnim odnosima.

Inače, u poređenju sa XVIII vekom i dalje se zaoštravala suprotnost na liniji feudalac – kmet. Regulisanje urbarijalnih odnosa bilo je vrlo bitan korak, ali njime se štitila samo parcela, a nisu obuhvaćeni problemi krčevina, koje ne pripadaju parceli, niti pašnjaka, koji su korišćeni zajedno sa feudalcem. Feudalci su pak, koristeći se odredbama Verbecijevog Tripartituma, u interesu povećanja svojih majura, po bagatelnoj ceni „otkupljivali“ – praktično oduzimali – krčevine koje su kmetovi svojim trudom učinili plodnim. U interesu sopstvenog stočarstva oni su hteli i da bolje iskoriste zajedničke pašnjake, što je opet pogadalo kmetove. Suštinski nije ništa menjalo ni to što se u najvećem broju sela otpočelo sa podelom pašnjaka na feudalčeve i kmetovske, tzv. „odeljivanje pašnjaka“. Dodajmo tome još i povećana poreska opterećenja, među kojima je naročito brzo rastao županijski, tzv. kućni porez (kućarina – prim. prev.), pa će ogorčenje kmetova biti sasvim razumljivo.

Godine 1831. izbio je seljački ustanak u Gornjoj Ugarskoj. Njegovo izbijanje ubrzala je prva velika epidemija kolere. Celu Evropu bio je zahvatio panični strah kad je epidemije kuge, koje su polako slabile, smenila kolera. Pre nego što je njen prvi talas iz Indije stigao na granice Mađarske, već je bio pokosio oko 6 miliona žrtava. Epidemija „zaraze žučne žlezde“ nije se dala zaustaviti vojnim kordonom

niti organizovanjem institucija „za zbrinjavanje leševa i dimljenje lišća“. Kolera je i u Mađarskoj uzela oko 250 hiljada žrtava.

Velika opasnost i vanredne mere, od kojih su mnoge seljaci pogrešno razumeli – tako su, na primer, posipanje bunara bizmutovim prahom doživljavali kao trovanje – izazivale su neizmernu mržnju prema gospodarima. Kmetovi – kojima je epidemija upravo u vreme žetve onemogućila da u Niziji zarade sebi žito za celu godinu, a koje su spahijski nameštenici u mnogim selima terali da unapred kopaju masovne grobnice kako bi se obezbedilo sahranjivanje žrtava kolere – napali su feudalce i one koji su bili uz njih, naoružani batinama, poljoprivrednim alatkama i oružjem koje im se našlo pri ruci.

Ustanak, koji zapravo nije imao ni istaknutog vođe ni određenog cilja, širio se brzinom stihije. Počeo je u županiji Zemplin i ubrzo se proširio na susedne županije. Većina ustanika su bili Slovaci, ali se na oružje diglo i mađarsko, nemačko i rusinsko stanovništvo toga kraja. Oni su odbili da služe feudalce, krvavo se „namirujući“ za pretrpljene nepravde. Pomoć su, potpuno bez osnova, očekivali od „dobrog cara“ ili od „dobrog kralja“. Međutim, ustanak je brzo ugušen, jer ga je vojska nemilosrdno slomila.

„Pobuna kolere“, kako je tadašnje plemićko javno mnjenje nazvalo seljački ustanak 1831. godine u Gornjoj Ugarskoj, izazvala je iznenađenje. Mnogi su rešenje tražili u pojačanom tlačenju seljaka, a od vlade su zahtevali da „za održavanje unutrašnje bezbednosti bude uvek dovoljno vojske“. Nasuprot ovima, deo vladajuće klase nadahnut Sečenjijevim idejama tražio je rešenje u politici reformi.

Sve veći deo mađarskog plemstva pristajao je uz dva velika ideološka pokreta toga doba: liberalizam i nacionalizam. Liberalizam je svoje ideje crpio iz misaone riznice racionalizma i francuske revolucije, trijumfalno osvojivši ceo kontinent. Doduše, on nigde nije značio u svemu isto, ali je ipak imao neke zajedničke crte. U centru njegove pažnje bio je kult „slobode“ i borba protiv apsolutizma i ugnjetavanja, za građanske slobode (sloboda misli, sloboda štampe i sloboda okupljanja), za progres. Sve to je i u Mađarskoj shvaćeno i tumačeno na vrlo različite načine, ali su, ipak, pristalice liberalnih ideja bile saglasne da stari sistem ne može ostati nepromenjen.

U mnogonaionalnoj ili politički podeljenoj srednjoj Evropi liberalizam se, uglavnom, vezivao sa nacionalizmom, ideologijom preobražaja u građansku naciju. Nacionalizam je svoje pristalice podsticao na stvaranje samostalnog ekonomskog i političkog jedinstva. Jačao je nacionalnu svest, podsticao na razvijanje nacionalne kulture i nacionalnih osobenosti. Kao što smo već napomenuli, nacionalizam se na mnogim mestima, pa tako i u slučaju mađarskog plemstva, povezivao sa liberalizmom koji se zalagao za društveni progres. U istoriji Mađarske o tome svedoči Zemaljska skupština 1832-1836. godine.

Zemaljska skupština 1832-1836 – Vešelenji i Kelčei

U decembru 1832. godine počelo je zasedanje staleške Zemaljske skupštine. U Donjem domu bila su po dva poslanika iz 52 županije, a u Gornjem domu su svoja mesta imali crkveni velikodostojnici, veliki župani i visoko plemstvo, grofovi, baroni i kneževi. Najmnogobrojniju i ujedno politički najprogresivniju grupu u

Zemaljskoj skupštini predstavljala je tzv. skupštinska omladina. Sastojala se od oko hiljadu petsto mladih pravnika, takozvanih jurata, koji su kao pratioci županijskih poslanika došli u Požun radi pravničke prakse i sticanja političkih iskustava, većinom radikalnih političkih nazora, što su i glasno izražavali. Sa galerije, koju su prilikom zasedanja zauzimali, bučno su pozdravljali progresivne poslanike i nadvikivali pristalice vlade.

U Zemaljskoj skupštini još nije bilo stranaka u kasnijem smislu reči. Pojedine županije su svoje političke stavove formulisale kao uputstva poslanicima, a ova uputstva poslanicima nisu bila međusobno nimalo usaglašena, mada se u njima, ipak, pokazuju izvesne sličnosti. U tome smislu ocrtavaju se konture dveju stranaka. Dvorska, vladina stranka, imala je apsolutnu većinu u Gornjem domu, dok je opoziciona stranka, koja se zalagala za reforme, u pojedinim pitanjima uspevala da većinu u Donjem domu privuče na svoju stranu.

Kralj, stari Franc I, otvorio je Zemaljsku skupštinu time što je poslanike opomenuo na „opasnost od novotarija“ i od „imitiranja inostranstva“. Skupština se, međutim, nije u svemu pridržavala kraljevih opomena. Poslanici su govorili o mnogim stvarima o kojima se na dvoru nije rado slušalo. Lepo sročnim govorima podsećali su na borbu za slobodu u Poljskoj 1831. godine, a vodili su žučne i strastvene rasprave o problemu prelaženja u drugu veru i o mešovitim brakovima i, nakon nadahnutih govora, doneli su predloge zakona o pitanjima mađarskog jezika.

Najvažnije i ujedno najviše raspravljano pitanje na Zemaljskoj skupštini bila je, ipak, sudbina kmetstva. Rasprave su trajale godinama. Opozicija je rešenje tražila u dobrovoljnom doživotnom otkupu. Njen predlog je glasio: kmet, slobodnom nagodbom sa svojim zemljoposjednikom, može da se otkupi i neće više morati da kuluči i da plaća devetinu, a svojom kmetovskom parcelom može da raspolaže kao privatnom svojinom. Treba učiniti kraj zloupotrebama Gospodskog stola, a neke namete manjeg značaja treba ukinuti. Većina je podržala umerene, ali ipak veoma značajne reforme koje su značile napredak. Kraljevski dvor je, međutim, odbio predloge koji su bili prihvaćeni po cenu velikih borbi (naime, predlozi su postajali zakon tek u slučaju saglasnosti Zemaljske skupštine i kralja). Dvor je vratio zakonske predloge, a vlada je naredila ponovno sazivanje županijskih skupština i glasovima i toljagama potkupljenih i napitih seljaka u više županija pošlo joj je za rukom da obori opoziciju i izmeni poslanička uputstva. Posle ovih događaja ni najkрупniji predlozi za reforme nisu već ni prilikom ponovne rasprave u Donjem domu dobili potrebnu podršku. Zemaljska skupština, koja je trajala skoro četiri godine, zaključena je mršavim rezultatom. Međutim, postalo je ipak jasno da se pitanje društvenih reformi i nacionalne nezavisnosti više ne može skinuti sa dnevnog reda. U tome su odlučujući doprinos imala dva najuticajnija političara Zemaljske skupštine – Mikloš Vešelenji (1796-1850) i Ferenc Kelčei (1790-1838).

Vešelenji, mladi aristokrata iz Erdelja, bio je uzor fizičke snage, hrabrosti i muške lepote. „Grdosijine grdosije sin“ – govorio je o njemu Kelčei. Bio je izdanak porodice koja je stolicima bila u oštrim sukobima sa dvorom. Njegov otac, ponosni gospodar Žiboua*, bio je godinama stanovnik (čitaj: zatočenik – prim. prev.) Kufštajna, a posle oslobođanja je, s pravom, mogao da kaže: „Mene je car Josip II naučio da patim, ali ne i da se bojim!“ Vešelenji je krenuo kao Sečenjijev prijatelj i u svome programu, zbog cenzure objavljenom u Bukureštu pod naslovom Balítéletek (Pogrešna shvatanja), uglavnom u Sečenjijevom stilu, šibao je „nadmenu magnatsku

oholost“ i plemstvo koje je živelo u „debelom neznanju i badavadžijskoj suvišnosti“, kao i samovolju plemićkih županija. Međutim, u pitanjima nezavisnosti on je mnogo radikalniji, mnogo dosledniji od Sečenjija, a „personalni brak“ Mađarske sa Austrijom nije smatrao ni izbliza nerazorivim. Sečenji je rešenje tražio u tesnoj saglasnosti sa dvorom, a Vešelenji je sve smelije šibao po bečkom dvoru.

Kelčei, koji je 1823. napisao Himnu (koja će kasnije postati državna himna i ostati to do danas – prim. prev.), bio je već u celoj zemlji poznat pesnik kad je svojim zaprežnim kolima doputovao u Požun. Ovaj poslanik županije Satmar, poreklom iz imućne srednje plemićke porodice, bio je ipak skroman i povučen čovek. U svome dnevniku iz Zemaljske skupštine u danima po dolasku zabeležio je pitanja koja su ga navodila na razmišljanje. „A ti, šta ćeš za nju učiniti (tj. za domovinu)? Hoćeš li imati snage da ostvariš ideje koje se dvadeset godina talože u tvojim nedrima? Hoćeš li se boriti protiv vetra i pene, ako te sve napusti?“

Kelčeijevo delovanje u Zemaljskoj skupštini najjasniji je odgovor na ovo pitanje. Iako je dvor uhodio svaki njegov korak, on nikada nije ni za jotu odstupio od svojih principa. Bio je najdosledniji zagovornik otkupa i oslobađanja kmetova. „Sloboda i vlasništvo“ bio je kratak rezime njegovog programa, a kada mu je u decembru 1834. godine njegova županija, pod uticajem pomenute vladine agitacije, naložila upravo suprotno ponašanje, on je podneo ostavku. Skupštinska omladina ga je pratila sve do kraja požunskog atara i uzela k srcu zaključnu devizu njegovog govora: „Naše parole bejahu domovina i progres.“

Pored Kelčeiija i Vešelenjija opozicija je imala i mnoge druge istaknute ličnosti: Eden Beti (Beöthy Ödön), poslanik iz Bihara, Ištvan Bezeredi iz Tolne, Gabor Klauzal, mladi poslanik Congrada. Na ovoj Skupštini se prvi put pojavio docniji vođ opozicije Ferenc Deak iz Zale. Tada se prvi put susrećemo i sa najuticajnijim političarem reformskog doba, Lajošem Košutom. On nije predstavljao svoju županiju već ga je u Požun poslao jedan velikaš, da bi ga informisao o toku Zemaljske skupštine. Kad je stigao tamo, skoro niko nije poznao ovog advokata iz Zemplina, koji nije imao zemlje, a kada se skupština završila, bio je već čuven u celoj Mađarskoj. Taj veliki obrt Košut može da zahvali Dopisima iz Zemaljske skupštine (Országgyűlési Tudósítások). Ovaj list se pojavio u rukopisu, kako cenzura ne bi mogla da interveniše, a umnožavala ga je skupštinska omladina. Tako nije mogao imati visok tiraž, ali njegovih 40-50 primeraka je otišlo u 40-50 županija i formiralo javno mnjenje u isto toliko županija. Njegov značaj je jedan poslanik, vrlo tačno, ovako formulisao: „Dopisi iz Zemaljske skupštine načinili su takvu brešu u predrasudama koju će progresivno vreme urgentno rešavati, a koju samovoljna vlast više neće biti u stanju da zatvori.“

* *Žibo* (Zsibó, odn. na rumunskom Jibou – Žibou), grad u Erdelju, danas u Rumuniji; od 1770. godine dvorac Vešelenjijevih, a kasnije Telekijevih, kod kojega su Rakocijeve trupe 1705. godine pretrpele poraz, a 25. avgusta 1849. godine mađarske domobranske jedinice su u dvorištu dvorca položile oružje pred Rusima.

Pokušaj Beča da uguši reformistički pokret

Habsburški dvor se plašio brzog širenja reformističkih ideja. Posle smrti Franca I (1835) na presto je došao bolešljivi i intelektualnim sposobnostima slabo nadareni Ferdinand V, uz koga je vlast držala uska klika, tzv. kamarila, sastavljena od nadvojvoda i ministara, što je odgovaralo reakciji. Zemaljska skupština je još bila u toku kad je došlo do prvih represivnih mera. Vešelenji je bio optužen. „Proces zbog uvrede veličanstva“ pokrenut je protiv njega zbog jednog govora koji je održao u županiji Satmar. Tu je oštro istupio protiv vlade zato što ometa otkupljivanje seljaka. Rekao je da u Beču, izgleda, žele „da se narod od devet miliona ljudi pobuni protiv plemstva. Tada bi vlada, doduše, uzela plemstvo u odbranu, ali teško onda njemu, jer bi se od slobodnih ljudi ponizili na nivo slugu.“

Po završetku Zemaljske skupštine reakcija je krenula u otvoren napad. Za kancelara je naimenovan grof Fidel Palfi, jedan od najnadmenijih i najsureovijih dvorskih ulizica. Ovaj vlastelin, koji čak nije znao ni mađarski, bio je poslušno oruđe dvora. Pokrenuo je čitav niz političkih procesa. Posle Vešelenjija red je došao na vođe skupštinske omladine, pa je Laslo Lováši osuđen na deset gosina tamnice Zato što je u svojim Dopisima iz suda (Törvényhatósági Tudósítások), koji su govorili o životu u županijama, snažno širio negodovanje izazvano ovim procesima. 1837. godine je došlo i do Košutovog hapšenja.

Međutim, dvor se ovim sudskim procesima prebacio u račun. Kada je osuđen na tri godine zatvora, Vešelenji je bio na vrhuncu popularnosti (u sećanju ljudi još je bila živa uspomena da je „lađar iz poplave“ u martu 1838, kada je ledeni Dunav poplavio Peštu, bio svuda i pomagao). I Košutu je, osudivši ga, dvor, u stvari, pribavio nove pristalice, a u poređenju sa reformističkim idejama – brže se širila samo mržnja prema vladi.

To je pokazala i Zemaljska skupština 1839-1840. Na ovoj dijeli (skupštinskom zasedanju) nije se više mogao odbiti dobrovoljni otkup seljaka, a osnivanjem meničnog sudstva učinjena je breša i na tvrđavi zakona o dedovini. Najviše reči, ipak, bilo je o samovilji vlade i o grubom kršenju prava govora. Pod pritiskom javnog mnjenja konačno su na čelo vlade došli umereniji velikaši, a učesnici političkih procesa amnestirani su i pušteni na slobodu.

Lováši je u Špilbergu poludeo, Vešelenji je izašao slomljen, skoro potpuno slep, ali je Košut „izašao podmlađen, kao Feniks iz vatre“. Godine provedene u zatvoru on je dobro iskoristio. Učio je engleski i proširivao svoje znanje iz ekonomije. „Položio sam sebi račun – pisao je kasnije – o stanju naše domovine i u glavi sam skrojio planove za rešavanje problema.“

Košutov program i Pešti Hirlap

Košutu se ubrzo ukazala mogućnost da svoje planove iznese pred javnost. Meternih je iz taktičkih razloga dozvolio Košutu da uređuje novine policijskog agenta Landerera, inače peštanskog izdavača, nadajući se da će uz pomoć cenzure uspeti da potkreše krila buntovnom uredniku. Zato je bilo moguće da se u januaru 1841. godine pojavi prvi broj lista Pešti Hirlap (Pesti Hírlap – Peštanski glasnik), koji je izlazio dvaput nedeljno. U početku je imao samo 60 pretplatnika, ali već

nakon pola godine bilo ih je 4000 i, što je bez presedana u istoriji štampe, njegovi brojevi iz prve polovine godine morali su biti ponovo štampani. I to upućuje na zaključak da sadržaj Košutovih reči nije bio samo trenutnog značaja.

Košut je dalje razradio Sečenjijev program reformi. Već u prvim brojevima lista zahtevao je oslobođenje kmetova. „Dalje od kmetstva, a umesto toga slobodnu zemlju!“ Rešenje koje je nudio bilo je tada jedina realna mogućnost – obavezan otkup kmetova. (Zakonodavstvo određuje oslobađanje kmetova, a obeštećenje feudalaca preuzima na sebe država.) Drugi odlučujući korak je uvođenje poreske obaveze za plemiće, opšta poreska obaveza, a treći narodno predstavništvo, tj. uvlačenje neplemića u zakonodavstvo. Košut je smatrao da bi ovi ustupci plemstva doprineli da i seljaštvo bude zainteresovano za odbranu nezavisnosti. Košut tada još nije mislio na oцепljenje od Habsburga, ali je utoliko jednoznačnije insistirao na ekonomskoj i političkoj nezavisnosti Mađarske od Austrije. On je nastavljao sa politikom nezavisnosti koju su započeli plemići suprotstavljajući se Josipu II, sa vrlo bitnom razlikom što je rešavanje društvenih pitanja smatrao nezaobilaznom nužnošću. U njegovom programu nerazdvojno se povezuju nacionalna nezavisnost i društveni progres.

Košut je pokušao da usaglasi interese plemstva i kmetova, da dovede do „homogenizacije interesa“. On je uobličio program celokupnog opozicionog tabora. Vodeću ulogu namenio je srednjem plemstvu, a vlastelu, koja je strepela od progresa, stavio pred izbor: „Sa vama i preko vas, ako hoćete – bez vas, štaviše, protiv vas, ako bude trebalo!“

Uticao Pešti Hirlapa izgledao je neodoljiv. U Mađarskoj je tu prvi put uveden uvodnik, a živim, privlačnim stilom ovaj list je, tako reći, sugerisao politički stav. U pogledu tiraža i uticaja na mase nisu se s njim mogle takmičiti nijedne druge novine. Naravno, Košutovi uvodnici, pisani sa velikim elanom, kod mnogih su izazivali otpor. Velikaši i crkveni velikodostojnici, u odbrani imovine i feudalnog poretka, pokušavali su i dalje da osnuju konkurentne listove. Napadali su Košutove ideje, klevetali njegovu ličnost, no ipak nisu uspeli skoro nimalo da mu naškode. Kad je pak Sečenji podigao svoj glas, cela zemlja je obratila pažnju na polemiku koja se razvila.

Inicijator reformističkog pokreta, Sečenji je bio čovek poštovan u celoj zemlji, koga je upravo Košut nazvao „najvećim Mađarom“. Međutim, Sečenji je još od 1832. sa averzijom gledao na Košutovu agitaciju, a prvi brojevi Pešti Hirlapa su u njemu budili sliku revolucije i katastrofe. Latio se, dakle, pera i u polemičkom spisu Kelet nepe (Kelet népe – Narod Istoka) optužio Košuta da će svojim manirima (čitaj: oštrim perom) „Mađare oboriti u grob“, jer ih suprotstavlja Habsburgovcima, koji će ih svojom ogromnom moći smrviti. Po njegovom mišljenju, napredovati se može samo putem unutrašnjih reformi, ruku pod ruku sa bečkim dvorom. Košut je odgovorio sa puno respekta, ali odlučno, pa su u diskusiji koja se razvila i značajni ljudi opozicije, kao Deak, Vešelenji i Etveš (Eötvös), stali na njegovu stranu. Sečenjijev cilj nije bio samo da Košuta potisne u zadnji plan i da ga natera na umerenost nego je želeo da formira i populariše centrumašku stranku, koja bi stajala između vlade i opozicije. Njegove namere su se izjalovile. Nije uspeo da oformi umerenu reformističku stranku. Tokom rasprave ostao je izolovan i izgubio je mnogo od svoje popularnosti pa je – bez da se odrekao svojih reformističkih ideja – klizao sve bliže vladi.

Mađarski državni jezik i problemi narodnosti

Početak četrdesetih godina rasprave oko reformističkih ideja bile su sve žešće i poprimale su sve šire razmere. Pojedina zasedanja Zemaljske skupštine naročito su podjarivala strasti. Tako je, na primer, pred Skupštinu 1843-1844. godine u najvećem broju županija ne samo teklo korteško vino već i krv. Strasti su bile uzavrele oko oporezivanja plemića, a oni koji su ih najžešće branili baš su bili oni „u opancima“, tj. sitni plemići koji su živeli kao seljaci. Ta plemićka masa dugo nije znala ni gde je županijska kuća (sedište). Kada su, međutim, oživele međusobne borbe i kada je došlo do borbe za glasače, naročito za vladinu stranku, ona je angažovala podmićene „plemiće-seljake“. Ova nesvesna plemićka masa postala je oruđe reakcije. Još u odbrani plemićke oslobođenosti od poreza tukli su se „plemići u opancima“. Njihova parola bila je: „Ne ispuštajmo našom krvlju osvojenu slobodu! Nećemo plaćati porez!“, a uz pomoć njihovih glasova i olovnih štapova čak je i Ferenc Deak izgubio na poslaničkim izborima u Zali.

Opšta poreska obaveza je konačno propala i na Zemaljskoj skupštini. Staleži se nisu dali navesti na zajedničko snošenje županijskog poreza, zvanog kućarina. No, Zemaljska skupština 1843-1844. ipak nije prošla bez značajnog uspeha opozicije. Drugi zakonski članak iz 1844. određivao je da je mađarski – državni jezik, odnosno zvanični jezik zakonodavstva, javne uprave, pravosuđa i javnog obrazovanja.

Trijumfalni prodor mađarskog jezika počeo je krajem XVIII veka. Prvobitno je osnovana univerzitetska katedra za negovanje mađarskog jezika, a zatim je on dospao među obavezne školske predmete. Početkom XIX veka mađarski jezik osvojio je teren i na području zakonodavstva i javne uprave. U početku je napredovao samo skromnim koracima: na pola stupca, pored zvaničnog latinskog jezika, i na mađarskom su bile formulisane predstavke Zemaljske skupštine, a Mađarska kancelarija prihvatila je i podneske na mađarskom jeziku. Osnivanje Mađarske akademije nauka 1825. godine već je značilo probijanje fronta. Dvorski krugovi, a u Mađarskoj konzervativci, bezuspešno su pokušavali da zakoče ovaj proces. (Meternih je bio zabrinut za jedinstvo imperije, a konzervativci su se plašili širenja demokratije.) Godine 1830. propisana je obaveznost poznavanja mađarskog jezika za činovnike u Mađarskoj, 1836. mađarskije postao zvanični jezik zakonskih tekstova, a 1844. njegov trijumf je bio potpun – proglašen je državnim jezikom.

Mađarski jezik je značio veliki korak napred za nacionalni razvoj Mađarske, ali je istovremeno zaoštrio odnose sa narodnostima. Mađarska je od početka bila mnogonacionalna zemlja, a posle turskih pustošenja i ponovnog naseljavanja u XVIII veku procenat Mađara u stanovništvu je i dalje opadao. I u vreme reforme stanovništvo Mađarske se većinom sastojalo od narodnosti. (Prema poznatom tadašnjem statističaru Eleku Fenješuu, 1842. od preko 12 miliona stanovnika Mađarske, Erdelja i Hrvatske – dakle, Kraljevine Mađarske – bilo je nepunih pet miliona Mađara. Pored njih u Mađarskoj je živelo više od dva miliona Rumuna, jedan i po milion Slovaka, više od jednog miliona Nemaca i Srba, oko jedan milion Hrvata i pola miliona Rusina.)

Političari iz vremena reformi nisu iz ove situacije izvukli odgovarajuće zaključke. Stali su na stanovište da su Mađari krvlju stekli ovu zemlju i poseduju je već skoro hiljadu godina. Svojom krvlju su je branili od Turaka i Tatara pa, dekle, imaju pravo da zahtevaju da državni jezik bude mađarski, pa čak i to da se narodnosti vremenom

mađarizuju. Nisu uzimali u obzir istorijsku prošlost narodnosti, bar hrvatske i srpske. Uporno su govorili o samo „jednoj političkoj naciji“ i verovali da će širenje demokratskih prava, bez razlike u pogledu jezika i vere, rešiti i nacionalno pitanje.

Pripadnici narodnosti, međutim, iako su bili pristalice širenja liberalnih sloboda, nisu prihvatili argumente liberalnog mađarskog plemstva. Vođi i ideolozi narodnosti, koji su poticali uglavnom iz redova inteligencije, zahtevali su i priznavanje njihovih samostalnih nacionalnih prava, a da nisu, neko vreme, pominjali teritorijalnu podelu Mađarske.

Nacionalno buđenje Mađara pratili su, dakle, slični pokreti kod narodnosti. U njihovom razvoju inicijativa i vodeća uloga pripala je kod Hrvata hrvatskom plemstvu, a kod ostalih narodnosti, gde uglavnom nije postojala sopstvena feudalna vladajuća klasa – inteligenciji. Pošto su intelektualci većinom bili sveštenici ili profesori (koji su predavali u crkvenim školama), u pokretima narodnosti važnu ulogu imale su crkve (kod Srba i Rumuna pravoslavna, a kod Slovaka evangelistička).

Prvu stanicu u prerastanju mađarskog naroda u naciju predstavljao je razvoj nacionalnog jezika i nacionalne kulture. Uglavnom sve narodnosti u Mađarskoj su u prvoj polovini XIX veka stvorile svoje književne jezike.

Na jačanje nacionalne svesti kod narodnosti uveliko su uticale razne istorijske teorije o prošlosti i sadašnjosti. Gaj je u Hrvatskoj tvrdio da su Južni Sloveni potomci starih Ilira. Prema dačko-rimskoj teoriji, Rumuni vode poreklo od romanizovanih Dačana i pre su naseljavali Erdelj nego Mađari. Slovački sveštenik Jan Kolar, koji je radio u Pešti, pretočio je u poetsku formu misao o slovenskoj uzajamnosti i slozi.

Politička aktivnost narodnosti bila je potpomognuta stvaranjem njihove samostalne nacionalne štampe. Izlazili su srpski, rumunski, slovački i drugi listovi i oni su, makar i u opreznoj formi, davali ton samostalnim političkim nastojanjima. Unutar tako reći svih nacionalnih pokreta vodila se borba između konzervativnog, u svakom slučaju dvoru odanog krila i građanske levice. Kod Rumuna je levom krilu pripadao Barnuciu, profesor iz Balažfalve (Blaž), a kod Slovaka Štur, koji je pored nacionalnih ciljeva vodio borbu i za liberalne građanske zahteve. Žalosno je što mađarski opozicionari i političari slični Šturu nisu uspeli da pronađu put međusobnog razumevanja.

Mađarska opozicija iz vremena reforme bila je privržena neodrživoj ideji „jedna država – jedna nacija“. Zato su oni sa nepoverenjem gledali na nacionalne kulture narodnosti, koje su se širile iz Zagreba, Karlovaca, Balažfalve ili Bratislavskog liceja. Situaciju je otežavalo to što su narodnosti u Beču videle „andela čuvara svoje slobode“ nasuprot Mađarima i ne jednom postajale oruđe u rukama dvora (naročito hrvatska ilirska stranka). Politiku srednjeg plemstva u odnosu na Slovene određivao je strah od carske Rusije. I u ljudima koji su širili nacionalnu kulturu u Mađarskoj oni su gledali apostole panslavizma i neosnovano se pribojavali da će Sloveni u Mađarskoj i politički stati uz ruskog cara.

Tokom reformi postavilo se i pitanje asimilacije nemačkog građanstva po gradovima i emancipacije Jevreja. Dok su erdeljski Sasi, koji su imali teritorijalnu i političku autonomiju, bili oštro antimadžarski raspoloženi, nemačko građanstvo (naročito u glavnom gradu) brzo se mađariziralo. Jaka je bila i asimilacija u redovima Jevreja čiji je broj, usled useljavanja, značajno rastao. Za njihovu ravnopravnost borili su se uglavnom Eteveš i Salai.

Doba reformi karakterisale su oštre borbe za prava narodnosti. Mađarska nacija u nastajanju nije umela da nađe zajednički jezik sa drugim nacijama koje su nastajale na tlu Mađarske. A to, ma koliko da je karakteristično u to doba za višenacionalne države, ipak je veoma tragično, jer je koristi od toga imala samo reakcija.

Industrijski razvoj i Zaštitno udruženje

Pored nacionalnog pitanja i nastojanja na društvenoj reformi, stalnim javnim pa i političkim pitanjem tridesetih i četrdesetih godina XIX veka postaje privredni razvoj. Još sredinom XVIII veka mađarsko plemstvo je bez reči primilo k znanju ekonomsko-političke mere dvora i uvođenje carinskog dekreta koji je bio nepovoljan po razvoj Mađarske. Liberalno plemstvo iz vremena reformi spoznalo je međuzavisnost privredne razvijenosti i političkih mogućnosti i stoga je budno pratilo razvoj privrednog života.

Godine reformi donele su značajan razvoj i oživljavanje privrednog života. Broj zanatlija sa 88 hiljada u 1815. porastao je skoro trostruko, na 233 hiljade u 1846. godini. Skokoviti porast broja stanovnika koji je živeo od industrije bio je povezan prvenstveno sa proširenjem domaćeg tržišta (odnosno povećala se tražnja i kupovina poljoprivrednih i industrijskih proizvoda unutar zemlje). Sve širi slojevi kmetova kupovali su one industrijske, uglavnom odevne artikle čiji su dobar deo ranije sami proizvodili. Prodajom svojih poljoprivrednih proizvoda kmetovi su lakše dolazili do novca. To je, pored oživljene unutrašnje robne razmene, bilo potpomognuto i razvojem spoljne trgovine i saobraćaja. Povećan je promet roba sa inostranstvom (pšenice, vune, duvana), eksport vina i stoke za klanje u Austriju za trideset godina je u pojedinim pozicijama dvostruko porastao. Regulisanjem donjeg toka Dunava i Tise (što je u prvom redu zasluga Sečenjija i Pala Vašarheljija) započinje i parno brodarstvo. Godine 1846. puštena je u saobraćaj prva mađarska železnička pruga između Pešte i Vaca, a ubrzo je parna lokomotiva krenula i prema Solnoku.

U tridesetim i četrdesetim godinama značajniji je razvoj u poljoindustriji, a zatim u metalnoj i tekstilnoj industriji. Tada su sagrađeni prvi parni nlinovi, špiritare i šećerane, kao i industrijske pecare, a položeni su i temelji fabrike poljoprivrednih mašina Rek (Röck), Šlik (Schlick) i Vidač (Vidats), tekstilne fabrike Goldberger u Budimu i livnice železa Abraham Ganc. Mereno tadašnjim merilima, krupna industrijska preduzeća sa 1000 zaposlenih radnika postali su brodogradilište u Obudi i ciglana u Kebanji (Köbánya). Kratko vreme se među poznate firme ubrajala fabrika svile Valero.

Najuočljiviji simptom privrednog razvitka bio je brz rast dvojnog glavnog grada Pešt-Budima. On je 1780. imao svega 13 hiljada stanovnika i lako se smestio stešnjen između starih zidina i gradskih kapija (Hatvanska, Kečkemetska i Vacka). Do 1848. godine njegovo stanovništvo se gotovo udesetostručilo, dostigavši 110 hiljada. Podignute su mnoge javne zgrade (Mađarski nacionalni muzej, zgrada Županije), hoteli i kuće za izdavanje. U Pešti su održavani najpoznatiji sajmovi, a tu su nastale i najvažnije institucije kreditnog sistema Mađarske: Prva peštanska domaća štedionica (pod rukovodstvom Andraša Faija) i Trgovačka banka (pod rukovodstvom Morica Ulmana). Pešta je postala privredni i kulturni centar Mađarske.

Naravno, privredni razvoj Mađarske izgleda ovako samo u domaćim relacijama, a već u poređenju sa Austrijom odmah izbijaju na videlo njegove slabosti. (U Mađarskoj je još 1846. tek svaki 35. stanovnik živeo od industrije, a u Austriji već 1840. svaki trinaesti!) Pokazalo se da nepremostivu prepreku mađarskoj industriji da dostigne industrijalizovanije pokrajine Habsburške monarhije predstavlja carinska politika, koja je bila nepovoljna po Mađarsku.

Nimalo slučajno, pitanje industrijalizacije i carina su se sve češće postavljala u istupanjima mađarskih političara. Košut je najjasnije sagledavao nacionalni značaj industrijalizacije. Na stupcima Pešti Hirlapa pisao je: „Politička nezavisnost bez industrijske nezavisnosti nije ništa drugo nego iluzija.“ Na pitanje kako bi se moglo nadoknaditi vekovno zaostajanje, on na kraju daje i jedno rešenje – zaštitnu carinu. „Pustite dete da postane muškarac, a zatim podignite rampu za borbu“ – rekao je Košut.

Košut je i praktičnim delima doprinosa industrijalizaciji. Kao rezultat njegove agitacije nastalo je još 1841. godine Industrijsko društvo, za čijeg predsednika je uspeo da pridobije vođu vlastelinske opozicije, grofa Lajoša Baćanija. Godine 1842. Industrijsko društvo je priredilo prvu mađarsku industrijsku izložbu. Ali, Košut je hteo još mnogo više. U interesu nezavisnosti mađarske trgovine agitovao je za projekat železničke pruge do Trsta i zato je istakao parolu: „Mađari, na more!“

Brz i efikasan razvoj industrije prirodno je zahtevao uvođenje zaštitnih carina. Tako su mislili i županijski poslanici kada su u Zemaljskoj skupštini 1843-1844. hteli da donesu zakon kojim bi to regulisali. Međutim, bečki dvor se najodlučnije ogradio od toga. Na to su pristalice reformi obrazovale Zaštitno društvo.

Kao svoj neposredni zadatak Zaštitno društvo odredilo je da kroz društveni pokret stvori tržište mađarskoj industriji. Ako već nije moguće na državnoj granici postaviti carinsku barijeru, onda neka to učine svi na svome kućnom pragu. Članovi Zaštitnog društva dali su časnu reč da će kupovati mađarske industrijske proizvode i u slučaju da su oni skuplji i da nisu tako dobrog kvaliteta. Član Zaštitnog društva mogao je biti svako, nezavisno od toga da li je ili nije plemić, a pokret se širio takvom brzinom da je ubrzo otvoreno 146 njegovih filijala.

Pravi značaj Zaštitnog društva ipak nije bio ekonomske prirode, već je imao političku dimenziju. Zaricanje u Zaštitnom društvu izazvalo je snažan odjek, a kod austrijsko-čeških fabrikana i veliko uzbuđenje, ali se ubrzo ispostavilo da se bez političkog oslonca, samo društvenim opredeljenjem ili, kako je Košut sa gorčinom rekao, „lupanjem nogama“, ne može stvoriti mađarska industrija. Zaštitno društvo, dakle, nije moglo da postigne svoj prvobitni cilj, ali je u međuvremenu postiglo mnogo šta drugo. Zaštitno društvo je probilo krute ograde feudalnog društva i prevladalo partikularizam koji je bio toliko karakterističan za mađarske prilike. Organizacija je slomila politički monopol županija i pomogla da se u zemaljskim razmerama oformi opoziciona stranka potpuno nezavisna od županija.

Nova kontraofanziva Bečkog dvora

Zabrinut razvojem u Mađarskoj, Dvor je sredinom četrdesetih godina pokušao nov protivnapad. Meternihu se činilo da je „Mađarska u predvorju revolucije“ i da je „vlada izgubila moralnu snagu“.

Neuspeh prethodnog pokušaja, naravno, ni u Beču nije ispušten iz vida. Reformistički pokret, ojačan od strane Zemaljske skupštine 1832-1836. godine, svojevremeno su pokušali da uguše najgrubljim sredstvima i političkim procesima. Sad su, umesto tim krajnjim sredstvima, pošli u dobro smišljenu, sveobuhvatnu političku kontraofanzivu, u kojoj su korišćene sve mogućnosti vlade.

Kao prvi korak, Košutu su izbili iz ruke njegovo čarobno pero. Landerer je, po naređenju dvora, uređivanje Pešti Hirlapa poverio drugome. Vlada se potajno nadala da će opasnost od materijalne propasti konačno naterati ovog opasnog čoveka da pređe u službu dvora. I sam Meternih je pokušavao da ga smekša, ali uzaludno. Košutov odgovor je bio kratak, ali odsečan: „Mogu da gladujem, ali nisam izdajnik.“ Nije pao u očajanje. Govorio je: “Ko nema svoje novine, nisu mu ipak usta začepljena niti ruke vezane.“ Svim snagama se bacio na rad u Zaštitnom društvu, čiji je bio direktor i ujedno glavni pokretač.

I Zaštitno društvo prouzrokovalo je Beču mnoge brige. Njega su, s pravom, počeli da smatraju opozicionom strankom zemaljskog značaja. Opozicija je i inače držala u rukama važne pozicije – većinu županija. To je praktično značilo da je vlada bila samo delimično gospodar u zemlji. Za vladu je, dakle, ponovno osvajanje županija – tvrđava opozicione stranke – postalo životno pitanje.

Akcija bečkog dvora i ovoga puta bila je povezana sa promenom ličnosti. Faktičko upravljanje političkim životom Beč je poverio dvojici mladih aristokrata: kancelaru, grofu Đerđu Aponjiju i erdeljskom kancelaru, baronu Šamuu Jošiki. Aponjijevi su dvostrukim napadom pokušali da prigrabe inicijativu – delom tako što su neizbežne reforme ispisali na svoju zastavu, a delom što su u županije, čije velike župane nisu smatrali dovoljno odlučnima, poslali administratore.

Administratori su bili štedro plaćani direktno iz Beča, ali se od njih očekivalo da u svojim županijama obezbede većinu vladinoj stranci. Administratori, po pravilu imućni posjednici u županijama, nastojali su da to po svaku cenu postignu. Podmićivali su, pretili, održavali županijske skupštine tada kada su smatrali povoljnim za vladinu stranku, a neposlušne skupštine su ne jednom rasterivali uz pomoć vojske. Na primer, u županiji Bihar, Lajoš Tisa je uz pomoć vojske i naoružanih županijskih pandura napao opoziciju, posle čega je vlada naredila pokretanje sudskog procesa – protiv opozicionih vođa.

Ova velika vladina ofanziva nije ostala bez efekta. Vešelenji je 1846. veoma pesimistički procenjivao odnos snaga te je pisao Košutu: „i više ne raspoložemo većinom u dve domovine (Mađarskoj i Erdelju)!“ Svoje prolazne uspehe vladina stranka nastojala je da učvrsti i time što je krajem 1846. godine zvanično osnovala Konzervativnu stranku. Program stranke nije bio otvoreno reakcionaran, jer se time više nije moglo izaći pred javnost. Konzervativci su naglašavali zajedništvo sa Austrijom, a svoje namere, usmerene na konzerviranje starog poretka, sakrivali su iza parole o „odmerenom napretku“.

Osnivanje opozicione stranke i revolucionarni demokrati

Opozicija je morala da prihvati bačenu rukavicu. Naročito se Košut trudio da opozicionare koji su zastupali različita gledišta dovede u jedan tabor. Opozicija je, naime, imala u suštini zajednički stav o pitanju nezavisnosti, ali su utoliko

različitija bila mišljenja o unutrašnjim reformama, a naročito o njihovom tempu i načinu sprovođenja. (Uz izvesne ograde, može se govoriti čak i o strujama u taboru opozicije.) Imućniji srednji posednici sa desnog krila zahtevali su umerenije reforme i tražili su mogućnosti za saradnju sa Habsburgovcima. Oni su svojim vođama smatrali Deaka i Morica Sentkiraljija. Levo krilo pod Košutovim vođstvom bilo je mnogo radikalnije, kako u rešavanju pitanja nezavisnosti tako i u pitanju kmetstva (naravno, a da nije uopšte mislilo na otcpljenje od Habsburgovaca ili na oslobađanje kmetova, kojim bi se zanemarili interesi feudalaca). Treću struju predstavljao je Etveš, koji je, zajedno sa svojim pristalicama, napadao sistem županija i umesto njega zagovarao potrebu jake centralne vlade. (Zato su pripadnike njegovog tabora zvali centralistima.) Etvešov položaj činilo je protivurečnim to što je županijski sistem, istina, bio leglo zloupotreba i samovolje, ali je istovremeno bio i tvrđava opozicije.

Deak, koga je ovaj raznobojni i politički ne sasvim jedinstveni tabor smatrao svojim vođom, ustezao se da sačini određeniji stranački program, jer se pribojavao da bi to mnoge odbilo. Košutovi nazori bili su protivurečni u sledećem: „Budimo makar i mala armija, ali odlučna... Budimo kao orlovska krila, koja se ne odvajaju od orlovog tela, već se sve više šire.“ Neka se stranka tešnje veže za naciju, ali neka je, kao na krilima, podiže prema progresu!

Vreme je brzo odlučilo o ishodu rasprave. Formiranje vladine stranke povećalo je političku napetost. Glad, koja je širom zemlje vladala od 1846. 1848. godine i epidemije koje su je u stopu pratile, naročito u krajevima sa nepovoljnom klimom, uzimale su na hiljade života. Godine 1846. je u susednoj Galiciji izbila krvava seljačka buna. Bečki dvor je poljskim feudalcima, koji su se borili za nezavisnost, suprotstavio njihove ukrajinske seljake. Košut je pisao: „Na nebu Evrope pojavili su se znaci koje ne smemo ignorisati. Krenimo, jer ćemo inače biti naterani da krenemo.“

U proleće 1847, pod vođstvom Deaka i Baćanija, konačno je stvorena jedinstvena opoziciona stranka. Njen program sadržan je u tzv. opozicionoj deklaraciji u kojoj se, između ostalog, tražilo oslobađanje kmetova, opšta poreska obaveza, narodno predstavnštvo i jednakost pred zakonom. Međutim, što se tiče ostvarivanja ovog epohalnog programa, deklaracija je mnogo toga ostavila u magli. Čak i najprogresivniji plemićki političari su se teška srca, pod pritiskom događaja, odlučivali za to da u postojećem društvenom poretku treba nešto menjati.

Razumljivo, najdoslednije borbe za progres ne nalazimo u redovima plemićkih političara. Put u budućnost najjasnije vide oni koje tako reći ništa ne vezuje sa starim svetom. To su mladi pisci, studenti, intelektualni poletarci koji osećaju da su im tesni okviri feudalizma. Njihovi najistaknutiji predstavnici su Petefi, Jokai i Vašvari. Oni podržavaju opoziciju, ali je, neretko nezadovoljni njome, i oštro kritikuju. „Mlada Mađarska“ – kako je nazivaju i neprijatelji i prijatelji – „neće da večito krpi opanke otadžbine, da bude krpa na zakrpi, već želi da je od glave do pete odene u novo ruho.“

Pored mladih revolucionarnih demokrata, stasalih na idejama francuske revolucije, koji su sanjali o svetskoj revoluciji, progovorio je i prvi istaknuti političar seljaštva, koji je skrenuo na sebe pažnju cele zemlje – Mihalj Tančić. Ovome sinu osiromašenog „gruntaša“ iz Ačtesera (Ácsteszer) bilo je suđeno da se bori. Kulučio je na veleposedima, ali kad ga je ošinuo jedan pandur, ostavio je ralo. Postao je tkač, a potom pomoćni učitelj. U dvadeset petoj godini seo je u školsku

klupu da uči, a zatim je pešice, bez para, obišao pola Evrope. Posle je počeo da piše i, pošto mu cenzura nije dozvolila da svoje knjige objavi u Mađarskoj, štampao ih je u inostranstvu i krijumčario ih u zemlju. Beda, progoni i zatvori nisu ga mogli slomiti. Uvek je ostao veran sin svoje klase: „Sa svoje strane nikad se nisam stideo što sam seljak, seoski paorski momak. Neka se stidi onaj ko ne izvršava svoju dužnost prema domovini, ko gotovanski živi od znoja svojih sunarodnika.“ Svojim najpoznatijim radovima *Népkönyv* (Narodna knjiga) i *A nép szava* Isten szava (Glas naroda je glas božji) borio se za oslobađanje kmetova, i to bez naknade. Svoje stanovište je sažeo ovako: „Spahijska zemlja (kmetovska parcela) je ionako naša, jer je mi obrađujemo, a pravo na posedovanje se može potvrditi samo radom... prirodno, zemlja je onoga ko je obrađuje.“ Međutim, Tančić je istovremeno tražio saradnju sa vođama opozicije, pre svega, sa Košutom, a nije odbijao ni druge načine oslobađanja kmetova.

Poslednja staleška Zemaljska skupština (1847-1848)

Kristalizacija političkih linija i osnivanje Konzervativne i Opozicione stranke učinilo je izbore za Zemaljsku skupštinu 1847. godine veoma oštrim. Nijedna od stranaka nije štedela novac i vino za korteše. Naročito veliki značaj imali su izbori u županiji Pešt, jer je tu opozicija kandidovala Košuta za jednoga od svojih poslanika. Vlada je, pod parolom „radije bilo ko“, želela da se izabere neki drugi opozicionar. No, kancelar, kaločki nadbiskup, vacki biskup i administrator Peštanske županije su badava ujedinili svoje snage, jedan od poslanika „vodeće županije“ postao je i Košut.

U toku izborne kampanje progovorio je i Sečenji. U svojoj brošuri *Politikai programtöredékek* (Odlomci iz političkog programa) žestoko je optužio Košuta kao „glavnog kolovođu jedne revolucije na pomolu“. Sečenji se bojava nailazećih vremena, bojava se za naciju i želeo je da omete Košutova nastojanja. Zato se i sam kandidovao na izborima i, mada je u sopstvenoj županiji – Šopronu – propao, ipak se provukao u Donji dom kao poslanik susedne županije Mošon.

Odnos snaga u Zemaljskoj skupštini bio je prilično izjednačen. Opoziciona stranka je mogla računati na uspeh samo ako sačuva svoju neznatnu većinu u Donjem domu i krhko jedinstvo. Kod prvog sudara to joj je još i uspelo. Košut, koji je u Deakovom odsustvu postao vođa opozicije, glavnu paljbu je usmerio na administratorski sistem, koji je izazivao nezadovoljstvo, i na apsolutistička nastojanja vlade. Uzalud su Aponjijevi obećavali reforme, uzalud su nagovorili kralja da – prvi put od početka habsburške vladavine – progovori mađarski, prilikom prvog glasanja su ostali u manjini i Donji dom je osudio vladu. U Beču se već pomišljalo na raspuštanje skupštine, kada se ispostavilo da opozicija uopšte ne zahteva radikalne reforme, a da ni unutrašnje jedinstvo Opozicione stranke nije nenarušivo. Donji dom je samo delegirao jednu komisiju na raspravu o modalitetima otkupa kmetova, a umesto opšte poreske obaveze zadovoljio se prihvatanjem kućnog poreza (kućarine). Desno orijentisani političari opozicione stranke nisu u svemu podržavali Košuta, bili su kivni na njega i bojali se njegove revolucionarnosti. Zemaljska skupština u Požunu 1847-1848. jedva da bi bila poslednja „staleška“, tj. poslednja skupština feudalnog karaktera, da se u proleće 1848. godine širom Evrope nije zahuktala revolucija.

REVOLUCIJA I BORBA ZA SLOBODU 1848-1849.

Martovska revolucija

Revolucija, koja je sazrevala širom Evrope, izbila je prvo u Parizu, kada se uveče 23. februara 1848. oglasio prvi plotun. Drugog dana već je goreo presto Luja Filipa i Francuska je postala revolucionarna republika. Talas revolucije nezadrživo se širio. I u susednim nemačkim državicama demonstrirali su đaci, radnici iz predgrađa i nezadovoljni malograđani, pa su preplašeni vladari redom uzimali. Najurili su svoje ministre koji su apsolutistički upravljali i svojim „voljenim“ narodima dali ustav i parlamentarnu vladu.

Vesti o događajima u Parizu izazvale su zaprepašćenje u Beču, iako se tu ni za trenutak nije mislilo da bi revolucija mogla pogoditi i Habsburšku imperiju. Košut je, međutim, odmah uočio veliku šansu. Mada je vest o događajima u Parizu stigla u Požun tek uoči 1. marta, Košut je već 3. marta izneo pred Zemaljsku skupštinu nov sveobuhvatan programski predlog u kojem je zahtevao ustav za celu Habsburšku monarhiju, odgovornu nacionalnu vladu za Mađarsku, oslobađanje kmetova i osnovne građanske reforme za potlačene klase. Dvor je taktizirao, tražio je načine da to odbije, ali ga je tada snašao neočekivani udarac: 13. marta 1848. i u Beču je izbila revolucija. Njeni akteri bili su studenti i radnici iz predgrađa, koji su posle kratkotrajnih uličnih borbi uspeli da Meternih bude smenjen i da im se obeća donošenje ustava. Meternih je pobegao, a Sveta alijansa se definitivno raspala.

Varnica bečke revolucije zapalila je plamen i u Mađarskoj. Kada je ova značajna vest stigla 14. marta 1848. uveče brodom iz Beča, Petefi je ovako izrazi stav omladine: „Evo, vihor revolucije već huji u našem bliskom susedstvu. Ami oklevamo! Ne! Delaćemo... Treba raditi, i to odmah sutra, možda će prekosutra već biti kasno.“

15. marta izjutra iz kafane „Pilvaks“ krenula je oduševljena grupa omladinaca na čelu sa Petefijem, Vašvarijem i Jokaijem. Oni su svoj program izrazili u prethodno formulisanih dvanaest tačaka, a njihova osećanja izrazila je Petefijeva Nacionalna pesma (Nemzeti dal). Ovoj maloj grupi prvo su se priključili studenti, zatim peštanski građani i seljaci koji su došli na vašar na dan sv. Josipa. Oduševljena masa prvo se uputila prema štampariji Landeder, u današnjoj ulici Lajoša Košuta, gde su na mašinama zaplenjenim „u ime naroda“ odštampani prvi tekstovi slobodne štampe – Nacionalna pesma i 12 tačaka (12 pont).

Šta želi mađarska nacija?

Da bude mir, sloboda i sloga.

1. Želimo slobodu štampe i ukidanje cenzure.
2. Odgovorno ministarstvo u Budim-Pešti.

3. Godišnju zemaljsku skupštinu u Pešti.
4. Jednakost pred zakonom u građanskom i verskom smislu.
5. Nacionalnu stražu.
6. Opšte snošenje tereta, predstavništvo na bazi jednakosti.
7. Ukidanje feudalnih odnosa.
8. Porotni sud.
9. Nacionalnu banku.
10. Da se vojska zaklinje na ustav, da mađarski vojnici ne idu u inostranstvo, da se strani vojnici povuku iz Mađarske.
11. Da se politički zatvorenici puste na slobodu.
12. Uniju, odnosno ujedinjenje Erdelja sa Mađarskom. „Jednakost, sloboda, bratstvo!“

Na velikom mitingu održanom na Muzejskom trgu tiskala se već masa od nekih deset hiljada ljudi. Peštu i Budim obuzela je revolucionarna groznica. Popodne se i Gradski savet solidarisao sa revolucionarnim programom i u Gradskoj kući je oformljen rukovodeći organ revolucije, tzv. Povereništvo za javni mir (ili, drugim imenom, Odbor javnog otpora – Közbátorsági Választmány). Za to vreme su u Budimu poslednji branioi starog poretka, gospoda iz Namesničkog saveta, računajući na garnizon od 7.000 ljudi, razmišljali o represivnim akcijama i procenjivali „ne bi li bilo celishodnije“ pohapsiti one uspaljene glave, ali se pred kapijama pojavilo oko 20.000 ljudi sa razvijenim zastavama. „Velikodostojni Namesnički savet je bio bled i blagoizvoleo je drhtati“ – zapisao je Petefi u svome dnevniku uveče toga srećnog dana – „i nakon petominutnog većanja sve je prihvatio“. Vojska je odložila oružje, ukinuta je cenzura, a politički zatvorenici su pušteni na slobodu. Tančić, koji je bio uhapšen godinu dana ranije, doveden je u pravoj trijumfalnoj povorci u Peštu, gde je te večeri Nacionalno pozorište igralo Bank bana.

U međuvremenu je vest o bečkoj revoluciji i u Požunu trasirala nov pravac događajima, koji su se smenjivali dramatičnim tempom. Najviši staleži – koji do tada, opredelivši se za taktiku iščekivanja, nisu raspravljali o Košutovom Deklarativnom predlogu – sada su se, pod utiskom događaja u carskom gradu, odjednom prilagodili i priključili se Košutovim zahtevima. Zemaljska skupština je odlučila da 15. marta jedna reprezentativna delegacija odnese deklarativni predlog u Beč. Košut je kasnije s pravom mogao pisati da 15. marta 1848. u ponosnom carskom gradu gospodari situacije nisu bili Habsburzi, već on. Narod Beča, koji je proživljavao prve srećne časove svoje slobode, dočekaio ga je sa beskrajnim oduševljenjem. Nije zaboravio da je on bio prvi koji je svojim Deklarativnim predlogom od 3. marta zahtevao ustav i za žitelje Austrije. Zbog toga je put kojim je Košut prolazio bio jedna jedinstvena trijumfalna povorka.

Bečki dvor je bio stavljen pred mučan izbor: ili popustiti ili primeniti otvoreno nasilje. Državna konferencija, najviše telo Habsburške monarhije, po svojim osećanjima najradije bi bila izabrala ovo drugo, ali za to nije imala ni dovoljno novca ni dovoljno vojnika. U međuvremenu je stigla i vest o revoluciji u Pešti i – u neizvesnoj i po jedinstvo Habsburške imperije veoma opasnoj situaciji – dvor je popustio. Prihvatio je zahteve mađarske Zemaljske skupštine i za ministra predsednika kandidovao grofa Lajoša Baćanija.

Rađanje zakona od 1848.

Peštom i Budimom su još odjekivali stihovi stihovi Ustajte, Mađari (Talpra magyar, početne reči Petefijeve Nacionalne pesme – prim. prev.) kad se, pod snažnim utiskom evropskih revolucija Zemaljska skuština u Požunu latila zakonodavnih poslova. Uvaženi Zborovi i Staleži, kako su ih oslovljavali govornici, bili su opčinjeni velikim događajima. Činilo im se neverovatnim da je Meternih odstupio, a u Italiji, pa čak i u Pruskoj, da je pobedila revolucija. A što se njih najneposrednije ticalo – u Pešti i u unutrašnjosti je „izbila sloboda“ i širili su se nepouzdati, nestvarni glasovi da se na polju kod Rakoša okupljaju desetine hiljada Dožinih seljaka. To je delovalo podsticajno. Tako reći danonoćno se zasedalo i poslanici su za kratko vreme formulisali i usvajali komplikovane zakone o kojima su ranije desetinama godina uzaludno diskutovali.

18. marta, „u prvom strahu“ – kako je to primetio palatin Štefan, oni oslobađaju kmetove. U kasnim večernjim časovima Zemaljska skupština prihvata predlog zakona o ukidanju, za sva vremena, kuluka i devetine. I crkva se odriče crkvene desetine, mada se – kako to jedan svedok primećuje – na crkvenim vekikodostojnicima „video bol zbog rastanka od velikog dela njihovih prihoda, koji je iznuđen strahom i duhom revolucije“. Naravno, istina je i to da bi i znatan deo plemstva rado poništio oslobađanje kmetova. No, privremeno je Košut diktirao tempo kojim su se jedan za drugim redali zakoni o opštoj poreskoj obavezi, o ujedinjenju sa Erdeljom, o slobodi štampe, o novom sistemu narodnog predstavnštva, o jednakosti pred zakonom itd.

Međutim, krajem marta bečki dvor je ocenio da je došlo vreme za prvi pokušaj kontrarevolucije. Zeleo je da suzi samostalnost Mađarske u korist centralne vlasti. Kralj je od Zemaljske skupštine zahtevao da odloži oslobađanje kmetova i da se odgovorna mađarska vlada odrekne dvaju najvažnijih resora – finansija i vojske – u korist Ministarstva u Beču. Ali, pokazalo se da je ovaj pokušaj preuranjen. Zemaljska skupština je odbila kraljeve zahteve i nije dozvolila da se Ministarstvo liši faktičke vlasti. Kada se o ovome saznalo, u Pešti je došlo do protestnih narodnih zborova. U usijanoj atmosferi čuli su se i radikalni zahtevi. Parole demonstiranih su bile: „Prevareni smo u Beču! – Ne treba nam nemačka vlada. – Živela republika!“ Palatin, nadvojvoda Štefan, i sam član Habsburške dinastije, i austrijski vojni komandant očajnički pišu u Beč: „Ako za nekoliko dana ne usledi pozitivno rešenje, naročito o ministarstvu finansija i vojske, Mađarska je za dinastiju izgubljena.“ Videvši odlučan otpor, Beč se povukao. Kralj je prihvatio zakone o Ministarstvu i o oslobađanju kmetova i nakon nekoliko dana, zajedno sa nadvojvodom Francom Jozefom, i sam stigao u Požun. Poslednja staleška Zemaljska skupština je završila rad, a 11. aprila 1848. godine, uz impozantne svečanosti, Ferdinand V je sankcionisao zakone.

Zakoni iz 1848. imaju fundamentalni značaj sa stanovišta kako nacionalne nezavisnosti tako i društvenog napretka. Dvor, koji se nalazio pod revolucionarnim pritiskom, i staleška Zemaljska skupština doprineli su parlamentarnom preobražaju Mađarske. U tome smislu, stalešku Zemaljsku skupštinu zamenjuje izabrani parlament, kao predstavničko telo, odnosno on se bira ne samo od plemića već i od seljaka i zanatlija koji raspolazu određenom imovinom, i to sa mnogo širim nadležnostima nego ranije. Upravljanje zemljom, koje je dotle bilo delom u rukama

tzv. visokih vladinih stolova (Mađarska kancelarija, Namesnički savet i Komora), a delom neposredno u rukama Dvora (vojni poslovi, finansije, spoljni poslovi), sada su – sa izuzetkom spoljnih poslova – dospeli skoro u potpunosti u delokrug odgovornog Mađarskog ministarstva. Prema zakonu, Ministarstvo je nezavisno od vlade u Beču i odgovorno je mađarskoj predstavničkoj Zemaljskoj skupštini. Ono je odgovorno i za svu javnu delatnost kralja, pa su stoga kraljeve mere pravosnažne samo ako ih neki od vladinih ministara – kao spoljni znak prihvatanja odgovornosti – i sam potpiše („supotpíše“).

Zakoni su predvideli korenite promene i u društvenim odnosima. Oni su proglasili oslobođenje kmetova, tj. ukinuli su feudalne namete (kuluk, desetinu itd.), a kmetovska parcela je postala privatna svojina seljaka. (Za obeštećenje feudalaca dato je obećanje, međutim, rešenje je prepušteno predstavničkoj Zemaljskoj skupštini.) Proglašena je jednakost pred zakonom, što je u principu značilo da se isti zakoni podjednako odnose na gospodu i na seljake i da siromasi i bogati podjednako potpadaju pod nadležnost istih sudskih foruma. Uvedena je i poreska obaveza za plemstvo, a ukinut je zakon o dedovini.

Zakonik iz 1848. nije bio bez nedostataka. Kasnije se ispostavilo da je naročito sudbonosno bilo to što se nije mislilo na narodnosti i što nisu bile regulisane veze Mađarske sa Habsburzima, tačnije – sa celinom Habsburške imperije. Ipak, značaj mađarskih zakona iz 1848. jedva da se može proceniti. Kuluk, desetina i gospodski sud su posle niza stoleća jednim udarcem postali stvar prošlosti. Zakoni iz četrdeset osme su u biti likvidirali feudalni sistem i otvorili put kapitalističkom razvoju Mađarske.

Baćanijeva vlada (od aprila do septembra 1848)

Vlada je 14. aprila 1848. premestila svoje sedište iz Požuna u Peštu. Na pristaništu se okupila masa od deset hiljada ljudi, a govorio je Pal Vašvari, jedan od junaka revolucije. U svome govoru podsetio je na izbor kralja Mačaša i upozorio je vladu da njeno uvođenje u dužnost ima da zahvali narodu. Iz toga sledi da „ubuduće u ovom gradu reč vlast može pominjati samo onaj ko govori u ime naroda“.

U vladi koju je na vlast dovela revolucija bili su svi poznati i slavni političari toga doba. Njen predsednik bio je grof Lajoš Baćani, ministar unutrašnjih poslova Bertalan Semere, a ministar pravosuđa Ferenc Deak. Resor prosvete i vera dobio je baron Jožef Etveš, a resor popljoprivrede i industrije Gabor Klauzal. Pored poznatih vođa opozicije mesto je dobio grof Ištvan Sečenji, koji je primio resor saobraćaja i koji je nekoliko sedmica bio ispunjen iskrenim oduševljenjem i verom u budućnost Mađarske. Spoljnopolitičke poslove – „ministra u blizini kraljeve ličnosti“ – dobio je vojvoda Pal Esterhazi, najbogatiji posednik u zemlji. Za ministra vojske, nakon dosta traganja, naimenovan je pukovnik Lazar Mesaroš. Najrevolucionarnija ličnost u vladi, Košut, dobio je resor finansija. (Beč, ali i Baćani, najradije bi ga bili izostavili, ali se to – zbog raspoloženja naroda – činilo nemogućim. Finansije su mu poverene, jer su smatrali da tako može najmanje da „naškodi“.)

Prvo odgovorno mađarsko Ministarstvo (čitaj: vlada – prim. prev.) bilo je u momentu preuzimanja vlasti u izvanredno teškom položaju. Nije imalo ni novca, ni sopstvene armije, ni iskustva, niti državne vlasti koja bi odgovarala novim zahtevima.

Zemlja je izgarala u groznici revolucije, a ceo svet bio je pun neizvesnosti. U takvim okolnostima vlada je morala da se prihvati sprovođenja zakona iz četrdeset osme kojima se gradio novi svet. Baćani je izlaz tražio u iskrenoj saradnji sa bečkim Dvorom i u potiskivanju revolucionarnih snaga.

Kada je zatrebalo, vlada je vojnom silom zavodila „red“ među nezadovoljnim seljacima, koji su od feudalaca ponovo uzimali pašnjake, parcele koje su bile oduzete komasacijom, a tu i tamo tražili su i podelu zemlje. Ona je energično gušila i pokrete rudara, kao i cehovskih kalfi, koji su demonstrirali protiv cehovskog poretka. Htela je da učvrsti martovske zakone, a odlučno se protivila daljem razvijanju revolucije.

Međutim, prema pokretima narodnosti postajala je sve nemoćnija. Hrvati, Srbi, Rumuni i Slovaci nisu bili zadovoljni tekovinama mađarske revolucije. Oni su zahtevali posebna nacionalna prava, pa čak i teritorijalnu autonomiju različitog stepena. Kada je mađarska vlada odbila njihove zahteve, bez obzira da li su bili opravdani ili ne, oni su se latili oružja (žalosnom stvarnošću je postalo ono što je Košut – potpuno pogrešno shvativši značaj nacionalnog pitanja – rekao još u danima martovske revolucije jednom srpskom političaru: „Onda će među nama presuditi sablja!“). Već početkom leta u južnoj Ugarskoj izbio je ustanak Srba, a sve otvorenije se spremao hrvatski ban Jelačić.

Položaj Baćanijeve vlade dalje je bio otežan time što je, kako je opadala snaga revolucije u Evropi, saradnja sa Dvorom postajala sve teža. Beč je pred javnošću bio spreman da, na primer, osudi Jelačićevu neposlušnost, a potajno je ohrabrivao bana na dalje pripreme i snabdevao ga novcem i oružjem. Bilo je sve više znakova da Dvor želi da pokrete narodnosti iskoristi za gušenje mađarske revolucije.

U takvim – iz dana u dan težim – političkim okolnostima sastala se početkom jula u Pešti prva predstavnička Zemaljska skupština. Na izborima, prvi put u istoriji Mađarske, mogli su da učestvuju i neplemići. Poslanici su, dakako, sa izuzetkom nekolicine seljaka i građana, još tako reći isključivo bili iz redova srednjih posednika. Odnosi među strankama su se pak formirali u skladu sa novonastalom situacijom. Mesta Konzervativne i Opozicione stranke iz vremena reforme zauzela je Vladina stranka. Oni koji su bili za radikalniji program predstavljali su tzv. levicu. Velika većina Zemaljske skupštine postala je poslušni pomagač vlade. Najistaknutiji političari malobrojne levice bili su Mihalj Tančić, Mor Percel, Laslo Madaras i Laslo Teleki.

U datim okolnostima Zemaljska skupština je izlaz mogla tražiti samo u pripremanju za oružanu odbranu. Lajoš Košut je 11. jula 1848. u ime vlade tražio 200 hiljada regruta i 42 miliona forinti kredita. Bled zbog bolesti, Košut je održao jedan od najznamenitijih govora u svome životu:

„Gospodo! Dok stupam na govornicu da vas pozovem da spasete domovinu, moje grudi pritiska veličanstvenost ovog trenutka. Osećam se kao da mi je Bog dao u ruke instrument koji treba da pozove mrtve, ako su grešni i slabi – neka se zakopaju dublje u grob, a ako ima u njima životne snage – neka se probude na večni život. Gospodo! Tako u ovom trenutku stoji nacija u vašim rukama, a Bog je sa vašom današnjom odlukom vama dao u ruke život nacije“. Košut je rastuću opasnost predstavio poslanicima tako upečatljivo da su ih osvojili čar govorništva i veličina situacije. Prvi je ustao njegov politički protivnik Pal Njari i nije protekao ni trenutak, a cela skupština je, ustavši sa sedišta, uz neprekinuto oduševljenje glasala aklamacijom: „Odobravamo! Odobravamo!“ Govornik je, ganut do suza, završio svoj govor: „To sam hteo da zamolim, ali vi ste se podigli i ja se klanjam

pred veličinom nacije! Reći ću samo ovo: toliko energije u sprovođenju koliko sam patriotizma osetio u ponudi, pa Mađarsku neće moći da sruše ni kapije pakla!“

Septembarski obrt – Prvi nalet kontrarevolucije

Događaji koji su usledili krajem leta prinudili su mađarsku naciju na teške odluke. Kontrarevolucija je već u leto 1848. krenula u protuofanzivu. General Kavenjak je kartečkom paljbom slomio junski radnički ustanak u Parizu, vojvoda Vindišgrec je pomoću vojske ugušio praški ustanak, a sredinom avgusta je stari maršal Radecki umarširao u Milano. Opšte nadiranje kontrarevolucije, a naročito gušenje i suzbijanje revolucije u Italiji, Austriji i Češkoj, omogućilo je Habsburzima da sve svoje snage upotrebe za slamanje mađarske revolucije, a kao izgovor oni su ponovo zahtevali napuštanje samostalnih finansija i vojnih poslova.

Baćani i Deak su želeli, makar i po cenu velikih ustupaka, da izbegnu otvoreni sukob. Krajem avgusta oni su pohitali u Beč, ali ih tamo čak nisu ni primili. U izmenjenim međunarodnim odnosima snaga Dvor je hteo da napadne, a ne da pregovara. Za to su iskoristili Jelačića. Ovog barona, graničarskog pukovnika, do guše zaglibljenog u dugove, najreakcionarnija dvorska klika je marta 1848. progurala na bansku stolicu. Jelačić se od prvog momenta okrenuo protiv mađarske vlade i značajne vojne snage Hrvatske već tokom leta rasporedio duž Drave. U junu je još morao da pretrpi prividne kraljeve prekore, ali već početkom septembra njegove usluge bivaju jasno honorisane. Kralj ga poziva: „Radite i od sada za dobro celokupne Monarhije“. Beč je Jelačiću dao odrešene ruke.

Košut je jasno video situaciju: politika poštovanja zakonitosti pretrpela je neuspeh, a tekovine revolucije mogle su se očuvati samo preduzimanjem revolucionarnih koraka. I Košut nije oklevao. U pomoć mu je pohitao narod Pešte, a uz njega je stala i Zemaljska skupština. Vođ mađarske revolucije, videvši otvoreno neprijateljsko nastupanje bečkog Dvora, naredio je regrutaciju i otpočeo štampanje tzv. Košutovih banknota od 5 forinti.

To se sve događalo u poslednji čas. Jelačić je 11. septembra sa nekih 40 hiljada vojnika prešao Dravu. Vojska koja mu se suprotstavila bila je mnogo manja, a njeni carski komandanti nisu hteli da prihvate borbu. Ni grof Adam Teleki ni njegovi naslednici nisu bili spremni za otpor. Povukli su se. Jelačić je duž Balatona išao prema glavnom gradu i bio toliko uveren u uspeh da su njegovi oficiri već uoči 1. oktobra javljali kućama da im se pisma adresiraju na Peštu.

Zaista su mnogi znaci ukazivali na slom. Vlada je podnela ostavku, Baćani je uzaludno pokušavao da formira novu, u poređenju sa prethodnom vrlo desnu i nagodbi naklonjenu vladu. Nije dobio podršku bečkog Dvora. Sečenjiju se pomračio um, pa je u psihozi samooptuživanja, koja ga je mučila, pokušao samoubistvo. Deak i Klauzal povukli su se u pozadinu, a Etveš je otišao u inostranstvo. I u njima je, kao i u mnogima, bila pokolebana vera i izgubili su pouzdanje. Mnogi velikaši i bogati građani su pobjegli, da bi spasli imetak.

Kad je vlada podnela ostavku, a palatin, nadvojvoda Štefan, odjurio u Beč, izvršna vlast je prešla u ruke Zemaljskog komiteta za odbranu domovine, izabranog od Zemaljske skupštine. Komitet za odbranu domovine bio je revolucionarna vlada. Mandat nije dobio od kralja već od Zemaljske skupštine, a ni njegova sredstva

nije određivao zakon već potreba. Njegov predsednik i neumorni pokretač bio je Lajoš Košut, koji je neverovatnom upornošću organizovao otpor. Na njegovu reč narod glavnog grada spremao se za odbranu, a mađarski vojnici koji su služili u carskim pukovima kidali su crno-žute gajtane, namesto njih prišivali crvene i prelazili u domobrane. Košut je pozvao na povratak i vojnike koji su služili u tuđini: „Domovina je u smrtnoj opasnosti. Kući, dakle, svi koji imaju mađarsku dušu!“ Zatim je krenuo u obilazak Nizije, radi mobilizacije. Prve glavne stanice bile su mu Cegled, Kečkemet i Segedin, a posle njegovih vatrenih govora hiljade ljudi su odlazile u vojne logore. Košut je s pravom rekao u segedinu: „Verujem da je ovaj narod tako silan da je, ako se digne i bude složan, svojim snažnim rukama u stanju da zadrži i nebeski svod koji se uz tresak ruši.“

Mađarski narod je u septembru 1848. umesto kapitulacije izabrao otpor, a na stupcima Noje Rajniše Cajtunga (Neue Reinische Zeitung) Marks je pisao: „Posle dugog vremena prvi put se srećemo sa jednim zaista revolucionarnim karakterom, sa jednim čovekom koji se usuđuje u ime svoga naroda da prihvati rukavicu očajničke borbe, koji je za svoj narod Danton i Karno (tj. nadahnuti političar i vojni organizator) u jednoj ličnosti – Lajošem Košutom.“

Pobeda nad Jelačićem i oktobarska revolucija u Beču

Dok su izdajnički generali bez borbe otvarali put Jelačiću, seljaci Zadunavlja su se kukom i motikom suprotstavljali neprijatelju, koji im je palio sela i pljačkao stoku. Oni, doduše, nisu mogli napadati zatvorene vojne formacije, ali manje patrolne i zaostale jedinice nikad nisu sustizale matičnu formaciju. Zarobljavali su Jelačićevu poštu, municiju upućenu u njegov logor i stalno su ugrožavali njegove linije za snabdevanje.

Prvi nalet kontrarevolucije kulminirao je poslednjih dana septembra. Jelačić je zauzeo Sekešfehervar, a u glavni grad je – u civilnom odelu – došao general-lajtnant grof Lamberg, koga je bečki Dvor naimenovao za glavnokomandujućeg svih armija u Mađarskoj. Lamberg je hteo da pregovara o gušenju revolucije, ali ga je masa demonstranata na pontonskom mostu prepoznala, zbacila sa kola i nemilosrdno iskasapila. Sledećeg dana Jelačića je stiglo gorko razočaranje.

29. septembra, pored jezera Velence (Velencei tó), između Pakozda i Šukoroa, Jelačić je pretrpeo poraz. Brojčano i moralno ojačana mađarska armija suprotstavila se nadmoćnijoj sili i pobedila. Jelačić, koji nekoliko dana pre toga nije hteo da pregovara ni sa nadvojvodom palatinom, zatražio je trodnevni prekid vatre. Po dogovoru, za vreme prekida vatre trebalo je da jedinice ostanu na nepromenjenim mestima, međutim, izgubivši samopouzdanje, ban je pod okriljem noći pokrenuo svoje jedinice i jednim „bočnim manevrom“, preko Mora i Đera, povukao se iz Mađarske. Svoje umorne, malaksale vojnike pljošticom sablje podsticao je da brže marširaju.

Isterivanje Jelačića upotpunile su sjajne pobede gerilaca. U posebnom sećanju zauvek ostaje pobeda kod Ozora, u županiji Tolna. Tu je nacionalna straža Tolne potpuno opkolila Jelačićevu bočnu zaštitnicu od skoro 10 hiljada ljudi. Kad su domobranske jedinice Mora Percela i Artura Gergeija još jače stegle obruč, general Rot je bio prinuđen da pristane na bezuslovnu predaju.

U bečkom Burgu (kraljevskom dvoru) sa zaprepašćenjem je primljen Jelačićev poraz i grozničavom brzinom su ulagani novi naponi da se uguši mađarska borba za slobodu. Ministar vojske, grof Latur (Latour) počeo je pripreme za ofanzivu koja bi krenula iz svih pravaca. Istovremeno, pobjeda nad Jelačićem izazvala je veliko oduševljenje među bečkim demokratima, koji su uvideli da je sada reč i o njihovoj sopstvenoj budućnosti. Jedan revolucionarni list pisao je 4. oktobra: „Beču, stoj čvrsto i gledaj Mađarsku: ako ona trijumfuje, i ti si pobedio, ali ako Mađarska padne – i tebi je kucnuo poslednji čas.“ Onaj drugi, revolucionarni Beč zaista nije sedeo skrštenih ruku. Bataljoni, poslani kao podrška Jelačiću, koji je bežao, otkazali su 6. oktobra poslušnost i, zajedno sa narodom Beča, isterali iz grada vojsku vernu caru. Iz jednog odžaka opkoljenog ministarstva vojske izvučen je i Latur, koji se tresao od straha, i on je na osnovu bespoštedne narodne presude obešen o stub plinskog kandelabra. Dvor je žurno napustio prestonicu i pobjegao u Olomouc u Moravskoj. U Beču je ponovo pobedila revolucija.

Sada se ukazala veličanstvena prilika za neposredan kontakt dveju revolucija. Međutim, mađarske armije koje su gonile Jelačića zaustavile su se na granici. Mađarski političari su se kolebali, bili su neodlučni i nisu želeli da napuste tlo „zakonitosti“. Čekali su poziv bečkog parlamenta. U međuvremenu je 80 hiljada carskih vojnika napravilo обруč smrti oko revolucionarnog grada. Kada se, nakon dolaska Košuta, mađarska vojska odlučila da pređe u napad, bilo je već kasno. U sukobu sa višestruko nadmoćnijom silom 30. oktobra kod Švehata ona je pretrpela poraz, a drugog dana u ruke Vindišgreca pala je i poslednja bečka barikada.

Drugi nalet kontrarevolucije

Kako je to Engels formulisao, „Beč je isturena straža mađarske nezavisnosti i posle pada Beča ništa neće moći da zadrži nastupanje carskih trupa prema Mađarskoj“. Bilo je samo pitanje vremena kada će krenuti sa novim trupama, ovoga puta ne hrvatski ban već sam carski glavnokomandujući, Vindišgrec.

Zemaljski komitet za odbranu domovine sa Košutom na čelu prihvatio se organizacionog posla ogromnih razmera. Najvažnije je bilo stvaranje armije. Širom zemlje je sprovedena mobilizacija. Ispraznile su se više škole, studenti su odlazili u vojsku, a znatan deo inteligencije je pripasao sablju. Ipak, većinu domobranske vojske činili su seljaci i zanatlije. Pripadnici narastajuće mađarske radničke klase služili su naročito u tehničkim jedinicama. Iz inostranstva došao je i priličan broj mađarskih vojnika koji su služili u tuđini, kao i internacionalnih revolucionara, koji su se u Mađarskoj borili i za slobodu svoje domovine. U najvećem broju su u borbi za slobodu učestvovali Poljaci, ali je bilo značajno i učešće Austrijanaca i Italijana, a bilo je u redovima domobrana i Nemaca, Francuza i Turaka. Za nekoliko meseci rodila se revolucionarna armija. Sredinom septembra bilo je 14, a sredinom decembra 64 domobranska bataljona.

Pripreme za odbranu išle su uz neverovatne teškoće. Habsburgovci su Mađarsku potpuno izolovali. Ona je imala jedva nešto industrije, a oružje nije moglo da se kupi ni za zlato. Pogorične oblasti zemlje bile su u plamenu. U južnoj Ugarskoj vodile su se neobično krvave, ogorčene borbe sa srpskim ustanicima, u Erdelju sa rumunskim graničarima, a na prostoru između Morave i Vaha sa slovačkim ustanicima. Jedan

deo narodnosti podbunjivanih od bečkog Dvora suprotstavio se borbi za slobodu. Time još nije bila iscrpna lista nevolja: ni sve klase i slojevi mađarskog naroda nisu bili podjednako spremni za odbranu domovine. U Zemaljskoj skupštini je formirana Stranka mira, koja je tragala za mogućnostima „časne“ nagodbe sa Habsburgovcima. Bilo je dosta izdajnika i onih koji su širili alarmantne glasine. Naročito mnogo je bilo, da upotrebimo Petefijeve reči, „unutrašnjih bitangi“ angažovanih za stari režim iz redova visokog klera, aristokratije, starih vladinih činovnika i oficira. Oni su sa nestrpljenjem iščekivali napad Vindišgreca.

Košut se nadao da će do velike ofanzive doći tek na proleće, ali za Habsburgovce je likvidiranje mađarske revolucije bilo veoma hitno. Oni su reorganizovali i sredili svoje vojne snage i, pošto je kamarila smatrala da se u danima revolucije Ferdinand V mnogo eksponirao, on je bio prinuđen na abdikaciju. Tako je 2. decembra 1848. na mesto telesno i duhovno slabog Ferdinanda V stupio mladi osamnaestogodišnji Franc Jozef, koji nije odugovlačio sa izdavanjem naređenja za napad. Vojvoda Vindišgrec sa oko 50 hiljada dobro izvežbanih i naoružanih kadrovskih vojnika krenuo je 13. decembra sa druge obale Lajte.

Brojčani odnos snaga bio je veoma nepovoljan. Prema Vindišgrecu je stajala tzv. Gornjo-dunavska armija od oko 25 hiljada ljudi, uglavnom regruta. Njen glavni komandant bio je general Artur Gergei (Görgey), jedna od najčešće pominjanih i najnejasnijih ličnosti borbe za slobodu.

Gergei je rođen 1818. godine u nekada dobrostojećoj, a kasnije osiromašenoj srednjoj plemićkoj porodici iz Sepeša. Spremao se za oficira, ali se u habsburškoj armiji nije dobro osećao i ubrzo po proizvođenju u oficirski čin istupio je iz vojske. Dok je vodio ekonomiju svojih rođaka, nastavio je studije hemije i želeo da dobije katedru na peštanskom univerzitetu. Od prvog momenta revolucije bio je vojnik. Ubrzo se istakao kao talentovan vojskovođa. Imao je udela u pobedi kod Ozora, a kao komandant Čepelskog ostrva nije se ustezao da grofa Edena Zičija, koji je prenosio Jelačićeve proglase, posle suđenja pred vojnim sudom, da obesiti kao izdajnika. Košut je obratio pažnju na njega, doveo ga u glavninu armije i posle Švehata postavio ga za komandanta najvažnije i najveće vojne jedinice. Od nekadašnjeg carskog natporučnika, sa svojih 30 godina, postao je general.

Gergei je, međutim, ubrzo došao u sukob sa Košutom. Za vreme Vindišgrecove ofanzive Gergei je nastojao samo da očuva svoje trupe i povlačio se bez ikakvog otpora. Posle jedva dve nedelje carev glavnokomandujući već se približavao glavnom gradu i Mor Percel, koji je sa svojom Podravskom armijom hitao prema Gergeijevoj glavnini, pretrpeo je kod mesta Mor težak poraz. Izgubljeno je Zadunavlje, a položaj revolucionarnog glavnog grada postao je neodrživ. Situacija je postala kritična.

Poslednjeg dana u godini Zemaljska skupština je morala odlučivati o pitanju biti ili ne biti. Na zatvorenoj sednici Stranka mira dala je u suštini predlog za kapitulaciju. Međutim, na otvorenoj sednici pojavio se narod Pešte, koji je demonstrirao ispunivši galeriju do poslednjeg mesta, a masa koja je ostala napolju pod prozorima klicala je Košutu. U takvim okolnostima rodila se jednoglasna odluka da Zemaljska skupština i Komitet za odbranu domovine pređu u Debrečen i nastave borbu. Košut je tada rekao: „Što je trenutak teži, tim je potrebnije raditi u korist nacije.“

Velike teškoće i ohrabrujuće pobjede u zimu 1848-1849.

Kritični dani borbe za slobodu nisu okončani odlukom Zemaljske skupštine. Njeno ostvarivanje sudaralo se sa preprekama koje su se činile nesavladivim. Evakuacija glavnog grada obavljena je po ciči zimi. Vladine ustanove i vojna preduzeća selila su se prugom Pešta-Solnok, koja je imala malu propusnu moć, kao i beskonačnim kolonama konjskih zaprega. Međutim, poslanici su sporo stizali u Debrecen. Mnogi uopšte nisu ni došli. Deak se povukao na svoje imanje, a predsjednik parlamenta Pazmandi prešao je u tabor neprijatelja. U Pešti je gospodario „careva slika i prilika“ Vindišgrec, a nisu nedostajali ni oni koji su se pokorili. Mnogi aristokrati prihvatili su se položaja u carskoj službi, a već prvih dana januara Franca Jozefa je u svoju bezuslovnu vernost uveravao i mađarski biskupski zbor na čelu sa hercegprimasom (hercegprímás)*. U svome pastirskom pismu oni pozivaju i vernike da se pokore, jer – kako rekoše – „zakonita vlast pripada samo kralju, a samo kraljevska vlast uživa blagoslov crkve.“

* *Hercegprimas* (hercegprímás) – titula estergomskih nadbiskupa (prvi među nadbiskupima, tj. poglavar rimokatoličke crkve u Mađarskoj); od 1945. g. ova se titula ne koristi.

Bečki dvor je sad već bio siguran u svoju pobjedu. Vindišgrec nije hteo ni da razgovara sa delegatima Zemaljske skupštine. Primaio ih je samo kao privatna lica da bi im škrtio saopštio da je moguće samo jedno rešenje – bezuslovna kapitulacija. Ali, knez se, zajedno sa svojom gospodom, prevario u računu. Košutu je poslao za rukom da u Debrecenu, glavnom gradu borbe za slobodu, učvrsti političku vlast. Istina, od 801 poslanika iz redova viših staleža do marta se okupilo tek njih 28, ali je parlament ipak sredinom januara počeo sa radom, a Komitet za odbranu domovine, oslanjajući se na županije istočno od Tise, počeo pripreme za kontraofanzivu. Posle bolnih vojničkih neuspeha zablistala je nada i na frontovima. Izveštaji o pobjedama prvo su stigli iz Erdelja, od generala Bema.

Juzef Bem, zvani „čiča Bem“, koga su vojnici voleli, bio je poljski oficir. Proslavio se još 1830-1831, za vreme borbi za slobodu Poljske. Posle propasti poljskog ustanka bio je prinuđen da emigrira u Francusku, ali je 1848. ponovo stao na čelo vojske. On je bio jedan od vojnih organizatora i heroja bečke revolucije. Kada je pala i poslednja barikada, pobjegao je u Požun i tu ponudio svoje usluge mađarskoj revoluciji. Košut ga je naimenovao za komandanta Erdeljske armije, koja je bila potisnuta iz Erdelja.

Bem je preuzeo traljavu i klonulu, sa vojničkog stanovišta gotovo neupotrebljivu vojsku. Glavni komandant carskih trupa u Erdelju, general Puhner, već je ugrožavao Veliki Varadin kada je pedesetčetvorogodišnji general malog rasta, ali neverovatnih vrlina, srcem i stručnošću oživeo svoju armiju i sredinom decembra 1848. neočekivano prešao u ofanzivu. Iznenađujuća, orkanska ofanziva nije ostala bez rezultata. Bem je za Božić već bio u Klužu i smelim ratnim manevrima oslobodio je severni Erdelj i Sekeljski kraj, gde se držao još jedino Haromsek (krajnji istočni deo Erdelja, istočno od Brašova, Buzau – prim. prev.) na čelu sa topolivačkim „majstorom hiljadu zanata“ Aronom Gaborom. Januar i februar bili su ispunjeni trijumfalnim borbama. Bem ispočetka nije uspeo da zauzme Sibirj (Nagyszeben,

Sibiu), glavno uporište carskih snaga. Brojno nadmoćniji neprijatelj odbio je njegov napad. Četiri dana su grmeli topovi kod Vizakne (Okna Mureša), ali kod mosta u mestu Piški (Simerija) u Pomorišju Bem je ponovo preuzeo inicijativu i, mudro iskoristivši Puhnerovu tromost, početkom marta osvojio Sibirj. Carski vojskovođa, lišen sigurnog oslonca, bio je prisiljen da zajedno sa svojom vojskom pobegne u rumunske kneževine, tada okupirane od strane ruske vojske.

Ovi uspesi mogu se objasniti Bemovom smelom inicijativom, brzim manevrima, koncentracijom i upotrebom artiljerije u bliskoj borbi, ličnom hrabrošću i razumevanjem koje je pokazivao prema narodnostima. Nije nikakvo čudo što su vojnici bili ushićeni njime, kao i Petefi, koji se borio u njegovoj armiji.

Istovremeno sa Bemovim uspesima učvršćivale su se vojne pozicije mađarske oslobodilačke borbe i na drugim frontovima. Poprište najznačajnijih ratnih operacija bila je Gornja Ugarska. Posle pada Pešte i Budima Gergei je sa svojom armijom krenuo na sever. U Vacu je izdao proglas u kojem je oštro kritikovao Košuta i ujedno je sebe potpuno izuzeo iz nadležnosti vlade u Debrecenu. Habsburzi su pokušavali da to iskoriste i navedu ga na izdaju, ali bezuspešno.

Posle Vaca Gergei je prvo krenuo prema rudarskim gradovima, a kada je trebalo da ih evakuise, odneo je sa sobom njihove zalihe plemenitih metala. Sa svojim jedinicama kretao se po teškom terenu, planinskim putevima, ponekad gazeći sneg do kolena. Gergei je izveo vojsku ipak ojačanu, jer je u toku marta svoje bataljone dopunio regrutima iz Slovačke, a neprekidne borbe su očeličile vojsku. Poslednju deonicu Gornjo-dunavska armija je prešla podelivši se na dva dela – dolinom gornjeg Hrona i gornjeg Vaha. Za mogućnost njihovog ponovnog spajanja izborile su se trupe revolucionarnog generala Gajena. U toku osmočasovne borbe, probijajući se od serpentine do serpentine, one su 5. februara 1849. zauzele prevoj Branjisko (Branyiszkó-hágó). Time je otvoren put za spajanje sa Klapkom.

Već sredinom februara Košut je požurivao ofanzivu. Pored Gergeijeve i Klapkine armije, za pokret je bio spreman i Damjaničev korpus, koji je prekomandovan iz južne Ugarske. Košut se nije usudio da ovu naraslu vojnu silu poveri Gergeiju, pa je umesto njega za glavnog komandanta naimenovao Poljaka Dembinjskog. Međutim, Dembinjski nije dovoljno poznavao prilike u Mađarskoj, a mađarski oficiri, posebno Gergei, primili su ga sa nepoverenjem. I to je doprinelo tome da prvi napadi domobranskih armija krajem februara kod Kapolne ne budu uspešni. Vindišgrec je u svakom slučaju precenio svoju pobedu kad je svome vladaru u Olomouc javio: „Rasturio sam pobunjeničke horde i njihov veći deo uništio. Nadam se da ću za nekoliko dana biti u Debrecenu i staviti pod moju vlast pobunjeničku jazbinu.“ I Dvor je loše procenio situaciju kad je smatrao da je došlo vreme za proklamovanje „jednog i nedeljivog carstva“, u kojem će Mađarska biti samo jedna od krunskih pokrajina.

Prolećni pohod i Deklaracija o nezavisnosti

Nije prošlo ni mesec dana od izgubljene bitke kod Kapolne, a kod Tise je ponovo zauzelo položaje oko 50 hiljada u bitkama izvežbanih vojnika Gergeija, Klapke, Auliha i Damjaniča. Košut je bio prinuđen da glavnu komandu ponovo poveri Gergeiju.

Ofanzivu je započeo jedan korpus na cesti Hatvan-Pešta, dok je glavina od tri korpusa nastojala da zađe neprijatelju iza leđa. Plan se, međutim, otkrio tokom pobjedničkih bitaka kod Hatvana (2. aprila) i Tapiobičke (4. aprila). Neprijatelj je primetio zaobilazni manevar i, mada je kod Išasega (6. aprila) pretrpeo veliki poraz, uspeo je da se izvuče iz obruča.

U drugom delu ofanzive domobranske jedinice postavile su dalji cilj da se oslobodi Komarom, koji je već dugo bio opkoljen. Usled „neočekivanih“ udaraca, iznenađeni neprijatelj nije se snašao. Caristi su računali sa jednim napadom koji bi bio usmeren prema Pešti, a cilj mađarskog ratnog plana su prozreli tek kada su (10. odnosno 19. aprila) pretrpeli dalje poraze u krvavim uličnim borbama u Vacu, odnosno na otvorenom bojištu kod Nađasaloa (Nagyszálló). U međuvremenu su razočarani i poniženi Habsburzi smenili Vindišgreca, a novi glavni komandant je hitno izvukao glavninu trupa iz borbe i počeo da utvrđuje Beč. Kada je 24. aprila Gergei oslobodio Komarom i prešao preko Dunava, neprijatelj mu je ponovo iskliznuo iz ruku.

Ovaj niz sjajnih pobjeda imao je istorijski značaj. Domobranska armija je za svega mesec dana odbacila neprijatelja od Tise pa sve do Komaroma. Revolucionarna svest i lična hrabrost, u čemu su prednjačili Damjaničevi „crvenošapkaši“, i komanda „Bajonet gore, napred!“ davali su čudesne rezultate. Mađarska revolucija je tada bila jedina revolucija u Evropi koja je odnosila pobjede. Ne čudi stoga što je veliki nemački pesnik Hajne „osećao da mu je tesan njegov nemački ogrtač kad čuje ime – Mađarska.“

Još su trajale pobjedničke bitke prolećne ofanzive kada se Zemaljska skupština odlučila na odsudni korak. Kao odgovor na tzv. „Olomoucki ustav“, kojim je ukinuta nezavisnost Mađarske, objavljeno je da se habsburška dinastija lišava prestola. Košut je 14. aprila u prepunoj crkvi u Debrecenu pročitao Deklaraciju o nezavisnosti. Mađarska se proglašava „slobodnim, samostalnim i nezavisnim evropskim statusom (državom)“, a habsburška dinastija, zbog grehova učinjenih za vreme „tri stoleća neprekidne patnje“ (zbog verolomstva i gaženja prava nacije i njene nezavisnosti) „ovim se u ime naroda proglašava lišenom prestola, isključenom i proteranom“. Po jednoglasnom usvajanju Deklaracije, Lajoš Košut je uz veliko oduševljenje izabran za predsednika vlade.

Revolucionarna Mađarska je nekoliko nedelja plivala u zanosu radosti, koji je povećan kada je 21. maja, posle tronedeljne opsade, oslobođen Budimski grad. Komandant grada, general Henci, nije se ustezao ni da bombarduje Peštu (žrtvom toga bombardovanja postala je i preteča današnje u klasicističkom stilu obnovljene palate Vigado), a puka sreća je spasla od rušenja Lančani most, koji je bio skoro završen (umesto mosta, barut je razneo carskog pukovnika koji je pripremao miniranje).

Slom revolucije

U pozadini velikih trijumfa, još u danima radosti, počele su se pokazivati preteće unutrašnje i spoljne opasnosti. Habsburgovci su, doduše, s razlogom zaslužili osudu nacije, ali ni Deklaracija o nezavisnosti – bez obezbeđene vojne i političke podloge za nezavisnost – ipak nije služila dobru. Jedan mali, ali uticajan deo Zemaljske

skupštine, Stranka mira, agitovao je protiv Deklaracije kako potajno tako i javno. Njen stav je bio opasan zato što je to mišljenje delioi Gergei. Njegov autoritet je u prolećnoj ofanzivi veoma porastao i on se bavio mišlju da će doći vreme da kao pobednički vojskovođa pregovara sa Habsburgovcima. Posle velikih pobeda u prolećnoj ofanzivi bavio se svojim političkim planovima i krajem aprila propustio he dobru priliku da goni neprijatelja i opkoli Beč. Revolucionarne armije su tek krajem maja izbile na obale Vaha, ali ostavljene bez vođa i rasecpkane trpele su poraz za porazom.

Semereova vlada, formirana posle Deklaracije o nezavisnosti, došla je namesto Komiteta za odbranu domovine (među njenim članovima Kazmer Bačani je dobio spoljnopolitički resor, Ferenc Deak finansije, Sava Vuković pravosuđe, Laslo Čanji saobraćaj, a poznati istoriograf Mihalj Horvat kulturu). Ona se na rečima deklarirala da je privržena „revoluciji, republici i demokratiji“, ali njena dela nisu u svemu odgovarala ovom programu. Košuta, izabranog za regenta-predsednika, nastojali su da potisnu u zadnji plan, a najrevolucionarnije mere su obustavili. Raspušteni su revolucionarni preki sudovi koji su bili uspostavljeni da bi sudili izdajnicima, otpušteni su levičarski rukovodioci policije i zapravo je likvidirana institucija vladinih komesara. Semereova vlada ponašala se kao da je rat već završen pobedom. Naročito je štetna bila politika vlade i Zemaljske skupštine prema seljaštvu. Septembra 1848. godine, kada je Jelačić prešao granicu, Zemaljska skupština učinila je neke ustupke seljaštvu, ali u proleće 1849, kada je seljaštvo trebalo pridobiti za nove napore, prevladalo je plemićko mišljenje da je „posednička klasa već dosta propatila u poređenju sa povlašćenim seljaštvom.“ Može se zamisliti kakav je odjek kod dojučerašnjih kmetova izazvalo ponovno vaskrsavanje sudbenih stolova.

Najveća, upravo fatalna opasnost, međutim, zemlji je pretila izvana. Posle uspešne prolećne ofanzive Habsburgovci su uvideli da sami nisu u stanju da slome mađarsku revoluciju, pa su prihvatili već ranije ponudenu pomoć ruskog cara. Nikolaj I, „žandarm Evrope“, uputio je u junu 1849. godine 200 hiljada vojnika preko prevoja Dukla i erdeljskih klanaca. Zajednička ofanziva rusko-austrijskih trupa suočila je domobransku armiju, koja se u znatnom delu sastojala od regruta i bila loše opremljena, sa više nego dvostruko nadmoćnijom silom (370.000 prema 170.000 vojnika).

Približavali su se poslednji, dramatični časovi revolucije. Širom zemlje zvonjava zvona pozivala je narod grada i sela na uzbunu, u poslednji boj, a u evropske zemlje leteo je glas potresnog apela: „Na mađarskoj zemlji sloboda se bori protiv ropstva... Na prostranstvima Mađarske odlučuje se o slobodi Evrope!“ Međutim, do leta 1849. revolucije su već svuda bile savladane i evropske vlade bile su protiv mađarske revolucije. Njihov stav je engleski ministar spoljnih poslova Palmerston, u razgovoru sa ruskim ambasadorom, ovako formulisao: „Okončajte to što je brže moguće.“

Košut je rešenje tražio u sveobuhvatnoj koncentraciji mađarskih vojnih snaga i u nagodbi sa narodnostima. Govorio je: „Ako budemo mogli da brzo sjedinimo naše snage, domovina je spasena; ako ne – nje neće biti.“ On je hteo da armiju koncentriše oko poslednjeg sedišta vlade – Arada i odatle je ponudio ruku Rumunima. Poslednji pokušaji, međutim, više ništa nisu mogli da izmene. Pokušaj sporazuma je okasnio; videvši društvene protivrečnosti i nadmoć intervenata iz inostranstva, narod je u svojim naporima bio paralisano i sve je više klonuo duhom, dok je Gergeijev sukob

sa Košutom onemogućio koncentraciju vojnih snaga. Gergei je sa najznačajnijom mađarskom armijom krenuo iz Komaroma tek sredinom jula, a i tada se kretao sporo, želeći da održi kontakt sa ruskim trupama koje su nastupale za njim. U Arad je stigao kada je kod Šegešvara (Sigišoara) Bemova armija već bila uništena, Petefi poginuo, a nekoliko dana kasnije u bici kod Temišvara raspao se veliki deo domobranske armije.

U ovoj teškoj istorijskoj situaciji ključna figura postao je Gergei, komandant jedine nenačete armije. Gergei je zahtevao punu vlast. Tvrdio je da kao opunomoćeni glavni komandant, uz rusko posredovanje, može uspešno da pregovara. Na to je 11. avgusta Košut, zajedno sa Semereovom vladom, podneo ostavku. Tada je već u pogledu konačnog ishoda revolucije jedva moglo biti dvojbe. Ali, pregovori povezani sa vojnim manevrisanjem možda su još mogli rezultirati širokom amnestijom. Gergei, međutim, to nije pokušao. Svoja ovlašćenja iskoristio je da, do dna duše uvredivši austrijskog glavnokomandujućeg, sujetnog i svirepog Hajnaua, bezuslovno položi oružje pred glavnokomandujućim ruskim armijom, knezom Paskjevičem. Ovaj tragični čin odigrao se u obruču ruske armije, 13. avgusta, na polju kod Vilagoša (oko 25 km severoistočno od Arada). Saradnja međunarodne reakcije i unutrašnje slabosti konačno su slomili mađarsku revoluciju. Ugasio se i poslednji svetionik revolucija iz 1848. godine.

APSOLUTIZAM I NAGODBA

Hajnauov vojni despotizam

„Mađarska leži pred nogama Tvoga Veličanstva“ – javljao je na dan kapitulacije svome gospodaru, caru Nikolaju, ruski glavnokomandujući knez Paskjevič. Cvet mađarske armije, 30 hiljada domobrana, položilo je pred njim oružje na hrpu. Od vođa oslobodilačke borbe Košut, Semere, Bem i mnogi drugi prebegli su preko južne granice u Tursku, dok su se drugi predali, verujući u velikodušnost neprijatelja ili prosto zbog toga što nisu mogli da se rastanu od domaćeg tla.

Tragično prepuštena sama sebi, mađarska revolucija je završena kapitulacijom kod Vilagoša (Širije). Krajem septembra kapitulirala je i najjača tvrđava borbe za slobodu – Komarom. Tabor revolucije, koji je gajio prevelike nade u tvrđavu koju je smatrao neosvojivom, probudio se u gorčini – Mađarska je sada stajala potpuno obezoružana i izložena neograničenoj vlasti svoga gospodara Hajnaua.

Maršal Hajnau bio je na zlu glasu još od Italije. Neobuzdanom grubošću i sadizmom slomio je revoluciju u Breši i svuda su ga spominjali jedino kao „hijenu iz Breše“. Franc Jozef, koga je čak i car Nikolaj pozvao da objavi opštu amnestiju, ipak je svom maršalu dao neograničenu vlast, učinivši ga gospodarem života i smrti u pokorenoj Mađarskoj. „Dželat Mađarske“ ovako je govorio o sebi: „Ja sam čovek reda i mirne savesti ću narediti da se streljaju stotine, jer sam čvrsto ubeđen da je to jedino sredstvo da se predupredi svaka buduća revolucija.“

Hajnauova strahovlada, koja je trajala do leta 1850, donela je nebrojene patnje. Svoju vladavinu započeo je time što je 6. oktobra 1849, na godišnjicu Latureve smrti, u Aradu dao pogubiti, vešanjem ili streljanjem, trinaest domobranskih generala. Smrću su zapečatili svoj požrtvovani život Lajoš Aulih, Janoš Damjanič, Aristid Deševfi (Dessewffy), Erne Kiš, Karolj Knezič, Đerd Laner, Vilmoš Lazar, Karolj Lajningen-Vesterburg, Jožef Nađ-Šandor, Erne Peltenberg (Pöltenberg Ernő), Jožef Švajdel (Schweidel), Ignac Terek (Török) i Karolj Večeš. Istog dana u peštanskom Novom zdanju (kasarni koja se nalazila na mestu današnje Televizije), streljan je Lajoš Bačani, prvi predsednik mađarske vlade, a zajedno s njim i više vodećih političara revolucije. Simbolično su pogubili i one koji su izbegli u inostranstvo – njihova imena istakli su na vešalima. Pored dugog niza pogubljenih, više od hiljadu rodoljuba je osuđeno na najtežu tamnicu, a 40 hiljada domobrana je po kazni raspoređeno u austrijsku vojsku. Mađarska je bila puna stranih vojnika, doušnika i patriota koji su se krili pod lažnim imenima. Zloslutna tišina lebdela je nad zemljom izgubljene slobode.

Bahov režim

Krajem 1849. godine bečki Dvor je, oslanjajući se na snagu bajoneta, ponovo pokušao da stvori jedinstvenu imperiju. Pokušaj je izvršen po zamisli Aleksandera Baha, po kojem je i čitav režim dobio ime. Ovaj režim, po duhovitom zapažanju jednog tadašnjeg historiografa, imao je četiri oslonca: stajaću vojsku, sedeću armiju činovnika, klečeći kler i puzeću tajnu policiju. Kada je 1850, pod uticajem domaćeg i stranog javnog mnjenja, Hajnau smenjen i obustavljen vojni teror, u Mađarskoj je uveden Bahov režim.

Bah je nastojao da Mađarsku što potpunije uklopi u „jedno i nedeljivo“ carstvo. Ukinuo je županije i državu podelio na guvernerate. Mada je sve krajeve prostrane imperije dobro obezbedio vojskom, posebno mnogo vojnika stacionirao je u Lombardiji i Mađarskoj. Na dnevnom redu bile su premetačine i konfiskacije imovine, a žandari sa bakarnim kacigama dobijali su nagradu za svakog rodoljuba izvedenog pred sud. Pod zaštitom bajoneta zemlju su preplavili nemački i češki činovnici, koje je narod podrugljivo nazvao „Bahovi husari“. Bečki Dvor je prenebregao i obećanja data narodnostima i zaveo je jednako ugnjetavanje i u onim krajevima Mađarske koje su naseljavale narodnosti. Jedan mađarski političar je duhovito primetio da su narodnosti dobile za nagradu isto ono što i Mađari za kaznu. Bahov projekat totalne imperije potpuno je gubio iz vida njeno mnogonacionalno biće. On je pokušao da eliminiše nacionalno pitanje.

Režim je moralni oslonac tražio u katoličkoj crkvi. Radi toga je sa papom sklopio novi sporazum (tzv. konkordat), kojim je, pored garantovanja srednjovekovnih privilegija, crkvi obezbedio potpunu kontrolu nad vaspitanjem i uticaj u nekim državnim poslovima. Dvor je i u Mađarskoj računao, u prvom redu, na visoki kler. Osim toga, jedan deo velikaša je podržavao režim, a bilo je prilično i plemića-posednika koji su se prihvatili položaja.

U svojoj društvenoj i ekonomskoj politici Bahov režim nije bio, a nije ni mogao biti, jednoznačno reakcionar. Istina, nije poštovao odredbe zakona iz 1848. godine koje su se odnosile na nezavisnost Mađarske, ali nije mogao u potpunosti da zaobiđe temeljne društvene tekovine revolucije. Bahov režim bio je prinuđen da i u praksi sprovede ukidanje kmetstva i opštu poresku obavezu. Na osnovu tzv. urbarijalnog patenta (uredbe) izdatog 1853, procenjene su kmetске parcele, ustanovljen ukupan iznos obeštećenja i počelo je njegovo postepeno isplaćivanje bivšim feudalcima.

Kapitalističkoj reformi poljoprivrede je donekle odgovaralo što je ukinuta carinska granica između Mađarske i austrijskih naslednih pokrajina. Zajedničko carinsko područje i veće tržište povećali su konjunkturu žitarica. Značajan razvoj je usledio ipak na velikim posedima, koji su najmanje trpeli od pomanjkanja kapitala, što je inače pogađalo čitavu mađarsku poljoprivredu. Veleposednici su mehanizacijom (upotrebom gvođenog pluga, sejačice, vršalice), podizanjem ekonomskih zgrada i razvijanjem stočarstva stvorili velika kapitalistička poljoprivredna preduzeća (radnu snagu su, međutim, čak i posle toga obezbeđivali u mnogo čemu na feudalni način – obradom na pola ili na trećinu, unajmljivanjem ugovornih radnika). Srednji i mali posednici, koji nisu mogli da se oslobode svojih starih dugova, nisu mogli ni da preurede svoje posede u skladu sa zahtevima vremena. Još više je padala u oči zaostalost privređivanja na individualnom seljačkom posedu. Narod na selu i drugom polovinom XIX veka ore drvenim ralom i „vrše“ konjima.

Razvoj industrije bio je još sporiji, jer zajedničko carinsko područje nije pogodovalo nerazvijenoj mađarskoj industriji. Značajniji napredak zapaža se samo u oblasti agroindustrije i gradnji pruga. Oživela je i mlinska industrija, a od 1848. do 1867. godine mreža železničkih pruga je sa 178 km narasla na 2.160 km.

I ograničen kapitalistički razvoj imao je visoku cenu. Bahov režim nametnuo je ogromne namete na leđa stanovništva. Tako je povlačenje iz opticaja Košutovih novčanica predstavljalo težak udarac. To se nastavilo uvođenjem monopola (u prvom redu na duvan) i velikim povećanjem poreza, tako da je suma poreza u poređenju sa razrezom za 1848. porasla deset puta u pedesetim godinama.

Pad Bahovog režima

Bahov režim nije imao značajnog oslonca u zemlji. Čak i velika većina bezuslovnih pristalica Dvora, vlastele sa ultrakonzervativnim shvatanjem, htela je nešto drugo, tačnije – nekakvo popravljeno izdanje sistema iz 1847. U tom smislu oni su pokušavali da se Francu Jozefu obrate i predstavkama, ali bez uspeha. Tipično držanje zemljoradničkog plemstva izražavao je, i određivao, primer Ferenc Deaka. Deak je živio potpuno povučeno na svome imanju u Zali i, ni na višestruke ponude, nije se prihvatao nikakve funkcije. Njegovi sledbenici činili su isto – nisu se prihvatili zvanja, nastojali su da nadmudre tuđinsku vlast i čekali su da se situacija okrene nabolje (takvo držanje oni su nazivali pasivnom rezistencijom).

U održavanju u životu ideje o nacionalnom otporu veliku ulogu odigrali su najbolji mađarski pisci i umetnici. Janoš Aranj je oživljavao uspomene na Petefija i 1848. godinu i spevao je ep o velškim bardima (pesnicima) koji su se oduprli i tiranskom osvajaču. Janoš Vajda je pisao o „bdeocima“, a Viktor Madaras i Bertalan Sekelj su na svojim platnima ovekovečili junačke prizore iz mađarske istorije.

U godinama Bahovog režima bilo je i pokušaja oružanog otpora. Prvo je Jožef Mak, nekadašnji komandant artiljerije u Komaromu, pokušao da digne ustanak. Zatim je jedan krojački kalfa, po imenu Libenji, pokušao atentat na cara, ali je ovaj samo lakše ozleđen. Kasnije je policija otkrila tragove nove zavere, pa su u vezi s tim, pored drugih, dospеле u zatvor i Žuža Košut, Klara Levei (Leöwey) i Blanka Teleki, pionirke obrazovanja žena u Mađarskoj.

Borba se vodila i van granica zemlje. Njen vođa bio je Lajoš Košut, koji je živio u emigraciji. Košut je, sa više svojih drugova, posle sloma revolucije izbegao u Tursku, a samo bojazan engleske vlade od daljeg porasta rusko-austrijske nadmoći spasla ga je od izručenja na kojem je insistirala kako austrijska tako i ruska carska vlada. Nakon nekoliko godina internacije, Košut je uspeo da se domogne Amerike, a potom Engleske. Zvanični krugovi su prema njemu bili svuda uzdržani, ali ga je narod oduševljeno slavio kao otelotvorenje slobode. Svojim uspešnim govorima pribavio je Mađarskoj mnoge prijatelje. Košut se nije predao ni na diplomatskom polju. Tražio je kontakt sa Francuskom i Pruskom, koje su bile u sukobu sa Habsburgovcima, ali pošto je unapred bilo jasno da će do prvog sledećeg sudara doći na teritoriji Italije, i on sam se preselio u Torino, sedište malog, nezavisnog Pijemonta ili, drugim imenom, Kraljevine Sardinije.

Unutrašnji otpor, a naročito spoljni neuspesi, konačno su 1859. oborili Bahov režim. Rastuće nacionalne snage onemogućile su njegova desetogodišnja

nastojanja. Njegovom neuspehu prethodio je krimski rat (1855-1856), tokom kojega je Austrija svojim dvoličnim držanjem udaljila od sebe carsku Rusiju, a da u zamenu za to nije sebi obezbedila drugi oslonac. Bahov režim trošio je daleko iznad svojih mogućnosti na izdržavanje armije i glomaznog činovničkog aparata. Ipak, prilikom prvog međunarodnog sukoba pokazalo se da je armija slaba i da je Austrija diplomatski izolovana. Kada je 1859. izbio italijansko-austrijski rat, koji su podupirali Francuzi, loše vođena austrijska vojska je kod Solferina pretrpela težak poraz. Austrija je morala da se odrekne Lombardije, a istovremeno je izgubila uticaj i u srednjoj Italiji. Na vojnički poraz nadovezale su se ekonomske neprilike. Državni dugovi Monarhije katastrofalno su rasli, narušena je ravnoteža prihoda i rashoda i pretilo je bankrotstvo države. Režim nije izdržao probu i Bah je u leto 1859. razrešen dužnosti.

Mađarska je brzo reagovala na događaje. Vrenje je, u stvari, počelo već godinama pre toga, demonstrativnim uvođenjem u modu mađarskog jezika i mađarskog stila odevanja. Nacionalni otpor su povećavale širom zemlje priređivane svečanosti 1859, koje su poprimile politički karakter, a za koje je priliku pružila stota godišnjica rođenja Ferenc Kazincija, predvodnika reforme mađarskog jezika. Za vreme rata zemlja je bujala od pominjanja imena Košuta i italijanskog slobodarskog heroja Garibaldija. Beč se sa razlogom pribojavao izbijanja nekog novog ustanka. Vrenje nije smireno ni brzim sklapanjem mira niti promenama koje su usledile u vladi. 15. marta 1860. održane su ogromne masovne demonstracije u Pešti. Policija je upotrebila oružje, a jedan student prava je smrtno ranjen. Javno mnjenje je još više uznemirila tragična smrt Sečenjija.

Sečenji, koji je od jeseni 1848. bio pacijent bolnice za duševne bolesti u Deblingu (Döbling), krajem pedesetih godina je povratio duhovnu svežinu i nije ostao skrštenih ruku. Svojom satiroj razobličavao je slabosti i protivrečnosti Bahovog režima. Policija je naslutila ko je autor anonimnog dela objavljenog u inostranstvu i sedamdesetogodišnji političar bio je izložen grubim maltretiranjima i ponižavajućim premetačinama. Otvorena pretnja ministra policije: „Ludnica je za Tvoju Ekselenciju prestala da bude utočište“ i bojazan od nove oslobodilačke borbe protiv Habsburgovaca naveli su ga, u noći između 7. i 8. aprila 1860, na samoubistvo.

Neuspeh prvog pokušaja nagodbe

Porazi i rastuće teškoće učinili su da i Beču bude jasno da je Bahov režim, režim krutog centralističkog upravljanja, neopozivo propao. Politička situacija zahtevala je brzo rešenje. Franc Jozef je poslušao konzervativne velikaše i u jesen 1860. svečano se odrekao neograničene vlasti i otvorenog apsolutizma. Međutim, ipak je nastojao da očuva jedinstvo imperije. „Dao“ je ustav (to je tzv. Oktobarska diploma), ali je istorijski nastalim zemljama, pa tako i Mađarskoj, stavio u izgled tek takav stepen autonomije koja u najvažnijim pitanjima ni ubuduće ne bi mogla da sputava centralnu vlast. U planirani „Imperijalni savet“ od 343 člana Mađarska i Erdelj bi mogli delegirati 85 odnosno 26 članova. Da bi olakšao prihvatanje „oktroisanog ustava“, „neopozivog osnovnog zakona“, Franc Jozef ponovo je uspostavio vladine stolove od pre 1848. (Kancelariju, Namesnički savet i Komoru), kao i županijsku samoupravu.

Međutim, Franc Jozef i njegovi savetodavci su se prevarili u računu. U Mađarskoj je vrlo mali broj ljudi bio zadovoljan Oktobarskom diplomom. Raspoloženje se mnogo više izražavalo time što su u županijska veća na mnogim mestima bili izabrani i vođi emigracije – Košut i Klapka, a pozivani su na odgovornost oni koji su za vreme Bahovog režima prihvatili zvanja.

Sa negativnim stavom saglasila se i Zemaljska skupština 1861, koju je Franc Jozef sazvao upravo da bi usvojila novi ustav. Skupštinski poslanici su se saglasili i o tome da treba da se drže zakona iz 1848, koje je sankcionisao Ferdinand V. Međutim, oko načina izražavanja sopstvenog stava Zemaljska skupština se podelila na dve stranke (što je vredno razmotriti, jer je to udarilo pečat daljem razvoju političkog života u Mađarskoj).

Stranka adrese (Felirati Párt), na čelu sa Ferencom Deakom, koji se oslanjao na posednike iz Zadunavlja, pošto je Franca Jozefa priznala za stvarnog kralja, htela je da svoj stav izrazi u adresi upućenoj Dvoru. Članovi stranke rezolucije (Határozati Párt), dobrim delom srednji posednici iz Zatisja, nisu priznavali Franca Jozefa, koji je na presto došao bez odobrenja Zemaljske skupštine, i zato su svoj program hteli da iskažu u rezoluciji koju su namenili svetskoj javnosti. Na njihovom čelu stajao je Laslo Teleki, koji se vratio iz emigracije. Između dveju stranaka vodila se borba „na krv i nož“. Većina je naginjala Telekijevoj stranci. Međutim, na vrhuncu borbe, uoči glasanja, nastupio je dramatičan obrt. Teleki je izvršio samoubistvo. Razlozi njegovog čina ne mogu se ni danas sa sigurnošću objasniti. Da li se u predvečerje očekivane pobede uplašio njenih mogućih posledica? Ili je ovaj čovek, tako osetljiv na svoje poštenje, osećao da je čak i stav njegove sopstvene stranke, iako dosledne četrdeset osmoj, nedopustiva kapitulacija u odnosu na njegovu angažovanost u emigraciji? Činjenica je da njegovi nervi nisu mogli da podnesu teški teret odluke. Mašio se revolvera. Zemaljska skupština je, posle Telekijeve tragične smrti, sa samo tri glasa većine, prihvatila Deakov predlog.

Dvor, koji je delio stanovište Stranke adrese, raspustio je Zemaljsku skupštinu. Ferenc Deak, kome je bilo jasno da predstoje nova odmeravanja snaga, ponovo je u poslednjem govoru zagovarao program pasivnog otpora: „Ako treba, nacija će trpeti bez malodušnosti, kao što su patili njeni preci da bi mogli očuvati zemaljska dobra, jer ono što sila i vlast oduzmu, to vreme i dobra sreća opet mogu da povrate, ali ono čega se nacija u strahu od patnji dobrovoljno odrekne, uvek se teško i nesigurno vraća.“

Po raspuštanju Zemaljske skupštine usledila su zaista teška vremena. Posle otprilike godinu dana slobodnijeg političkog života opet je nastupila represija. Vodeći političar novoga režima bio je Anton Šmerling, koji je sebi kao cilj postavio vaskrsavanje nemačkog carstva, nestalog u Napoleonovim ratovima, i stvaranje jake centralizovane Austrije. Posle nesigurnog pokušaja stvaranja federativne (savezne) države opet je, dakle, u prvi plan došla koncepcija unitarne imperije. Šmerling je raspustio županijske skupštine i obnovio vojne sudove verujući da vreme radi za njega. (Njegova vladavina od 1861. do 1865. obično se naziva periodom „provizorijuma“.) Međutim, Šmerling je – kao i Bah – pao. Spoljnopolitički događaji su ubrzo pokazali da Habsburzi nikada neće moći da realizuju svoja stara prava u Nemačkoj. Istovremeno, postalo je jasno i to da Austrija, sa uvek opasnom Mađarskom u zaleđu, ne može postati velesila. Istorijски događaji su pripremili teren za nagodbu.

Nagodba

Sređivanje stanja u Podunavlju zanimalo je i emigraciju. Košut je 1862. godine objavio svoj projekat Podunavske konfederacije, kojim bi jedinstvo naroda koji žive u Podunavskom bazenu bilo ostvareno bez Habsburgovaca. Prema tome projektu, Mađarska, Hrvatska, Erdelj, Srbija i Rumunija obrazuju državni savez – konfederaciju. Državnim savezom rukovodi Savezno veće, svake godine iz drugog glavnog grada. Zajedničkim poslovima smatraju se odbrana savezne teritorije, spoljni poslovi i trgovinski sistem. Nasuprot tome, zakonodavstvo, pravosuđe i javna uprava država članica potpuno su nezavisni. Košut je svoj projekat ovako sažeo: „Jedinstvo, razumevanje i bratstvo među Mađarima, Slovenima i Rumunima! Eto, to je moja žarka želja i najiskreniji savet!“ Projekat Podunavske konfederacije sadržavao je mnoge napredne i ka budućnosti usmerene elemente, međutim, unutrašnji i spoljnopolitički odnosi toga vremena činili su njegovo ostvarivanje apriori bezizglednim.

Većina mađarskih vladajućih slojeva poznavala je samo jedan put za rešavanje problema – nagodbu sa habsburškom dinastijom, koju je Stranka mira zapravo htela da ostvari još za vreme revolucije. Naklonjenost mađarske posedničke klase ka nagodbi sredinom šezdesetih godina ponovo je ojačala. Gorak osećaj izolovanosti od političkog života i materijalne brige zbog nerodnih godina iscrplili su zalihe pasivne rezistencije.

Niz događaja koji su doveli do nagodbe, pošto je manifestovana obostrana spremnost, započeo je Deakovim tzv. „uskršnjim člankom“, objavljenim aprila 1865. u listu Pešti naplo (Pesti napló), u kojem je napisao: „Uvek ćemo biti spremni da na zakonit način naše zakone dovedemo u sklad sa bezbednošću imperije.“ To je značilo reviziju zakona iz 1848. i priznavanje tzv. „zajedničkih poslova“. Franc Jozef, koji je video da Šmerling nije kadar da sredi privredne prilike u imperiji, a ni da restaurira nemačko carstvo – smenio je svog ministra i krajem 1865. sazvaio Zemaljsku skupštinu.

Konačan ishod pregovora o nagodbi ubrzao je novi poraz Habsburga, koji mađarsko javno mnjenje apsolutno nije želelo. (Mađarski liberali su se od srca radovali ujedinjenju Italije i pobedi Italijana nad Austrijancima, ali u prusko-austrijskom ratu mađarska štampa i političari podjednako su bili na strani Dvora. Bojali su se, a to je Deak i rekao, da – u slučaju raspada habsburške imperije – čak ni jedna nezavisna Mađarska ne bi mogla opstati „uklještena između ogromne ruske i nemačke imperije“). Međutim, istorijski razvoj događaja bio je uslovljen spoljnim odnosom snaga. U leto 1866. Prusi su kod češkog grada Hradec Kralove zadali odlučujući udarac austrijskoj armiji. Austrija je bila prisiljena da prepusti inicijativu svome rivalu (Pruskoj). Habsburzi su se svečano odrekli svoga uplitanja u pitanje nemačkog ujedinjenja. U Nemačkoj je u osnovi prestao uticaj habsburške dinastije. Pošto su Italijani, kao pruski saveznici, dobili Veneciju, koja je od Napoleonovih ratova pripadala Austriji, ona je tako reći potpuno istisnuta i iz Italije. Posle toga je rešavanje mađarskog pitanja postalo još važnije.

U proleće 1867. došlo je do nagodbe kojom je habsburška imperija reorganizovana na dualističkoj osnovi. To je značilo da se imperija sastoji od dve, u unutrašnjim poslovima nezavisne, parlamentarne države – Austrije i Mađarske. Dve države, pored ličnosti zajedničkog vladara, povezuju zajednički spoljni poslovi, vojska

i, u vezi s njima, finansije odnosno carinska unija koja se ima obnavljati svakih deset godina. (Zajedničke poslove obavljaju zajednička ministarstva organizovana u Beču, a za kontrolu nad njima dva parlamenta biraju u jednakom broju odbor, delegaciju, koja svoje sednice održava na smenu u Beču i Budimpešti. Mađarska prihvata udeo u državnim dugovima i 30% zajedničkih troškova. To je tzv. kvota, koja je do kraja dualizma porasla na 33 procenta.

Nagodba je, u stvari, bila savez vladajućih klasa dveju zemalja, kojim su one ponovo učvrstile svoju vlast nad ugnjetenim klasama i ugnjetenim narodnostima. Zato je mađarska vladajuća klasa bila spremna da se odrekne i jednog dela nezavisnosti (zajednički poslovi su samostalan državni život Mađarske ograničavali upravo u najvažnijim pitanjima). Košut je zbog toga najoštrije osudio nagodbu. U danima neposredno pred odlučujuće glasanje objavio je svoje otvoreno pismo Deaku, u kojem – između ostalog – piše: „...ja u toj činjenici vidim smrt nacije i, pošto to vidim... smatram svojom dužnošću da prekinem ćutanje – ne radi toga da bih polemisao već da bih, zaklinjući Te u ime Boga, Domovine i budućih pokolenja, apelovao na Tebe: pogledaj oko sebe sa visine Tvoga državičkog položaja i razmisli o trajnim konsekvencama prema kojima vodiš Domovinu u kojoj moramo voleti ne samo prolazni trenutak sadašnjosti već i nepromenljivu prošlost i budućnost koja dolazi. – Nemoj da dovedeš naciju na onu tačku na kojoj budućnost više neće imati svoga gospodara!“

Deak i većina mađarske posadničke klase, međutim, nisu delili Košutovo stanovište i posle žustre parlamentarne debate velikom većinom je izglasan Zakonski članak o nagodbi. Deak je pred parlamentom dokazivao: „Oružje i revolucija, čak i kad postoji nada na uspeh, takva su sredstva kojih bi se nacija mogla prihvatiti samo na pragu očajanja... Od neizvesnih događaja očekivati sumnjivu budućnost i pri tome dopustiti da snaga, dobrobit, pouzdanje i nada nacije iz dana u dan sve više slabe – bilo bi nepravilna, pa i štetna računica, jer bi se lako moglo dogoditi da očekivani događaj ne usledi, ili usledi tek tada... kad bi pomoć našoj oslabljenoj naciji već bila zakasnela. Ne beše, dakle, druge nego pokušati treći način (tj. nagodbu)“.

Ako se uzme u obzir da su evropske velesile podržavale Habsburgovce, a okolnosti onemogućavale narodno, revolucionarno rešenje, nagodba se mora smatrati realnim kompromisom (tj. sporazumom koji je izražavao faktički odnos snaga). Nagodbom je okončano samovlašće, uz izvesna ograničenja omogućeno je formiranje mađarske „nacionalne države“ i omogućen je njen kapitalistički ekonomski razvoj. Nagodba, završetak revolucije „odozgo“, protivrečna je epizoda u mađarskoj istoriji. Tačno je da je ona stvorila značajne mogućnosti za politički i privredni razvoj Mađarske, ali je istovremeno podstakla mržnju između Mađara i pripadnika narodnosti, a učvršćivanjem vlasti starog feudalnog poretka otežala je demokratski razvoj.

PRVA ETAPA DUALIZMA 1867 – 1900.

Političke prilike posle nagodbe

Polemika oko nagodbe nije bila zaključena time što je Zemaljska skupština u maju 1867. sa 209 prema 89 glasova usvojila odgovarajući zakonski članak. Ona nije bila završena ni tada kada je juna meseca u prestonici sa velikom pompom objavljeno krunisanje Franca Jozefa i kraljice Elizabete. Uspostavljena je Austro-Ugarska Monarhija na čelu sa „carem Austrije i apostolskim kraljem Mađarske“ (Ugarske), mada je bilo malo onih koji su, i sa ove i sa one strane Lajte, verovali u iskrenost, a pogotovo u dugovečnost nagodbe.

Novu – dualističku – formu Habsburške Monarhije njeni narodi, odnosno političari, doživljavali su kao vrlo nesigurnu i prolaznu. Videvši uspeh Mađara, i Česi su zahtevali sličan pravni status, koji bi doveo do preobražaja Monarhije u dualističku (trojnu) državu (na prekretnici vekova to su hteli i Hrvati). Na bečkom Dvoru i dalje je bilo pristalica centralističkog upravljanja, ali uvek se našlo i federalista koji bi imperiju najradije reformisali u saveznu državu. U svemu tome se tačno odražavaju teškoće koje su proizlazile iz nerešenog nacionalnog pitanja.

Dualistički sistem je ipak ojačao. Na Dvoru se Franc Jozef, umoran od bezuspešnih eksperimenata, kruto držao dualizma. I političke borbe vođene u Mađarskoj između 1867. i 1875. dovele su do prolaznog jačanja dualizma, u čemu je odlučujuću ulogu imao odnos snaga unutar mađarske vladajuće klase.

Razvoj stranaka posle nagodbe tekao je u zavisnosti od toga ko je kakav stav zauzimao u vezi sa 1867. Tako su nastale Deakova stranka, levi centar i krajnja levica. Po broju, bar u parlamentu, najjača je bila Deakova stranka. Ali, ovaj tabor bio je i najšareniji. U njemu su se podjednako našli i konzervativci i liberali, džentrija i aristokrate, građani i sveštenstvo, a povezivalo ih je samo to što su svim silama branili nagodbu, koja je, uzgred rečeno, za većinu njih značila političko, pa i materijalno napredovanje. Iz toga laktaškog društva ljudski se visoko izdizao ostareli Ferenc Deak, koji je odbio da primi ponudeni posed, titule i položaj predsednika vlade. Kako ga je posle smrti (1876) okarakterisao njegov nekadašnji prijatelj, a kasnije najveći protivnik Košut, „on je bio republikanski karakter u Monarhiji“. Njegove pristalice zvale su ga „mudracem domovine“, međutim, sa nagodbom je snaga njegove političke inisijative presušila i kao što nije mogao da u svojoj stranci stvori jedinstvo tako mu više nije dostajalo snage za generalno usmeravanje političkog života.

Levi centar je svoje ime dobio po mestu gde je sedeo u parlamentu. Svoje pristalice regrutovao je dobrim delom iz Stranke rezolucije u Zemaljskoj skupštini 1861, iz redova posednika iz Zatisja. Iz njihovih redova je potekao i njegov vođa – Kalman Tisa. Levi centar je u svojim „biharskim tačkama“, kojima je skicirao svoj

program, zahtevao reviziju nagodbe, samostalnu mađarsku vojsku i veću privrednu samostalnost. Oslanjajući se na zemljoposjednike iz Zatisja, stranka je, dakle, htela da nagodbu dalje razvija preko granica kojima je ograničavana nacionalna nezavisnost. Program je zvučao prilično radikalno, ali stranka uopšte nije imala nameru da svoj radikalizam pretvori u delo. Zapravo, uloga levog centra je bila više u tome da mase nezadovoljne nagodbom prikoči i umiri.

Malo poslanika, ali mnogo pristalica imala je tzv. krajnja levica, koja je kategorički odbijala zajedničke resore i ostala pri stavu iz 1848. (ona je kasnije nazvana četrdeset osmaškom strankom, a posle je, sve do 1918, na političkoj sceni nastupala pod imenom Stranke nezavisnosti). Njena najveća snaga bio je Košut, koji je živeo u emigraciji, a čiji je kult, putem domobranskih i demokratskih udruženja – uglavnom u Niziji – dobijao sasvim neobične razmere. Nekadašnja vojnička uniforma i Košutova novčanica postale su stvari koje su se čuvala sa pijetetom. Kada je mađarski seljak u Niziji sa velikom pobožnošću pominjao „oca Košuta“, on je ujedno oživljavao i svoje nade vezane za revoluciju iz 1848. Košut je postao simbol političke nezavisnosti i društvenog napretka.

Na čelo prve vlade posle nagodbe došao je grof Đula Andrašić. Star oko 40 godina, samouveren, iako u političkom životu pomalo površan aristokrata, bio je u revoluciji Košutov pristalica i njegov poslanik na turskom dvoru u Carigradu. Oko nagodbe deklarirao se kao bezuslovni Deakov pristalica, a i na stolicu ministra predsednika je samo tako mogao doći.

Problem narodnosti – Reforme Andrašićeve vlade

Andrašićeva vlada je, pre svega, rešila probleme vezane za nagodbu. Uprkos protivljenju Rumuna i Sasa, Andrašić je sproveo uniju Erdelja i Mađarske, uz pomoć Dvora sredio je državnopravne odnose sa Hrvatima, a nakon duge rasprave uveo je zakon o narodnostima.

Erdelj je jednostavno postao deo Mađarske, međutim, Hrvatska i Slavonija su dobile izvesnu autonomiju. Postale su „pridružena država“. Njene unutrašnje poslove obavljala je posebna hrvatska vlada u Zagrebu, pod rukovodstvom hrvatskog bana, dok je radi odlučivanja o zajedničkim poslovima imala 29 (a posle raspuštanja Vojne granice 40) poslanika u mađarskoj Zemaljskoj skupštini. U vladi su bila dva ministra Hrvata, dok je Rijeka – o čijoj pripadnosti su mađarski i hrvatski pregovarači najviše raspravljali – postala „posebno telo priključeno mađarskoj kruni“, na čelu sa guvernerom imenovanim od strane kralja.

Deo hrvatske vlastele i visokog klera prihvatio je tzv. „hrvatsku nagodbu“, ali javno mnenje južno od Drave se tome žestoko protivilo i zahtevalo je politički status sličan mađarskome u okviru Habsburške imperije. Hrvatski problem, sve do raspada Monarhije, skoro da i nije silazio sa dnevnog reda. Još manje je za njega mogao predstavljati rešenje zakon o narodnostima, donesen 1868.

Problem narodnosti na ovaj ne samo mnogonacionalnoj već – što problem čini posebno složenim – etnički mešovitoj teritoriji Evrope nisu mogle da reše ni revolucija 1848. ni nagodba. Na prostoru Habsburške imperije nisu mogle da nastanu nacionalne države, jer se opstanak Habsburške monarhije tada još podudara sa interesima evropskih velesila.

Sa stanovišta Mađarske, naravno, problem narodnosti postavljao se u bitno drukčijim političkim uslovima 1848. nego posle nagodbe. Narodnosti u Mađarskoj mogle su 1848-49. računati na podršku Dvora, jer su Habsburgovci nameravali da mađarsku revoluciju okuju u lance, upravo uz pomoć narodnosti. Posle nagodbe situacija je dobila obratan predznak. Dve strane koje su se sporazumele – mađarska posednička klasa i Dvor – zajednički su nastupile prema narodnostima. U takvim okolnostima pripreman je prvi zakon o narodnostima, koji je kralj sankcionisao. (U proleće 1848. Zemaljska skupština se nije bavila ovim problemom, a prvi mađarski zakon o narodnostima, napisan u julu 1849, nekoliko sedmica pre propasti revolucije, pokazuje u najboljem slučaju da su mađarski liberalni političari shvatili značaj problema.)

Prva i najuočljivija karakteristika usvojenog zakona „u predmetu nacionalne ravnopravnosti“ (XLIV zakonski članak iz 1868) u tome je što on i dalje ne priznaje narodnosti. On osigurava prava i „ravnopravnost“ – sa izvesnim ograničenjima – u pogledu upotrebe jezika. Zemaljska skupština je, dakle, htela da do razumevanja sa narodnostima, koje su činile većinu stanovništva, dođe na bazi stare koncepcije „jedne političke nacije“. Osnovna misao zakona, koja se rodila još u periodu reforme, sada je formulisana na sledeći način: Mađari i narodnosti „u političkom pogledu čine jednu naciju, u kojoj je svaki građanin domovine, bez obzira na nacionalnu pripadnost, ravnopravan član“. Zakon je dopustio slobodnu upotrebu jezika samo u županijskim, opštinskim i crkvenim okvirima i održavanje nižih i srednjih škola sa nastavom na maternjem jeziku. Nije se smatralo dobrim predznakom za budućnost što je zakon o narodnostima izglasan uprkos protivnim glasovima poslanika iz redova narodnosti.

Uprkos polovičnoj, u krajnjoj liniji neuspešnoj „nagodbi“ sa narodnostima, rodili su se u nekim pitanjima liberalno obojeni zakoni. Među njih se mogu ubrojati zakoni o narodnom obrazovanju i o reformi županija.

Nacrt zakona o obaveznom narodnom obrazovanju predložio je 1868. Jožef Etveš, jedini ministar odgovornog ministarstva kojem je i 1867. godine dodeljen resor. Nacrt, koji je sadržao znatno manje zahteva nego onaj koji je predložen u leto 1848, sudario se sa najodlučnijim otporom visokog klera. Zakonom je na kraju ipak naloženo obavezno obrazovanje do 12 godina starosti, osnivanje državnih i opštinskih škola i državni nadzor nad crkvenim školama. Njegov uticaj bio je vrlo značajan, njime je znatno povećan nivo opšteg obrazovanja u Mađarskoj, mada školovanje podmlatka radnih slojeva ipak nije postalo sveobuhvatno. (1869. bilo je 61% nepismenih muškaraca i 76% žena, a 1900. je proporcija opala na 45% odnosno 55%. Radi tačnijeg vrednovanja tadašnjih prilika, treba dodati da je osamdesetih godina u Austriji bilo 34%, u Italiji 62%, a u Francuskoj 31% nepismenih.)

Zakon o narodnom obrazovanju iz 1868. propisao je obavezno obrazovanje na maternjem jeziku za decu od 6 do 12 godina, a za onu od 13 do 15 godina 2-5 časova ponavljanja školskog gradiva. Kod klera je ova tačka zakonskog nacrta izazvala najveći otpor, jer je propisivala da tamo gde nema odgovarajućih verskih škola treba organizovati opštinske škole. Naročito je žestoka agitacija protiv „nemoralnih“ „zajedničkih nacionalnih škola“ vođena u unutrašnjosti. Za prosvetne prilike bilo je karakteristično da se u najvećem broju sela jedan jedini učitelj bavio sa 80-100 učenika koji su pohađali šest razreda.

Veoma polovična bila je reforma županija. Pošto su županije u prošlosti mnogo puta bile gnezda nacionalnog otpora, opozicioni političari posebno nisu želeli

da doprinesu smanjivanju njihovog delokruga. Toliko neophodno razdvajanje pravosuđa i javne uprave ipak je uspelo. Ali, čak i posle toga županije su se u prvom redu bavile politikom, a samo uzgred obavljale su i svoj pravi posao – javnu upravu.

Učvršćenje dualističkog sistema

Rastući deficit državne privrede, a naročito raspadanje Deakove stranke, doveli su u godinama posle nagodbe do političke neizvesnosti. Vladina stranka se raspala na frakcije, gubeći – usled bezočnog nadmetanja oko “lonca s mesom” – sve više od svoga moralnog kapitala, ali i mandata (poslaničkih mesta) na izborima. Proces raspadanja naročito se ubrzao kada je Andraš 1871. godine postao ministar inostranih poslova Monarhije, a položaj predsednika vlade preuzeo Menjhert Lonjai.

Lonjai, koji je još i u vreme nagodbe činio znatne usluge, uživao je ugled velikog finansijskog stručnjaka. Za vreme svoga dugogodišnjeg predsednikovanja uistinu je neumorno uvećavao sopstvenu imovinu, ali je postigao vrlo skroman rezultat na uravnotežavanju državne ekonomije. U mahinacijama je koristio svoj službeni položaj i dobru obaveštenost, zbog čega je, naravno, bio izložen mnogim napadima opozicije. Kada su ga u predstavničkom domu upitali zašto železnička pruga Njiređhaza-Ungvar (Užgorod) prelazi baš preko njegovih imanja, odgovorio je: „Pa zar sam ja odgovoran za to što je sudbina htela da železnica dotakne dva moja imanja?“ Naravno, Lonjaijev slučaj bio je opštija pojava u to vreme. U Deakovoj stranci jedva da je bilo poslanika koji se nije trudio da svoje veze pretvori u gotov novac, što je bilo olakšano i privrednom konjunktrom, osnivanjem fabrika i gradnjom železnica. Ali, upravo ovo je uzbudivalo i članove levog centra, koji su, pošto im je dosadilo opoziciono držanje, sve više naginjali saradnji sa vladinom (Deakovom) strankom.

Do ujedinjenja (fuzije) dveju stranaka konačno je došlo 1875. godine. Levi centar je, bez da je uspeo da očuva bilo šta od svoga programa, prihvatio članstvo u vladinoj stranci. „Ne treba biti probirljiv!“ – pisao je s tim u vezi jedan od vodećih publicista stranke. Četrdesetosmaši su s pravom ovako saželi svoje mišljenje: Tisa je „biharske tačke okačio o klin“ (a uz svoje opozicionarstvo napustio je i svoje principe). Nova stranka, koja je trideset godina neprekidno obrazovala vladu, uzela je ime Liberalna stranka (Stranka „slobodnih principa“). Građanske stranke pod takvim imenom igrale su vodeću ulogu u parlamentima više evropskih zemalja. Međutim, Liberalna stranka Mađarske, usled specifičnih okolnosti u zemlji, sastojala se prvenstveno od posednika i u parlamentu je skoro isključivo zastupala interese mađarske posedničke klase, a seljaštvu, radnicima i narodnostima obraćala se samo jezikom nasilja. U odnosu na „prvu“ generaciju iz vremena reformi, liberalizam „druge“ generacije se otrcao i sve više gubio od svoje socijalne osetljivosti. Širi evropski horizont se suzio, i nacionalizam, koji se vezivao za liberalizam, ispunjavao se sve negativnijim crtama. Ne sme se, međutim, zaboraviti da je Liberalna stranka ipak omogućila razvoj u liberalnom duhu. Stranački vođa, a ujedno tokom petnaest godina – između 1875. i 1890. – i predsednik vlade, bio je Kalman Tisa. Od opozicionog stranačkog vođe iz 1867. postao je predsednik vlade u oba dualizma,

ostavši najduže vreme na vlasti. Njegova relativno dugotrajna vladavina značila je učvršćenje nagodbenog režima.

Tisa nije bio političar velikih planova i u tom pogledu jedva se može upoređivati sa najboljima iz generacije liberala pre revolucije – Košutom i Deakom, ali je nesumnjivo bio taktičar dobrog refleksa, rutiniran govornik i vešt polemičar. Svoju upravu učvrstio je na taj način što je svoje pristalice postavio na čelo ustanova i upravnih jedinica (županija, srezova itd.) i od njih zahtevao bezuslovnu poslušnost. (Nije čudo što su se protivnici njegovim poslušnim poslanicima rugali da su „mameluci“, a za njega su govorili: „Tisa govori kao div, a radi kao patuljak“.)

Politički život u celini je bio veoma sužen. Pored posednika, do reči je dolazio samo poneki advokat ili pisac. Politika je, gledana očima seljaka i radnika, smatrana „gospodskim manguplukom“. Biračko pravo imao je samo mali deo građana, otprilike 6-7 procenata, a izbori su – ne zaboravimo da se glasalo javno – sprovedeni uz najraznovrsnije zloupotrebe. Mihalj Tančić, koji je bio poslanik i posle 1867, u svojoj Autobiografiji veoma interesantno opisuje kako mu je vladina stranka preotela pristalice u okrugu Oroshaza: „Popodne uoči izbora bilo je kao na logorovanju – pekli su se volovi, ovce i svinje, kolima se dovozio lep beli hleb, vina je bilo u izobilju, dakle, birači koji su došli iz okruga, a koji su prethodno klicali meni, uživali su u izobilju i besplatnoj gozbi. A ja sam propao.“ (Najslikovitiji, a u biti veran opis nasilja, smicalica, kortešovanja, neodgovornog davanja obećanja nalazimo u radovima Kalmana Miksata, takođe poslanika, naročito u njegovom kratkom romanu Dva izbora u Mađarskoj (Két választás Magyarországon).

„Cenjeni Dome“, kako su se poslanici obraćali skupštini, zvučalo je – nimalo slučajno – u vreme Tise pomalo ironično. Sjajne Miksatove crtice pričaju o tome posredstvom vedrih i gorkih slučajeva. Ali i jedan ministar finansija i viđeni političar (Kerkapoli) je o parlamentu rekao: „... jedva 20-30 ljudi (od oko 400) radi zaista stalno i korisno... Za najveći deo njih sastajanje u Zemaljskoj skupštini je sinekura (dobar položaj, bez brige i rada).“

Glavni oslonac Tisine vlade činilo je bivše srednjoposedničko plemstvo, koje su od sedamdesetih godina XIX veka, po uzoru na Engleze, počeli nazivati džentrijom. Džentrija je, izgubivši posede, ali držeći se „gospodskog“ života (kartanje, lov, provodi), uz Tisinu pomoć preplavila ministarstva, centralne ustanove, županijska zvanja i oficirski kor.

Tisina vlada ojačala je i, uz pomoć oformljene državne vlasti, upravljala unutrašnjom politikom zemlje. To je, s jedne strane, povećavalo stabilnost i čvrstinu režima, a s druge strane, omogućilo je i takve mere koje su kasnije pojačavale napetost. Takav je, na primer, bio zakon o slugama, koji je „gazdi“ dozvoljavao da zada čak i lakše telesne povrede, a slugu ili radnika koji napusti svoga gazdu ovaj je mogao da vrati silom vlasti (žandarmerija je organizovana u Tisino vreme). I u nacionalnom pitanju učinjeni su neki nesrećni koraci. Pokrete narodnosti koji su se širili nastojalo se ugušiti nasiljem. Zatvoreno je nekoliko škola narodnosti, rasturena su neka njihova udruženja (na primer, Matica slovačka i Ujedinjena omladina srpska), a nekoliko vođa narodnosti izvedeno je pred sud. Manifestacije jedva prikrivenog nacionalizma povećavale su neprijateljstvo.

U pogledu spoljne politike Tisina vlada je bezrezervno podržavala ministra spoljnih poslova grofa Đulu Andrašija, koji je imao odlučujuću ulogu u stvaranju trojnog saveza. Spoljna politika Monarhije se u velikoj meri podudarala sa interesima mađarske posedničke klase. Posednike u Mađarskoj je još u doba reforme hvatao

panični strah kada su gledali Rusiju pa su protusredstvo videli u približavanju Nemcima. Mađarske vladajuće klase su se pribojavale i da će se balkanski slovenski narodi koji se oslobađaju od Turaka ujediniti sa Rusijom ili bar potpuno potpasti pod uticaj Petrograda. Tako moćna slovenska imperija, odnosno slovenski blok – po njihovoj oceni – predstavljala bi tako privlačnu snagu za slovenske narode u Mađarskoj da bi to, pre ili kasnije, razorilo Mađarsku i celu Monarhiju. Zato su mađarske vladajuće klase garanciju za svoju prevlast u Karpatskom bazenu tražile u Nemačkoj, zato su postale najvernije pristalice dvojnog saveza sklopljenog 1879. između Nemačke i Monarhije, koji se kasnije, pristupanjem Italije, pretvorio u trojni savez.

Interesi Rusije i Monarhije ukrštali su se u prvom redu na Balkanu. Monarhija je najviše nastojala da spreči ruski carski dvor u osvajanju uticaja na Balkanu. Kada je dalje raspadanje turske imperije učinilo nezaobilaznim oslobođenje i slobodno stvaranje država balkanskih naroda, ona se trudila da, s jedne strane, ojača političke struje u onim zemljama koje su simpatisale Monarhiju, a s druge, i sama je nastavila osvajanja. Na osnovu odluke Berlinskog kongresa 1878, Monarhija je, uz oštro protivljenje mađarskog javnog mnjenja, zaposela (okupirala) Bosnu i Hercegovinu.

Kapitalistički razvoj u Mađarskoj posle 1867.

Relativno najpozitivniji bilans dualističkog perioda ogleda se u razvoju privrednog života. Posle skromnih početaka iz perioda reforme i apsolutizma, u poslednjem trećini veka oslobodio se razvoj kapitalizma, i to vrtoglavom brzinom, jačim tempom nego u bilo kojoj istočnoevropskoj zemlji. Ova povoljna promena bila je vezana za stabilizovanje političke situacije, za intenziviranje kreditne politike, za izgradnju železničke mreže i za razvoj podele rada unutar Monarhije.

Jedan od važnih uslova kapitalističkog razvoja bio je brži obrt kapitala, kreditiranje i proširenje kreditne mreže. Brojčani podaci govore sami za sebe: između 1867. i 1900. broj kreditnih ustanova se udvadesetpetostručio, a njihov ukupan kapital je povećan za više od deset puta. Ove brojke delom znače da se u svakom značajnijem naselju nalazila bar po jedna bankarska filijala ili kreditna zadruga, a delom da je snaga domaćeg kapitala u vrlo velikoj meri porasla.

Tako naglom razvoju kreditnih odnosa u velikoj meri doprineo je inostrani kapital koji je priticao posle nagodbe, što je omogućilo osnivanje nekoliko velikih banaka (među njima je Mađarska opšta kreditna banka, osnovana uz pomoć bečkih Rotšilda, postala vodeća banka u zemlji, pored Peštanske mađarske trgovačke banke, osnovane u vreme reforme). Naravno, inostrani kapital priticao je u zemlju da bi iskoristio konjunkturu u Mađarskoj i značajne profite iznosio je iz Mađarske u inostranstvo. Mađarska je, međutim, u nedostatku sopstvenih izvora, imala potrebe za inostranim kapitalom u interesu brzog razvoja privrednog života. Početni podsticaj dao je inostrani kapital, ali već krajem veka domaća akumulacija je činila pretežnu masu kapitala, uglavnom uz pomoć pokreta za razvoj štedionica, koji je bio u usponu.

Razvoj kreditne aktivnosti, prirodno, nikako se ne može kvalifikovati kao pravolinijski. Krize koje su se periodično obnavljale više puta su prouzrokovale

teške potrese i privremene padove. Od kriza naročito je vredna pomena ona iz 1873. Te godine ekonomska kriza bila je povezana sa berzanskim krahom. Prestalo je da postoji čak i nekoliko velikih banaka, ali su se kasnije „kreditne zalihe“ ponovo brzo uvišestručile i pred 1900. snaga kapitala kreditne mreže u Mađarskoj dostigla je 5 milijardi kruna.

Najznačajniju promenu u privrednom životu Mađarske predstavljala je izgradnja železničke mreže, a time i revolucionisanje saobraćaja. Početkom četrdesetih godina suvozemni saobraćaj je još bio vrlo nesiguran i nerazvijen. S jeseni i proleća putevi su bili tako reći potpuno neprohodni. Godine 1846. izgrađena je prva pruga između Pešte i Vaca. Godine 1848. u Mađarskoj je bilo svega 200 km železničkih pruga. Do nagodbe taj broj se udesetostučio, ali je još uvek iznosio oko 2.000 km. Posle toga neretko je u toku pojedinih godina građeno skoro po hiljadu kilometara pruga, pa je tako do kraja veka železnička mreža u Mađarskoj premašila 17 hiljada kilometara. To je značilo da je svaki deo zemlje postao lako dostupan, pa se i Mađarska mogla uključiti u međunarodni trgovački saobraćaj. Ova groznica izgradnje železnica ni izdaleka nije bila lišena zloupotreba. Posle nagodbe, parajlije i političari su gradnju železnica smatrali velikim biznisom i koristili su mogućnosti za bezočno profitiranje. To je olakšao zakon koji je omogućavao da se decenijama unapred izvlači određeni procenat koristi, kamata (ako dobit nije bila tolika, razliku je snosila država). U takvim uslovima železnice su građene po veoma visokim cenama, a uticajni političari stavljali su u svoj džep ogromne sume – prvo za dobijanje dozvole, a kasnije za zataškavanje skandala. Mnoštvo prljavih poslova oko izgradnje železnica nateralo je vladu da ukine tzv. zakon o garantovanim kamatama, a s druge strane, da železnice otkupi od privatnih društava i stavi ih pod upravu države (u tome je znatne zasluge imao Gabor Baroš).

Među raznim privrednim granama najdinamičniji razvoj pokazivala je poljoprivreda. To je dobrim delom bilo povezano s tim što je železnička mreža olakšala plasman, a delom s tim što je Monarhija – bog carinske unije – predstavljala obezbeđeno tržište za proizvode mađarske poljoprivrede. Unutar Monarhije razvila se takva podela rada usled koje se snabdevanje sirovinama i ishrana industrijski razvijenijih austrijskih i čeških pokrajina oslanjala prvenstveno na Mađarsku. (Značaj obezbeđenog tržišta i povoljnih cena pozitivno je delovao, naročito tada kada se krajem veka evropska poljoprivreda suočila sa konkurencijom mnogo jeftinije ruske i američke pšenice.)

Kapitalistički razvoj poljoprivrede išao je uz korenite promene u više pravaca. Povećane su setvene površine – delimično uzoravanjem velikih livada i pašnjaka, a delom regulacijom reka, tzv. radom na „odbrani od poplava“. I u poljoprivrednoj tehnici su nastupile odlučujuće promene. I u Mađarskoj je prošlo vreme dvo- i trogodišnje smene useva, koja je stolicima bila u modi. Pred kraj XIX veka svuda je bio prihvaćen plodored, a sve manje površina je ugareno. Za isto to vreme prinosi su skoro udvostručeni i povećana je proizvodnja kukuruza, krompira i šećerne repe. Uzela je maha mehanizacija, a naročito upotreba sejačica, vršalica i gvozdениh plugova. Ekstenzivno stočarstvo je potisnuto (praktično na pustare Hortobađ i Bugac), a rogatu marvu mađarske sorte, koja je bila otporna, ali je davala malo mleka, postepeno je smenjivalo simentalsko goveče švajcarskog porekla.

I pored svega toga, poljoprivredu u Mađarskoj opterećivala su mnoga nerešena pitanja. Kapitalistički razvoj agrara u Mađarskoj išao je na tzv. pruski način, čiji je najvidljiviji znak nesrazmerna podela poseda. Godine 1848. oslobođeno je

kmetstvo, kmetске парцеле су date u vlasništvo seljaku, ali bezemljaši nisu dobili zemlju, dok su veliki posedi i dalje ostali. Još na prekretnici vekova 1,280.000 sitnih posednika ili 54% zemljoposednika posedovalo je svega 5,5 procenata ukupnih obradivih površina. Istovremeno, oko 4.000 veleposednika – računajući tu i vlasnike imanja većih od hiljadu jutara – moglo se smatrati vlasnicima 31,18% zemljišnog poseda.

Kapitalistički razvoj poljoprivrede u drugoj polovini XIX veka dalje je povećavao brige srednjih posednika, čiji je jedan deo propao, jer nije mogao da se prilagodi novoj proizvodnji. Još upadljivije je bilo raslojavanje seljaštva pod uticajem kapitalizma. Tanki sloj bogatih seljaka je materijalno dalje jačao, a istovremeno je veliki broj srednjih, a naročito sitomašnih seljaka, propadao pa je zabrinjavajućom brzinom rastao broj bezemljaša – agrarnih proletera.

Poljoprivreda u Mađarskoj, u poređenju sa poljoprivredom njenih razvijenijih zapadnih suseda, još uvek se borila sa znatnom zaostalošću. Mada su okopavine (kukuruz, krompir) osvajale teren, karakter mađarske poljoprivrede je ipak i dalje određivala proizvodnja žitarica, uglavnom pšenice. Proizvodnja nije bila dovoljno intenzivna, što se naročito odražavalo kada je mađarska pšenica i vuna bila na svetskom tržištu suočena sa jeftino proizvedenom i transportovanom ruskom i američkom pšenicom i boljom i jeftinijom australijskom vunom. Brige je povećavalo to što je upravo pred kraj stoleća mađarskim vinogradima katastrofalno harala filoksera. Ipak, duga lista briga i nedostataka ne može da baci u zaborav činjenicu da je doba dualizma bilo istaknuta etapa razvoja mađarske poljoprivrede.

Razvoj industrije u Mađarskoj

Mađarska, još i u godini nagodbe, skoro i nije imala značajniju industriju. Posle skromnih početaka, industrija se u Mađarskoj, kao i u carskoj Rusiji, razvija u poslednjim decenijama XIX veka. Talas industrijske revolucije tada dopire do Mađarske, što se može meriti skokovitim povećanjem mehanizovanja i mašinskog pogona proizvodnje i upotrebe parnih mašina.

Industrijski razvoj u godinama posle nagodbe podstakla je prava osnivačka groznica ili, kako se tada govorilo „groznica grundovanja“. Domaći i inostrani (uglavnom, austrijski) kapitalisti su, takmičeći se međusobno, stvarali banke, štedionice, društva za gradnju železnica i industrijska preduzeća. Dok se ranije susrećemo samo sa poduhvatima pojedinih kapitalista, sada nastupa period rađanja deoničarskih društava. Samo između 1867. i 1873, u godinama prvobitnog poleta, nastalo je preko 170 industrijskih deoničarskih društava, ne pominjući mnogo veći broj saobraćajnih i trgovačkih preduzeća i novčanih institucija. Sve je to, u skladu sa opštim zakonitostima kapitalističkog poretka, išlo sa špekulacijama, nesavesnim pribavljanjem novca, prevarama i prljavim poslovima neverovatnih razmera.

Velika kriza hiperprodukcije u 1873, koja je zahvatila celu Evropu, zakočila je na nekoliko godina ne u svemu osnovan razvoj. Uporedo sa berzanskim krahom pod stečaj je došlo više tek osnovanih bankarskih kuća i industrijskih preduzeća. Situaciju su otežavale rastuće finansijske nevolje državne blagajne, politička kriza (uzrokovana raspadom Deakove stranke), slabi prinosi i epidemija kolere koja je pustošila širom zemlje. Međutim, osamdesetih godina već je usledio novi uspon.

I po učinku i po opremljenosti mađarska mlinska industrija bila je na svetskom nivou. Bogati trgovci poljoprivrednim proizvodima osnivali su, naročito u glavnom gradu, ogromne parne mlinove (Konkordija, Prvi budimpeštanski parni mlin, Panonija itd.). Oni su snabdevali ne samo glavni grad već su velike količine brašna isporučivali i u razne zemlje Monarhije i van njenih granica, čak i van Evrope.

Značajnu granu poljoprivredne industrije predstavljala je proizvodnja šećera i špiritusa. Industrijska proizvodnja šećera od repe dobila je zamah u Evropi polovinom, a u Mađarskoj poslednjih decenija XIX veka. Od poznatih mađarskih šećerana, u to vreme su nastale, na primer, one u Serenču i Hatvanu. I u proizvodnji špiritusa i piva korišćeni su poljoprivredni proizvodi, a njihova prava postojbina je postala Kebanja (Kőbánya), sa svojim ogromnim podrumima (tamo su nastale pivare Drejer i Hagenmaher).

Određeni stepen mehanizovanosti gradnje železnica i poljoprivrede povukao je za sobom razvoj rudarstva i mašinogradnje. Godišnja proizvodnja rudnika plemenitih metala, zlata i srebra, opadala je, ali se proizvodnja kamenog uglja za dve decenije udvostručila, a proizvodnja mrkog uglja povećala se za više od pet puta (1890. je u ugljenim bazenima Estergoma, Pečuja, Šalgotarjana i doline Žitave iskopano milion tona kamenog i 2,2 miliona tona mrkog uglja). Među fabrikama mašina najznačajnije su bile: Ganc, MÁVAG, Rimamuranjski železarski zavodi, Državna železara u Diošderu, fabrike mašina Šlik i Lang.

Veoma je karakterističan razvoj fabrike Ganc. Godine 1844. njen osnivač Abraham Ganc imao je samo malu livnicu. Od njenog pogona je 1868. formirano deoničarsko društvo, a već sledeće godine ono je zapošljavalo više od 500 radnika. Značajnu ulogu u razvoju fabrike imao je pronalazač Andraš Mehvart, nekada običan bravar koji se izdigao do položaja generalnog direktora, a koji je tzv. postupkom nodularnog liva proizvodio najbolje železničke točkove toga vremena i u celom svetu tražene osovinske ležajeve za velike parne mlinove. Ganc, koji je kasnije prešao i na proizvodnju električnih postrojenja, imao je i kasnije ne manje čuvene inženjere kao: Karolj Cipernovski, Oto Titus Blati, Donat Banki i Mikša Deri.

U pogledu ostalih industrijskih grana zaostajanje je bilo prilično veliko. Povećana građevinska aktivnost značila je još u najboljem slučaju dobar posao za lokalne ciglane, ali u tekstilnoj industriji je, na primer, pored Gača i Žolne, u obzir dolazila samo Goldbergerova fabrika, a u kožarskoj industriji Volfner, dok do kraja veka ni u lakoj ni u hemijskoj industriji nije bilo značajnije proizvodnje. Nije mnogo menjalo na stvari ni to što je jedno vreme, počev od osamdesetih godina, došlo i do stvaranja privilegovanih uslova za industriju.

Može se reći da je do kraja XIX veka bila izgrađena mađarska industrija, pa je, mada je kretanje nacionalnog dohotka još uvek zavisilo od toga kakva je bila žetva, prestao isključivo agrarni karakter zemlje. Struktura industrije u Mađarskoj, prirodno, nosila je u sebi i neke negativne posledice podele rada koja je nastala unutar Monarhije. Ta podela rada podsticala je agroindustriju, rudarstvo i topioničarstvo u vezi sa izgradnjom železnica i delimično mašinogradnju. Nasuprot tome, laka i hemijska industrija su se razvijale u veoma skromnom obimu. (To se dobro vidi iz podataka o mađarskoj spoljnoj trgovini. Osim poljoprivrednih proizvoda jedva da je bilo izvoznih roba, a čak i 1900. celokupni izvoz žitarica, brašna i stoke bio je manji od uvoza tekstilnih proizvoda, jer tekstilna industrija nije pokrivala ni 10 procenata domaćih potreba.) Međutim, i uprkos jednostranosti u strukturi industrije, činjenica je da se Mađarska u pogledu industrijske razvijenosti u periodu dualizma

približavala delovima države iza Lajte. Ona je uspjela da nadoknadi jedan deo svog istorijskog zaostajanja.

Društvene posledice kapitalističkog razvoja

Privredni razvoj i prvi koraci učinjeni na organizaciji javnog zdravstva doveli su do brzog povećanja broja stanovništva. U skladu sa zakonitostima kapitalističkog razvoja, broj stanovnika u selima rastao je nazatno, ali se u gradovima uveliko povećavao (u periodu dualizma stanovništvo sela je poraslo za 2%, a u gradovima za oko 200%). Na prekretnici vekova jedan deo naglo povećanog stanovništva se iselio, a drugi je prešao u gradove. Pošto je većina fabrika i industrijskih preduzeća nastala u glavnom gradu, razvoj Budimpešte je bio naročito brz.

Ukupno stanovništvo Pešte, Budima i Obude (Starog Budima), triju gradova sa zasebnim upravama, kretalo se 1848. oko 150 hiljada. Kada je 1873. stvoreno jedinstveno područje Budimpešte (bez današnjih perifernih naselja), ona je brojala oko 300 hiljada stanovnika, da već 1900. izraste u velegrad sa 700 hiljada stanovnika. Porast broja ustanova i institucija i osnivanje fabrika na periferijama svedoči da je Budimpešta zaista postala politički, privredni i kulturni centar zemlje. Tih godina izgrađeni su, između otalog, peštanska palata Vigado (delo Frideša Fesla), zgrada opere (rad Mikloša Ibla), nekadašnja zgrada Vrhovnog suda – Kurije (projektant je bio Alajoš Hausman; u zgradi je kasnije bila smeštena Nacionalna galerija, a danas je tu Etnografski muzej – prim. prev.) i ogromna zgrada Parlamenta (prema zamisli Imrea Štajndla). Na osnovu velikih urbanističkih planova, poslednjih decenija XIX veka – delimično po cenu rušenja starih ulica i kuća – izgrađeni su Bulevar Andraši (Andrássy út) i Veliki kružni bulevar (Nagykörút). Za obavljanje naraslog prometa služili su omnibusi, a krajem veka već i tramvaji. Pokazalo se da je Lančani most nedovoljan, pa su jedan za drugim građeni novi mostovi na Dunavu. Iskoristivši stalnu glad za stanovima, pored raskošnih umetničkih spomenika, građene su stotine i hiljade kuća za izdavanje, spolja nakićenih neukusnim ukrasima od maltera, a prema dvorištima teskobnih, mračnih i neveselih. Njih su gradili kapitalisti, koji su špekulisali kako placevima i kućama tako i robom i ljudima, nastojeći da iz uloženog novca što pre izvuku obilatu dobit.

No, uprkos spektakularno brzom rastu perstonice i značajnom razvoju industrije, Mađarska je živela prvenstveno od poljoprivrede. Ali, društveni položaj onih koji su živeli od zemlje prošao je kroz ogromne promene. Aristokratija je našla svoju računicu: od svoga veleposeda načinila je veliko kapitalističko poljoprivredno preduzeće, pored toga što je i dalje imala odlučujuću ulogu u politici zemlje, imala je udela čak i u dohotku industrijskih preduzeća. (U upravama banaka i preduzeća uvek se našlo poneko „veliko istorijsko ime“ – poneki Sečenji, Ziči, Karolji, Teleki itd., koji su, osim svojim imenom, „zasluživali“ direktorska primanja eventualno samo pričama iz Kasine ili svojim ministarskim vezama.) Bivše srednjoposedničko plemstvo je već teže nalazilo svoje mesto u novom svetu. Njegov najveći deo propao je usled nedostatka kapitala. Džentrija ipak nije očajavala. Ovaj sloj je ipak očuvao svoj društveni status. Bio je istisnut sa zemlje, ali je ušao u ministarstva i ustanove, preplavio je županije i domobranski oficirski kor. (To se smatralo gospodskim poslom, a postojale su i društvene veze da bi se do njega došlo. Ovaj svet je u

hiljadu boja oživljen u Miksatovim romanima.) Društveni preobražaj u Mađarskoj odvijao se pod vođstvom „mađarskog trećeg staleža“ – posedničkog plemstva, pa se ni gro mađarske buržoazije nije mogao organski razviti iz feudalnog društva u raspadanju.

Tanak, po imovini i statusu izdvojen finansijsko-kapitalistički gornji sloj građanstva, svet industrijalaca, veletrgovaca i bankara nastao je od porodica nemačkih krupnih industrijalaca, kao i jevrejskih građanskih porodica koje su se bavile bankarstvom. I sloj trgovaca, industrijalaca, preduzetnika i zakupaca zemlje, koji se sastojao od nekih 25-30 hiljada ljudi i sačinjavao okosnicu srednjeg građanstva, znatnim delom je poticao iz asimiliranih elemenata. Sloj malograđana, koji se u biti sastojao od seoskih i gradskih sitnih zanatlija i sitnih trgovaca, poticao je delom iz redova Mađara, a delom iz narodnosti. Pojedine slojeve građanstva delile su jedne od drugih vrlo velike razlike u pogledu porekla i materijalnog položaja, načina života i političkih shvatanja, čime se objašnjava i to što u političkom životu građanstvo nije bilo nosilac samostalnih stanovišta.

Sudbini seljaštva pečat je davala činjenica da je veleposed ostao nepromenjen (štaviše, broj i površine vlastelinskih poseda – majorata – koji su bili vezani, tj. nisu se mogli otuđiti niti deliti, rastao je u poslednjim decenijama XIX veka). Selo se nije moglo širiti, jer mu je na putu stajao crkveni i svetovni veleposed. I to je ubrzavalo raslojavanje seljaštva – na tanak sloj bogatih seljaka i na srednje i siromašne seljake, odnosno sitne posednike, koji su se borili sa vremenskim uslovima i poreskim teretima. Veoma je porastao broj bezemljaša – agrarnih proletera. Krajem veka agrarno stanovništvo činilo je oko 3,800.000 duša, radeći kao nadničari ili sluge. Industrijski razvoj Mađarske nije bio dovoljno intenzivan da bi apsorbovao ovu ogromnu rezervu radne snage. Dok je bila u toku velika građevinska aktivnost i regulacija reka, dotle je bilo bar dovoljno posla za kubikaše, međutim, pred kraj veka te mogućnosti su se smanjile. Nije preostajalo drugo nego uzeti torbu i iseliti se ili pak bespomoćno čekati na tržnicama ljudi negde u Velikoj niziji, na „pljučkarošu“, ne bi li iskrsla neka mogućnost za zaposlenje. Najbolje rešenje – podelu zemlje, čime bi znatan procenat agrarnog proletarijata došao do zemlje koja bi mu pružila sigurnu egzistenciju – niko od mađarskih političara nije ozbiljno pominjao. Jedan od vodećih državnika toga vremena o tome je ovako razmišljao: „Ponuditi zemlju poljoprivrednom radniku je isto takva utopistička teorija kao obećati kapital industrijskom radniku.“

Sa stanovišta budućnosti najvažnija promena u mađarskom društvu bila je nastanak radničke klase i njeno organizovanje u samostalnu klasu. Radnici su ranije radili, uglavnom, u rudnicima i u cehovskom zanatstvu, ali njihov broj nije bio naročito značajan. Već krajem XIX veka 13,7 procenata ukupnog stanovništva živelo je od industrije. Doduše, to nije relativno mnogo (ako se ima u vidu da je od industrije živelo u Austriji 24, u Nemačkoj 38, a u Engleskoj već 46 procenata), no ipak je činjenica da se formirala radnička klasa u Mađarskoj. Godine 1890. broj industrijskih radnika dostigao je pola miliona.

Radnička klasa je najvećim delom nastala od agrarnih proletera koji su pridolazili u gradove. Desetine hiljada seljaka koji su se pretvorili u golu sirotinju napuštale su selo i stare oblike života, da bi, prodajući svoje marljive ruke kao robu, tražili hleba u fabrikama. Pošto su oni u gradove, a naročito u Budimpeštu, dolazili iz svih krajeva zemlje, radnička klasa je sa nacionalnog stanovišta pokazivala veoma šarenu sliku. Šarolikost je povećavalo i to što je veliki deo dobro obrazovanih

stručnih radnika poticao iz redova doseljenih stranaca, uglavnom Nemaca (zato su se nemački stručni izrazi u raznim granama industrije zadržali tako reći do naših dana).

Život radničke klase ni u vreme brzog razvoja nije bio lak. Jedan deo stručnih radnika je, doduše, uspeo da sebi obezbedi malograđanski prosperitet, no velika većina živela je u mačehinskim uslovima. Radno vreme nije bilo regulisano. Na radnom mestu se radilo 10-14 sati, a tamo nije vođena briga o sigurnosti i zdravstvenim uslovima. Stambene prilike su čak i dobronamerni građani smatrali neodrživim. Masovna beda i tuberkuloza desetkovale su stanovnike periferijskih četvrti.

Direktor jedna fabrike pisao je 1883: „Sasvim malo brige je u našoj domovini posvećeno do sada za slučaj da dođe do teške nesreće, nesposobnosti za rad ili starosti. U takvim slučajevima većina naših radnika, kao i porodice umrlih radnika, ostaju potpuno nezbrinuti i upućeni isključivo na milost ili eventualno na sirotinjsku patronažu opština. Činjenica je da u našim fabrikama – na žalost! – sažaljenja vredne žrtve vrlo čestih nesreća bivaju prinuđene da kao osakaćeni i za zarađivanje nesposobni Lazari skoro bez izuzetka tavoru svoj nesrećni život.“

Počeci radničkog pokreta u Mađarskoj

Prvi borci radničkog pokreta bili su mađarski radnici koji su prošli svet i stranci koji su se naselili u Mađarskoj. Oni su doneli glas o Prvoj internacionali (Međunarodnom radničkom savezu), koja je osnovana 1864, i mada su još, uglavnom, širili – ne u svemu ispravne – ideje Ferdinanda Lasala (o natklasnoj „slobodnoj narodnoj državi“, o sistemu proizvodnih zadruga stvorenih uz pomoć buržoaske države, o tzv. gvozdenom zakonu o najamnini koji je išao uporedo sa odricanjem od štrajkačke borbe itd.), oni su već jasno videli da treba da stvore samostalnu organizaciju. Pojedini pisci (na primer, Mor Jokai) i građani uzaludno su pokušavali da im se nametnu, ali su radnici već 1868. formirali potpuno samostalno Opšte radničko udruženje, čiji je prvi predsednik, mada ne zadugo, bio Mihalj Tančič. Članstvo Opšteg radničkog udruženja sastojalo se još delom od sitnih zanatlija i majstorskih kalfi, koji su svojim najvažnijim ciljem smatrali otvaranje samostalnih radionica. U kasnijim decenijama, međutim, u radničkom pokretu sve je više rastao broj i ideo industrijskog radništva, što je revolucionisalo pokret.

Do Opšteg radničkog udruženja doprlo je i učenje Marksa i Engelsa, što je potenciralo klasno-borbenu držanje radnika. Stvorena je čvrsta veza sa Prvom internacionalom, što je, uglavnom, zasluga metalskog radnika Karolja Farkaša. Došlo je i do nekoliko štrajkova. Kada je stigla vest o Pariskoj komuni, proleterskoj vlasti ostvarenoj u francuskoj prestonici, aktivnost radnika je izvanredno porasla. Brutalno gušenje Komune neposredno je izazvalo demonstracije. Radnici su, stavivši crne trake na šešire, u dugim, sabijenim povorkama i pevajući Marseljezu, prolazili Bulevarom koji je bio pred izgradnjom, čime su izražavali da „radnici svoju stvar ne smatraju izgubljenom time što je pariska revolucija potučena“.

Evropska buržoazija se uplašila Pariske komune i posle njenog pada počinje sa žestokim progonima radničkih stranaka. U Mađarskoj je bilo uhapšeno celokupno

rukovodstvo Opšteg radničkog saveza i protiv njega je pokrenut tzv. veleizdajnički proces (1871). Vladin teror učinio je kraj Opštem radničkom udruženju i etapi prvog uspona radničkog pokreta u Mađarskoj.

Novi, od prethodnog značajniji polet usledio je kada se sredinom sedamdesetih godina vratio jedan od vođa Pariske komune, poreklom iz Mađarske – Leo Frankel. Sin lekara iz Obude, izučio je zlatarski zanat i obreo se u skoro svim zapadnim zemljama. U Parizu je za vreme Komune vodio povereništvo za rad, a nakon pada Komune uspeo je, teško ranjen, da pobegne. Nekoliko godina bio je bliski saradnik Marksa i Engelsa, aktivan u štabu Prve internacionale, a zatim se vratio u Mađarsku.

Frankel je sebi postavio za cilj da u Mađarskoj stvori prvu, istinski socijalističku stranku proletarijata. Preko svoga lista na nemačkom i mađarskom jeziku (*Arbeiter Wochen-Chronik*, *Munkás Heti-Krónika*) borio se za opšte biračko pravo i građanske slobode i prava (pravo govora, štampe i zбора). Oštro se suprotstavio frakcijama i grupama koje su održavale veze sa vladom i svoje čitaoce je vaspitavao u duhu klasne borbe i proleterskog internacionalizma. U tom duhu je kasnije uspeo da obrazuje Opštu radničku stranku Mađarske, koja je svojim programom kao konačni cilj označila uzimanje sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu.

Vlada Kalmana Tise uplašila se jačanja radničkog pokreta i ponovo se latila sredstava nasilja. Leo Frankel je bio optužen, uhapšen i prinuđen da emigrira, a članovi Opšte radničke stranke Mađarske zastrašeni. Tisinoj vladi je pošlo za rukom da u stranci lišenoj vođe dovede u rukovodstvo pomirljive elemente, koji su naginjali vladi.

Krajem osamdesetih godina, kada Opšta radnička stranka Mađarske više nije zastupala interese radnika, radnički pokret u Mađarskoj podigao se uz pomoć međunarodnog radničkog pokreta. Druga internacionala, koja se 1889. sastala u Parizu povodom stogodišnjice velike francuske revolucije, već na osnivačkom kongresu bavila se situacijom u radničkom pokretu Mađarske. Kongres je Socijaldemokratskoj stranci Austrije poverio da pruži neposrednu pomoć. Tako je u Mađarsku ponovo dospeo Pal Engelman, limarski radnik mađarskog porekla, koji je pre toga godinama bio aktivista u radničkom pokretu Austrije i Nemačke.

Polet međunarodnog radničkog pokreta i reorganizacija partijskog rukovodstva brzo su doneli plodove i u radničkom pokretu Mađarske. Prvog maja 1890, na prvoj masovnoj prvomajskoj smotri, prodefilovalo je nekih 60 hiljada prestoničkih radnika i radnica sa zastavama i transparentima. Na mitingu su u oduševljenom raspoloženju prihvaćene rezolucije Internacionale koje su se odnosile na osmočasovno radno vreme, zahtev za zakonima o zaštiti radnika i proslavu Prvog maja.

Snaga koja je zračila iz prve proslave Prvog maja signalizirala je da su već sazreli uslovi za formiranje Mađarske socijaldemokratske partije (MSDP). Na svome prvom narednom kongresu, decembra 1890, Opšta radnička stranka Mađarske javno se deklarirala kao socijaldemokratska. Ovaj kongres je u istoriji mađarskog radničkog pokreta upisan kao Prvi kongres MSDP. Na tome kongresu prihvaćen je program, tzv. Načelna deklaracija, koji je tada i u međunarodnim razmerama bio jedan od najboljih marksističkih programa. Deklaracija konstatuje: „Razlog sadašnjem stanju, pod čijim teretom radnička klasa samo što se nije srušila, ne treba tražiti u pojedinim državnim institucijama već u suštini celokupnog društvenog organizma odnosno u činjenici da su sredstva rada koncentrisana u rukama pojedinih vlasnika... Iz toga razloga Mađarska socijaldemokratska partija nastoji da se

današnji način proizvodnje, vezan za najamni sistem, ubuduće zameni društvenim radom.“ Program je, dakle, kao konačni cilj postavio uspostavljanje socijalizma, naglašavajući internacionalizam MSDP i borbu za građanske demokratske slobode i prava. Jedan od centralnih zahteva međunarodnog radničkog pokreta u to vreme bilo je pravo na neposredne tajne izbore. Zato je vredno pažnje da je u Načelnoj deklaraciji, posle zahteva za opštim pravom na tajne izbore, ipak stajalo: „...bez toga, međutim, da se parlamentarizam dovede u zabludu o svojoj vrednosti.“

Slabost Deklaracije je, međutim, u tome što ona ne pokušava da analizira specifične mađarske uslove. Mesto koje bi odgovaralo njegovoj specifičnoj težini nije dobilo seljačko pitanje, a još manje nacionalni odnosi. Autori programa nisu mislili ni na to da se pozabave odnosima između Austrije i Mađarske. Ipak, može se reći da je Prvi kongres Socijaldemokratske partije stvorio uslove za širenje marksizma.

Engels je u svome pozdravnom pismu Kongresu ovako rezimirao iskustvo radničkog pokreta Mađarske: „Postojanje Socijaldemokratske radničke partije Mađarske je nov dokaz da se moderna krupna industrija ne može ukoreniti ni u jednoj državi, a da ne revolucioniše pretkapitalističko društvo i ne stvori ne samo jednu kapitalističku klasu već i proletarijat, a time i njihovu klasnu borbu, kao i radničku partiju koja radi na promeni građanskog, kapitalističkog svetskog poretka.“

Predznaci krize devedesetih godina

Sedamdesetih-osamdesetih godina dualistički sistem je kako sa spoljnopolitičkog tako i sa unutrašnjopolitičkog stanovišta izgledao stabilan. Međutim, već u poslednjoj deceniji XIX veka su se sasvim otvoreno manifestovale neizlečive urođene boljke Monarhije. Prvi tmurni oblaci pojavili su se na spoljnopolitičkom nebu. Jednostrana pronemačka orijentacija, vojni pakt sklopljen sa Nemačkom, doveo je do izolacije Monarhije. Nekadašnje tradicionalno prijateljstvo Habsburgovaca sa Rusijom bilo je prekinuto. Dve susedne sile su sa sve većom netrpeljivošću gledale na balkansku politiku druge strane i sve više se povećavala opasnost ratnog sukoba.

Pred kraj osamdesetih i početkom devedesetih godina dualistički sistem narušen je i unutar Monarhije. Prvo je u Austriji prestala mogućnost normalne parlamentarne vlasti. U Beču su se katastrofalnom brzinom smenjivale vlade, koje su bile nemoćne kako pred zahtevima Čeha u vezi sa jezikom, tako i pred međusobno zaraćenim austrijskim strankama.

Kriza dualizma u Mađarskoj započela je padom vlade Kalmana Tise. Predsednik vlade, koji je u svojoj stranci održavao tako reći vojničku disciplinu, „general“, bio je 1890. prinuđen da podnese ostavku. Njegov pad prouzrokovala je debata o regrutaciji i o Košutovom državljanstvu. Kada je Zemaljska skupština izglasala broj regruta za narednih deset godina i obavezu mađarskih rezervnih oficira da polažu ispit iz nemačkog jezika, došlo je do masovnih demonstracija. Tisa je jedva uspeo da pobjegne iz parlamenta pred pretećom bujicom naroda. Kada je Košut, na osnovu jednog ranijeg zakona – pošto se nije javio austro-ugarskom poslanstvu – automatski izgubio mađarsko državljanstvo, a Tisa nije mogao da postigne da se u Košutovom slučaju učini izuzetak, on je podneo ostavku. Veliki taktičar je izrežirao čak i spostveni pad.

U godinama posle odlaska omraženog Tise i u Mađarskoj su se brzo smenjivale vlade. Samo u toku poslednje decenije veka promenjena su četiri predsednika vlade (grof Đula Sapari, Šandor Vekerle, baron Deže Banfi i Kalman Sel). Sve je to bio izraz činjenice da je ravnoteža poremećena i unutar vladajuće klase.

U generaciji s kraja veka postale su izvanredno popularne nacionalne parole i ponovo je preovladala misao o reviziji nagodbe. Rasprava se zaoštrila naročito oko pitanja vojske. Vojska je u suštini ostala u rukama cara Franca Jozefa, a mađarski parlament je od svih zajedničkih resora najmanji uticaj mogao da ostvaruje u poslovima odbrane. Većinu armije sačinjavale su zajedničke, tzv. k. u. k. (kaiserlich und königlich – tj. carske i kraljevske) jedinice, koje su nastavljale stare „schwarzgelb“ (crno-žute) tradicije. U njima su nošene carske oznake, a komandovanje je bilo na nemačkom jeziku. Oficirski kadar bio je neprijateljski raspoložen prema Mađarima i to je više puta dovelo do teških incidenata. Opozicija je zahtevala da se mađarske oznake i komandovanje na mađarskom jeziku ne koriste samo u domobranstvu, koje je imalo sporednu, više simboličnu ulogu, već i u zajedničkoj vojsci.

Nacionalno osećanje rasplamsalo se naročito kad je 1894. umro Košut i kada su posmrtni ostaci velikog izgnanika položeni na večni počinak u Budimpešti. Vlada je demonstrativno bila odsutna, ali su razmere dobrovoljno prihvaćene opšte žalosti i zemlji i svetu pokazale koliko je veliki događaj za mađarski narod bila 1848.

Borba koja se vodila za i protiv revizije negodbe privremeno je malo potisnuta u zadnji plan tek kada su parlament i javno mnjenje raspravljali o tzv. versko-političkim pitanjima. Katolički kler je svim snagama nastojao da spreči građansko vođenje matičnih knjiga i građanski brak. Ali, reforme se nisu mogle dalje odgađati pa je, po cenu velikih borbi – u čemu je učestvovao i Kalman Miksat svojim romanom Izuzetno venčanje – parlament, pa čak i njegov gornji dom, izglasao ovaj zakonski predlog (u cilju suprotstavljanja reformama na području verske politike, tada je u Mađarskoj nastala Katolička narodna stranka).

Devedesetih godina se veoma zaoštrio i problem narodnosti. Zakoni o narodnostima, doneseni za vreme Tisine vlade, služili su, uglavnom, jedinom cilju svakodnevne prakse – mađarizaciji. Mađarski političari i javno mnjenje su podjednako živeli u naivnoj nadi da kompaktne velike teritorije naseljene narodnostima mogu, nastavom na mađarskom jeziku i potpomaganjem društava za mađarizaciju, učiniti mađarskim. U mađarskom parlamentu našao se samo jedan jedini čovek koji je ove stvari jasno video – to je bio Lajoš Močari. On je decenijama ponavljao svoje nepokolebivo uverenje da je za sudbinu Mađarske rešenje nacionalnog pitanja ne manje važno od sređivanja odnosa između Austrije i Mađarske. Močarija, međutim, niko nije slušao, čak ga se odrekla i sopstvena stranka (Stranka nezavisnosti). Nasuprot njemu, predsednik vlade Banfi je, na primer, kao svoj ideal javno propovedao „mađarsku državu u najšovinističkim smislu reči.“ Vlade su silom pokušavale da suzbiju aktivnost vođa i novinara narodnosti. Jedan za drugim su sledili procesi protiv pripadnika narodnosti, presude na kaznu zatvora, konfiskacije listova, raspuštanje udruženja i zatvaranje škola narodnosti. Uprkos tome, mađarizacija nije imala značajnijeg uspeha. I skromno povećanje proporcije Mađara u stanovništvu proisticalo je najviše iz asimilacije nemačkog građanstva i Jevreja u gradovima. Svetsko javno mnjenje se pak, upravo zbog politike prema narodnostima, već devedesetih godina okrenulo protiv Mađarske.

Ugnjetavanje i nasilje nije pogađalo samo narodnosti. Vlade iz „srećnih vremena“ su žandarmeriju i vojsku koristile i protiv pokreta agrarnog proletarijata. Situacija se zaoštrila naročito početkom devedesetih godina. Formiranje Socijaldemokratske partije i rad partijskih agitatora u unutrašnjosti pojačali su revolucionarno raspoloženje, naročito u „olujnom budžaku“. U maju 1891. u Oroshazi, Bekešcabi i Batonji došlo je do krvavih demonstracija. Po gradovima i selima županije Čongrad i Bekeš jedno za drugim formirana su radnička udruženja, zahtevajući zemlju i politička prava za agrarni proletarijat i siromašno seljaštvo. Vlada se uplašila širenja socijalističkih ideja, mogućnosti saradnje između radničke klase i seljaštva i žetelačkih štrajkova koji su iz godine u godinu bivali sve snažniji. Njeno jedino protusredstvo bilo je – nasilje.

Do najznačajnijeg sukoba došlo je 1894. godine u Hodmezevašarhelju. Policija je bila uhapsila vođu mesnog udruženja poljoprivrednih radnika, Janoša Santo Kovača, a kada su siromašni seljaci opkolili gradsku kuću, u kojoj je njihov popularni vođa bio zatvoren, snage reda pojačane konjicom upotrebile su oružje. Jedan poljoprivredni radnik je poginuo, a više njih je teško ranjeno. Vođu udruženja su izvedeni pred sud. Janoš Santo Kovač, agrarni proleter sa „tri osnovne“, jasno je izložio ciljeve njihove organizacije, a skoro simbolično zvuči ono što je odgovorio na pitanje sudije: „Ako neki starac pođe u vinograd i na putu nađe orah, on će ga uzeti i negde posaditi. On dobro zna da njegove plodove neće uživati on već buduće generacije. Tako je i sa mnom. Znam da ono za šta se ja borim neću doživeti, ali hoću da zasadim drvo koje će dati plod za budućnost.“

Presuda Janošu Santo Kovaču, zavođenje vanrednog stanja u županijama najviše pogođenim agrarno-socijalističkim pokretima i žetelačkim štrajkovima i zabrana socijalističke agitacije pokazivali su da će vlade, koje se sa posebnom revnošću staraju o interesima veleposedničke klase, po svaku cenu gušiti agrarno-socijalističke pokrete. One se nisu libile da ozakone nasilje. Parlament je 1898. usvojio tzv. „robovski zakon“, koji je teškim kaznama pogađao agrarne proletere koji učestvuju u žetelačkim štrajkovima i osiguravao upotrebu oružanih snaga protiv nezadovoljnih poljoprivrednih radnika.

Mađarske vladajuće klase su učitkivale narodnosti i gušile pokrete agrarnog proletarijata. U njihovom parlamentu vodile su se beskonačne prazne debate o nagodbi, a rešavanje krupnih sudbinskih problema zamenjeno je policijskim nasiljem. Uz blistavi sjaj i veliku pompu proslavili su 1896. Milenijum, hiljaditu godišnjicu postojanja Mađarske. Sanjarili su o ulozi Mađarske kao velike sile i o 30 miliona Mađara, a nisu ni primetili da su sjaj i bljesak lažni, površni, i zapravo su propustili poslednje šanse za nacionalno pomirenje i društveni progres.

OD 1900. DO KRAJA PRVOG SVETSKOG RATA

(Doba imperijalizma u Mađarskoj)

Razvoj imperijalizma

Tek što su ugasle bengalske vatre u čast Milenijuma, a u ušima ljudi još odzvanjala muzika minulih svečanosti, kao vapijuća suprotnost blistavoj spoljašnjosti koja je dočaravala iluziju o veličini hiljadugodišnje Mađarske, sve otšrije počele su se oertavati kontroverze dualizma. Grubo nasilje Banfijeve vlade nije moglo da zaustavi pokrete ni radnika ni siromašnih seljaka, kao ni otpor parlamentarne opozicije. Nasilje vlasti moglo je te pokrete da priguši samo privremeno. Političko zatišje na prekretnici vekova bilo je samo zloslutno zatišje pred buru.

Snažan razvoj industrije, koji je započeo posle nagodbe, nije prestao ni uprkos povremenim ekonomskim krizama koje su nailazile jedna za drugom – štaviše, u znatnoj meri ubrzani industrijski razvoj nije mogla bitnije da uspori ni otprilike trogodišnja kriza hiperprodukcije, koja je nastala početkom XX veka. Pojedinci su već govorili o „zlatnom dobu“ kapitalističke proizvodnje. Građeni su novi i novi industrijski kompleksi i već oko 1900. Budimpeštu je opkoljavao široki prsten fabričkih dimnjaka. Početkom veka izgrađeni su ogromni kompleksi fabrike Ganc, Zavoda Manfreda Vajsa na Čepelu i Ujedinjenih fabrika sijalica i elektroopreme d. d. Ova velika preduzeća se od fabrika prethodnog polustoleća nisu razlikovala samo po tehnici proizvodnje već i po svome ekonomskom ustrojstvu. Neosporno je, doduše, da su se poslednja decenija XIX i prva decenija XX veka mogle ponositi mnogim tehničkim inovacijama i osavremenjavanjem proizvoda, ali značajan deo mađarskih fabrika i proizvoda nije dostizao nivo razvijenih zapadnih zemalja. U svetu poznata električna lokomotiva inženjera Kalmana Kandoa, model automobila Ištvana Čonke i električne sijalice fabrike Ganc, koje su uživale svetski ugled, samo su pojedinačni proizvodi koji su neke mađarske industrijske grane izdigli na svetski nivo. U poređenju sa razvijenijim kapitalističkim zemljama mađarska industrija oko 1900. donekle smanjuje zaostajanje, a počev od 1898, u toku decenije i po, približno udvostručuje količinu proizvoda. Energetska baza industrije, rudarstva i saobraćaja se utrostručuje, a proizvodnja električne energije povećava šest puta. I mada je kriza hiperprodukcije koja je nastala početkom veka malo usporila tempo industrijskog razvoja, konjunktura koja je usledila nadoknadila je taj pad.

Obim investicija u prvih petnaest godina XX veka prevazišao je sve prethodne. Kapital u domaćim kreditnim institucijama se udvostručio, a ulozu su porasli otprilike za dva i po puta. Učešće stranog kapitala je opalo, otprilike 60% kapitala poticalo je iz domaćih izvora. Osnovu svega toga činilo je povećanje domaće potrošnje i proširenje tržišta. Potrošnja pšenice porasla je nekih 15%, šećera, uglja i ulja 160%, a pamuka 900%. Industrijski razvoj bio je praćen naglim porastom

potreba gradskog stanovništva. Ubrzana je urbanizacija i doseljavanje u gradove. A višestruko povećanje broja gradskog stanovništva koje se otrglo od poljoprivredne proizvodnje i živelo od najamnog rada obezbeđivalo je sve šire i sigurnije tržište za industriju.

Značajnije od rasta industrijskih kapaciteta, količine i kvaliteta proizvoda bile su promene koje su nastupile uorganizaciji i strukturi industrije. Na mesto fabrika i fabrikana iz proteklog polustoleća, u proizvodnji i plasmanu uzajamno izolovanih i međusobno – na principu „jači pobeđuje“ – nemilosrdno konkurentskih, stupili su savezi, monopoli, koji su u sve većoj meri usaglašavali proizvodnju i plasman različitih grupa industrije, izbegavali konkurenciju i prisvajali profit pojedinih industrijskih grana. Najrasprostranjeniji oblik monopola u Mađarskoj – kartel – objedinjavao je najveće kapitaliste pojedinih industrijskih grana, a ko se od industrijalaca unutar grana nije priključio kartelu, toga su ostali zajedničkim snagama ili uništiti ili ga bar prisilili da se pokori i priključi im se. Karteli su ubrzo obuhvatili odlučujući deo proizvodnje sirovina, na primer, nekih 95% proizvodnje železa i 71% proizvodnje uglja, pa je kartel uglja i železa vladao domaćim tržištem. Dok je proizvodnja bila u rukama kapitalista koji su međusobno konkurisali, utakmica je ograničavala podizanje cena, jer je kupac kupovao robu od onoga ko je jeftinije nudio. Karteli su, međutim, eliminisali utakmicu, konkurentsku borbu, pa je onda stanovništvo koje je živelo od najamnog rada i imalo povećane potrebe dospelo u podređen položaj. Ubrzo se i osetio uticaj kartela, cene su otišle naviše; na primer, cena uglja je posle stvaranja kartela 1900. povećana jedan i po puta, a cena šećera između 1906. i 1910. godine otprilike za 50%. Ili, na primer, kada je 1911. osnovan kartel rafinerija petroleja, cena petroleja je odmah podignuta za 10 filera po litri, a u godinama posle 1903, kada je stvoren kartel proizvođača sijalica, cena sijalica je povećana za 10-15 filera. Ogromni profit vlasnicima kartela morale su da obezbede radne mase, prinuđene da kupuju proizvode po višim cenama. Cene su u proseku podignute za oko 50%. No, podizanje cena najređe je bilo praćeno i podizanjem najamnine u odgovarajućoj srazmeri.

Početakom veka bankarske grupacije koje su se formirale oko pet velikih banaka tesno povezanih sa inostranim kapitalom držale su u svojim rukama znatan deo kapitala u zemlji – više od 57 procenata. Ove banke su finansirale krupna industrijska preduzeća koja su ulazila u karte, među kojima su mnogi prešli u vlasništvo banaka. Iza kartelskih organizacija, dakle, stajale su velike banke. Tako je kartel mašinogradnje i kartel šibica predstavljao interes Trgovačke banke, kartel koji je okupljao ciglane – interes Mađarske banke, a karteli šećerana, špiritara i drugi – uglavnom interes Eskontne banke i Kreditne banke. Bankarski kapital stavio je industriju pod svoj neposredni uticaj, pa su vlasnici banaka ujedno postali i naredbodavci fabrika. Tako je u Mađarskoj iz preplitanja bankarskog i industrijskog kapitala nastao finansijski kapital. Privreda Mađarske stupila je u stadij imperijalizma.

Poljoprivreda

Poljoprivredu je karakterisala svojevrсна dvojnost. S jedne strane, simbioza produženog života feudalnih ostataka sa prodorom kapitalističkih odnosa, a s druge strane, tradicionalni primitivizam uslova života i životnog standarda

proizvodnog seljaštva i, kao nekakav specifični antipod svega toga, razvoj meltene „sjajne“ konjunktura u poljoprivredi. Na osnovu toga što je Mađarska u ekonomskoj podeli rada unutar Monarhije u prvom redu igrala ulogu magazina hrane, snabdevača namirnicama, pred mađarskom poljoprivredom su se u suštini otvorile neograničene mogućnosti na unutrašnjem tržištu. U to vreme su u celom svetu povišene cene žitarica, a visoke agrarne carine, koje su stupile na snagu 1906, stvorile su za mađarsko žito 50-60% povoljniju situaciju nego pre. Cena pšenice je po metričkoj centi povećana za 7 kruna, a u znatnoj meri porasle su i cene mesa. Ovo povećanje cena donelo je robnim proizvođačima u poljoprivredi, a prvenstveno veleposednicima, višak dohotka od nekoliko stotina miliona kruna.

Posedovna struktura u mađarskoj poljoprivredi, naime, nije se promenila. Povećanje cena obezbedilo je veleposednicima velike prihode, a feudalni ostaci i jeftina radna snaga u poljoprivredi – relativno niske proizvodne cene. Tako akumulirana dobit pomogla je kapitalizaciju poljoprivredne proizvodnje, čije mogućnosti su dalje povećane prilivom kapitala iz inostranstva. Razmere toga daju se naslutiti iz činjenice da se za dve decenije suma hipotekarnih zajmova u poljoprivredi sa 737 miliona kruna povećala na 2.556 miliona kruna. To, s jedne strane, ukazuje na zaduženost (do nekih 40% vrednosti poljoprivrednog zemljišta), a s druge strane, svedoči o porastu kreditne sposobnosti, tj. odražava povećano poverenje kapitalističkih krugova. Značajan kredit koji je krupni kapital stavio na raspolaganje poljoprivredi dalje je jačao veze industrijskog i finansijskog kapitala i krupnog poseda. Štaviše, velike banke i kapitalistički preduzetnici kupovali su ili su zakupljivali poljoprivredna imanja ili su pak preko datih kredita ostvarivali uticaj u poljoprivredi. Ubrzano je preplitanje industrijskog, trgovačkog, bankarskog i agrarnog kapitala uz usmeravanje od strane velikih banaka. Sve više je zemljom gospodario finansijski kapital.

Posmatran u celini, međutim, kapitalistički razvoj imao je pozitivan uticaj na kretanje poljoprivredne proizvodnje. Dok su u proizvodnim odnosima nastupile tek manje promene, tekovine moderne nauke i tehnike već su znatnije prodrle u tehniku i organizaciju proizvodnje. Na veleposedima sa jakim kapitalom obraćala se pažnja melioraciji zemljišta i oplemenjivanju sorti biljaka, a korišćene su velike količine veštačkih đubriva. Na mnogim mestima bili su ostvareni uslovi za intenzivnu proizvodnju: izgrađene su staje, silosi za žito i druge ekonomske zgrade. I mada je dobar deo vlaknastih kultura još žnjeven „od jutra do mraka“, po cenu čemernog znoja seljaka nadničara – kosaca i vezača snopova, više od devedeset posto vršidbe obavljano je već uz upotrebu dvadeset hiljada vršalica. Pojavile su se sejačice, međutim, u opštu upotrebu ušle su samo na velikim posedima.

Iako je bila velika razlika između veleposeda, koji se relativno brzo kapitalisao, i seljačkih gazdinstava, koja su se sporije modernizovala, ipak se cela poljoprivreda razvijala. To potvrđuju prosečni prinosi koji – ako još i zaostaju pola veka iza prosečnih prinosa u zapadnim zemljama – u domaćim razmerama svedoče o napretku. U prvih petnaest godina XX veka prosečan prinos pšenice bio je 14 mtc, ostalih žitrica 20 mtc, krompira i kukuruza oko 40 mtc, a ukupna vrednost proizvodnje porasla je za oko 40%. Na razvoj stočarstva ukazuje to što je od početka veka mađarsko stočarstvo podmirivalo ne samo domaće potrebe nego je izvoz rogata marve, prema proseku 1900-tih godina, porastao približno dva i po puta.

No, ako je mađarska poljoprivreda od početka veka do prvog svetskog rata i postala intenzivnija i raznovrsnija, to nikako nije moglo da ukloni protivrečnosti

koje su proisticale iz posedovnih odnosa, štaviše – povećavalo ih je. Istina, povećana je proizvodnja u stočarstvu u Maloj niziji, monokulturna proizvodnja kukuruza i pšenice na prostranstvima između Dunava i Tise i u južnoj Ugarskoj, na svetski nivo podignuta je proizvodnja voća, luka i paprike u okolini Kečkemeta, Makoa, Nadkereša i Segedina, ali je ostala vidljiva vladavina veleposeda (latifundija) i teška sudbina vlasnika osiromašenih sitnoseljačkih gazdinstava, koja rade zaostalim sredstvima za proizvodnju. Razvoj nije društveno integrisan već, upravo obrnuto, krajnje polove odbijao je još dalje jedan od drugoga.

Svet gospode

Vlasnici ogromno poraslog bankarskog i industrijskog kapitala prigrabili su hegemoniju nad privrednim životom cele zemlje. Politički vođi i odgovorne ličnosti zemlje, međutim, ostali su i dalje aristokrati i veleposednici, kao i potomci veleposedničkog i srednjeg plemstva. Ovaj sloj davao je većinu članova Gornjeg doma i Parlamenta, kao i vodeći oficirski kadar. Pripadnost ovome sloju bio je, tako reći, preduslov dolaska do ministarske fotelje. Osim Poljske, nigde u Evropi nije bilo pre buržoaske revolucije tako mnogo plemića u odnosu na broj stanovnika kao u Mađarskoj pre 1848. A kada su plemićke privilegije nestale i hiljade jutara zemlje sve više počele da klize ispod nogu nekadašnjih vlasnika – plemića, mađarska gospoda tu promenu nisu želela da primete, nisu htela da menjaju ni svoj način mišljenja ni način života. Oni uopšte nisu hteli da rade, prezirali su fizički rad, a trgovačku i proizvodnu industrijsku aktivnost smatrali su nedostojnom. Grčevito su želeli da zadrže makar privid, spoljašnjost, svoga ranijeg života. Preplavili su državne i druge ustanove i rukovodeće položaje u političkom životu i vojnom aparatu. Određivali su običaje društvenog života, formalizovali društvene veze, a način mišljenja i društvene običaje preostale iz feudalizma preneli su i u period imperijalizma. Mađarska krupna buržoazija, koja je u svojim rukama držala privredne pozicije i pretežni deo kapitala, industrije i trgovine u zemlji, ne samo da nije nastupala protiv džentrijevskog duha već je i sama nastojala da liči na nju. Kupovala je plemićke titule (od baronskih do viteških) i zemljišne posede, koji su činili osnovu sveta gospode, nastojeći da u svemu – sem u rasipanju novca – imitira vodeći politički sloj zemlje. Istorijska aristokratija, makar i nećkajući se, prihvatila je imućnu aristokratiju, a s njom zajedno ujedinila se u ekskluzivno, za današnjeg čoveka jedva razumljivo, izolovano gospodsko društvo. Imućna aristokratija pak, da bi sebe i svoje poduhvate učinila još uspešnijim, spremno je primila u svoje finansijske ustanove, uprave banaka i preduzeća i druge unosne pozicije istaknutije pripadnike aristokratije – tako je, na primer, grof Ištvan Tisa bio predsednik Mađarske industrijske banke, grof Andraši imao je akcije u Rimamuranjskoj železari, a grofovski porodica Teleki u Budimpeštanskom opštem električnom d. d. Tako se razvila saradnja i podela rada između aristokratije po novcu i aristokratije po rođenju.

Između nosilaca vlasti i radnika i siromašnih seljaka, međutim, raspoređivala se čitava lepeza društvenih slojeva i grupa – srednji i sitni vlasnici, državni činovnici, inteligencija. Svi ovi slojevi, pošto su prema shvatanju toga vremena bili smešteni između „gornjih“ i „donjih“ slojeva, nazvani su „srednjim slojevima“.

Te srednje slojeve gospodski svet nikada nije prihvatio, ali su oni za sebe – nošeni svojim iluzijama, ali i interesima – smatrali da ipak pripadaju „tamo“. Oštro su se delili od velike većine stanovništva, od radnika i seljaka i, zajedno sa vladajućim klasama, sačinjavali začarani i izolovani kastinski sistem svojevrsnog mađarskog „gospodskog društva“.

Država i njen narod

U prvoj deceniji XX veka stanovništvo Mađarske – zajedno sa Hrvatskom i Slavonijom – brojalo je peko 20 miliona. Kapitalistički razvoj ubrzao je porast stanovništva, današnjim rečnikom – demografski talas kulminirao je. Od nagodbe 1867. broj stanovnika povećao se za trećinu, sa 15,4 miliona na 20,9 miliona. Od toga je 18,3 miliona živelo na teritoriji tadašnje Mađarske, a 2,6 miliona u Hrvatskoj i Slavoniji. Ako se tadašnje statistike preračunaju na današnju teritoriju Mađarske, i tada ćemo dobiti sliku o dinamičnom, kontinuiranom i ravnomernom pripaštaju stanovništva. Godine 1869. je na današnjoj teritoriji Mađarske živelo okruglo 5 miliona ljudi, 1880. već oko 5,5 miliona, 1900. preko 6,750.000, a 1910. blizu 7,750.000 ljudi. Gustina naseljenosti po 1 km² povećana je za 40 godina sa 53,9 na 81,8 stanovnika.

Međutim, dinamičan porast nije bio ravnomerno raspoređen na čitavoj teritoriji zemlje. Najupadljiviji je bio u glavnom gradu Budimpešti, koja je tada izrasla do razmera velegrada i izdigla se u red metropola, a koja je 1869. imala tek 270.000, a već 1910. – 880.371 stanovnika. Dok se stanovništvo glavnog grada utrostručilo, gradovi u unutrašnjosti nisu ni udvostručili stanovništvo, a stanovništvo van gradova poraslo je jedva za četvrtinu. Iz ovih podataka očituje se snažan proces urbanizacije koji je prirodni pratilac industrijskog i civilizacijskog razvoja.

Relativno brz i obiman dotok u gradove narušio je tradicionalne okvire seoskog naselja. Stotine hiljada ljudi koji se ranije nikad nisu maknuli dalje od svoga rodnog kraja krenule su na put sa salaša u sela, iz sela u gradove, iz provincijskih gradova u Budimpeštu, da potraže bolje, lakše i unosnije uslove za rad, da iskoče iz svoje bede i poniženja. Matični tok išao je od zemlje prema fabrici. Agrarni proletarijat činio je bazu porasta gradskog stanovništva. Samo dopuna ovom glavnom talasu bila je armija malih, običnih ljudi iz srednjeg sloja, inteligencije, činovnika ili avanturista bez egzistencije, koja je dospevala iz unutrašnjosti u gradove, a koja je u uslovima brzo narasle trgovine, saobraćaja, zabavnog života i razvoja komunikacija oprobavala sreću, neki samo u nadi u ljudskiju egzistenciju, a drugi nadajući se brzom karijeri ili bogaćenju. Ovo brzo i po strukturi heterogeno kretanje, kao i promene oblika života koje su s tim išle, učinili su atmosferu gradova, a naročito prestonice, šarolikom, višeslojnom i specifično protivrečnom. Tadašnja štampa je kao senzacije stalno servirala male pljačke, ubistva sa zagonetnom pozadinom i ogromne pronevere, kao i svakodnevnne senzacije o kriminalu, prostituciji, munjevitim karijerama i još bržim padovima.

Mada Budimpešta nije imala takmaca, i mada je glavni grad bio sve značajniji u političkom, privrednom i kulturnom životu zemlje, oko pojedinih gradova u unutrašnjosti koji su se dinamično razvijali ipak su se formirali privredni i duhovni centri. Rijeka je bila trgovački i industrijski čvor i jedina značajna luka Mađarske,

Oradea Mare (Nadvarad) jedan od centara kulturnog života, Miškolc industrijski centar, Temišvar veliki trgovački grad, a Kluž depozitar erdeljske kulture.

Međutim, proces urbanizacije ni izbliza nije mogao da iz osnova izmeni demografsku strukturu zemlje. Godine 1910. još uvek 64% stanovništva Mađarske živi od poljoprivrede, a skoro 80% živi na selu, na salašima ili na majurima i pustarama velikih poseda. Radnici sa dva doma, građevinari, kubikaši, koji su se ubacili u grad, ali su još živeli u seoskoj porodičnoj zajednici, pomalo su otvarali vrata iz sela prema gradu. Mentalitet gradskog života još nije bio započeo svoj pohod po unutrašnjosti – pre će biti da je provincijalno shvatanje života započinjalo svoju tešku bitku sa seljacima koji su se sručili u grad.

Međutim, struktura stanovništva prema granama zanimanja ionako ukazuje na suštinske promene. Dve trećine stanovništva još živi od poljoprivrede, ali blizu jedne četvrtine već radi u industriji i trgovini. Ako se to na selu još malo primećuje, u gradu sve veći značaj dobijaju malograđanski srednji slojevi, koje su stvorili administracija (kao posledica izgradnje državnog aparata), prosvetna i zdravstvena struktura i saobraćaj, trgovina i zanimanja koja su služila zadovoljavanju raznih potreba gradskog stanovništva – štampa, vodovod, elektrika, plin i druge usluge. Što je veći i urbanizovaniji jedan grad, to je veći broj ovih srednjih slojeva. Najtipičnija je Budimpešta, gde su se u strukturi stanovništva radnici u trgovini i kreditnim ustanovama udvostručili, a broj javnih službenika je za vreme dualizma rastao tri puta brže nego broj radnika.

Međutim, promene koje su nastupile u strukturi stanovništva nisu uklonile socijalnu napetost, već su je samo preslikale u još širem spektru. U upadljivoj suprotnosti sa zatvorenim svetom aristokratije i dobrim životom krupnih kapitalista stajalo je vegetiranje sirotinje – radnika i seljaka – koji su činili 70-80% stanovništva. U Budimpešti i velikim gradovima još uvek su bili karakteristični stanovi od sobe i kuhinje, u kojima su stanovale mnogočlane porodice, a radničke porodice stanovale su skoro isključivo u takvim stanovima. Na selu pak lepe, crepom pokrivene kuće velikih gazda izdizale su se nad šumom kuća sa slamnim krovovima, malim prozorima, zemljanim podovima, sa furunama ili otvorenim ognjištima, nalik na udžerice. Unutrašnje uređenje stanova siromašnih seljaka i slugu zadržalo je izgled iz prethodnoga veka. U gradskim rentijerskim kasarnama stanari su tavorili u pustoši gvozdenih kreveta, slamarica, hoklica, starog nameštaja i svakovrsne neudobnosti. Tokom četvrt veka izgradnje državnog života došlo je do organizovanja medicinske službe, pravosuđa, javne bezbednosti i, ne na poslednjem mestu, školske mreže, a urbanizacija je dovela do proširenja vodovoda i mreže za snabdevanje toplotnom i električnom energijom. Međutim, zbog oskudice u odgovarajućoj odeći, a naročito obući, jedan deo seoske dece zimi nije mogao da ide u školu, a s proleća i jeseni njihovi roditelji nisu mogli da se odreknu njihovog rada, jer je samo zajednički trud cele porodice mogao da obezbedi hranu i ogrev za zimu.

Ne treba da čudi što je u pogledu smrtnosti Mađarska bila među prvima u Evropi. Još uvek je 70 hiljada ljudi godišnje umiralo od tuberkuloze. Žalosna je to slika, a ne pruža mnogo utehe ni činjenica što u zemlji ima već 6.200 lekara, 2.400 apoteka i 462 bolnice i što pojedini građanski slojevi žive u dvo-, tro- i četvorosobnim savremeno uređenim stanovima, u građanskoj sigurnosti i relativnom izobilju. Gospodski svet nije bio sposoban da velikom delu stanovništva obezbedi život dostojan čoveka.

Austro-Ugarska monarhija i nacionalizam

Šire okvire političkog života određivao je zajednički život u imperiji u kojoj je tada Mađarska živela, a to je bila Austro-Ugarska monarhija. U dvocentričnoj državi Mađarska je imala dvostruku sudbinu. Iako je krajem XIX veka značaj Mađarske unutar monarhije porastao – ona je mogla samostalno da odlučuje o čisto unutrašnjim pitanjima – o najvažnijim, u prvom redu, vojnim pitanjima i o pitanjima koja se tiču cele imperije u krajnjoj liniji još uvek je odlučivao stranac u inostranstvu, bečki Dvor, koji je ljubomorno bdeo nad vojskom, u kojoj je negovan jedinstveni carski i kraljevski duh i služilo se nemačkim jezikom. I, uprkos tome što je u „zajedničkim poslovima“ uticaj Mađarske određivao ustaljeni odnos snaga između dva dela Monarhije, i dalje su živele, štaviše, u stalnim raspravama o carinama, finansijama i drugim „zajedničkim poslovima“ i zaoštravale se nacionalne suprotnosti. Nacionalne nepravde, pak, žestoko su rasplamsavale vatru mađarskih nacionalističkih osećanja, a stvarne ili pretpostavljene nepravde prouzrokovale su snažan odjek u skoro svim društvenim slojevima u zemlji. Nacionalizam narodnih masa napajao se na idejama samostalnog nacionalnog opstanka, veličine i želje za boljim, humanijim i slobodnijim životom, uverenjem da uzroke njihove gorke sudbine treba tražiti u tuđinskoj vladavini. Pred njihovim očima lebdela je velika i nezavisna država kraljeva Ištvana i Maćaša, koja je u njihovoj mašti pružala narodu blagostanje. Nacionalizam vladajućih klasa i srednjih slojeva u mnogim slučajevima nije odražavao ubeđenje već političku igru, jurnjavu za popularnošću, odvratanje pažnje od nevolja ili od pravog lica političko-stranačkih nadmetanja. Često je činjeno i nemoguće – nacionalističke fraze su izjednačavane sa vernošću dinastiji.

Mađarske vladajuće klase smatrale su prirodnim da mogu slobodno da ugnjetavaju narodnosti koje su činile više od polovine stanovništva tadašnje Mađarske. Radi opravdavanja svog nacionalizma, vladajuće klase su upirale pogled u istorijsku prošlost, u one periode kada je Mađarska bila velika i nezavisna i kad je pod svoju vlast potčinjavala po mogućnosti što veći broj naroda. Tako se rodila iluzija o mađarskoj imperiji, s pozivom na imperiju Lajoša Velikog, čije su obale „oplakivala tri mora“... ili na Batorijevu mađarsko-poljsku državu. Pod nacionalističkim znamenjem, a pozivajući se na istorijsku prošlost, pravdalo se ugnjetavanje narodnosti i dalje održavanje ostataka feudalnih odnosa. Nacionalizam vladajućih klasa bazirao se na reakcionarnoj tradiciji mađarske nacionalne istorije.

Međutim, tada se već nisu mogle postaviti trajne prepreke zahtevima ugnjetenih naroda. Na čelo njihove borbe za nacionalnu nezavisnost stala je inteligencija koja je bila u razvoju.

Proces nacionalnih pokreta, koji je nužni saputnik kapitalističkog razvoja, učinio je nemogućim dugotrajan opstanak dualizma. Ostareli car i kralj Franc Jozef i njegovi savetodavci, međutim, grčevito su se držali starih sredstava svoje vlasti – očuvanja nagodbe i dualističke monarhističke države. U tome shvatanju dvor je samo učvršćivala tvrdokorna odanost mađarskih vladajućih klasa ugnjetavanju narodnosti i očuvanju nepromenjene hiljadugodišnje „mađarske imperije“. Međutim, u Austro-Ugarskoj imperiji sve manje je palilo zloglasno geslo „podeli pa vladaj“. Pokreti i zahtevi Čeha i Poljaka na severu, Srba i Dalmatinaca na jugu, a Slovaka, Rumuna, Hrvata i prikarpatških Ukrajinaca na teritoriji Mađarske (Ugarske), sve su

radikalniji i snažniji. Otpor i ugnjetačka politika austrijskih i mađarskih vladajućih klasa nije slabila već je upravo jačala borbu narodnosti. Nacionalne države koje su nastajale u susedstvu Monarhije podupirale su pak težnje potlačenih narodnosti da žive samostalnim nacionalnim životom.

Kapitalistički razvoj oglosio je posmrtno zvono monarhije. Oni koji su bili sposobni da išta razaberu iz zvonjave posmrtnog zvona trudili su se da reformišu sistem dualističke države, da bi se izbegao slom. Jedni za drugima ređali su se projekti za preuređenje Monarhije. Načelu jednog dela tih projekata stajao je zloglasni, antimadžarski raspoloženi prestolonaslednik Franc Ferdinand, koji je bio ogorčen zbog dugog čekanja na presto. Pretvaranje dvojne države u trojnu (triazam) za neko vreme moglo je zadovoljiti češke vladajuće krugove, ali se to sukobilo sa najžešćim otporom Mađara. Preuređenje monarhije u federativnu zajednicu izgrađenu na nacionalnom principu umesto teritorijalnog pokazalo se kao projekat izgrađen na pesku. Planeri su zakasnili, a stolecima silom održavanu imperiju definitivno je razneo vihor prvog svetskog rata, koji je izbio posle ubistva Franca Ferdinanda u Sarajevu.

Parlamentarne borbe na prelazu iz XIX u XX vek

Političko zatišje početkom XX veka, koje je usledilo nakon galame povodom milenijumskih svečanosti, nije dugo potrajalo. Po nasilništvu zuloglasnog barona Banfija ili – kako ga je narod zvao, sećajući se njegovih despotskih metoda dok je bio veliki župan Erdelja – pašu iz Doboke, na dužnosti predsednika vlade 1899. smenio je elastični političar Kalman Sel. Politika novog premijera i njegove vlade – odlučna u suzbijanju radničkih i seljačkih pokreta, a prilagodljiva u međustranačkoj politici i u parlamentu – nije, međutim, mogla zadugo da održi mir u zemlji. Kada je po želji dvora, a rukovođena političkim ciljevima, 1903. vlada izašla sa predlogom zakona kojim se broj regruta povećava za 25%, zemlja je zabrujala od galame u parlamentu. Skoro svi slojevi mađarskog društva bili su uvređeni time što mađarska omladina treba da služi vojsku pod crno-žutom zastavom, da sluša komandu na nemačkom jeziku i da služi imperijalističkim interesima Monarhije. Malo bi se popularnijih parola moglo naći od zahteva za mađarskim jezikom komandovanja i za mađarskom armijom pod komandom mađarskih oficira, koja bi bila stacionirana na teritoriji Mađarske. Raspoloženje naroda u vezi s tim podudaralo se sa interesom posednika i džentrije, koji su želeli da položaje u oficirskom koru obezbede svojim sinovima, a istovremeno su smatrali da bi se nacionalna armija mogla bolje upotrebiti protiv narodnosti nego kao jedinstvena zajednička armija kojom se komanduje iz Beča. Parlament je hteo da zadobije javno mnjenje, ali zaobilazeći masovan pokret. Zato je kao metod borbe odabrao utapanje zakonskog predloga u okean beskrajnih debata, drugim rečima, odlučio se za parlamentarnu opstrukciju. U predstavničkom domu su se jedna za drugom nizale skandalozne scene i tuče. Delegacije iz unutrašnjosti, koje su protestovale protiv povećanja broja regruta i zahtevale mađarski kao službeni jezik, dan za danom su se smenjivale kod predsednika predstavničkog doma.

Kalman Sel je sporom politikom iščekivanja hteo da iznuri opoziciju, a drugi su, pod vođstvom Ištvana Tise, planirali da opoziciju slome silom. Kralj je, po

savetu nestrpljivog prestolonaslednika Franca Ferdinanda, očekivao slamanje opstrukcije od Istvana Tise, nesumnjivo najmarkantnije, najodlučnije i nasilju najviše sklone ličnosti mađarskih vladajućih klasa. Tisu je dobro okarakterisao veliki mađarski pesnik Endre Adi kad ga je nazvao „divljim, razbarušenim ludakom“, „potpaljivačem, divljakom sa buktinjom u ruci“ i „dronjkom kako za gospodu tako i za seljake“. Tisa se prihvatio slamanja opozicije sa upornošću i doslednošću manijaka. Svojim neskrivenim i drastičnim metodama i predlogom o sprečavanju opstrukcije i izmene poslovnika zaista je podjario strasti. Ovaj plan za slamanje opozicije odbio je od njega čak i mnoge ranije pristalice. Buktinja koju je on ubacio isprva je izazvala žestok, ali kratkotrajan požar, a uzbunu i otpor u parlamentu privremeno je stišao predlog koji je 5. marta 1904. dao poslanik Kalman Tali, istoričar i pesnik, koji je evocirao lažnu iluziju kuručkog perioda. Opozicija je prihvatila „naprasno“ izglasavanje predloga o regrutima, a zauzvrat Tisa je odustao od izmene poslovnika.

Zatišje, međutim, nije dugo potrajalo. Sam Tisa je iskopao ratnu sekiru kada je oktobra 1904. otvorenim pismom, javno provocirajući, udario po parlamentarnoj opoziciji zbog opstrukcije, da bi time pripremio nov napad na parlamentarni poslovnik. I, stvarno, on je posle jedva mesec dana, praćen negodovanjem parlamentarne većine, ponovo najavio svoj plan revizije poslovnika, a 18. novembra pučističkim načinom postigao i da on bude izglasan.

Ovaj nasilni korak ozazvao je izvanredno žestok otpor. Opozicione stranke su se složile u borbi protiv Tise i započele zajedničku akciju. Karakteristično je za oštrinu parlamentarne borbe i za metode gospodske opozicije da su 13. decembra, kada je ponovo otvorena Zemaljska skupština, opozicioni poslanici polomili sav nameštaj u većnici.

Posle svega toga ne iznenađuje što su Tisa i njegova stranka na izborima u januaru 1905. pretrpeli težak poraz. Stranke opozicione koalicije: Katolička narodna stranka grofa Nandora Zičija, Stranka nezavisnosti i Četrdeset osmaška stranka, disidenti predvođeni grofom Đulom Andrašijem mlađim i druge manje stranke dobile su ukupno 254 mandata naspram 159 mandata Liberalne stranke, koja je pala posle tridesetogodišnjeg upravljanja zemljom. Tisa je morao da ode. Međutim, vremešni vladar, koji je tako mnogo isticao svoju privrženost ustavu i pazio na privid ustavnosti, potpuno potcenjujući volju birača, nije pokazivao volju da upravu zemljom preda u ruke koalicije. Svoga poverljivog privrženika, komandanta svoje telesne straže Gezu Fejervarija, opunomoćio je da obrazuje vladu nezavisnu od stranaka. Ovaj, po načinu mišljenja i metodima tipični vojnik, čiju vladu su – zbog njegove trabantske (telohraniteljske – prim. prev.) prošlosti – nazivali trabantskom vladom, predsedništvo vlade smatrao je mestom službovanja, a upravljanje – sprovođenjem kraljevog naređenja, koje, ako drukčije ne ide, treba i silom izvršiti. Opozicija je već 21. juna, prilikom predstavljanja vlade, na predlog Ferencsa Košuta, okvalifikovala vladu kao protivustavnu, najavljujući pasivni otpor.

U takvim uslovima vladar je mogao da bira između dve mogućnosti. Ili će upravljanje državom poveriti koaliciji ili će potražiti neku drugu snagu na koju može da se osloni. Dvor, vičan načinima zavaravanja naroda, izabrao je ovo poslednje rešenje. Na predlog ministra unutrašnjih poslova Krištofija, car je – kolebajući se i kiselog lica, ali pod diktatom situacije – dozvolio da se dâ obećanje o uvođenju opšteg biračkog prava. Tako su Dvor i „trabantska“ vlada slamanje koalicije zasnivali na iluzijama radničke klase i seljaštva.

Razume se da je obećanje o opštem i tajnom pravu glasa naišlo na veliki odjek u zemlji. Dotle je pravo glasa imalo svega 6,29% stanovništva, a radnici i seljaci, koji su činili većinu stanovništva, nisu imali udela u odlučivanju o sudbini zemlje. Karakteristično je da jedina stranka radničke klase, Socijaldemokratska partija, nije imala zastupnika u parlamentu. A radnički i seljački pokreti su sve više jačali i sve više znakova ukazivalo je na to da se „u Huniji nešto sprema“, kako je to pisao veliki pesnik Endre Adi.

Vladavina i pad koalicije

Prve godine XX veka počele su žestokim borbama oko nadnica. Već 1901. štrajkovi građevinskih, železarskih i metalskih radnika i krvavi sukobi policije i radnika najavili su borbenu rešenost radničke klase. Godine 1901. u Budimpešti i više gradova u unutrašnjosti održane su velike demonstracije pod parolama „rada i hleba“ i „prava narodu“. Narednih godina u skoro svim preduzećima u zemlji izbili su štrajkovi. Godine 1903. bilo je 800 pokreta za nadnice, a 1904. je generalni štrajk železničara paralisao saobraćaj u celoj zemlji. Iste godine ceo svet je sa negodovanjem primio vest da je u Elešdu policija ubijala poljoprivredne radnike koji su demonstrirali.

U vreme teških okršaja u parlamentu, nemogućnosti upravljanja državom i poraslog nezadovoljstva radničke klase i seljaštva, 25. januara 1905. stigla je u Budimpeštu vest o izbijanju ruske buržoasko-demokratske revolucije – „krvave nedelje“. Seme je jedva i moglo pasti na prijemčiviju podlogu no što je bilo mađarsko društvo opterećeno zaoštrenim suprotnostima. U raznim delovima Monarhije održavane su manifestacije solidarnosti, a na masovnim zborovima pozdravnim govorima pozdravljan je ruski narod. Radnici i seljaci su u revoluciji videli svoj budući put. Građanske stranke i parlamentarna opozicija su pak vladara opominjale primerom obaranja carske tiranije i nastojale da iznude povlastice, želeći da postignu kompromis koji bi za njih bio povoljniji.

Za vreme zaoštrenih suprotnosti sukobljavali su se, s jedne strane, interesi ugnjetačkih i ugnjetenih klasa, a s druge strane, interesi apsolutističkog vladara i vladajuće klase jedne ugnjetene nacije. Tada je Dvor, obećavajući opšte i tajno pravo glasa, pridobio vođe i sledbenike Socijaldemokratske partije, a s razlogom je računao i na to da će narušiti jedinstvo koalicije.

Obećanje o pravu glasa učinilo je da rukovodioci Socijaldemokratske partije sve zaborave. Bili bismo nepravедni ako bismo jednostrano osuđivali one koji su se u toj situaciji, verujući da će obećanje biti i ispunjeno, okrenuli protiv koalicije. Od koalicije ionako nisu mogli mnogo očekivati, a posle izglasavanja opšteg i tajnog biračkog prava u Austriji bilo je donekle realno očekivati da će Dvor valjda ispuniti svoje obećanje. Greška kratkovidog socijaldemokratskog rukovodstva i nije bila u tome, već u činjenici da je ono sve stavilo na jednu kartu i tako revolucionarnu energiju koja je rasla u radničkoj klasi skrenulo na pogrešan put. Cela zemlja je bila u vrenju, „zaista se bila iz temelja pokrenula cela zemlja“, kako je pisala Nepsava (Népszava). Žestoki štrajkovi i demonstracije su se nizali jedni za drugima. U maju 1905. višenedeljni štrajk 30.000 radnika u železarama, pa obustava rada 3.000 rudara, a zatim masovni pokreti zadunavskih seljaka, zaprepastili su vladajuće klase.

Štrajkujući, poljoprivredni radnici, nadničari i sluge na spahilucima hrabro su se suprotstavljali vojsci koja je bila poslata protiv njih, a na nekim mestima odigrale su se prave bitke između većih vojnih i policijskih jedinica i naroda naoružanog toljagama i gvozdenim vilama.

Socijaldemokratski vođi koristili su revolucionarno raspoloženje radničke klase i seljaštva u borbi za opšte i tajno pravo glasa. Time su, bez sumnje, pružili pomoć „trabantskoj“ vladi i doprineli slabljenju koalicije, a istovremeno nisu postigli uvođenje tajnog i opšteg prava glasa. Oni su postali igračka u borbi za vlast između vladajućih klasa, koja se – čim Dvor više ne bude imao potrebe za njom – može odbaciti.

Sad se već i koalicija našla pred izborom – hoće li u rovove boraca za ustav primiti trudbeničke klase ili će se nagoditi sa Dvorom. Ona se opredelila za ovo drugo. U aprilu 1906. ona se nagodila sa Dvorom, odrekla se tako glasno i toliko dugo pominjanih nacionalnih zahteva, nije dalje insistirala na uvođenju nacionalnog jezika u javnom životu i u armiji, dala je pristanak na povećanje broja vojnika, odustala od zahteva za samostalnim carinskim područjem i priznala trgovinske ugovore koje je sklopila Austrija. Zauzvrat, Dvor je sa radošću skinuo sa dnevnog reda pitanje opšteg tajnog prava glasa. Posle toga više nije bilo prepreka da koalicija obrazuje vladu. Zbog kratkovidosti svojih vođa, radnička klasa, izigrana od Dvora, sada se našla nasuprot saveza svoga dojučerašnjeg političkog neprijatelja i taktičkog saveznika. Mršava uteha je bila što je Dvor ostavio na cedliu i svoje dojučerašnje sluge, izručivši ih osveti koalicije, koja je, na čelu sa Šandorom Vekerleom kao predsednikom vlade, došla na vlast u aprilu.

Politika ranijih opozicionih stranaka okupljenih u koaliciji krila je, međutim, u sebi nerešive protivrečnosti. Stranka nezavisnosti, koja je već i u svom nazivu sadržala politiku nezavisnosti iz 1848. i imala vodeću ulogu u koaliciji, pokušavala je da demagogiju o nezavisnosti koja je počivala na 1848. uskladi sa svojom praksom koja je prihvatila nagodbu iz 1867. Ispostavilo se da je vladavina koalicije trajala vrlo kratko. Dok je posedovala vlast, sve ono što je za vreme borbe za vlast činilo kohezionu snagu postalo je činilac razdora. Opoziciji je bilo lako da ističe najpopularnije parole i sve obećava. Međutim, sama činjenica da je koalicija došla na vlast nagodbom sa Dvorom bila je u suprotnosti sa desetogodišnjom demagogijom većine u njoj okupljenih stranaka. Posle dolaska na vlast, međutim, koalicija nije htela da ispuni ništa ni od svojih obećanja ni od zahteva masa. Ovakva politika mogla je da se vodi samo uz gubitak dobrog dela pristalica, a da se ne zadobije neka druga društvena baza. Mere koalicije protiv radnika i seljaka okrenule su i narodne mase protiv vlade. Koaliciona vlada htela je na otpor masa da odgovori napadom na pravo okupljanja i udruživanja.

Upravo u to vreme unutar Socijaldemokratske partije sve je više rasla i jačala leva opozicija. Godine 1906, pod duhovnim vođstvom teorijski izvanredno obrazovanog Ervina Saboa, unutar partije počela je borba za idejno raščišćavanje, a zatim je pod vođstvom Đule Alparija formirana revolucionarna frakcija, koja je bila pod uticajem borbe nemačkih revolucionarnih socijalista predvođenih Karlom Libknehtom. Najšira osnova u svim ovim borbama bila je podrška radničke klase. Broj sindikalnog članstva se od 1906. udvostručio, dostigavši 130 hiljada, a zajedno sa članstvom Saveza poljoprivrednih radnika prešao i 160 hiljada. I broj štrajkova se 1906, u odnosu na 346 iz 1905, skoro udvostručio, popevši se na 625.

Seljaštvo, koje su socijaldemokrati prepustili samom sebi, pojačalo je borbu za poboljšanje svoje bezizgledne i tegobne sudbine. Stotine hiljada seljaka iselile su se da bi izbegle bedu, pa je 1907. bilo više od milion i po ljudi, većinom u Americi, „zemlji slobodnog prosperiteta“. Opustele su čitave ulice i sela. Sudbinu mađarskog seljaštva odslikavali su zakovani prozori, a ponegde žene i deca koji su uzaludno iščekivali napabirčeni pečalbarski dolar ili povratak domaćina. Država je još nekako i opstajala, ali narod je bežao od bede.

Velika većina seljaštva, prirodno, tražila je puteve uspeha kod kuće. Posle uzastopnih spontanih pokreta, žetelačkih štrajkova, odbijanja posla itd. samoorganizovanje seljaštva dobilo je novu snagu. Andraš Ahim, „narodni tribun“ iz Bekeščabe, strastveni zastupnik seljačkih interesa i kritičar gospodske Mađarske, osniva 1906. stranku seljaka, Nezavisnu socijalističku seljačku stranku Mađarske. Njene pristalice su svojim programom – istakavši zahteve za parcelisanjem i davanjem u zakup veleposeda od preko deset hiljada, a kasnije i od hiljadu katastarskih jutara, kao i socijalnim i nacionalnim zahtevima – privukle značajne seljačke mase u Zatisju. Na kongresu seljaka 1908, čiji je pokret rastao uprkos velikim progonima, a kojom prilikom je otkriven spomenik Đerđu Doži kao simbolu seljačke borbe, bilo je zastupljeno već 400 sela. Ali, u društvenoj klimi gospodske Mađarske moglo se dogoditi da su dvojica sinova veleposedničke porodice Žilinski 1911. nekažnjeno ubili sangviničnog Ahima, koji je dosledno zastupao interese seljaštva. Zemaljska stranka nezavisnosti i Četrdeset osmaška posednička stranka, iako su obuhvatale skoro sve slojeve seljaštva, nisu sledile Ahimovu politiku.

Plod kratkovide i netrpeljive politike vlade prema narodnostima bili su plotuni u Černovi 27. oktobra 1907, gde su žandarmi ubili petnaest i ranili veći broj seljaka okupljenih na gradnji crkve, pod vođstvom nacionalnog političara i sveštenika Hlinke. Najljuća borba je, međutim, izbila u Hrvatskoj kada je vlada izdala naredbu kojom se kao preduslov zapošljavanja na železnici zahteva poznavanje mađarskog jezika. A kada su na to Hrvati na izborima u sptembru 1908. odgovorili nadmoćnom pobedom hrvatsko-srpske koalicije, vlada je u Hrvatskoj, ne uvažavajući rezultate izbora, uvela diktaturu i, na osnovu očigledno lažnih dokaza, pod neosnovanom optužbom za veleizdaju, osudila hrvatske nacionalne vođe na teške kazne od 5 do 12 godina zatvora.

Sveopštu mržnju prema koalicionalnoj vladi još više je potenciralo to što je ona, umesto izigrane reforme izbornog prava – kada se ona već nije mogla izbeći, u novembru 1908. – dala predlog za uvođenje takvog izbornog sistema po kojem svaki pismen muškarac iznad 24 godine starosti dobija pravo jednog glasa, oni sa preko 32 godine starosti koji su završili najmanje jedan razred srednje škole i imaju troje dece ili plaćaju najmanje 20 kruna poreza dobijaju dva glasa, a sa završenom srednjom školom ili koji plaćaju najmanje 100 kruna poreza dobijaju pravo na tri glasa. Nasuprot tome, među nepismenima, koji čine 65% stanovništva, 12 osoba bi zajedno dobile pravo na jedan glas. Ovaj predlog kojim se izigrava obećanje oopštem i tajnom pravu glasa, nije izglasao ni parlament. Većina poslanika odbacila je nacrt, a u masama on je izazvao veliko ogorčenje. Naravno, kada je posle tri godine njene vladavine, januara 1910, kralj jednostrano odbacio koaliciju i od svojih starih liberalnih pristalica formirao novu vladu na čelu sa Karoljem Kuen-Hedervarijem, to ne samo što nije izazvalo uznemirenje već je u mnogočemu dovelo do olakšanja u zemlji. Izbori u junu 1910. obezbedili su novoj vladi apsolutnu većinu i za neko vreme ponovo učinili Liberalnu stranku, reorganizovanu pod imenom Nacionalne stranke rada, vodećom strankom parlamentarnog života.

Pripreme za veliki rat

Svet podeljen od imperijalističkih sila spremao se za veliki rat. Sile koje su ostale kratkih rukava u velikoj podeli kolonija u XIX veku, naročito Nemačka, Italija i Japan, želele su da ponovo dele svet, a Engleska i Francuska, koje su podjarmile većinu naroda Afrike, Azije, Australije i Amerike, nastojale su svim silama da zadrže svoje kolonije. Suprotnosti između novih i starih pljačkaša sve više su se produbljavale, a francusko-ruski savez stvoren između 1891. i 1893. proširio se 1904. u englesko-francuski, a 1907. u englesko-francusko-ruski savez. Tako je nasuprot bloku tzv. centralnih sila – Nemačke, Austro-Ugarske i Italije – nastala Antanta, koja je raspolagala velikom moći.

Usled često ponavljano učenjivanja Nemačke i od nje uplvisane Austro-Ugarske, Evropa se pretvorila u bure baruta. Usred varnica koje su vrcale tragom agresivnih koraka centralnih sila, nije se moglo znati koja će od njih zapaliti svet. Godine 1908. Monarhija je, uz odobrenje mađarske vlade, a uprkos protestu Rusije, anektirala Bosnu i Hercegovinu, grubo povredivši time interese južnoslovenskih naroda, a posebno Srbije. Nepripremljenost Rusije još je odlagala rat; ona još nije imala dovoljno snage da odlučnije utiče na raspodelu balkanskih poseda Turske – „evropskog bolesnika“. Balkanski ratovi, koji su 1912. i 1913. izbili nad zaostavštinom turske imperije u raspadu, podsticali su oba bloka na ubrzanje priprema za rat.

Međutim, uprkos ratnim pretnjama, Budimpešta je živela svojim mirnim životom. Generacija koja je pola veka provela u miru nije imala neposrednu predstavu o ratnim strahotama, a zbog usijane nacionalističke demagogije i negovanja lažnih mađarskih borbenih tradicija nije bila stvorena antiratna atmosfera u glavnom gradu. U to vreme Budimpešta je već bila izrasla u pravu metropolu, a njeno raspoloženje bilo je u stanju da odlučujuće utiče na celu zemlju. Grad uzavrelog života, sabirajući u sebi i kapitalističko blagostanje i radničku bedu, verno je odražavao protivrečnosti kapitalističkog sistema. Već je bio izgrađen niz palata na Velikom kružnom bulevaru (Nagykörút), a naspram majstorski rekonstruisane kraljevske palate, što je izveo Alajoš Hausman, uzdizala se na obali Dunava zgrada Parlamenta, najavljujući ambiciozna nastojanja mađarskih vladajućih klasa. Nasuprot eleganciji gradskog centra i krutom aristokratizmu Varheđa i okoline, razmetljivoj raskoši Terezvaroša, stajali su siromaštvo Ferencvaroša, Anđalfelda i kvartova bede raspoređenih na periferiji grada, kao i provincijalnost, necivilizovanost prigradskih naselja, koja su tada bila u izgradnji, opkoljavajući grad. Bujan kulturni život, međutim, već je bio izašao van granica užeg centra. pisci i umetnici koji su pripadali radikalnoj inteligenciji već su otkrili narod, a njeni političari napadali su društveni poredak opterećen ostacima feudalizma, a znatan broj se okrenuo idejama socijalizma ili im se bar približio. Pored umetničkih ostvarenja Mihalja Munkačija i Pala Sinjei Meršea, slike Adolfa Fenješa već prikazuju obične ljude, a slike Karolja Kernštoka život i borbu radnika. Pod uticajem Bartokovih i Kodaljevih istraživanja, u Budimpešti, bučnoj od površne ciganske muzike, od plitke operete koja je kvarila ukus masa, tražile su prostora pesme koje su izražavale unutrašnja osećanja mađarskog naroda. A pisci koji su se okupljali oko časopisa Njugat (Nyugat – Zapad) prihvatili su se i otkrivanja nevolja nacije i istraživanja puteva za izlaz iz njih. Njihov duhovni vođ Endre Adi, vaspitanik i mađarske zemlje i građanskog Pariza, genijalni

vizionar revolucija, sutrašnjicu vidi već u radničkoj klasi „kao svoj lepoti i svoj nadi“. Socijaldemokrata Ervin Sabo prevodi na mađarski dela Marksa i Engelsa, a i građanski radikal Oskar Jasi pokušava da na osnovu istorijskog materijalizma otkrije budućnost zemlje.

U zemlji velikih protivrečnosti sazreva nova revolucija. Sluge sa spahiluka počinju da se bude iz Trnoražičinog košmarnog sna srednjovekovne bede i neznanja, radništvo sazreva u svesnu i borbenu klasu, a u redovima vladajućih klasa sve je vidljivije raspadanje.

Na površini, međutim, još vlada poredak kapitalizma i mirnodopski spokoj Monarhije. Nakon parlamentarnih čarki kao da je sve došlo na svoje mesto – činilo se nevažnim to što je u proleće 1912. na mesto Kuen-Hedervarija u fotelju predsednika vlade seo Laslo Lukač, takođe iz Stranke rada. Postalo je skoro uobičajeno da radnici čas tu čas tamo štrajkuju ili demonstriraju za opšte tajno pravo glasa i da svi ovi pokreti završavaju brutalnom intervencijom policije.

22. maja 1912. Ištvan Tisa postao je predsednik Parlamenta. Socijaldemokratska partija pozvala je radnike u borbu protiv Tisinih diktatorskih nastojanja. Sledećeg dana je na budimpeštanskim ulicama došlo do demonstracija. Čule su se parole: „Živelo opšte, tajno pravo glasa“, „Dole Tisina banda“, a kasnije i „Živeo narodni parlament“, „Dole klasna vladavina“ i „Dole grofovskaja banda“. Oko 4 hiljade ljudi polako se bližilo gradu. Međutim, u blizini Ferdinandovog mosta pred njima se isprečila policija i pozvala povorku da stane. Apel je dočekan ogromnom galamom:

„Pustite nas pred parlament! Hoćemo da protestujemo protiv Tisnog nasilja! Dole klasni parlament!“ – čulo se sa raznih strana iz mase. Na to su policajci potegli sablje. Masa je, međutim, na napad odgovorila kišom kamenica. Kamenje veličine šake, komadi cigle i gvožđa padali su po policajcima. Policijski kordon je za čas bio probijen – tako je Nepsava izveštavala o jednom detalju „krvavog četvrtka“.

Socijaldemokratski vođi osećali su se kao Geteov mađioničarski šegrt koji je vaskrsao duha, a sad ne može njime da vlada. Koraci socijaldemokratskih vođa, uplašeni revolucionarnošću radnika, vladinom pretnjom o uvođenju statarijuma i mogućnošću hapšenja, usmereni na smirivanje radnika, kao i brutalnost žandarmerije, policije i vojske, suzbili su demonstracije radnika pre nego što su se one pretvorile u pobunu. Prevrnuta tramvajska i zaprežna kola, zapaljeni plinski kandelabri, porušene barikade, izrovana ulična kaldrma, šest poginulih i mnogi ranjenici ukazivali su na žestinu jednodnevne borbe. Najbolje ljude u zemlji, čak i u porazu, ispunjavale su oduševljenjem demonstracije radnika koje su bile veće i žešće nego ikad ranije.

Tisin tabor je demonstracije radničke klase iskoristio za nasilno slamanje opozicionih snaga. Opozicija je oružanom silom odstranjena iz parlamenta, izglasana je predlog zakona o odbrambenim snagama, sa kojim se mnogo odugovlačilo, i počele su pojačane pripreme za rat. Donesen je zakon prema kome se vladi u slučaju rata daju vanredna ovlašćenja. Jednim drugim zakonom obezbeđeno je da se u slučaju rata privreda stavlja pod vojnu kontrolu. A kada je nakon godinu dana „najveći proneveritelj Evrope“, predsednik vlade Lukač, morao da napusti fotelju, na njegovo mesto došao je sam vođa – Ištvan Tisa. Nije više bilo čestih antiratnih demonstracija radničke klase, a prave akcije zamenjene su neenergičnim pričama u štampi. Glas grupe radikalnih intelektualaca okupljenih u kružoku „Galilej“ izgubio se u žagoru velegrada.

U takvoj atmosferi stiže 28. juna 1914. u Budimpeštu vest da je srpski đak Gavrilo Princip u Sarajevu ubio prestolonaslednika Franca Ferdinanda. I, dok je zemlja došla k sebi, na zidovima se kočoperio proglas vremešnog vladara Franca Jozefa I: „O svemu sam razmislio i sve sam promislio!“ Monarhija je objavila rat Srbiji.

Veliki rat

Pošto je odjeknuo kobni revolverski hitac u Sarajevu, imperijom je prohujao talas ratne hysterije. Postojao je izgovor za ono što je još odavno planirano – za oružani obračun. Političari Monarhije godinama su, tako reći bez izuzetka, bili saglasni da je neizbežno da se izvrši juriš na Srbiju, koja je remetila austro-ugarske planove na Balkanu, a nemački agresivni vodeći krugovi su se godinama pripremali da oružjem odluče o novoj podeli sveta. Davno je već bio pripremljen plan borbe na dva fronta, zloglasni Šlifenov plan, u čijem središtu je bio munjeviti ratni juriš na Francusku. Mislili su da je došao trenutak za ostvarivanje toga plana. Podjarivano je raspoloženje naroda koji nije imao ratnih iskustava. Aponji je odjednom pohvalno progovorio o prestolonasledniku mađaromrscu i omraženom od Mađara kao o „kneževskom izdanku velikih sposobnosti, velike volje i velikih namera“, a Andrašić je u parlamentu tvrdio da je „bio pun plemenite ambicije i slavoljublja, da je hteo da bude od koristi narodima Monarhije... Ruka mučkog ubice ga je stigla, jer je zastupao one pozicije vlasti koje predstavljaju vitalni interes Mađarske“. Zemljoposedničke i buržoaske stranke pohitalo su da zauzmu stav u prilog rata. Slabašni glas grupe Mihalja Karoljija, koja je zahtevala zapadnu orijentaciju, i građanskih radikala izgubio se u orkanu glasova onih koji su tražili rat. Socijaldemokratska partija je, u duhu principa i prihvaćenih odluka Internacionale, nastupala protiv rata i nastojala da u redovima radničke klase spreči ratoborno raspoloženje. Ovaj slabi otpor, međutim, nije dugo trajao. Prvo su Karoljijeva stranka i radikali prihvatili solidarnost sa vladama centralnih sila koje su stupile u rat, a zatim su se – sledeći nemački primer – krajem jula nagodili i socijaldemokrati i uključili se u tabor ratnih huškača.

Od momenta atentata u Sarajevu austrougarski generalštab se zalagao za hitno stupanje u rat, a uz nemačku pomoć brzo je ubeđen i Tisa, koji je bio zabrinut zbog lošeg izbora trenutka. Srbiji se 23. jula predaje ultimatum sa neprihvatljivim uslovima i, ne čekajući odgovor, vrši se mobilizacija, a nakon pet dana sledi objava rata. Rampa je sad već podignuta i nekoliko dana kasnije Rusija objavljuje rat Monarhiji, Nemačka Rusiji i Francuskoj, a Engleska Nemačkoj. Započeo je prvi imperijalistički svetski rat.

Operacije su započele prema Šlifenovom planu, koji je godinama stajao u prašini. Planirano je da, nakon što se smrvi neutralna Belgija, do zuba naoružana nemačka armija za nekoliko nedelja pregazi Francusku, a dotle će trupe Monarhije zadržavati rusku oružanu silu koja se sporo mobiliše i zauzima položaje. Po okupaciji Francuske pak obe armije će se zajedničkim snagama okrenuti protiv Rusa. Monarhija je, dakle, od početka morala da se održi na dva fronta. Oko četiri petine vojnih snaga pokrenuto je u napad u Galiciji da bi ometale koncentraciju ruskih oružanih snaga, koje su imale velike potencijalne mogućnosti, sve dotle dok

Nemci ne isforsiraju pobeđu na zapadu i dok ne budu mogli da veliki deo svojih trupa prebace na istočni front.

Međutim, Francuzi su nemačku armiju, koja je brzo nadirala, zaustavili 10. septembra na Marni. Tako je propao plan minjevitog rata i Nemci su morali da se pomire s tim da će na zapadu morati da vode dugotrajan „pozicioni rat“, a da istovremeno prebace velike snage na istok, da bi zadržali nastupajuće ruske trupe. Čak ni na srpskom frontu nisu uspeali da postignu trajniji rezultat, a povremene uspehe pratili su neuspesi. Kao rezultat strategije K. und K. (Kaiserliche und Königliche – carskog i kraljevskog) generalštaba, Monarhija je za nekoliko meseci gubitkom milion ljudi prokockala udarnu snagu svoje armije.

Zaraćene strane su naredne godine, angažujući sve svoje snage, u izvanredno krvavim bitkama u kojima se nisu štedeli životi vojnika niti materijalne rezerve, uzastopno pokušavale da iznude rešenje. Mađarski vojnici upoznali su sve strahote artiljerijske vatre i juriša u višemesečnoj, ali bezuspešnoj odbrani poljskog grada Pšemisla. Borci na frontu su već tada morali da shvate da ih ne očekuju brzi marševi obećani prilikom izbivanja rata već da će morati da prođu kroz paklene muke.

Posle neuspeha velike ofanzive kod Ipra u Belgiji, Nemci su, zajedno sa armijom Monarhije, probili front kod Gorlica i istisnuli ruske trupe iz Poljske. Posle objave rata od strane Italije 23. maja 1915, mađarski vojnici su preživljavali sve strahote planinskog ratovanja u zloglasnoj bici na Soči i na krvlju natopljenim visovima Doberdola. Bugarska je oktobra 1915. godine stupila u rat na strani centralnih sila. Pljačka i zlostavljanje zagorčavali su život stanovništvu na okupiranim teritorijama.

Ni milionske ljudske žrtve i neizmerni materijalni gubici u 1916. nisu mogli da dovedu do rešenja u nadmetanju grupacija velikih sila. Tokom skoro deset meseci jurišali su Nemci na francuske položaje kod Verdona, na šta su francusko-engleske snage odgovarale snažnom kontraofanzivom na reci Somi. Prvo je pojava engleskih čeličnih strašila – tenkova – izazvala paniku kod Nemaca, a onda su oni, kao svoj odgovor, bojnim gasovima otrovali desetine hiljada francuskih vojnika. Istovremeno, na istoku je ofanziva generala Brusilova zbrisala armiju Monarhije i ruske trupe su se opet kretale po Karpatima. Monarhiju je od potpunog vojnog sloma spasla samo brza pomoć Nemaca.

Ovakva promena u odnosu snaga podstakla je Rumuniju da stupi u rat protiv centralnih sila, ali je posle nekoliko meseci od objave rata (27. avgusta) armija centralnih sila razbila i okupirala zemlju.

Pred treću godinu rata obe zaraćene strane bližile su se krajnjoj granici svojih napora. Znaci iscrpljenosti naročito su se pokazivali u Rusiji i Monarhiji.

Veliko ratno oduševljenje i sloga iz 1914. činili su se sve daljim. U vreme izbivanja rata sve stranke u Mađarskoj, zakopavši ratne sekire, podjednako glasno kočoperile su se u prilog rata i odjednom su se osetile pozvanima da „oslobode“ narode Rusije koji su stenjali pod carskom tiranijom.

Odugovlačenje rata, krvave žrtve, porazi i oskudica iz temelja su izmenili raspoloženje. Cvećem okićeni vojnički vozovi nisu više polazili na front ispraćani radosnim klicanjem naroda, poklonima dama dobrotvorki i društava i oduševljenim govorancijama delegacija, već sve više rastućim ogorčenjem. Mesta muškaraca koji su povučeni iz proizvodnje zauzimale su žene i deca. Zbog nejake radne snage i nedostatka sirovina proizvodnja je sve više opadala, a nestašica robe dobijala je katastrofalne razmere. Već 1916. rodilo je jedva dve trećine, a 1918. polovina žita

u odnosu na predratni prinos. Kako su se trošile zalihe namirnica i industrijskih proizvoda, tako je rasla količina emitovanog papirnog novca, pa ga je ubrzo bilo 15 puta više nego pre rata. Dok su cene porasle više nego tri puta, nadnice su porasle jedva jedan i po puta. U zemlji skoro nije bilo porodice koja nije bila u žalosti ili nije iščekivala neizvesni povratak svoga sina bačenog negde daleko. Nasuprot tuži i bedi porodica koje su ostale bez muškog hranioca bilo je izobilje vojnih liferanata koji su se bezočno bogatili od rata. Duga i često uzaludna čekanja u redovima, hladne sobe, deca odevena u pocepane vojničke uniforme i bujica bogalja koji su prosili sa mržnjom je gledala na „ratne milionere“ koji su punili elegantne noćne lokale. Sve jasnije se videlo ko gubi, a ko dobija od rata i to je obične ljude teralo na razmišljanje o smislu rata. Posle nekoliko meseci i Socijaldemokratska partija već počinje da daje ton nezadovoljstvu radničke klase. Čuli su se glasovi da se rat vodi za nemačke interese. Grof Mihalj Karolji je još krajem 1915. pomenuo mogućnost separatnog mira, a u leto 1916. osnovao je novu stranku sa programom koji je sadržavao sklapanje mira bez reparacija i zaposedanja tuđih teritorija, kao i reformisanje Monarhije u personalnu uniju. Istovremeno je zahtevao samostalnu carinsku teritoriju, samostalnu emisionu banku, samostalnu vojsku, opšte biračko pravo i građansko-demokratsku socijalnu i kreditnu politiku. Pokrenule su se i druge građanske snage. Počeo je raspad. Kao nekakav simbol raspadanja, 21. novembra 1916. umro je stari car Franc Jozef, oličenje nepromenljivosti, koji je vladao skoro sedam decenija. Novi mladi vladar Karlo IV osetio je prethodni vetrić oluje koja je pretila opstanku Habsburške imperije i želeo je da svoju imperiju spasava – izvana sklapanjem mira, a iznutra liberalnim reformama. Njegovu nejasnu mirovnu ponudu Antanta je, međutim, odbacila i ona se tako reći bez odjeka rasplinula pred mirovnim predlogom američkog predsednika Wilsona, koji je uzvitlao veliku prašinu. Imperijalističke sile su iz rata htele da izađu sa imperijalističkim mirom. Posle neuspeha mirovnih pokušaja one su se ponovo latile oružja. Nemci su hteli da Antantu nateraju da gladije i da je odseku od sirovinskih izvora, pa su zato u februaru 1917. započeli neograničeni podmornički rat, potapanje svih brodova koji su plovili za Englesku i Francusku, nezavisno od toga da li su plovili pod zastavama zaraćenih ili neutralnih zemalja. Takva politika povukla je za sobom stupanje Amerike, najvećeg snabdevača, u rat protiv Nemačke u aprilu 1917. godine.

Februara 1917. ruski narod srušio je tiransku vladavinu carizma i proglasio republiku. Buržoasko-demokratska revolucija u Rusiji izazvala je veliki odjek među ugnjetenim narodima i klasama Monarhije. Radnici, seljaci i radikalni građanski krugovi, list Nepsava, ali i građanska štampa oduševljenim napisima su pozdravljali ruski narod. Nepsava je pozdravljala ostvarenje revolucionarnih ideala, a građanska štampa je primerom obaranja tiranije nameravala da izvrši pritisak na vodeće krugove Monarhije i ujedno se radovala obaranju velikog protivnika, ruskog carizma, koji je vodio rat protiv centralnih sila. Mađarski i ruski radnici i seljaci koji su se borili na frontu spoznali su svoj zajednički interes i, umesto da se uzajamno ubijaju, počeli su da se bratime, kao što je pisalo na jednom letku: „Prijatelj na prijatelja ne puca; ne bojte se, jer i mi smo isti kao vi“. Unutar zemlje ponovo su oživele štrajkački pokreti, naročito među radnicima u saobraćaju, metalnoj industriji, fabrikama municije i rudarstvu. Ponovo su stotine hiljada ljudi slavile Prvi maj. Broj sindikalnih organizacija je u odnosu na 1914. četvorostruko porastao. Jedan hroničar toga vremena je zabeležio: „Zbog sveopšteg nezadovoljstva počele su već da se organizuju na osnovi klasne borbe i one mase koje su ranije bile najsigurniji oslonac građanskog društva.“

Najbolji intelektualci shvatili su potrebu za revolucijom, da „jurišamo u revoluciju“. Mase se više nisu zadovoljavale praznim zahtevanjem mira. Misao o miru je u svesti običnih ljudi nerazdvojno srasla sa zahtevima za demokratijom. Vladajuće klase nisu bile u stanju da svoju vlast održavaju na stari način. Kruti, nepopustljivi Tisa morao je krajem maja 1917. da odstupi.

Vlada mladog aristokrate Morica Esterhazija, a kasnije i starog taktičara Šandora Vekerlea, nije mogla da zaustavi nezadovoljstvo narodnih masa.

Ni spoljnopolitički nije se uspelo postići neki bitniji rezultat, iako su događaji na vojnom planu mogli buditi izvesne nade. Nemci su odbili veliku aprilsku ofanzivu Francuza, vojska Monarhije je odbacila Italijane sto kilometara u dubinu, a ruska junska ofanziva je propala. Međutim, sumnjiva strategijska korist prouzrokovala je tešku političku štetu i politiku Monarhije ponovo usmerila ka oružanom rešenju. Međutim, tada se jedan novi činilac svetske istorije umešao u političko i vojno nadmetanje velikih sila – ruski radnici i seljaci, rukovođeni Boljševičkom partijom, 7. novembra (25. oktobra) 1917. oborili su buržoasko-demokratski sistem i ostvarili prvu socijalističku vlast na svetu.

„Jurišamo u revoluciju“

Lenjinovi dekreti o miru i o zemlji, izdati u pobedonosnoj noći, naišli su na snažan odjek u Mađarskoj. Vesti koje su stizale iz dalekog Petrograda mase su doživljavale kao otelotvorenje svojih žarkih želja. Desetine hiljada ljudi okupile su se 25. novembra da saslušaju plamene reči Dežea Bokanjija, najpopularnijeg govornika Socijaldemokratske partije. Više puta se zaorio glas mase: „Ruski socijaldemokrati su nam pokazali put! Živela socijaldemokratska revolucija!“

Revolucionarna energija mogla se još samo privremeno otupeti, ali se zauzdati više nije mogla. Kako u Socijaldemokratskoj partiji tako i u taboru građanskih snaga ubrzavalo se raslojavanje – osipale su se pristalice starog poretka, a rastao je broj onih koji su očekivali i pripremali revoluciju.

Snage revolucije su stalno narastale. Jačala je leva opozicija u Socijaldemokratskoj partiji. Pored Đule Alparija, Jenea Lasla, Lasla Rudaša, Bele Vagoa, Jenea Varge i Bele Santoa porastao je uticaj novih opozicionih vođa Jenea Landlera, Jenea Hamburgera i Đerđa Njistora. Ravolucionarna inteligencija organizovala se pod rukovodstvom Đule Hevešija i Jožefa Kelena u sindikatu privatnih činovnika, a revolucionarni studenti u kružoku „Galilej“ pod vođstvom Ota Korvina, Lasla Šalajja, Jožefa Revajja i Ilone Dučinske i ubrzo su, posredstvom Antala Mošoljgoa, stupili u vezu sa radnicima. Međutim, mase su sve više slušale „revolucionarne socijaliste“, građanske radikale koje je predvodio Oskar Jasi, kao i Mihalja Karoljija, koji je zagovarao mir. Ali htenja, želje i akciona sposobnost masa često su išle ispred njihovih vođa, one su živo i sa velikim senzibilitetom pratile događaje u svetskoj politici, a naročito rusko-nemačke mirovne pregovore u Brest-Litovsku krajem 1917. godine. A kada su socijaldemokrati za 13. januar 1918. najavili narodne zborove u glavnom gradu, nastup radničkih masa je snažnim štrajkovima podupro zahtev za mirom. Jedan za drugim formiraju se radnički saveti. Revolucionarni mladi intelektualci okupljeni u kružoku „Galilej“ već skreću pažnju na predstojeću borbu za socijalizam. U jednom svom letku pišu: „Mislite na našu rusku braću, pripremajte se za borbu... budite spremni za proletersku revoluciju!“

Tada je još samo vest o velikim poredama na frontovima mogla da odloži revoluciju.

Prividni uspeh Brest-litovskog mira u martu i Bukureštanskog mira u maju 1918. nije bio popularan u masama. Poraz koji su Nemci pretrpeli u „stodnevnoj“ bici u Flandriji, a zatim neuspeh velike junske ofanzive u Francuskoj i skoro istovremeni katastrofalni slom austrougarske ofanzive na Soči do kraja su ogorčili kako vojnike tako i one koji su bili kod kuće.

Uski vladajući sloj, koji se sve više izolovao, hteo je da situaciju spasava sitnim ustupcima i divljim terorom iznutra, a među narodnostima nezadovoljavajućim reformama i grubim pretnjama. Komandant grada Geza Lukačić, omražen zbog naredjenja da se streljaju stotine dezertera, trebalo je da obezbedi mir u prestonici, a Ištvan Tisa svojim putovanjem po Balkanu da osigura pomirenje sa narodnostima. Međutim, vojnici više nisu slušali Lukačića, a pripadnici narodnosti ismejali su Tisu kada je pred bosanskim političarima, umesto izmirenja, lupajući šakom o sto, kao manijak vikao: “Možda ćemo propasti, ali pre toga ćemo još naći snage da vas smrvimo!”

Međutim vladajući sloj Monarhije nije imao više snage za sve to. Iako je kapetan korvete Mikloš Horti, uz pomoć Nemaca, slomio pobunu mornara koja je u februaru izbila u Bokokotorskom zalivu, sve češće dolazi do neizvršavanja naredjenja, a 20. maja je u Pečuju izbila vojna pobuna. Zemlja je puna vojnika koji se vraćaju svojim kućama i naoružanih dezertera čiji se broj sredinom 1918. procenjivao na više od sto hiljada. Povratnici iz Rusije pričaju doživljaje iz revolucije ruskog naroda i hoće da sude krivcima za bednu sudbinu sopstvenog naroda.

Domovina je, međutim, svoje sinove koji su se vraćali nakon mnogih patnji dočekivala osmatračkim stanicama, karantinom, bedom porodice kod kuće, namirnicama po nesnošljivoj, 15-20 puta višoj ceni, nestašicom industrijskih proizvoda, ne da bi se odmorili već da bih oterala na nova ratišta. Ogorčenje je pak raslo i oni su sve više saznawali da je pred njima samo jedan put – da slede ruski primer. Mnogi vojnici povratnici nosili su u sebi ne samo uspomene na revoluciju već i njene ideje, jer je još od 24. marta u Moskvi delovala mađarska grupa Ruske komunističke (boljševičke) partije pod rukovodstvom Bele Kuna.

Monarhija je u to vreme bila na izdisaju. Na frontovima centralnih sila raspad je poprimio ogromne razmere. Krajem septembra oružje je položila Bugarska, a sredinom oktobra i Turska. Tonući bečki kabinet uzalud je pokušavao da se uhvati za slamčicu mirovnih predloga američkog predsednika Vilsona. Kralj Karlo je 16. oktobra, proglašenjem Austrije saveznom državom, hteo da olakša situaciju, a Vekerle je insistirao na nepovredivosti zemalja mađarske svete krune. Vođi narodnosti nisu više želeli da pregovaraju niti da iznuđuju ustupke, već su jednostavno najavili otcepljenje svojih zemalja. Tako je 27. oktobra Rumunsko nacionalno veće objavilo priključenje Erdelja Kraljevini Rumuniji, a Češko nacionalno veće je 28. oktobra obznanilo formiranje čehoslovačke države. Sledećeg dana Hrvatsko narodno vijeće je odlučilo da pristupi ujedinjenju u jedinstvenu državu Južnih Slovena, a 31. su se i galicijski Ukrajinci izdvojili iz Monarhije. Sile Antante, koje su ranije želele očuvanje Austrougarske monarhije, sada su podržale nacionalna veća narodnosti koja su težila otcepljenju.

Na sednici predstavničkog doma sazvanoj za 16. oktobar odjeknule su reči Mihalja Karoljija: izgubili smo rat i „kucnuo je čas obračuna“. A kada je posle Karoljijevog govora, zaglušenog parlamentarnom galamom, i Ištvan Tisa priznao

sopstveni poraz, zemljom je prostrujao košmarni talas. Izgleda da je vreme dalo za pravo Karoljiju i on je postao čovek budućnosti. Mali čovek je u Karoljiju video oličenje demokratije, onog koji vidi među slepcima, a građani – spasioca kapitalističkog poretka. Ljudi su počeli više da nagingju Karoljijevom taboru. Odnos snaga se do kraja poremetio. Neprijatelji demokratije su u toj meri oslabili da uopšte nisu bili u stanju da se brane. Karolji i njegove pristalice otvoreno su zahtevali da im se preda u ruke rešavanje sudbine zemlje. A kada se s tim zakasnilo, 25. oktobra je pod Karoljijevim predsedništvom formirano Nacionalno veće od radikala i Karoljijevih pristalica skrpljenih od ostataka Stranke nezavisnosti i Četrdeset osmaške stranke. U suštini, mase koje su bile u sukobu sa zvaničnom upravom oduševljeno su podržavale Nacionalno veće i omogućile mu da preuzme vlast. A kada kralj ipak nije imenovao Karoljija za predsednika vlade, njega je po povratku iz Beča 27. oktobra narod glavnog grada primio sa oduševljenjem, a zatim je hteo da se uputi u stari grad, da bi od nadvojvode Jozefa iznudio Karoljijevo naimenovanje. Na Lančanom mostu policija je pucala u masu. Nadvojvoda je, sad već uzalud, naimenovao za predsednika vlade Hadika – šef vlade bez vlasti je pod pritiskom masa bio prinuđen da nakon dva dana prepusti svoje mesto Karoljiju.

Ogromna masa sveta ispunila je 30. oktobra prestoničke ulice i u trijumfalnoj povorci pratila političke zatvorenike oslobođene iz sabirnog zatvora. Na Istočnoj stanici sprečen je polazak jedne vojne kompozicije na front. Vojnici su se pridružili revoluciji i uhapsili komandanta grada. Otpočelo je zasedanje vojnih objekata i informativnih institucija. Vojnici i civili odlaze pred hotel „Astoriju“ da polože zakletvu Nacionalnom veću. Radnici su stupili u generalni štrajk i zajedno sa vojskom izveli revoluciju. Plakat Socijaldemokratske partije, koja se vukla na repu događaja, ponosno je objavljivao: „Izbila je revolucija! Radnici! Drugovi! Sebičnost klasne vladavine je neizbežnom logikom naterala zemlju u revoluciju. Vojne jedinice koje su se priključile Nacionalnom veću u sredu na noć su bez prolivanja krvi zapele glavne tačke u prestonici – poštu, telefonske centrale, zauzele su komandu grada i položile zakletvu Nacionalnom veću...“

Vlast je u rukama Nacionalnog veća, čije je sedište u hotelu „Astorija“, koje manje upravlja događajima, a više se prepušta, ne bez straha, da ga nosi more revolucije. Policija, rukovodioci ustanova, oficirski kor i istaknute političke ličnosti u grupama dolaze na spektakularno polaganje zakletve Nacionalnom veću. Već 2. novembra i sam nadvojvoda Jozef sa sinom pojavljuje se pred Nacionalnim većem da bi položio zakletvu.

Karolji je još 31. oktobra položio zakletvu kralju, ali revolucionarnim masama je bilko dosta Monarhije, one više nisu htele kralja i kraljevinu. Kralj Karlo je 13. novembra prinuđen da objavi abdikaciju: „... odričem se svakog svog udela u obavljanju državnih poslova i unapred priznajem rešenje kojim će se odrediti budući državni oblik Mađarske.“

Pošto je štab revolucije, Nacionalno veće, još bilo oprezno, a i ministarski savet je na svojoj prvoj sednici zauzeo stav u prilog očuvanja kraljevine, ogorčene mase osujetile su njegovu odluku. U atmosferi radosnog ushićenja stotina hiljada ljudi, koji su 16. novembra došli pred Parlament, proglašena je republika. Stvoreni su okviri potpune samostalnosti i buržoasko-demokratskog preobražaja Mađarske.

BURŽOASKO-DEMOKRATSKA I SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA U MAĐARSKOJ

Buržoasko-demokratska republika

Pred pobedonosnom buržoaskom revolucijom stajalo je pitanje: da li će moći da ostvari nade kojima su se rukovodile mase koje su se 30. oktobra svečano zakljinjale pred hotelom „Astorija“, vojnici koji su zaposedali javne zgrade i seljaci koji su za nekoliko dana formirali savete u unutrašnjosti zemlje? Da li će moći da zadrži podršku masa koje su Nacionalno veće, tako reći protiv njegove volje, dovele na vlast? Da li će buržoasko-demokratska vlast moći da osigura odgovarajući mir izvana i zadovoljavajuće demokratske tekovine iznutra?

Neopterećen shvatanjima svoje klase, osećajući odgovornost za sudbinu svoje domovine, veoma obrazovani Mihalj Karolji sa svojim pristalicama se u spoljnoj politici rukovodio iluzijom o prijateljstvu sa Antantom. Oni nisu sagledali da se od pobedničkih imperijalističkih sila može očekivati samo razbojnički mir i da one neće odjednom od neprijatelja postati prijatelji. Na svaki način želeli su da dokažu da je Mađarska postala samostalna, da je nastao nov društveni poredak i da vođe toga režima nisu nastavljači spoljne politike Monarhije. Buržoasko-demokratska samostalna Mađarska želela je da pregovara sa kolevkom buržoaske demokratije, Francuskom.

Austro-Ugarska monarhija je 3. novembra 1918. godine u Padovi sklopila primirje sa Antantom. Ovim primirjem prećutno su kao demarkaciona linija određene predratne granice, ali je uslovljeno da snage Antante koje nastupaju protiv Nemaca mogu okupirati bilo koju strateški važnu tačku u Mađarskoj. Time je nastupajuća francuska vojna sila dobila određene ruke za okupaciju zemlje.

Vlada je, u nadi da će dobiti povoljnije uslove, uputila delegaciju za primirje u Beograd, francuskom komandantu armije Franše d'Epereu. Delegaciju je predvodio sam Karolji, a u njoj su bili najpoznatiji politički vođe buržoasko-demokratskog režima – građanski radikalni filozof, istoričar i političar Oskar Jasi, najpopularniji govornik socijaldemokrata Deže Bokanji, mecena književnika Lajoš Hatvani i osnivač vojnog saveta Imre Černjak. Francuski general je delegaciju primio sa ohološću pobednika. Nije do kraja ni saslušao Karoljijevo izlaganje. Demarkacionu liniju je povukao pravcem Bistrica (Beszterce) – Moriš – Subotica – Baja – Pečuj – Drava.

Karoljijev režim pretrpeo je težak udarac, ne toliko zbog nepovoljnih uslova već zbog gubljenja iluzije o prijateljstvu sa Antantom. Svima je postalo jasno da Antanta nema u vidu Karoljijevu politiku već interese susednih nacionalnih država koje su se formirale. Nova Mađarska nije mogla da utiče na nastanak ovih nacionalnih država kao što nije mogla da spreči ni ujedinjenje narodnosti u Mađarskoj sa njihovim

narodima. Uzaludni su bili pokušaji da se pregovara. Naronosti bivše Monarhije su neopozivo želeli da žive u svojoj državi. Kada je pak posle bezizglednih pregovora buržoasko-demokratska Mađarska pokušala sa svoje interese ostvari oružjem, postala je očigledna njena slabost. Mađarske jedinice koje su početkom novembra bile upućene da spreče nastupanje čehoslovačke armije još tokom marša su se raspale. Vođi novog režima našli su se pred dilemom: ako daju oružje narodu, moraju ispuniti zahteve za demokratijom, a ako se ne usude da to učine, onda su prepušteni jačim susedima. Ministar vojske Bela Lindner je svojim zadatkom smatrao likvidaciju armije, a njegov naslednik Albert Barta je umesto raspuštene armije počeo organizovanje kontrarevolucionarnih oficirskih, studentskih i letećih bataljona, husarskih pukova u Niziji, jaskunske garde i nacionalističke erdeljske sekeljske divizije. Reakcija nije želela narodnu armiju, ali demokratske snage su sprečile stvaranje kontrarevolucionarne oružane sile. Tako je Mađarska ostala bez značajnije odbrambene snage. Nije preostalo nimalo nade da se očuva ranija teritorija Mađarske. Karolji je u toj situaciji osećao da ne može dobrovoljno da se odrekne politike teritorijalnog integriteta zemlje. Građansko javno mnjenje je još sanjalo o francuskoj ili francusko-engleskoj okupaciji kada je Antanta već dala dozvolu susednim državama da svoje armije dovedu na demrkacionu liniju. Prvo je srpska vojska ušla u Bačku i Banat, oduševljeno pozdravljena od južnoslovenskog stanovništva. Zatim su se, sredinom novembra, mađarske jedinice na severu sukobile sa nastupajućom regularnom češkom armijom. Rumunska armija je 24. novembra otpočela ofanzivu koja je ubrzo dovela do otcepljenja Erdelja u kojem je bio pretežan rumunski živalj i do okupacije znatnih delova naseljenih Mađarima.

Od Mađarske su se odvajale sve veće teritorije. Neuspeh Karoljijeve spoljne politike i njegova nemoć u odbrani zemlje i u nacionalnom pitanju odbila je velike mase od tabora buržoaske demokratije. Nacionalizmom zadojeni malograđani, inteligencija i mase koje su smatrale da im je povređen nacionalni ponos sve manje su u Karoljijevom režimu videle spasioca zemlje, a sve veća beda koja je usledila posle rata i odugovlačenje sa demokratskim reformama dovodile su seljačke i radničke mase u sukob sa režimom.

U rukovodstvu Socijaldemokratske partije kružile su najraznovrsnije zamisli, od otvoreno buržoaski raspoloženog antiboljševika Ernea Garamija preko nagodbi uvek sklonog Žigmonda Kunfija do revolucionara Jenea Landlera. Većina vođa, međutim, zastupala je stanovište manjine članstva. Nasuprot njima, manjina u rukovodstvu zastupala je volju većine socijaldemokratskih radničkih masa. Možda je oreol radničkog jedinstva, ili možda pre tradicija socijaldemokratije, bio činilac koji je privremeno zadržao revolucionarno krilo od otvorenog raskola. Do njega je došlo tek kada su se krajem novembra vratili u zemlju rukovodioci u Moskvi formirane mađarske komunističke grupe – Bela Kun i dvadeset četvorica njegovih drugova. Komunistička partija Mađarske osnovana je 24. novembra 1918. Prvo rukovodstvo Komunističke partije činili su komunisti koji su se vratili iz domovine socijalistike revolucije – u revolucionarnoj borbi neumorni, u formiranju mišljenja određeni, a u borbi postojani marksista širokih vodika Bela Kun, vatreni i odlučni Tibor Samueli, koji se vratio nešto kasnije, Karolj Vantuš, Erne Por i njihova tri druga, veoma obrazovani teoretičar Laslo Rudaš, koji je raskinuo sa socijaldemokratima, Bela Santo, Bela Vago i drugi, kao i revolucionarni socijalista Oto Korvin, jedan od najdoslednijih boraca revolucije. Centralni komitet partije je već na prvom koraku osnovao list Vereš ujšag (Vörös Újság), koji je kasnije odigrao vrlo veliku

ulogu u idejno-političkim pripremama za socijalističku revoluciju. Vereš ujšag već u uvodniku prvog broja piše: „Došlo je ... vreme ostvarivanja socijalizma. A proletarijat oseća u sebi snagu i volju da se bori za to ostvarenje... Zato mi komunisti izlazimo pred radništvo da ga pripremimo za proletersku revoluciju koja će nužno uslediti.“

Partija je, dakle, posle svog osnivanja odmah otvoreno izjavljivala da joj je cilj ostvarivanje radničke vlasti i da za to priprema radnike. Započelo je pristupanje radnika, seljaka i običnih ljudi, sve više razočaranih buržoaskom revolucijom, Komunističkoj partiji Mađarske. Prvo se osnivaju organizacije Komunističke partije u Severnoj glavnoj radionici Mađarskih državnih železnica, u fabrici vagona Ganc, u Ujedinjenoj fabrici sijalica u Kišpeštu, u brodogradilištu Ganc-MAVAG u Ujpeštu i u drugim velikim prestoničkim preduzećima, a i radnici u unutrašnjosti slede primer svojih drugova u Budimpešti. Koliko su radnici i seljaci bili nezadovoljni zbog odugovlačenja demokratskog preobražaja i približavali se taboru socijalističke revolucije, toliko su bili nezadovoljni i zemljoposednički i kapitalistički krugovi, koji su smatrali da su demokratske tekovine otišle predaleko, a Karoljijev režim nisu smatrali dovoljno jakim i doslednim u odbrani njihovih interesa. Ovi slojevi su počeli da se organizuju u tabor kontrarevolucije. Decembra 1918. je pod rukovodstvom markgrofa* Palavičinja osnovano zemaljsko udruženje mađarskih posednika, koje je usmeravao ekstremni desničarski demagog Đula Gembeš (Gömbös), a posle toga je došlo do formiranja Mađarskog zemaljskog udruženja odbrambenih snaga (MOVE), koje je okupljalo bivše oficire i druge predvodnike reakcije. U januaru su se već u sasvim otvoreno šovinističku, rasističku organizaciju – Udruženje probuđenih Mađara – okupili ogorčeni reakcionarni posednici i javni službenici koji su izbegli sa teritorija nastanjenih narodnostima, ekstremni desničarski oficiri i svakovršni neprijatelji demokratije.

* *Markgrof* (örgróf) – feudalna titula viša od grofa; prvo se javlja kod Karla Velikog i podrazumeva starešinu pogranične pokrajine (Mark – otuda na nemačkom: Markgraf) sa vojnim i sudijskim ovlašćenjima; u Mađarskoj su ovu titulu dobijali samo strani visoki plemići koji su dobili „indigenat“ (pravo zavičajnosti, davanja građanskih prava i plemićke titule strancu).

Nasuprot buržoasko-demokratskom režimu, koji je sve više slabio, formirala su se dva pola koji pokazuju moguće pravce daljeg razvoja događaja. Na jednom su se okupljali oni koji su želeli dalji razvoj revolucije, a na drugom pristalice kontrarevolucije. Koji pravac je uživao simpatije narodnih masa najbolje pokazuje to što je zborove Udruženja probuđenih Mađara samo policijska oružana sila mogla da zaštiti od ogorčenih masa.

Ogorčeni radnici i seljaci sve više su uviđali da ono što ne mogu dobiti od buržoaske demokratije moraju sami osvojiti. Zemlju je zapljusnula revolucionarna plima. Tako su 16. decembra u Segedinu silom oružja udaljeni reakcionarni rukovodioci javne uprave, a dve nedelje kasnije husari u Kečkemetu najurili su svoje oficire. Vlast u Požunu preuzeo je 30. decembra vojni savet, sledećeg dana su to učinili rudari u Šalgotarjanu, a nekoliko dana posle toga Fabrika elektroopreme Ganc, a za njom i čitav niz fabrika, postavlja na čelo preduzeća svoje predstavnike umesto isteranih rukovodilaca.

Karoljijeva vlada je pokušala da zaustavi revolucionarnu plimu proletarijata. Kristališu se različita stanovišta o pitanju da li bi buržoasku demokratiju bila kadra da odbrani buržoaska, socijaldemokratska ili koaliciona vlada. Zamoljen da arbitrira, Radnički savet Budimpešte daje prednost socijaldemokratskoj vladi, ali uprkos tome, vlada pod vođstvom Deneša Berinkeija biva „ojačana“ samo nekolicinom socijaldemokratskih ministara, dok je Karolji izabran za privremenog predsednika Republike.

Karakteristično je da je nova, socijaldemokratima ojačana vlada, koja je nastojala na konsolidaciji, svojim prvim zadatkom smatrala razbijanje komunista. Plan nove vlade bio je: umerenim demokratskim reformama neutralisati nezadovoljstvo, likvidacijom Komunističke partije razbiti snage revolucije i na taj način stabilizovati buržoasko-demokratski režim. Ova računica je nedvojbeno imala nekog osnova. U to vreme uspeh intervencije protiv mlade sovjetske Rusije nije se činio bezizglednim, u Nemačkoj je počela hajka na revolucionare – ubijeno je dvoje velikih vođa nemačkog radničkog pokreta, Karl Libkneht i Roza Luksemburg. Dobro se osetilo i to da mase ne prilaze reakciji već taboru komunista, koji su javno tvrdili da je iz krize „jedini izlaz u socijalizmu“. U Vereš ujšagu od 7. decembra 1918. moglo se pročitati: „Socijalizam koji bi ukinuo ne samo anarhiju u proizvodnji već i duhovnu anarhiju u koju je kapitalizam srozao čovečanstvo. Preuzimanjem proizvodnje u javnu svojinu vratiti čovečanstvu izgublenu volju za rad... Zato izlazimo mi, komunisti, pred mađarsko radništvo da ga pripremimo za novu proletersku revoluciju koja nužno predstoji, štaviše, koja je već tu.“

U okviru te zamisli, u atmosferi intervencije protiv sovjetske Rusije i pobede antikomunističke reakcije u Nemačkoj, 24. januara u Radničkom savetu Budimpešte, posle isprovocirane tuče, komuniste isključuju iz Saveta i sindikata, a 3. februara veliki odred policije demolira redakciju Vereš Ujšaga. Posle takve pripreme, u masi koja je krenula sa komunističkog mitinga održanog u sali palate Vigado, isprovocirana je pucnjava, kako bi se našao motiv za hapšenje komunističkih vođa.

Noću 20. februara četrdeset šestoricu najpoznatijih vođa Komunističke partije Mađarske odvođe u zatvor. Razjareni posle sahrane trojice policajaca poginulih prilikom pucnjave tokom demonstracija, policajci su u zatvoru do krvi pretukli Belu Kuna i njegove drugove. Prividno, pobeda je potpuna!

Tri dana kasnije Mihalj Karolji uz svečane formalnosti počinje podelu sopstvenog imanja u Kalkapolni u duhu zakona o agrarnoj reformi usvojenog 16. februara koji, uz obeštećenje, određuje eksproprijaciju privatnih poseda iznad 500 i crkvenih poseda iznad 200 jutara.

Međutim, Karolji među veleposednicima ne nailazi na sledbenike. Oni na sve načine sabotiraju izvršenje zakona o davanju zemlje onima koji je obrađuju. Utoliko pre seljaštvo počinje realizaciju svoga stanovišta, odnosno jednostrano sprovođenje zakona. Pokret za zauzimanje zemlje, koji je krenuo iz Nizije, početkom marta se proširio na Zadunavlje i stiže do Šomođa, gde seljaci okupljeni u zadrugu, pod vođstvom Šandora Latinke, eksproprišu veliki deo obradive zemlje u županiji.

Promena unutrašnje i spoljne situacije uticala je da su se skućeni planovi Berinkeijeve vlade ubrzo raspršili. Neuspeh intervencije protiv sovjetske Rusije, novi polet radničkog pokreta u Nemačkoj i mere Antante kojima su sve nove i nove teritorije bivale okupirane ubrzo su stvorile stanje u kojem se više nije mogla nastavljati antikomunistička kampanja. Već 3. marta Radnički savet je pozvao kratko

vreme pre toga isključene radnike komuniste da se vrate u Socijaldemokratsku partiju. Rukovodioci komunista su pak iz sabirnog zatvora dalje upravljali pokretom i njihov tabor nije se smanjivao nego je sve više rastao.

Neizbežni krah buržoasko-demokratske vlade ubrzala je nota koju je Karoljiju 20. marta predao šef misije Antante u Budimpešti, francuski potpukovnik Viks (Vix), a kojim se propisuje uspostavljanje neutralne zone. U smislu te note teritorija Mađarske bi se dalje smanjila, jer bi državna granica bila povučena linijom Debrecen – Devavanja – Doma -Oroshaza – Hodmezevašarhelj – Segedin. Bilo je očigledno da nije moguće pouzdati se u obećanja ili dobronamernost Antante, jer ona u svakoj novijoj prilici određivanja granica nije uzimala u obzir interese Mađarske. Antanta je svoje želje mogla da ostvaruje samo upotrebom sile. Silom pak može raspolagati samo takva vlast koju podržavaju mase. Sad su već i socijaldemokratski i buržoaski vođi shvatili da bez komunista nije moguće upravljati zemljom. Potražili su u zatvoru zatočene rukovodioce Komunističke partije i započeli pregovore o formiranju koalicione socijaldemokratsko-komunističke vlade. Na osnovu stavova koje je izradilo komunističko rukovodstvo na čelu sa Belom Kunom, došlo je do sporazuma o ujedinjenju dveju partija i preuzimanju vlasti na osnovu sledeće zajedničke odluke:

„Socijaldemokratska partija Mađarske i Komunistička partija Mađarske na današnji dan, na zajedničkoj sednici rukovodstava, donele su odluku o potpunom ujedinjenju dveju partija.

Naziv ujedinjene nove partije, sve dotle dok revolucionarna Internacionala ne odluči o konačnom nazivu partije biće sledeći: Socijalistička partija Mađarske.

Osnova ujedinjenja je zajedničko učešće dveju partija u vođenju upravnih poslova.

Partija u ime proletarijata neodložno preuzima celokupnu vlast. Diktaturu proletarijata vrše radnički, seljački i vojnički saveti. Upravo zato se, prirodno, definitivno odbacuje plan o izborima za narodnu skupštinu.

Neodložno se ima stvoriti klasna armija proletarijata koja će potpuno oduzeti oružje iz ruku buržoazije.

Za obezbeđenje vladavine proletarijata i protiv imperijalizma Antante ima se sklopiti najpotpuniji i najiskreniji oružani i duhovni savez sa ruskom sovjetskom vladom.

Socijaldemokratska partija Mađarske
Komunistička partija Mađarske“

Ovi sporazumom je prvi put u svetu proleterska revolucija došla na vlast mirnim putem i formirana je, posle sovjetske Rusije, druga proleterska država.

Godine 1919, 21. marta, „na sednici Radničkog saveta održanoj u petak popodne u 7 sati, uz gromoglasno oduševljenje, pred prepunim klupama, socijaldemokrata Šandor Garbai proglasio je diktaturu proletarijata. Vlada je podnela ostavku i nije moglo uslediti drugo sem diktature proletarijata. Ako postoji proletersko jedinstvo, onda u najkraćem roku treba radio-telegrafskim putem saopštiti svetu da je u Mađarskoj zavođenjem diktature proletarijata uspostavljena socijalistička vlast i da ta nova vlast nudi savez Ruskoj Sovjetskoj Republici i poziva svesno radništvo celoga sveta da svuda uništi imperijalizam.“

San o svetskoj revoluciji kružio je među prisutnima. Jedan narod bio je ispunjen gordom svešću pionira budućnosti koji je dospao na čelo razvoja.

Mađarska Sovjetska Republika

Teško da je ikad jedna društvena klasa preuzela vlast u težim uslovima nego proletarijat u Mađarskoj 21. marta 1919. Taj junački poduhvat ličio je na Komunu pariskog proletarijata iz 1871, koji je bio opkoljen od neprijatelja i izgledneo, kao i na svetski značajnu borbu ruske radničke klase. U Mađarskoj su za vreme četvorogodišnjeg rata i buržoaske revolucije proizvodne snage u velikoj meri oslabile, zalihe namirnica, ogreva i sirovina bile su skoro potpuno iscrpene, a nestašica roba poprimila je katastrofalne razmere. Teret svih posledica politike starih vladajućih klasa i izgubljenog rata navalio se na pleća proletarijata koji je došao na vlast. Stanovništvu glavnog grada pretela je glad. Pobeđenu zemlju, koja je bila bez armije, opkoljavao je обруч neprijateljskih buržoaskih država. Iznutra pak organizovali su se svakovrsni neprijatelji socijalizma. Pobedničke velesile Antante pomagale su susedne buržoaske države i unutrašnje kontrarevolucionare, ispunjene mržnjom prema diktaturi proletarijata, u interesu sopstvene hegemonije u srednjoj Evropi pomagale su i organizovale restauraciju kapitalizma u formi nekakve zapadne demokratije, kako je to Antanta u aprilu otvoreno stavila do znanja Beli Kunu. Oslonac borbe mađarskog proletarijata, sovjetska Rusija, u to vreme je i sama vodila borbu na život i smrt protiv intervencije belogardejskih kontrarevolucionarnih armija i imperijalističkih velesila.

Da su vođi mađarskog proletarijata bili načisto sa svom veličinom zadataka koji ih očekuju, pokazuje proglas Sovjetske republike naslovljen Svima, koji je objavljen 21. marta:

„Proletarijat Mađarske današnjim danom uzima svu vlast u svoje ruke.

Potpuni slom buržoaskog sveta i neuspeh koalicione vladavine prisiljava radništvo i seljaštvo Mađarske na ovaj odlučni korak. Kapitalistička proizvodnja se raspala, a radnici više nisu voljni da svoju glavu savijaju pod jarmom krupnih kapitalista i veleposednika. Samo uspostavljanje socijalizma i humanizma može da spase zemlju od anarhije poraza.

Istovremeno, revolucija u Mađarskoj i spoljnopolitički stoji pred potpunom katastrofom. Mirovna konferencija u Parizu odlučila je da vojnički okupira skoro celu teritoriju Mađarske, a linije okupacije smatra definitivnim političkim granicama i time konačno onemogućuje ishranu i snabdevanje ugljem revolucionarne Mađarske.

U toj situaciji mađarskoj revoluciji za njen spas preostaje jedino rešenje: diktatura proletarijata, vladavina radnika i poljoprivredne sirotinje.

Odlučujući preduslov diktature proletarijata jeste puno jedinstvo proletarijata. Upravo zato, po diktatu istorijske nužnosti, Socijaldemokratska partija Mađarske i Komunistička partija Mađarske objavile su svoje ujedinjenje.

Umesto dve partije, jedna jedina proleterska partija će od sada obuhvatati sve radne ljude i žene u zemlji: Socijalistička partija Mađarske.

Po ovlašćenju ove partije, upravnu vlast preuzima Revolucionarni savet komesara. Dućnost ovoga saveta će biti izgradnja radničkih, seljačkih i vojničkih saveta u celoj zemlji. Zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast vršiće diktatura radničkih, seljačkih i vojničkih saveta.

Mađarska se konstituiše u Sovjetsku Republiku. Revolucionarni savet komesara će neodložno započeti niz velikih poslova radi pripreme i ostvarivanja socijalizma i komunizma...

... Socijalistička partija Mađarske i Revolucionarni savet komesara shvataju koliko teškoća i žrtava mora da prebrodi mađarsko radništvo, ako krene ovim smelim i veličanstvenim putem. Moramo voditi rat za oslobađanje naše ishrane i rudnika, treba da vodimo borbu za slobodu naše proleterske braće i za sopstvenu dobrobit. Na tome putu očekuju nas nemaština, beda i patnje. Pa ipak, moramo stupiti na njega, pa ipak, usudujemo se stupiti na njega, jer se uzdamo u herojstvo i požrtvovanost mađarskog proletarijata. Moramo stupiti na njega, jer samo tako možemo dovesti do pobeđe stvar socijalizma, koji će spasti svet.“

Revolucionarni savet komesara se bez oklevanja prihvatio reformisanja društva „koje su pokvarili mnogi stari gospodski bogovi“. U Savetu, pored Šandora Garbajja, koji je na čelo došao kao beznačajna ličnost, mesta zauzimaju 14 komunista, 17 socijaldemokrata i 2 vanpartijska stručnjaka, koji kao narodni komesari upravljaju radom pojedinih ministarstava. Među njima nalazimo poznate vođe proletarijata: Belu Kuna, koji je istovremeno vršio dužnost narodnog komesara za vojne i za inostrane poslove, Jenea Landlera i Belu Vagoa, komesare za unutrašnje poslove odnosno železnice, Jenea Hamburgera, Đerđa Njistora, Karolja Vantuša – komesara za poljoprivredu, Tibora Samuelija – zamenika komesara za vojne poslove, a zatim narodnog komesara za prosvetu, te pored njih socijaldemokrate sklone kompromisu, na primer, u narodnom komesarijatu za vojne poslove Vilmoša Bema (Böhm), a u prosveti Kunfija. Većina narodnih komesara proizišla je iz socijaldemokratske levice i centra, a zamenici narodnih komesara bili su uglavnom komunisti. U Savetu narodnih komesara najveći ugled uživao je Bela Kun i rukovođenje je praktično bilo u njegovim rukama.

Groznica dugo suzdržavane želje za akcijom i ogromno htenje da se stvori bolji, pravedniji život od prvog trenutka su karakterisali delovanje Sovjetske Republike. Bila je to istovremena borba sa posledicama prošlosti, ogromnim teškoćama sadašnjosti i uspostavljanjem jedne nove budućnosti. Još u proglassu od 21. marta može se pročitati cilj: „Revolucionarni savet komesara će neodložno započeti niz velikih poslova radi pripreme i ostvarivanja socijalizma i komunizma.“

Šest dana kasnije započela je socijalizacija industrije preuzimanjem u društvenu svojinu industrijskih, rudarskih i saobraćajnih preduzeća sa preko 20 radnika i socijalistička reorganizacija finansijskog života preuzimanjem novčanih institucija u javnu svojinu i organizovanjem državne kontrole nad njima. Nakon nedelju dana došla je na red nacionalizacija trgovine. Na čelo industrijskih pogona postavljeni su komesari za proizvodnju, a u cilju organizovanja i kontrole proizvodnje stvoreni su pogonski radnički saveti. Kasnije, 20. maja, radi upravljanja i usklađivanja proizvodnje u celoj zemlji, stvoren je Savet za narodnu privredu, čiji predsednik je postao Jene Varga, jedan od najboljih privrednih stručnjaka među komunistima.

Diktatura proletarijata pokrenula je posmrtno zvono u tvrđavi društvene zaostalosti, sistemu veleposeda, koji je konzervirao bedu seljačkih masa. Dekret Revolucionarnog saveta komesara o zemljišnoj svojini je određivao:

„Zemlja u Mađarskoj pripada društvu trudbenika. Zemlja ne može ostati u svojini onoga ko ne radi. Svi srednji i veliki posedi, zajedno sa svim što im pripada, sa živim i mrtvim inventarom, kao i poljoprivrednim i industrijskim pogonima, prelaze u svojinu proleterske države bez ikakve naknade.“ Diktatura proletarijata je dekretom vlade od 3. aprila eksproprisala oko 7 miliona katastarskih jutara velikih i srednjih poseda preko 100 jutara i otpočela organizovanje velikih socijalističkih poljoprivrednih preduzeća. Iako mađarsko seljaštvo, vekovima gladno zemlje, nije

bilo pripremljeno za ovakav način kolektivizacije poljoprivrede, izvesno je da je Sovjetska Republika donela naglo poboljšanje njegovog položaja. Plate i primanja u naturi poljoprivrednih radnika odjednom su, otprilike, dvostruko porasli. Dok je u jesen 1918. najamnina sluga iznosila 12-16 metričkih centi žita, kako kazuje jedan napis Jenea Hamburgera, isti taj sluga je već u proleće 1919. stupio u službu za 24-28 mtc žita, 32 kg soli, 24 kg petroleja, 8 mtc drveta i za oko 3 jutra zemlje za sopstvenu upotrebu. Seljaštvo, dakle, ako i nije dobilo zemlju u privatnu svojinu, dobilo je elementarne uslove ljudskog života, kao i sigurnu perspektivu svoga napretka i budućeg, na žalost, tada još nedovoljno cenjenog blagostanja, o čemu je Žigmond Moric tako nadahnuto pisao:

„Ko bi verovao da će posle groznog i čemernog razdoblja rata ovakvo životno vrenje nabujati tako brzo, tako fenomenalnom brzinom? Ne mogu ga uporediti sa drugom prirodnom pojavom osim upravo sa pupljenjem cveta... Tako su grofovi, feudalni veleposednici i čudovišta privatne svojine do današnjih dana u neizmenjenom obliku održali zemlju i narod na njoj. Od prolećne groznice crvene revolucije već zrela i nabujala duša naroda odjednom je razbila ljušturu veleposednika. Ona je otpala, spala, a iznutra procvetala narodna duša jednakom snagom, radošću, lepotom i srećom otkriva se kroz nove mogućnosti novoga života.“

Pažnja Sovjetske Republike bila je usmerena na sva područja života. Skoro je nepojmljivo i začuđujuće koliko je toga ona za tako kratko vreme uspeła da učini, a ostavila je svedočanstva o još ambicioznijim namerama. Teško je nabrojati čitav niz socijalnih mera kojima je želela da revolucionarnom brzinom pruži pomoć, kao i sve one mnogobrojne mere kojima se latila preobražaja mađarskog društva.

Decenijama namučeni radnici, za vreme rata ogoleli sitni činovnici, neopskrbljeni starci koji su ostali bez hleba i krova nad glavom, udovice i siročad bez svojih hranilaca, domaćice koje nisu mogle da nabave svakodnevne namirnice, mase beskućnika koji su tavorili po ćumezima i drhtali u nezagrejanim stanovima očekivali su od Sovjetske Republike poboljšanje svoga položaja.

Dvostruko povišenje plata, koje je, uprkos trci sa rastućim cenama, dovelo do znatnog povišenja životnog standarda, uvođenje osiguranja svih zaposlenih radnika za slučaj bolesti i nesreće ma poslu, obezbeđenje novčane potpore za slučaj bolesti u iznosu 60-70% od pune plate, besplatna lekarska nega, likvidacija kvartova bede, useljavanje u luksuzne stanove 32.410 proleterskih porodica koje su bile bez stana ili su stanovale u nužnom smeštaju u Budimpešti i još većeg broja u unutrašnjosti, akcije na organizovanju letovanja za decu, podela odeće i obuće besplatno i po sniženim cenama – u okviru kojih je proleterskoj deci samo u Budimpešti podeljeno 25.000 pari cipela -, kao i čitav niz drugih mera, svedoče da je diktatura proleterijata, uprkos svojim ogromnim materijalnim teškoćama, želela da ispuni nade koje su u nju polagane. Ona je, tako reći, jednim udarcem htela da preobrazi do srži bolesno mađarsko društvo. Jedna od njenih prvih mera bilo je to što su sve škole i kulturne ustanove stavljene u službu trudbenika. Škole su nacionalizovane. Granica obaveznog školovanja pomerena je sa 10 na 14 godina starosti. Zemlja je gorela u groznici učenja i nastave. Želelo se menjanje oblika i sadržaja nastave, odlučeno je da se ukine prevaziđena organizacija škola, a u školama se nameravalo da se umesto obrazovanja u duhu verskog fanatizma uvede poznavanje prirode i društva.

Sovjetska Republika želela je da društvo oslobodi od neradnika i dosledno se prihvatila praktičnog ostvarivanja načela „ko ne radi, ne treba da jede“. Naredila

je opštu radnu obavezu, ali istovremeno je zakonom obezbedila pravo na rad. Dekretom je odredila da je „država dužna da izdržava sve one koji nisu sposobni za rad, kao i one koji hoće da rade, a država ne može da im obezbedi posao“. Bolesnici su besplatno lečeni u bolnicama, banjama i sanatorijumima., koji su stavljeni pod državnu upravu. Sovjetska Republika skida vanbračnu decu sa podijuma srama, štiti šegrte koji su ranije bili prepušteni samovolji svojih majstora, otvara do tada zatvorene parkove i muzeje. Za siromašnu decu organizuje široku akciju letovanja. Balaton postaje bučan od smeha bledunjave proleterske dece koja nikad nisu bila na letovanju, a njihova vesela, razdragana graja prekida dostojanstvenu tišinu bivših feudalnih dvoraca. Za slučaj nestašice mleka obezbeđuje se mleko za odojčad i organizuje hitna lekarska pomoć. Nasilno razbivši trule tradicionalne okvire, mađarsko društvo se na osnovu svoga rada preobražavalo vrtoglavom brzinom. Život zemlje i njenog glavnog grada više nisu bili kao pre. U starim županijskim zgradama i gradskim kućama, mada se još mogu sresti mnogi od stare gospode, pravi gospodari su već bili obični seljaci i radnici, a oni koji su od ponižavanih siromašnih ljudi zahtevali da im se duboko klanjaju i podnose ponižavanja sada su sami savijali kičmu pred dojučerašnjim prezrenima. Raniji sjaj Budimpešte kao da se olinjao, ulice su ispunili odrpani civili i ljudi u delovima vojničke odeće, koji su razbijali jednoličnu uniformisanost, ali puni revolucionarnog poleta i želje za životom. Nestao je zastrašujući kontrast između ekskluzivne, gospodske zatvorenosti gradskog centra, razmetljivog izobilja Terezvaroša i deprimirajućeg siromaštva Ferencvaroša. Andalfeld i Ferencvaroš kao da su duboko udahnuili, a u nekadašnjim otmenim prostranim stanovima centralnih kvartova i Budima, mrzeći se međusobno, ali podjednako deleći udobnost i neudobnost, gladovanje i smrzavanje, živeli su zajedno oni koji su do juče živeli u izobilju i oni koji su živeli u bedi. Ogorčenje onih koji su stajali u redovima za oskudnu hranu i malo ogreva, a istovremeno njihovo plameno oduševljenje za odbranu proleterske vlasti davalo je svakodnevnom životu svojevrstnu revolucionarnu romantiku. Jedan narod se spremio da uz veliku nemaštinu stvori novi život.

Revolucija svakodnevice

Socijalističku revoluciju u praksi nisu sprovodili samo Revolucionarni savet komesara i Partija već i narodne mase oduševljene promenama i stvaranjem novoga sveta. Skoro u isto vreme sa objavom proleterske vlasti u Budimpešti, zemljom je prostrujala revolucija grada i sela. Lokalno stanovništvo, i to po pravilu njegovi najradikalniji i najodlučniji elementi, za nekoliko dana je preuzelo vlast. Oformljeni su lokalni izvršni organi vlasti – direktorijumi (koji su u nekim slučajevima imali, tako reći, i zakonodavnu nadležnost). Ovaj proces je učinjen opštim i ozakonjen je izborima za savete koji su održani 7. aprila, čime je odjednom obrnut red stvari izgrađen u buržoaskoj Mađarskoj. Dok su pre revolucije mogli glasati samo imućni i „obrazovani ljudi“, na ovim izborima, kako je to stajalo u dekretu: „Birači i oni koji mogu biti birani, bez obzira na pol, su svi oni koji su napunili 18 godina i žive od rada korisnog za društvo kao radnici, nameštenici itd., ili se bave takvim domaćim poslovima koji napred pomenutim radnicima, nameštenicima itd. omogućuju rad. Birati i biti birani, nadalje, mogu vojnici Crvene armije, kao i radnici i vojnici

Sovjetske Republike koji žive od korisnog rada ili koji su svoju radnu sposobnost potpuno ili delimično izgubili... Nisu birači i ne mogu biti birani: a) oni koji u cilju pribavljanja dobiti upošljavaju najamne radnike, b) oni koji žive od prihoda bez rada, c) trgovci, d) sveštenici i redovnici, e) duševni bolesnici i lica pod starateljstvom, lica čija su politička prava suspendovana zbog krivičnog dela učinjenog iz niskih pobuda...“ Na osnovu novog, tajnog biračkog prava u seoske savete su jednog člana delegirali svakih 100, a u gradske savete svakih 500 birača.

Rešavanje problema stanovništva baziralo se na širokom demokratizmu. Nekih 4,5 miliona birača moglo je da odlučuje ko će ih zastupati u javnoj upravi. Većina izabраниh bili su radnici, seljaci, učitelji i drugi intelektualci. Ako predstavnici naroda i nisu svuda izišli iz izbora kao potpuni pobednici, za većinu je to bilo karakteristično. Dominirao je narodni karakter izabраниh saveta. A ti ljudi su hteli da se koriste svojim ovlašćenjima nad birokratijom u javnim ustanovama.

Skoro istovremeno sa izgradnjom mehanizma saveta pokrenuto je i „čišćenje“ među javnim službenicima. Vođi Sovjetske Republike znali su za pouku koju su Marks i Engels izvukli iz iskustava Pariske komune, koju je potvrdio i Lenjin, da se socijalistička revolucija ne može održati sa starim činovničkim aparatom. Međutim, oni su se na specifičan način osećali u revoluciji koja je pobedila bez krvi, mirnim putem. Mislili su da se i na ovom polju može osigurati mirniji, postupniji prelaz. Od starih činovnika otpušten je samo manji broj, a pretežno su pored starih u velikom broju postavljeni novi službenici, dobrim delom iz redova radnika. Preuzet je i dobar deo personalnog sastava žandarmerije i policije.

Tako je nastala čudna dvojnost u javnoj upravi – zajedništvo stare gospode, koja se dobro razumela u administraciju i koja je sabotirala, i novih službenika, još neiskusnih, ali vernih poretku i raspoloženih za rad. Dobra volja ovih novih je uzalud izdavala naređenja, jer se sve moglo osujetiti starim smicalicama. Zategnutost je rasla, a posledice su uvek išle preko leđa stranaka. Pojavili su se i inkasanti teškoća koje prate svaku promenu – haračlije. Lokalno javno mnjenje često nije sudilo o novoj vlasti po dobronamernim, ali nemoćnim novim službenicima već po starim birokratima ili po lažnim revolucionarima koji su gledali svoja posla. Reakcija je nastojala da iskoristi svako razočaranje i lokalno nezadovoljstvo.

Naravno, bilo je dosta neprijatelja. U cilju gušenja novoga života, koji se razvijao, organizovali su se imperijalistički pobednici, novi buržoaski susedi, koji su smatrali da još nisu potpuno zadovoljeni, i propala gospoda u zemlji. Oni su pod svoj barjak okupljali laktaše, one koji su izgubili privilegije i razočarane. Protiv Sovjetske Republike počela je borba na život i smrt.

Vođi Sovjetske Republike znali su da najbolju odbranu opstanka diktature proletarijata predstavlja oružana samoodbrana.

Proglas Narodnog komesarijata za vojne poslove od marta 1919. utvrđuje: „Svakoj revoluciji koja hoće ne samo da pobedi već i da živi i da se konačno konstituiše prva briga mora biti jedinstvena, čvrsta, borbeno spremna armija sa gvozdenom disciplinom.“

Crvena armija, stvorena 25. marta, Crvena garda, pozvana da umesto policije i žandarmerije održava unutrašnji red, i revolucionarni sudovi pokazali su se dovoljnim dok se trebalo suočavati samo sa unutrašnjim neprijateljem.

Na oružje! Na oružje!

Dugotrajni rat nije iscrpio samo pobeđene, on je stavio na probu i pobeđnike. I, mada je na Zapadu podgrejavani zanos pobeđom u svetskom ratu neutralizovao revolucionarnu spremnost narodnih masa, ipak se iz njihove svesti nije moglo izbrisati oduševljenje proleterskom revolucijom u Rusiji.

To je samo ojačalo uverenje vladajućih imperijalističkih krugova da rusku proletersku državu treba ugušiti u krvi, ali da istovremeno treba biti obazriv u izboru metoda. Tako su engleskim, američkim i francuskim novcem kontrarevolucionarne snage srednje i istočne Evrope i Azije stavljene u borbeni pogon i opremljene oružjem protiv tek formirane mlade sovjetske države – počev od poljskih belogardejaca i rumunskih bojarskih jedinica, ukrajinskih nacionalista i buntovnih kozачkih atamana, od poluregularnih armija bivših carskih generala i češkog korpusa koji se sastojao od vrbovanih ratnih zarobljenika, pa do bandi najrazličitijih anarhističkih vođa. Još više potencirajući kaos, skoro neshvatljiv za posmatrača izvana, zapadna štampa nastojala je da raširi uverenje da je proleterska revolucija specifično ruska pojava i da ona nužno vodi u anarhiju koja će sama sebe uništiti. Dok su nastojali da narodne mase Zapada uvere upravo u to, stigla je vest o pobedi mađarskog proletarijata, o proglašenju Mađarske Sovjetske Republike.

Pojava diktature proletarijata u Mađarskoj zbunila je kontrarevolucionarnu propagandu imperijalista, intervenciju protiv ruske sovjetske države, kao i širenje fronta kontrarevolucionarnih snaga. Odmah je počelo pregrupisanje – rumunske i poljske kontrarevolucionarne armije ojačane su da bi, u slučaju potrebe, oružjem i stavljanjem sovjetske Mađarske pod strogu blokadu, ugušile vladavinu mađarskog proletarijata.

Uskogruda ljubomora kapitalističkih pobeđnika i anglo-američko-francuske suprotnosti omele su otvorenu intervenciju Antante, što bi inače odgovaralo Francuskoj, koja je raspolagala najvećom kontinentalnom armijom u Evropi. I, dok su Englezi i Amerikanci ispitivali modalitete „mirnog“ obaranja Sovjetske Republike, po nagovoru Francuza pokrenuta je intervencija rumunske kraljevske armije protiv proleterske Mađarske, koja skoro i nije imala vojsku. Trostruko nadmoćnija rumunska armija prešla je 16. aprila demarkacionu liniju i nakon četiri dana zauzela Nađvarad (Oradeu), a 23. aprila Debrecen. Krajem aprila Sovjetska Republika bila je potpuno opkoljena. Češka buržoaska armija prodrla je u zemlju sa severa, a jugoslovenske i francuske jedinice sa juga.

Opstanak Sovjetske Republike bio je ugrožen. Na ulicama su se pojavili plakati koji su izražavali snagu i odlučnost radničke klase: „Na oružje! Na oružje!“ Revolucionarni savet komesara je 18. aprila odlučio da polovina radnika – među njima i narodnih komesara i članova radničkih saveta – ode na front. Dužnost glavnog komandanta armije poverena je Vilmošu Bemu (Böhm), a dužnost načelnika generalštaba stateški izvanredno spremnom, rodoljibivom i verom u pobedu prožetom generalštabnom oficiru Aurelu Štromfeldu.

Nadmoćne neprijateljske armije, međutim, već su postizale brze uspehe. Na rumunskom frontu, zbog izdaje rukovodilaca sekeljske divizije, većina jedinica je 26. aprila položila oružje i time rumunskim trupama otvorila put do linije Tise. One su 1. maja stigle do Solnoka. Put kojim je prolazila intervencionistička armija bio je obeležen pogubljenjima bez presude, razaranjem, pljačkom i nasiljem.

Istovremeno, u napad su krenuli i Francuzi i Česi. Francuske jedinice okupirale su Mako i Hodmezevašarhelj, dok su Česi zauzeli Šatoraljaujhelj i Miškolc i stigli do Šalgotarjana.

U ovoj katastrofalnoj situaciji postojale su dve mogućnosti: ili da se zemlja preda na milost i nemilost Antante i buržoaskih suseda, ili da se sve snage usredsrede na odbranu Sovjetske Republike.

U takvim okolnostima radni narod glavnog grada je proslavio prvi slobodni Prvi maj. Reporter Vereš Ujšaga pisao je: „Od 9 sati pre podne kao beskrajna reka tekle su gradom mase proletera prema zelenim prostranstvima Varošligeta (Gradskog parka). Jorgovan, rascvetalo džbunje i sva lepota proleća primali su proletere koji su slavili. Mesta za razonodu i gostionice u Varošligetu bili su ukrašeni crvenim, a rumenilo radosti razlivalo se po šumi.“ Ova razdragana sreća i vedrina, međutim, nije bila veselost samozaborava već oslobođena sreća jednog naroda uverenog u spostvenu snagu posle velike odluke. O tome su govorili i komunistički govornici, kao na primer, Jene Landler, pred industrijskim paviljonom: „... na ovaj veliki dan Prvog maja mađarski proletarijat mora verovati, hteti i smeti. Verovati u našu neprolaznu pravdu, verovati u veliku snagu proletarijata. Hteti! Ne glupom, uskogrudom, bapskom već muškom, snažnom voljom od koje će zadrhtati naši protivnici... Svet ne pripada kukavicama i sanjalicama. Da li će proletarijat moći da osvoji i zadrži vlast ne zavisi od toga koliko vojnika i koliko mitraljeza ima već od toga da li proletarijat oseća koliko je gorostasna, velika i sveta stvar za koju, možda, treba da žrtvuje i svoj život. Ako proletarijat uvidi da je na kocki strahovit ulog – pitanje života ili smrti – ako uvidi da je sada sve njegovo i da sve može da izgubi ako ne bude imao hrabrosti, onda još ništa nije izgubljeno, onda možemo spasti vladavinu proletarijata u Mađarskoj.“

Tek što je utihnula buka prvomajske proslave koja je demonstrirala ogromnu snagu i volju za životom radničke klase, a već iste noći socijaldemokratski vođi naklonjeni nagodbi, na jednom na brzinu sazvanom savetovanju, preporučili su Beli Kunu da preda vlast jednoj desnoj sindikalnoj vladi, jer „položaj proletarijata je beznadežan“. I ne čekajući sednicu Revolucionarnog saveta komesara sledećeg dana, Vilmoš Bem je već u zoru telefonom izdao uputstvo komandi armije da jednostrano obustavi ratne operacije. Sledećeg dana na sednici Saveta komesara Bela Kun je zauzeo stav u prilog nastavljanja borbe, ali nije ulepšavao situaciju, već je odluku prepustio proletarijatu. Radnički savet Budimpešte i komesari radničkih pukova su jednoglasno odlučili da se diktatura proletarijata brani.

Drugog dana objavljena je naredba Saveta komesara o mobilizaciji. Radničke mase Budimpešte uzele su oružje. Oživeli su najuzbudljiviji dani revolucionarne i patriotske borbe iz 1848-1849. Pojedine fabrike formirale su posebne radničke pukove.

Posle nekoliko dana već su postignute vojničke pobeđe. Jedinice reorganizovane Crvene armije pod komandom Tibora Samuelija, krenuvši iz Cegleda, povratile su Solnok. Čehoslovačka intervencionistička armija zaustavljena je kod Šalgotarjana.

Sovjetska Republika je odahnula. Komunisti su dobro znali da će predah biti vrlo kratak. Grozničavom brzinom prišlo se reorganizovanju armije i već 10. maja vlada proletarijata raspolagala je sa 4 korpusa, 8 divizija i 4 samostalne brigade. Komandni sastav Crvene armije dopunjen je Jeneom Landlerom, Jeneom Hamburgerom i Belom Vagoon. Prema planovima izvanredno sposobnog vojskovođe Aurela Štromfelda, 20. maja je započela velika ofanziva Crvene armije čiji je cilj, pored

oslobađanja industrijskog regiona na severu, bilo razdvajanje čeških i rumunskih intervencionističkih trupa i zadobijanje pojedinačnih pobjeda nad njima. Korpus Jenea Landlera, u kojem su tri četvrtine sastava činili budimpeštanski radnici, već sledećeg dana je ponovo osvojio Miškolc i okolinu. Mađarska vojna komanda je ranije dobila informaciju da Antanta priprema ratne operacije sa juga, na prostoru između Dunava i Tise. Zbog toga je bila prinuđena da na jugu drži u rezervi velike snage, radi odbijanja eventualnog napada. Kada se pokazalo da su ove vesti bile neosnovane, veliki deo trupa je sa juga prebačen na sever. Na frontu širokom nekih 250 km započela je 30. maja ofanziva koja je vrtoglavom brzinom dovela do uspeha. Već 31. maja ponovo je zauzet Lučenec (Lošonc), Rimavska Sobota (Rimasombat) i Edelenj, 4. juna Tokaj, dan kasnije Šatoraljujhelj, a 6. juna su crvene trupe, dočekane oduševljenim manifestacijama gradskog stanovništva, ušle u Košice. 9. juna zauzele su Prešov, a 10. Bardejov i izbile na greben Karpata.

Trupe koje su nadirale prema severozapadu su, nakon ponovnog zauzimanja Putnoka i Rožnjave (Rozsnyó), preko Novih Zamki (Érsekújvár) i Levica (Léva), napredovale do Zvolena (Zólyom).

Pobjeda Crvene armije omogućila je da 16. juna u Prešovu bude proglašena Slovačka Sovjetska Republika.

Brzi, veličanstveni uspesi svedočili su o snazi proleterske vlasti. Rastrzana unutrašnjom izdajom i suprotnostima, boreći se sa ekonomskim teškoćama, strateški osamljena, mala Mađarska bila je kadra da postigne brze pobjede protiv udruženih snaga ekonomski mnogo jačih, vojno bolje opremljenih, od Antante pomaganih suseda. Raspoloženje radničkih bataljona tada se još podudaralo sa Lenjinovom mišlju iz telegrama koji je on 27. maja uputio mađarskim radnicima: „Rat koji vi vodite je jedino opravdan, pravedan, istinski revolucionarni rat, rat ugnjetenih protiv eksploatatora, rat za pobjedu socijalizma.“

Međutim, oružani napadi susednih zemalja predstavljali su samo jedno od borbenih sredstava u arsenalu Antante. Energичnim koracima želelo se zaustaviti dalje napredovanje Crvene armije, a istovremeno, prividnim ustupcima, njihove težnje učiniti prihvatljivijim. Predsednik francuske vlade i predsednik mirovne konferencije u Parizu Žorž Klemanso je 13. juna uputio vladi Sovjetske Republike notu u kojoj je skicirao granice Mađarske koje se mogu očekivati po zaključenju mira. Zahtevao je hitno obustavljanje ofanzive na severu, povlačenje trupa sa osvojenih teritorija, obećavši evakuaciju teritorija u Zatisju. U ovako teškoj situaciji vlada diktature proletarijata je bez garantija prihvatila Klemansoov predlog, uprkos tome što je Lenjin svojim pismom upozorio Belu Kuna: „Vi, naravno, imate pravo da započinjete pregovore sa Antantom. Pregovore treba započeti i voditi, svaku mogućnost treba iskoristiti da se sklopi makar privremeno primirje ili mir, da bi narod došao do predaha. Ali, nijednog momenta ne verujte Antanti, prevariće vas. Ona samo želi da dobije na vremenu, da bi potom ugušila i vas i nas.“

Događaji su dali za pravo Lenjinu. Posle vojnicima jedva shvatljivog, demoralizirajućeg povlačenja pobjedničkih mađarskih trupa, Rumuni nisu hteli da evakušu obećane teritorije s one strane Tise.

U očima masa nerazumna predaja teritorija osvojenih po cenu tako velikih žrtava negativno je uticala na raspoloženje naroda. U Kaloči je već pre toga izbio štrajk železničara, a na više mesta u zemlji izbile su pobune bogatih seljaka. Uvek kolebljivi malograđani, osećajući slabljenje sovjetske vlasti, počeli su se orijentisati prema kontrarevoluciji. Seljaštvo, osetivši se razočaranim zbog toga što nije ostvorena

podela zemlje, počelo je da se udaljava od radničke klase. U takvoj situaciji je na kongresu partije 12. i 13. juna došlo je do velikog sukoba između komunista i desnog krila socijaldemokrata oko pitanja borbe protiv buržoazije. U momentu kada je unutrašnji i spoljni neprijatelj ugrožavao opstanak Sovjetske Republike, desni socijaldemokrati su ocenili da je došlo vreme da drže govore o popustljivoj politici prema buržoaskoj kontrarevoluciji, a istovremeno su pokušavali da iz rukovodstva istisnu komuniste. Iako su na kongresu komunisti još bili u stanju da odbiju napad, desnica u ujedinjenoj partiji je već između 14. i 23. juna na Zemaljskoj skupštini savetâ nastavila svoj podrivački rad. Oficiri i posada sa monitora Dunavske flotile izazvali su 24. juna u Budimpešti pobunu. Jedinice Crvene garde su za nekoliko sati slomile napad.

Međutim, pobeda je već bila uzaludna, uzalud su na čelo borbe protiv unutrašnjeg neprijatelja stali najbolji komunisti – Oto Korvin i Tibor Samueli. Uzalud se otpočelo sa reorganizacijom Komunističke partije, koja je ujedinjenjem dveju partrija bila razvodnjena malograđanskim elementima i izgubila svoj karakter revolucionarne avangarde. Raspad se više nije mogao zaustaviti. Desni socijaldemokrati – Bem, Veltner, Pajer i njihovi drugovi – već su se u Beču tajno dogovorili sa silama Antante o obaranju proleterske vlasti. A seljaci, čija glad za zemljom nije bila zadovoljena, nisu se više opredeljivali za odbranu sovjetske vlasti. Namesto Aurela Štromfelda, koji je podneo ostavku ne slažući se sa povlačenjem bez garantija, na položaj načelnika Generalštaba došao je Ferenc Julier. U cilju predupređivanja rumunske ofanzive, 20. juna počela je ofanziva koja je dovela do početnih uspeha, a čije planove su izdajnici, kojih je bilo u Generalštabu Crvene armije, znatno ranije doturili neprijatelju, pa je ona ubrzo propala. Vojska koja se povlačila u neredu, izdaja, nadmoć neprijatelja, ogorčenost i razočaranje – sve to zajedno prinudilo je Revolucionarni savet komesara da preda vlast sindikatima – onoj snazi za koju je izgledalo verovatno da će moći da se sporazume sa Antantom, a istovremeno i da održi demokratizam u zemlji. Tako je 1. avgusta 1919. godine formirana sindikalna vlada na čelu sa Đulom Pajdlom.

KONTRAREVOLUCIONARNI REŽIM U MAĐARSKOJ

Dolazak kontrarevolucije na vlast

Proletarijat koji je došao na vlast još se trudio oko stvaranja jednog novog sveta kad su se pristalice starog poretka već počele organizovati radi restauracije kapitalističko-zemljoposedičkog sistema. Po proglašenju Sovjetske Republike započela je nova seoba prema Beču – veleposednici i aristokrati, koji su izgubili privilegije, industrijski baroni, koji su oplakivali izgubljene fabrike, finansijski magnati, koji su obožavali svoje čelične kase, većina oficirskog kora, u kome je mržnja prema diktaturi proletarijata bila jača od rodoljublja, i avanturisti i laktaši, koji su lovili u mutnom, bežali su pred gnevom naroda, terani nečistom savešću. I čim su napustili granicu svoje zemlje, emigranti, više okrenuti sebičnim interesima nego domovini, otkrili su u sebi neugasivi plamen „patriotizma“ i zdušno su počeli propovedati potrebu spasavanja domovine. Želeli su da se vrate, ali ne kao sluge otadžbine već pobeđnički, kao gospodari naroda. A i dotle dok nisu uspeali da se vrate, gložili su se oko mrvica hleba dobijenih od dobrotvornih organizacija i oko masnih zalogaja kojima su se nadali posle svoje pobeđe. U jednom su, međutim, bili složni: da treba slomiti vladavinu radnika i da se treba krvavo osvetiti. U Beču, u zgradi Rengase 4, u baroknoj palati grofa Šenborn-Buhajma, okupljali su se mađarski aristokrati oko grofa Ištvana Betlena, konzervativnog, ambicioznog, prepredenog erdeljskog veleposednika širokih nazora i temeljne političke naobrazbe. U njegovoj blizini nalazimo kasnije vodeće političare kontrarevolucionarnog režima – naučnika grofa Pala Telekija, vođu legitimista grofa Antala Šigraija i poznatog govornika, starog grofa Alberta Aponjija. Tome taboru, pored markgrofa Đerđa Palavičinija, pripadali su još i grof Đula Andraš, klerikalac grof Ziči, politički prevrtljivac grof Tivadar Bačani i ostali „krem“ aristokratije. Aristokratiji po poreklu priključio se veliki broj aristokrata po novcu, a među njima isticali su se Šimon Kraus i markantna ličnost barona Adolfa Ulmana. Među kerijeristima koji su naginjali ovom taboru ubrzo se počeo kao najprodornija ličnost isticati generalštabni kapetan Đula Gembeš (Gömbös), otvoreni pristalica vojne diktature.

Ovo društvo je već 12. aprila osnovalo generalštab mađarske kontrarevolucije, Antiboljševički komitet (ABC).

Druga grupa kontrarevolucionara kovala je zaveru na okupiranim teritorijama. U Aradu je već 5. maja formirao svoju kontrarevolucionarnu vladu grof Đula Karolji, veleposednik i bivši veliki župan Aradske županije.

U Segedinu, čijim ulicama su šetali vojnici iz francuskih kolonija, okupila se grupa oficira željnih vlasti, činovnika, koji su se grčevito držali službene hijerarhijske lestvice, i kapitalista i formirala je segedinski Izvršni odbor Antiboljševičkog

komiteta, čiji su članovi bili viši oficiri, fabrikanti, generali i zloglasni kontrarevolucionarni agitator, franjevački crkveni velikodostojnik Ištvan Zadravec. Oni su, pod rukovodstvom Mikloša Hortija od Nađbanje, carskog i kraljevskog mornaričkog oficira koji je jedva znao mađarski, surovog likvidatora ustanka mornara u Kotoru i bivšeg carevog ađutanta, u Segedinu započeli organizovanje kontrarevolucionarne „nacionalne“ armije sastavljene od oficira, kulaka, krupnih kapitalista, malograđana i najrazličitijih deklasiranih elemenata.

Što ove kontrarevolucionarne „vlade“, „komiteti“ i „armije“ svi zajedno nisu mogli da učine, učinili su umesto njih unutrašnja malaksalost i izdaja, intervencija susednih buržoaskih država i Antanta.

Najveći uticaj u zemlji tada su već imale vojne misije Antante. Engleski pukovnik Kaningem, jedan od šefova misije Antante u Beču, još 31. jula sa zadovoljstvom javlja Četvornom savetu Mirovne konferencije u Parizu da pregovori sa mađarskim socijaldemokratima teku dobro. Kada je 31. jula Radnički savet Budimpešte odlučio da se vlast preda sindikatima, socijaldemokrati su i formalno došli na vlast. Tada je započela igra sa više uloga. Većina u Radničkom savetu Budimpešte dobronamerno je verovala da će se tako spasti društvena demokratija, i to u jednoj tako teškoj situaciji kada, zbog spoljnog pritiska i unutrašnjeg rasula, nije više bilo nade za održanje diktature proletarijata. Vlada Đule Pajdla, koja je došla na vlast 1. avgusta, još prvog dana svoje vladavine izjavila je da će mere socijalizacije ostati na snazi; mada je, istovremeno, već izdala naređenje da se pohvataju odbegli komunisti. S druge strane, vlada je već 2. avgusta naredila da se uhapšeni kontrarevolucionari puste na slobodu. Otvoren je put paklu kontrarevolucije!

Već sledećeg dana ponovo se uspostavljaju stari buržoaski sudovi, policija i žandarmerija; 4. avgusta denacionalizuju se zemljišni posedi, a nakon još dva dana industrijska i trgovačka preduzeća vraćaju se svojim starim vlasnicima.

Mađarsku gospodu, međutim, ni to nije zadovoljilo; prenebrejavajući sve političko-taktičke obzire, u svojoj slepoj mržnji, ona nije htela da gleda socijaldemokrate na kormilu. Nije uvažavala taktiku Antante, nije joj bio potreban ni privid demokratije, već je sama htela da bude ne samo osvjetnik već i faktički posednik vlasti. Posle šestodnevne vladavine, Pajdlovu vladu je jedan avanturistički nastrojani fabrikant, Ištvan Fridrih, sa nekolicinom prijatelja oterao i, skrpivši svoj kabinet, seo na njegovo mesto.

Međutim, Fridrih i kompanija nisu mnogo duže upravljali zemljom nego Pajdl. Oni isto tako nisu imali vlasti kao ni njihov kratkovečni prethodnik. Fridrihovu kliku je čak oko dva meseca držalo na vlasti to što nijedna od raznih kontrarevolucionarnih grupacija nije bila u stanju da sama preuzme vlast. Englezi i Italijani su podržavali Fridriha, nasuprot Francuzima, koji su podržavali segedinsku grupu. Intervencionističke rumunske trupe su već 3. avgusta ušle u Budimpeštu. Dva dana kasnije pojavile su se i misije Antante i otpočele svoju zvaničnu aktivnost. Vojna vlast je, dakle, prešla u ruke okupatora, a političke odluke bile su nezamislive bez podrške misija. Izgledalo je da onaj ko dođe do vlasti ili da bi ostao na vlasti treba da traži naklonost misija velikih sila, a ne simpatije stanovništva.

Antanta je imala potrebe za takvom snagom koja bi mogla održati kontrarevolucionarni režim. Jedinu realnu oružanu snagu pak predstavljala je od zvanične vlade nezavisna „nacionalna armija“ pod vrhovnom komandom Hortija, koja je narasla na nekih 25.000 ljudi., a posle uključenja trupa pukovnika Lehara u zapadnoj Mađarskoj – oko 50.000 ljudi. Počelo je cenjkanje, te su Amerikanci

i Englezi uspjeli da se, uz posredovanje engleskog diplomate ser Džordža Klerka, koji je stigao u Budimpeštu, razne grupe koje su se otimala za vlast saglase o sledećem: rumunske trupe napustiće glavni grad, a „nacionalna armija“ ući će u Budimpeštu i formiraće se prividno demokratska vlada u kojoj će biti zastupljene razne političke grupacije. U skladu sa sporazumom, 14. novembra okupacione trupe napustile su Budimpeštu, da bi ustupile mesto nastupajućim jedinicama bele armije pod komandom barona Lehara. Stanovništvo glavnog grada je „nacionalnu armiju“ primilo sa nemom mržnjom. Dva dana kasnije, kada je sam vođa Horti, uz spektakularnu pompu, na belom konju, ušao u grad, njega su dočekali javni službenici po dužnosti, zatvorene radnje, spuštene roloi, tišina i muk.

Već 16. novembra narod Mađarske je upoznao Hotrijevu „nacionalnu armiju“ i shvatio da je se valja bojati. Ova armija, koja se nikad nije oprobala u borbi, dokazivala je svoje junaštvo ubijanjem komunista, nedužnih radnika i saljaka i nezaštićenih Jevreja. U početku su potresne vesti o nizu surovih postupaka, koje su stizale iz Marcalija, Šiofoka, Tapolce i ko zna koliko gradova i sela, govorile o „herojskim delima“ bele armije i širile zao glas o imenu Pala Pronaija i odreda Ostenburg.

Koliko je taj glas bio osnovan, vidi se iz jednog dokumenta toga vremena, u kojem se opisuje kako se prvih dana avgusta 1919. grof Jožef Sečenji žalio na svoje slugu, „sa kojima ne može da izađe na kraj“, a Pronaijevi ljudi su otišli da naprave reda. U sreskom zatvoru u Marcaliju bilo ih je već zatvoreno oko trideset. Njih su prosto na smrt pretukli. Zatim je sreski načelnik, „... preko svojih žandarma, na osnovu poimeničnih naloga, pohvatao sve komunističke vođe, ali i nekomuniste. Njihov broj se, zajedno sa onima koji su pohvatani u unutrašnjosti, popeo na oko 200. Pronaijevi ljudi su zatvorenike neljudski mučili. Bilo je slučajeva da su živom čoveku oderali kožu s glave, da su neke pekli, a inače su ih tukli toljagama sa bodljama, tako da je onima koji su ostali živi trebalo veoma mnogo vremena za ozdravljenje.“ Sam Pronai, u svom dnevniku koji je sačuvan, ostavlja zapanjujuću i odvratnu sliku o zulumu svog odreda. O zavođenju reda u Enjingu, na primer, između ostalog zapisuje: „U gostioničkom dvorištu za prvih pola sata već su bila obešena petorica komunista. Šegrt starog grofa, kome je kod gazde bilo samo dobro, svakako je zaslužio vešala, a izbegao ih je samo zato što je stari grof sam molio da ga ne diramo. Zato je dobio samo sto batina, ali je i od toga zamalo umro.“

U novembru 1919. ubilački beli teror već se proširio i na prostor između Dunava i Tise. Stizale su jezive vesti o zulumu Ištvana Hejaša, Mihalja Francia-Kiša i njihovih drugova. Samo u Kečkemetu oni su zaklali 60 ljudi.

Kao žrtve terora pali su i Oto Korvin i Jene Laslo, dve vodeće ličnosti Sovjetske Republike, a 1920. mučki su ubijena dva urednika Nepsave – Bela Šomodi i Bela Bačo.

Krvoprolića započeta u Zadunavlju nastavljena su u Budimpešti. Ime hotela „Britanija“ izazivalo je strah i trepet zbog samrtničkih krikova ljudi koji su bili dovedeni u njegov podrum i tu strahovito mučeni. Krvoprolića koja su činili razni odredi bila su dopunjavana institucionalnim terorom. Za nekoliko meseci ubijeno je oko 5.000 ljudi, a 70.000 bilo je zatvoreno i odvedeno u neljudske uslove koncentracionih logora. Velika masa progresivnih ljudi bila je prinuđena da napusti zemlju. Zemljom su zavladao strah i bezumna osveta.

U međuvremenu, pred javnošću se vodila politička igra. Vladu učitelja Karolja Husara, formiranu 23. novembra 1919, smenio je 15. marta 1920. kabinet jednog

drugog beznačajnog političara, advokata Šimonji-Šemadama iz Narodne stranke. Iza ovih senki vlasti, međutim, stajali su nevidljivi pravi gospodari – zemljoposjednici i finansijski magnati, džentrija, oficiri i oružana vlast – klika Mikloša Hortija. Horti se početkom marta 1920. u Parlamentu, okružen svojim oružnicima, dao izabrati za regenta Mađarske sa širokim, gotovo kraljevskim ovlašćenjima. Počinje licemerna igra, zadržavanje monarhije bez kralja, izjave pune poniznosti, a bez sadržaja.

Za to vreme, u januaru 1920. godine, počeli su u Trijanonu kraj Pariza pregovori o miru sa Mađarskom. Šef mađarske delegacije grof Albert Aponji uzaludno je ređao svoje argumente snagom stvarnih ubedenja i emocija, pobednici sa pobeđenima nisu raspravljali već su im diktirali uslove. Sada se morala platiti cena šovinističke politike mađarskih vladajućih krugova tokom mnogih decenija. Nekadašnja teritorija Mađarske smanjena je na manje od svoje trećine, a stanovništvo otprilike na jednu trećinu. Za ovaj plan Antante u Mađarskoj se znalo oko godinu dana, ali kada je to postalo izvesno, širom zemlje izazvalo je zaprepašćenje. Atmosfera ogorčenja zbog povređenog nacionalnog samoljublja i stvarne ili umišljene nepravde bila je pogodna za podgrejavanje šovinističkih osećanja. Oni koji su se koliko juče organizovali i došli u glavni grad u senci rumunskih bajoneta sada su postali najžešći sejači mržnje prema Rumunima i svoje jučerašnje zaštitnike okrivljavali zbog mirovnih uslova koje su smatrali nacionalnom katastrofom.

Nije bila reč o tome da su se trijanonski mirovni uslovi, kojima je u biti sve rešeno na štetu Mađarske, a i otepljeni su od zemlje značajni krajevi naseljeni Mađarima, mogli oceniti kao pravedan mir. Međutim, opšte raspoloženje nacije čije je osećanje pravde povređeno – kontrarevolucija je, tek što je došla na vlast, iskoristila za jačanje svoje vladavine, koja je još stajala na klimavoj podlozi. Raspireni nacionalizam i huškački šovinizam samo je dalje zaoštravao protivrečnosti između Mađarske i susednih naroda. Stvaranjem potpuno nerealne iluzije o mađarskoj politici velike sile zatvorili su bilo kakav put dogovora i saradnje sa susedima, a parolama „krunja Mađarska nije država“ i „ne, ne, nikada“ i drugim iredentističkim parolama izazivali su stalan nemir i povećavali zategnutost u srednjoj i istočnoj Evropi.

Stabilizovanje kontrarevolucije

Mađarski veleposednici i kapitalisti smatrali su da je došlo vreme da, posle tolikih nestabilnih, privremenih i nejakih vlada, neposredno uzmu u ruke upravljanje zemljom. Tako je 19. jula 1920. vladu formirao grof Pal Teleki. Da bi smirila veliko negodovanje u inostranstvu i vladi dala salonski izgled, vladajuća aristokratija želela je da sa neskrivenog terora pređe na uvijene, „kulturnije“ metode terora. Kada pak teroristi u specijalnim odredima to nisu hteli sa shvate, preduzela je mere protiv njih. Istovremeno, kao da se u to vreme bio probudio duh srednjega veka, donesen je zakon o kazni batinanjem i o isključivanju Jevreja sa univerziteta. U zemlji se 5. aprila 1921. pojavio i eks-kralj Karlo IV Habsburški da bi zatražio da mu se vrati presto njegovih predaka. Hortijevoj kliki, koja je inače toliko naglašavala svoju vernost kralju, dobro su došli protesti Antante i susednih zemalja, jer su sa osloncem na to mogli da odbiju predaju vlasti. Telekijeva vlada, koja se kompromitovala u kraljevskom puču, morala je da ode i 14. aprila 1921. Teleki je predao vlast svome prijatelju, najveštijem aristokratskom političaru Ištvanu Betlenu.

Ištvan Betlen je morao da rešava nemali zadatak, a mogao ga je rešiti samo uz veliku obazrivost. Režim otvorenog, brutalnog terora nije bio dalje održiv. Mase u zapadnim zemljama su od početka sa antipatijom posmatrale divljanje mađarske kontrarevolucije i ne jednom dizale glas protiv belog terora. U junu 1920. transportni radnici su organizovali međunarodni bojkot Mađarske, pa je bio onemogućen izvoz iz zemlje i, što je tada bilo još važnije – uvoz. Ograničavanje ekstremističkih elemenata nametalo se kao hitno, jer ne samo u masama već i u vodećim krugovima zemalja Antante sve lošije gledalo se na vesti koje su stizale iz Mađarske, gde je neobuzdano šovinističko nasilje ugrožavalo Trijanonski mir. Unutar zemlje je i građanske slojeve uznemiravala lična i imovinska nesigurnost i stvarala raspoloženje protiv terora. Ni finansijski kapital više nije u otvorenom, brutalnom teroru video najsigurniju zaštitu svojih interesa.

Lako je bilo osloboditi iz boce razorni duh kontrarevolucionarnog terora, ali ga je bilo mnogo teže opozvati kada više nije bilo potrebe za njim. Vladajuće klase, koje su sad i neposredno držale vlast u rukama, imale su već dovoljno moći da silom uklone one koji su još koliko juče bili njihove najpouzdanije sluge. Najkompromitovanije ubice iz specijalnih odreda su pohapšene, hotel „Britanija“ je očišćen i otpočele su prividne istrage. Iako je regent već 20. aprila opštom amnestijom oslobodio one koji su „u preteranom patriotizmu“ počinili ubistva, pripadnici specijalnih odreda i političari su ipak morali da prime k znanju da će ili naučiti nove metode ili će morati da se povuku.

Režim se mogao stabilizovati samo ako se neutrališe otpor narodnih masa i ako se makar jedan deo stanovništva pridobije za njega. To je želela i Antanta. U tom cilju Betlen se 1921. godine potajno sporazumeo sa vođama desnih socijaldemokrata, izdajnika svojih masa, koji su već prethodno pružili vladi uveravanja o svojoj solidarnosti. U smislu sporazuma usmerenog na imobilizaciju radničkog otpora, Socijaldemokratska partija svoje međunarodne veze koristi u interesu mađarskog kontrarevolucionarnog režima, odriče se organizovanja seljaka i državnih nameštenika, a zauzvrat može da zadrži svoju legalnost i socijaldemokratskim vođama u emigraciji dopušta se povratak kućama. Ovaj sporazum, koji je po svojim potpisnicima poznat pod nazivom pakt Betlen-Pajer, partijsko rukovodstvo držalo je u tajnosti, bojeći se socijaldemokratskih masa.

Za neutralizaciju seljaštva služila je demagogija o agrarnoj reformi, koja je započela još ranije. Seljaštvo gladno zemlje održavala su u životu obećanja o podeli zemlje, ali ga je zahvatila apatija kada je, tokom agrarne reforme Ištvana Nađatadi Saboa, podeljeno nešto malo loše zemlje, bez potrebne poljoprivredne opreme i uz zamašnu otkupninu. Imućnije slojeve seljaštva pokušavali su da pridobiju na najraznovrsnije načine. Jedan deo malograđana i inteligencije privilegijama su vezali za sebe.

Ne manje veštom taktikom Betlen je stekao znatnu većinu u parlamentu i pod svoje vođstvo stavio mase malih posednika. On je, posle neuspelog pokušaja ujedinjenja vladine stranke i Stranke malih posednika 1922. godine, jednostavno istupio iz Hrišćanske stranke nacionalnog ujedinjenja i prešao u Stranku malih posednika. Na osnovu novog zakona o biračkom pravu, donesenog iste godine – koji je, osim visoke starosne granice i imovinskog cenzusa, preporuka, isključenja žena i kriterijuma višegodišnjeg stanovanja u jednom mestu, za stanovništvo u unutrašnjosti ponovo uveo javno glasanje i time se s razlogom smatrao jednim od najzaostalijih izbornih sistema u Evropi – njegova stranka je, po cenu mnogih

izbornih prevara i oštrog administrativnog pritiska, osvojila skoro dvotrećinsku većinu u parlamentu. Na izborima 1927. vladina stranka je samo dalje povećala svoju brojčanu nadmoć.

Politička konsolidacija kontrarevolucije zahtevala je i ostvarenje finansijske stabilnosti. Za tesnu međuzavisnost političke i ekonomske konsolidacije karakteristično je da inostranstvo nije davalo kredite dok u zemlji nije bilo „reda“, a režim se nije mogao stabilizovati bez inostranih kredita. Posle skoro trogodišnjih napora, u proleće 1924, led je bio probijen i Mađarska je preko Društva naroda dobila povećani kredit – 307,5 miliona penga. I, mada je inostrani kredit za vladajući režim bio koliko političko toliko i finansijsko pitanje, ipak je njime počela privredna stabilizacija, koja se u avgustu 1926. završila uvođenjem penga (pengő) umesto dotadašnje krune, koja je za vreme inflacije znatno obezvređena. Oslanjajući se na stabilniju finansijsku i političku situaciju, od 1924. postepeno su se počele podizati proizvodne snage zemlje, koje su posle rata bile u velikoj meri oslabljene, pa je vrednost proizvodnje već 1929. za više od 12% nadmašila predratnu. Najviše se razvila tekstilna industrija – 1925. je bila dvostruko, a 1929. trostruko uvećana u odnosu na 1913. Kapitalizam je u kontrarevolucionarnoj Mađarskoj za neko vreme ponovo obezbedio svoj opstanak.

Uprkos privrednoj i relativnoj unutrašnjopolitičkoj konsolidaciji, Betlenova politika nije mogla da Mađarsku izvuče iz spoljnopolitičke izolacije. Jogunasti i glasni zahtevi za teritorijalnom revizijom onemogućavali su izmirenje sa susednim državama, a bučno prijateljstvo prema Mađarskoj jednog osobenjaka, reakcionarnog engleskog lorda Rotermira, ni izbliza nije moglo da obezbedi ravnotežu utisku koji je na Zapadu izazvao veliki skandal sa falsifikovanjem franaka, koji je izbio 1925, a potom i sklapanje ugovora o prijateljstvu sa fašističkom Italijom 1927, koja je takođe težila reviziji granica. Antisovjetska politika mađarskog kontrarevolucionarnog režima pak zatvorila je Mađarskoj mogućnost povoljnih trgovinskih aranžmana sa Sovjetskim Savezom, kada su već i evropske velesile napustile politiku bojkota sovjetske države i uspostavile sa njom diplomatske i ekonomske odnose.

Mađarska i Evropa

Ne može se potceniti značaj činjenice da je posle prvog svetskog rata Mađarska došla u potpuno novu spoljnopolitičku situaciju. Prestao je vekovni zajednički život sa Habsburškom imperijom. Posle toliko vremena Mađarska je prvi put postala formalno potpuno samostalna i nezavisna država. Međutim, ona je to postigla na veoma specifičan način, pošto je izgubila oko dve trećine svojih predratnih teritorija.

Zemlja u kojoj je bilo više od polovine nemađarskog stanovništva izgubila je skoro kompletno stanovništvo drugih narodnosti, a istovremeno se i oko trećine stanovništva mađarskog maternjeg jezika našlo u granicama susednih država. Raspali su se tradicionalni okviri srednjoevropske politike, završio se dugotrajni i u evropskom razvoju zakasneli proces nacionalnog konstituisanja balkanskih država i delimičnom emancipacijom pojedinih delova Mađarske nastao je niz novih država ili obnovljenih zemalja oko Mađarske. Od Erdelja i rumunskih kneževina nastala je Rumunija, veća nego ikad ranije. Od Hrvatske, Vojvodine, Srbije, Bosne i

Hercegovine, Makedonije i Crne Gore nastala je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnija Jugoslavija. Na severu je ujedinjenje teritorija severne Ugarske, dobrim delom naseljene Slovacima, i karpatsko-ukrajinskih krajeva sa Češkom omogućilo stvaranje Čehoslovačke. Prestale su da postoje velike monarhije koje su obuhvatale mnoge narode, kao što je bila Austrougarska monarhija ili Osmanlijska imperija, a umesto njih su manje nezavisne države povukle koridor između socijalističke države nastale 1917. i Zapada. Svet se raspao na dva suprotstavljena sistema i započela je borba buržoaskog sveta za slamanje socijalističkog Sovjetskog Saveza.

Mađarska se morala suočiti sa mogućnostima koje su proisticale iz nove političke situacije u Evropi i iz njenog sopstvenog položaja, kao i sa političkim, ekonomskim i društvenim posledicama koje iz toga proizlaze. Prvo je morala da ispita kako da iskoristi ovu relativnu samostalnost u odbrani svojih nacionalnih interesa.

Posle rata, u iznova uređenoj Evropi, nestale su ili oslabile sile od kojih je Mađarska ranije politički zavisila. Rusija je ispala iz takmičenja za hegemoniju u Srednjoj Evropi. Iako je politika velikih sila Trijanonskim mirovnim ugovorom u znatnoj meri odredila nove okvire Mađarske, a time i njene datosti, svoju dalju spoljnopoličku orijentaciju zemlja je u datim uslovima mogla relativno slobodno da bira.

Okolnosti i društveni ciljevi nastanka nove, kontrarevolucionarne Mađarske apriori su odredili i liniju vođenja njene spoljne politike. Zvezda vodilja režima koji je nastao po cenu razbijanja i negacije diktature proletarijata postao je antikomunizam i panični strah od vladavine proletarijata. To se, međutim, prenosilo i na spoljnu politiku, na stalni antisovjetizam Mađarske. Tako je kontrarevolucionarna Mađarska postala potencijalnom bazom svakovrsnih antisovjetskih akcija.

Međutim, antisovjetizam sam po sebi ne bi još značio izolaciju od pobedničkih sila i susednih zemalja, čak je mogao da u njihovim očima poveća vrednost Mađarske u vreme pravljenja antisovjetskih planova. Međutim, drugi vodeći princip politike kontrarevolucionarnog režima bio je potpuna revizija Trijanonskog mirovnog ugovora, što nije bilo u interesu pobedničkih velesila, a osujećenje te politike je za susedne države predstavljalo upravo životni interes. Tako je, uprkos svemu što su sa Zapadom pokušavali Betlen, Teleki i njihova grupa, Mađarska bila u suštini izolovana od zapadnih velesila – što je bila nužna posledica te politike – a bila je u sukobu sa susednim zemljama, koje su živеле u novim granicama, a one su – dobrim delom upravo protiv mađarskih revizionističkih težnji – stvorile svoj savez, „Malu Antantu“. Mađarska je tražila saveznike među onim zemljama čiji je interes bila likvidacija versajskog mirivnog poretka i koje su ostvarenje svojih planova bazirale na ponovnom uređenju Evrope. Tako je ona ubrzo stigla do Italije, koja se osećala izigranom u Versaju i gajila velike hegemonističke težnje, a koja je pala pod kobni uticaj fašističkog diktatora Musolinija. Tako je put vodio i dalje, do ekstremističkih, pučističkih kontrarevolucionarnih grupa Nemačke, koja se borila sa posleratnim ogorčenjem i nestašicama i bila opterećena unutrašnjim borbama, a tim grupama su često jedini, mada iza kulisa skriveni, spoljnopolički oslonci bili mađarski vladajući krugovi. To opet nije samo pothranjivalo nove i nove fašističke pokušaje u Nemačkoj već je stalno povećavalo konfuziju i u političkom životu zategnutostima bremenite Srednje Evrope. Evropsko javno mnjenje je smatralo, često opravdano, a ponekad sa manje razloga, da kontrarevolucionarna Mađarska stoji iza čestih, neretko i kobnih političkih avantura, između ostalog, iza ustaškog pokreta, koji je doveo do ubistva jugoslovenskog kralja Aleksandra I Karađorđevića i francuskog

ministra inostranih poslova Luja Bartua, zatim iza akcija austrijskih separatista u Južnom Tirolu i iza pokušaja austrijskih i nemačkih fašista da preuzmu vlast.

Nema sumnje da je kontrarevolucionarni režim ovu politiku gradio u izvesnom smislu na realnom unutrašnjopolitičkom raspoloženju. Znatan deo Mađara – vaspitavan u duhu „hiljadugodišnje istorijske Mađarske, koja je bila odbrambeni štit cele hrišćanske Evrope protiv paganske turske najezde i poslednji istinski nosilac kulture na Istoku“ – bio je u nedoumici u odnosu na ugovor iz Trijanona. Oni su uverenju o napravednosti Trijanonskog mira suprotstavili još veću nepravdu – mađarsku hegemoniju u Srednjoj Evropi, ne uvažavajući interese drugih nacija. Tako je, naročito u malograđansko-intelektualnom javnom mnenju, povređeni nacionalni ponos pobrkan sa nacionalističkim iluzijama. Kontrarevolucija je pak, umesto vaspitavanja na bazi istorijske realnosti, razbuktavala plamen bezrazložnog šovinizma i irealne iluzije. To je mogla da čini utoliko pre što je raspoloženje stanovništva, već i zbog ekonomskog stanja u zemlji, bilo vrlo loše.

Snabdevanje stanovništva robom pogoršano je još za vreme rata, a cene su sve brže rasle. Započeti proces inflacije dostigao je vrhunac u petoj godini kontrarevolucionarnog režima. Ubrzo se operisalo milionskim ciframa, a moglo se jedva nešto kupiti za novčanice koje su bile obeležene za običnog čoveka nepojmljivo velikim brojkama. Godine 1925. plate već nisu bile dovoljne ni za zadovoljavanje minimalnih potreba. Propaganda je trubila da je razlog svih zala Trijanon, a da će se sve nevolje rešiti revizijom granica. Građanin, koji je proživljavao ekonomsku bedu, svuda se susretao sa parolom iredentističkog pokreta: „Krnja Mađarska nije država, celovita Mađarska je raj!“

Međutim, koren ekonomskih problema Mađarske, u stvari, ni izbliza se nije nalazio u Trijanonu samom po sebi. I na tom polju se posle rata moralo suočiti sa novim odnosima. Jednu dimenziju nove ekonomske situacije zaista je predstavljao nastanak ekonomske strukture istrgnute iz privredne celine predratne Mađarske, skrojene prema datostima nove teritorije. Mađarska, zajedno sa drugim zemljama, morala je da se uklopi ne više u privredni sistem Habsburške monarhije već u ekonomsku simbiozu malih zemalja Srednje Evrope. A najširi krug određivala je nova ekonomska situacija u Evropi i svetu, prelaz od ratnog na mirnodopsko privređivanje u jednom tržišno zatvorenom i podeljenom kapitalističkom svetu.

Privredna reorganizacija Mađarske bio je zadatak kojem je trebalo pristupiti veoma obazrivo. A pošto ni nedovoljno akumulirani kapital ni društveni odnosi – na primer, izostanak korenite agrarne reforme – nisu omogućavali uključivanje u modernu kapitalističku proizvodnju, vitalni interes zemlje bi bio tesna saradnja sa susedima što, međutim, nije omogućavala ni politika Mađarske ni politika njenih suseda. Mađarska tako, i uprkos zaduživanju na Zapadu, nije mogla bitno da ubrza svoj privredni razvoj i stoga joj je preostajalo siromaštvo, a njenom stanovništvu nemaština. Socijalne nevolje pak ustalile su loše raspoloženje stanovništva i stvorile plodno tlo za desničarsku demagogiju. Konzervativni politički sistem nastojao je da konzervira i društvenu strukturu.

Društvo u periodu kontrarevolucije

Buržoasko-demokratska revolucija 1918. započela je, a proleterska revolucija 1919. brzim tempom nastavila, likvidaciju zaostalosti mađarskog društva. Oslobodivši se more jednog drugog sna, radništvo, seljaštvo i radikalna inteligencija odbacili su kao suvišan otpad razne titule, zvanja i šarene koještarije kapitalističkog društva opterećenog recidivima feudalizma. Običaji koji su se tokom vekova okoštali i uporno se održavali, koji su se tokom vremena jedva menjali, zbrisani su za nekoliko meseci i počeli su se odmah odomaćivati novi oblici ljudskog shvatanja i opštenja među ljudima. Namesto ugleda po osnovu porekla i novca uspostavljen je ugled rada, a namesto razmetljive, lažne nacionalne svesti – svest o ljudskoj zajednici.

Kontrarevolucija ne samo što je uništila sva dostignuća revolucije već nije nastavila ni tamo gde je 1917. stari poredak bio prinuđen da stane. Ona se uhvatila za tradiciju nacionalne prošlosti i ono što je nekada bilo tragedija u životu mađarskog naroda, sada je ponavljano u stilu loše komedije. Kontrarevolucionarne junoše u kapama sa ždralovim perjem, u mađarskoj nacionalnoj nošnji, sa nadžacima i bičijim žilama, koji su činili zulum, oblačili su na sebe čas mađarsku nošnju iz vremena doseljavanja čas odeću erdeljskih hajduka, da bi spoljašnjošću iz nacionalne prošlosti maskirali svoju pravu ulogu.

Većina radnika i seljaka mrzela je ovu novu gospodu i, mada je njihov poraz bio potpun, nisu se predavali. Uprkos brutalnom teroru, izdaji vođa desnih socijaldemokrata i prinuđenosti komunista da se povuku u ilegalnost, i u najcrnjim danima belog terora iskazivali su svoj prkos kroz najraznovrsnije oblike štrajkova, sabotaža i otpora. Već 6. septembra 1919. došlo je do sukoba između rudara štrajkača u Felšegali (Felsőgalla) i policije i u toj borbi bilo je petoro mrtvih. Sledećeg dana primer svojih drugova iz Felšegale slede rudari u Nađmanjoku (Nagymanyok). Seljaci nisu hteli da stupaju u „nacionalnu armiju“. U glavnu komandu su iz dana u dan stizali izveštaji o neprijateljskom raspoloženju stanovništva prema armiji. Za ovaj otpor karakteristično je, na primer, da se u Solnoku 25. novembra 1919. od 2.000 pozvanih na regrutaciju odazvalo svega njih 400 ili, na primer, u Sabadsalašu, koji je imao 10.000 stanovnika, došla su svega dvanaestorica.

I nije u očima radnika mogao biti popularan jedan takav režim koji je fabrike vratio njihovim starim vlasnicima, a prvo što su oni učinili bilo je snižavanje najamnine i vraćanje nekadašnjih nadzornika radnicima na pleća. Slabije mogućnosti zarade i mnoga poniženja izazivali su kod siromašnih seljaka mržnju prema kontrarevoluciji. Obećanja o agrarnoj reformi pak bila su samo kratko vreme pogodna za pothranjivanje iluzija.

Betlenova taktika, koja je zamenila sirovo, otvoreno nasilje, nastojala je da pridobije u prvom redu „mađarsku istorijsku inteligenciju“ i imućne posednike. Sloj javnih službenika džentrijevskog porekla, koji je bio tri puta veći od potreba, nije se do ranga inteligencije izdigao toliko obrazovanjem koliko svojim poreklom i tradicijom. Država stešnena na trećinu bivše teritorije nije mogla da izdržava ovako veliki broj činovnika.

Pre rata Mađarska je na 20 miliona stanovnika imala oko 65.000 državnih činovnika, a 1921. budžet zemlje od 7 miliona stanovnika bio je opterećen brigom o izdržavanju približno 80.000 državnih činovnika. Pod uticajem šovinističkog

huškanja, iz Erdelja, Slovačke i Zakarpatske Ukrajine pridolazili su svi oni koji su se plašili osvete narodnosti, koje su postale vladajuće nacije. Među nekih 350 hiljada izbeglica bilo je 200 hiljada državnih nameštenika i članova njihovih porodica, kao i 20 hiljada srednjih i krupnih posednika i članova porodica. Svi oni, napustivši tamošnje posede i državne ustanove koje su smatrali izvorom svoje egzistencije, živeli su privremeno od milosti rodbine, stanovali u železničkim vagonima i barakama, a oni u čijoj mašti je i dalje, kao nekakav bajni vilinski san, živela stara Mađarska, postali su najglasniji zagovornici revizije Trijanonskog mira i najzagriženiji pobornici svih reakcionarnih pokreta. Glavni grad je bruja od njihovih manifestacija i siledžijskog ponašanja – čas su demolirali lipotvaroški Kružok, čas Kasinu u Terezvarosu, a njihova omladina bila je na čelu u tučama Jevreja, kojima su remetili noćni mir na ulicama, i u tučama sa studentima, jer su za društvene nevolje okrivljavani Jevreji. Koliko problema je vladi pričinjavalo izdržavanje i smeštaj velikog broja izbeglica, mada je njihovo divljanje bilo neprijatno, toliko joj je kao naručeno došlo da za sve probleme može da optuži „osakaćenost“ zemlje i kao lek za sve nevolje ukaže na „teritorijalnu reviziju“.

Ono što je pre rata bio organski produkt specifičnog razvoja jedne zaostale zemlje – tzv. „gospodski svet“ – to je sada silom restaurirano. Kao da je točak vremena bio okrenut za jedno stoleće unazad, u svečanim prilikama su se pripadnici toga sveta ogrtali krznenim dolamama i oblačili kićene mađarske odore sa pripasanom sabljom. Grozničavo su istraživali svoje plemićko porodično stablo i takmičili se ko će koliko plemićkih počasnih pridevaka iščeprkati iz verodostojnih ili u ovom cilju stvorenih „dokumenata“ o prošlosti. Krug gospodskog sveta je, po mogućnosti, postao još hermetičniji nego pre rata i onaj ko bi poželeo da bilo šta na toj ljušturi poremeti, morao bi se suočiti sa celinom gospodskog društva. Koga pak nije pokolebalo ugađeno, ali nadmeno i hladno odbijanje, toga je naučilo „reda“ nasilje. Organizacije otvoreno fašističkog karaktera, kao Mađarsko zemaljsko udruženje odbrambenih snaga, braniocce rase itd. nadopunjavala su tajna udruženja – Savez Etelkeza (Etelköz Szövetség), Krvni savez dvostrukog krsta i sl., a ona su samo potencirala atmosferu u zemlji, punu teške strepnje. Obični radnici bili su skoro bespomoćni pred ovim svetom. Veliki deo komunista ili je bio uništen ili je pobjegao u inostranstvo. Emigraciju u Beču razdirale su frakcijske borbe, a njeni herojski pokušaji pokazali su se nejakim u odnosu na drastičnu odbranu kontrarevolucije. Trebalo je da prođu godine da komunistički pokret sredi svoje redove. Posle ponovnog osnivanja Komunističke partije Mađarske na kongresu u Beču 1925, uspelo je da se, po instrukcijama Komunističke internacionale, izgrade centralno rukovođene i efikasnije organizacije i da se ostvari bitniji uticaj na radničke mase u zemlji. Mađarska socijalistička radnička partija, osnovana 14. aprila 1925, već je bila u stanju da ujedini komunistički i levo socijalistički orijentisane radnike. Policija je na to odgovorila hapšenjima ogromnih razmera, a u cilju razbijanja komunističkog pokreta, u leto 1926, priređen je proces Maćašu Rakošiju i pedeset dvojici njegovih drugova. Naredne godine usledila su dalja hapšenja, a 1928 i potpuno razbijanje MSRP.

U kontrarevolucionarnoj Mađarskoj i kulturni život je krenuo nizbrdo. Znatan deo inteligencije, a naročito pedagozi i privatni nameštenici, zadojeni uzvišenim idejama diktature proletarijata, verno je služio Sovjetskoj Republici. Bes kontrarevolucije hteo je da se obračuna sa svakim intelektualcem koji je, makar i u najmanjoj meri, pokazao da je na strani naprednih osećanja. Započela je hajka za

čije razmere je karakteristično da je samo 1919-1920. pred disciplinski sud izvedeno više od 1.000 prosvetnih radnika. Inteligenciju je trebalo „očistiti“, da bi postala pogodna za službu kontrarevoluciji. Gospodari Mađarske su, pod rukovodstvom ministra prosvete, grofa Kuno Klebelsberga, nastojali da, pod parolom mađarske kulturne supremacije, potraže osnov za podjarmljivanje susednih naroda. Prema njima, „mađarska kultura se kao toranj uzdiže iznad kulture evropskih naroda“ i zato je misija Mađara da vode ostale susedne narode.

U pustim godinama kontrarevolucije, međutim, umetnici su bili prepušteni mukama duševne osamljenosti i bede, kao Đula Juhas, ili su bili podvrgnuti mučenjima, kao MIhalj Babič. Nasuprot takvim talentima kao što je bio, na primer, Žigmond Moric, zvaničnoj literaturi je davala pečat prosečnost Ferenc Hercega, koji je izražavao spoznajni svet mađarske gospodske klase. Mlada generacija umetnika i naučnika očajnički traži izlaz iz katastrofe, a mnogi od njih uspevaju da opišu stvarni položaj seljaštva.

Nasuprot oficijelnoj mađarskoj literaturi, glasom značajnijim od bolnog i tihog jecaja pesnika namučenih u domovini, oglašavaju se dela umetnika komunista koji su bili prinuđeni da emigriraju.

Međutim, ova dela, zbog kontrarevolucionarne cenzure, stigla su samo do malog broja onih kojima je bilo potrebno ohrabrenje. Od sredine dvadesetih godina i u zemlji se oglašavaju novi stihovi proleterske lirike – u svesci Atile Jožefa Prosjak lepote (Szépség koldusa), objavljenoj 1922, a naročito Ne vičem ja (Nem én kiáltok), koja je izašla iz štampe 1925. godine. Opisuje se svet gradske preiferije, duvači stakla koji „svojom krvlju i svojim znojem mešaju materijal“, „arhandeli fabričkih dimnjaka koji izdišu varnice“, prosjaci koji se glože i sanjare i još se uzbuđuju zbog svoje strašne sudbine, ali pesnik već prenosi njihov snažni glas, jer „ne vičem ja, već to zemlja tutnji“.

Velika privredna kriza

Posle kratkotrajnog relativnog zatišja, svetski kapitalistički sistem uzdrmla je nova katastrofa. U oktobru 1929. na njujorškoj berzi došlo je do velike panike, vrednost akcija naglo ja pala, a za nekoliko sati basnoslovni imeci pretvorili su se u ništa. Pred kapitalizmom se pojavila avet iskušenja, kriza hiperprodukcije, koja se za kratko vreme proširila po celom svetu. Industrijska i poljoprivredna proizvodnja morala se hitno smanjiti. Fabrike su jedna za drugom zatvarale kapije, a armije gladnih i odrpanih nezaposlenih radnika preplavile su gradove. Pad cena poljoprivrednih proizvoda doveo je do bede ogromnih razmera po selima.

Usled smanjenja industrijske proizvodnje za 40-50%, broj nezaposlenih u kapitalističkim zemljama dostigao je 40 miliona. Kriza se mogla zaustaviti jedino prodajom ogromnih količina nagomilane industrijske robe. Međutim, što je bilo više nezaposlenih, bilo je manje kupaca. A kako su uporedo sa padom cena smanjivane i plate onih koji su radili, radnici su mogli biti zadovoljni ako su mogli da kupe svakodnevne namirnice, dok na kupovinu industrijskih proizvoda nisu mogli ni pomišljati.

Velika svetska ekonomska kriza naročito je teško pogodila Mađarsku, koja je bila ekonomski zavisna od vodećih kapitalističkih zemalja. U odnosu na 1927,

industrijska proizvodnja je 1928. godine iznosila samo 98,6%, 1930. -81,8%, 1931. - 67%, a 1932. - svega 58%.

Znatan deo proizvodnje u Mađarskoj u to vreme poticao je iz poljoprivrede, a tu je i radila većina stanovništva. Agrarna kriza, kombinovana sa krizom u industriji, dovela je do katastrofe mnogobrojno siromašno i srednje seljaštvo, ali je osetno pogodila i srednji i veliki posed. Sa prestankom mogućnosti izvoza nagomilalo se više miliona metričkih centi žita koje se nije moglo prodati, a cena glavnog poljoprivrednog proizvoda – pšenice pala je sa 33 na 9 penga.

Katastrofu uzrokovanu krizom u industriji i poljoprivredi upotpunila je finansijska kriza koja je usledila 1931. godine. Inostrani kreditori, koji su se i sami borili sa krizom, otkazali su Mađarskoj kredite u iznosu od oko 4,3 milijarde penga i država je došla na rub finansijskog bankrotstva. Oko jedne trećine radnika u Mađarskoj ostalo je bez posla. Toj ogorčenoj masi od oko 200 hiljada ljudi mogu se pridodati grupe gladnih propalih sitnih seljaka. Zvuk doboša nad prezaduženim i platežno nesposobnim seljačkim posedima najavljivao je katastrofu više desetina hiljada seljačkih porodica. A otimanje skrhanih seljaka za svakodnevno parče hleba, koji su tražili posao i svoju radnu snagu nudili u pola cene, iskorišćavali su veleposednici, da bi makar jedan deo tereta krize prebacili na svoje poljoprivredne slugе i radnike, čiju su i do tada bednu najamninu smanjili otprilike na polovinu.

Ni mađarska inteligencija nije prolazila mnogo bolje. Otpušteni činovnici industrijskih preduzeća i finansijskih ustanova, mladi lekari koji su završili fakultete, inženjeri, pedagozi, pravnici i ekonomisti velikim delom su tavorili svoje dane bez posla i hleba i bili su srećni, ako su čišćenjem snega, nošenjem paketa ili nekakvim sezonskim poslom došli do nekog penga. Oko kazana uličnih kuhinja za gladne, koje su ljude spasavale od smrti, među svetom koji je čekao u redovima za čorbast grašak, nalazimo radnike, seljake nadničare, činovnike i intelektualce. Glad i beda nadvili su se kako nad grad tako i nad selo.

Na čelo borbe za bolji, humaniji život, za rad i hleb, stala je Komunistička partija. U jesen 1929. pet hiljada pečujskih i šalgotarjanskih radnika štrajkača četiri sedmice stajalo je nasuprot žandarskih bajoneta. Tihu povorku koja je za 1. septembar 1930. planirala i organizovala Socijaldemokratska partija komunisti su pretvorili u borbenu manifestaciju. Više od sto hiljada ljudi prodefilovalo je ulicama Budimpešte tražeći rada i hleba.

Policija je brutalnom silom pokušala da rasturi demonstrante. „Raštrkana, sabljama i mecima napadnuta masa borila se sve odlučnije i hrabrije. Podelivši se na više kolona, pošla je natrag prema gradu. U međuvremenu proleteru su pružili stotine i stotine dokaza o svojoj snalažljivosti. U parku su našli creva za zalivanje i odmah usmerili mlazeve vode na policiju. Na Rotondi (Körönd) su prevrnuli četvoro kola sa ugljem i komadima uglja započeli borbu sa policajcima i žandarmima“ – izveštava štampa iz toga vremena o jednoj epizodi demonstracija od 1. septembra 1930. O žestini celodnevne borbe radnika svedoči da je jedno lice ubijeno, 70 teško i nekoliko stotina lakše ranjeno.

Akciona spremnost Komunističke partije, koja je delovala u teškim uslovima ilegalnosti, i njen uticaj na mase uplašili su vladajuće slojeve. Oni su se grozničavo naprezali da razbiju partiju. U septembru 1931. sumanuti Silvester Matuška digao je u vazduh most kod Biatorbađa, zajedno sa vozom koji je prelazio preko njega. U atmosferi koja je usledila posle prvog zaprepašćenja, vlasti su pkkrenule hajku na komuniste, a zatim su, uprkos protestima svetske javnosti, na osnovu presude

prekog suda, pogubile dvojicu rukovodilaca partije, Imrea Šalajja i Šandora Firsta (Fürst), i rasturile partijske organizacije u glavnom gradu i unutrašnjosti.

Nezadovoljstvo masa sve urgentnije je nametalo vladajućim klasama pitanje kako da se izađe iz krize, kako bi sačuvali vlast. Već u avgzstu 1931. pao je Betlen, a na njegovo mesto došao je grof Đula Karolji, veleposednik sa 25 hiljada jutara zemlje. Unutar vladajućih klasa, videvši nemoć starih formi upravljanja, na površinu je isplivala ekstremistička grupa pristalica otvorenog terora, koji je 1920-21. bio potisnut. Njihov vođa, iz 1919-1920. već dobro poznati osioni, brutalni simpatizer nemačkih fašista, koji je svojim uzorom smatrao lidersku pozu Musolinija, rasista Đula Gembeš (Gömbös) izgledao je najpodesniji da „čvrstom rukom“ zavede red. Zato ga je u oktobru 1932. godine regent Horti postavio u fotelju predsednika vlade.

Pokušaj uvođenja totalitarne fašističke diktature

Za vreme vlade predsednika Gembeša počela je dotada neviđena socijalna demagogija. On više nije, kao njegovi prethodnici, zagovarao vladavinu mađarske „istorijske inteligencije“ i „jake posedničke klase“, već je svakom Mađaru, među njima i radnicima, nudio „svoju bratsku desnicu“. Činjenica je da on nije želeo da radnike pridobije proširivanjem njihovih prava već razbijanjem njihovih tradicionalnih organizacija i, umesto njih, stvaranjem od države usmeranih radničkih organizacija, po ugledu na italijanske fašističke radničke korporacije.

Seljaštvu je obećavao agrarnu reformu, a posednicima trogodišnji moratorijum na otplatu dugova, kao i bezbednost njihovih poseda. Neodgovorna obećanja i demagogija usmerena na pridobijanje skoro svih slojeva društva trebalo je da posluže za izgrađivanje totalitarne fašističke države.

Beda prouzrokovana velikom svetskom ekonomskom krizom povećala je uticaj radničkih pokreta i žestinu njihove borbe. Izgledalo je da finansijski kapital neće moći da svoju vladavinu održi starim sredstvima sile. Širom sveta u prvi plan izbile su pristalice otvorene, brutalne diktature. U Nemačkoj 1933. je došla na vlast nacistička stranka na čelu sa Hitlerom, 1936. u Španiji su fašisti započeli građanski rat, a čak i u Francuskoj, koja se razvijala klasičnim buržoasko-demokratskim putem, vodila se gigantska borba između fašista, koji su jačali, i progresivnih snaga.

U Mađarskoj su pristalice Betlenovih maskiranih metoda bile u povlačenju, a domaći finansijski kapital nije video garanciju svoje vlasti u starim metodama upravljanja. Zato je koketirao sa fašizmom i podržavao agresivne oficirske, džentrijevsko-činovničke i skorojevićevske malograđanske grupe na čelu sa Gembešom. Deo seljaštva, naročito imućnijih posednika, privremeno se poveo za privlačnim obećanjima, pa čak i jedan deo inteligencije, koja je tražila svoj put, podržavao je Gembešovu politiku, verujući u demagoška socijalna obećanja i u to da „narodna“ država., u poređenju sa aristokratskim, feudalnim tradicijama opterećenim Betlenovim režimom, predstavlja napredak, jer tobože hoće da se osloni na narod. Najveća opoziciona stranka u Mađarskoj, Stranka malih posednika, koju je vodio politički karijerist Tibor Ekhart, bila je privremeno u potajnom, a kasnije u otvorenom savezu sa Gembešovom vladajućom strankom. Socijaldemokratska

partija, kojoj je Gembeš pretio likvidacijom, nije se usuđivala da bude stvarna opozicija, a Komunistička partija, koja je delovala u teškim uslovima duboke ilegalnosti, bila je izložena bespoštednom proganjanju.

Gembeš se velikom energijom prihvatio ostvarivanja svojih planova. Već u junu 1933, prvi među šefovima vlada svih zemalja, pohitao je da poseti Hitlera. Mađarsku je vezao za fašističku Italiju, a kasnije sve više za hitlerovsku Nemačku.

Izbori 1935. protekli su u znaku nečuvenog terora. Gembeš je, istina, zadobio većinu, ali su njegovom totalitarnom fašističkom eksperimentu već bili odbrojani sati. Radničke korporacije pale su na otporu radničke klase, uticaj komunista je jačao, a zemlju je zahvatio talas štrajkova. Radnička klasa je odbranila svoje tradicionalne organizacije. Ispunjavanje demagoških obećanja sve više je kasnilo. Umesto agrarne reforme, 1936. je pred parlament iznesen predlog o „reformi posedovne politike“, kojim se veleposed ostavlja u suštini nepromenjenim, a siromašnom seljaštvu ne pruža se ništa. Seljačke mase, malograđani i intelektualne grupe koje su budućnost zemlje videle u seljaštvu osećale su se duboko razočaranima. Posle opijenosti obećanjima koja su ličila na nešto novo, usledilo je razočaranje.

Po prestanku ekonomske krize, finansijskom kapitalu povezanom sa veleposedničkom aristokratijom nije više bila potrebna Gembešova klika, jer oni su ionako uvek sa prezirom, kiselog lica, gledali na nametljivo laktanje činovnika i neobrazovanih, „prezrenih“ oficirčića, koji su narušavali gospodsku etikeciju. Kormilo zemlje prepustili su Gembešu samo u strahu i nuždi, za vreme krize. Pošto je ekonomska kriza prošla, oni su se spremali da odbace Gembeša i njegove sledbenike, koje je on posle izbora 1935. namestio u državni aparat. Gembeša je od pada sa položaja spasla smrt 1936, i to je omogućilo da i oni koji su ga prezirali, kao i njegovi prijatelji po ubeđenju, zajednički šire uverenje da je pokojnik spadao među velike nacije.

Na putu ka novom ratu

Gembešova smrt, međutim, nije više mogla da skrene Mađarsku sa koloseka na koji ju je „vođa“ postavio. Usred pritiska agresivne hitlerovske nemačke velesile, sve jače se oglašavala krajnja desnica i vlade, koje su se jedna za drugom smenjivale, osećale su da i spoljna i unutrašnja situacija podjednako zahteva od njih nedvosmislenu desnu politiku. Nacistička Nemačka pak vrtoglavim tempom pripremala se za novi svetski rat, za stvaranje „nove Evrope“. Već za vreme predsednika vlade Kalmana Daranjija došlo je do tajnog načelnog sporazuma sa Hitlerom o komadanju Čehoslovačke, a mađarska vlada je prećutno podržala gaženje nezavisnosti savezničke Austrije.

Tesne veze sa hitlerovskim nacizmom ispoljile su se ne samo u spoljnoj već i u unutrašnjoj politici zemlje. Usled polovičnih mera Daranjijeve, Imredijeve i Telekijeve vlade, u Mađarskoj su se probijale krajnje desničarske snage, šampioni „mađarskog nacionalsocijalizma“, koji su želeli da režim i ideologiju nemačkog totalitarnog fašizma, kao njegove sluge, presade na mađarsko tlo. Tako su na političkoj pozornici dobili prostor pokreti „ukrštenih kosa“ i „strelastih krstova“, stvoreni po ugledu na simbol nemačkog kukastog krsta čije su se mutne teorije o istorijskoj misiji Mađara kao više rase izvodile iz njene daleke „turanske“ istorijske

prošlosti. Međutim, od svojih nemačkih majstora mađarski „nacionalsocijalisti“ naučili su da svoje neuhvatljivo, konfuzno učenje, upotpune i neodgovornom socijalnom demagogijom, da ukorene konfuznu zbrku u glavama malograđana, poluproletera željnih lova u mutnom i deklasiranih elemenata, koji su se nadali da će se dokopati masnih zaloga. Uz neograničeni autoritet „vođe“, maglovita vladajuća misija izvedena iz prošlosti mađarske „rase“ i oduzimanje ekonomskih pozicija iz ruku Jevreja – naravno, u ruke „nacionalsocijalističke braće“ – stvorili su, naročito njilaškom pokretu („Stranka strelastih krstova“ – prim. prev.), na čelu sa Ferencom Salašijem, bazu koja nije bila za potcenjivanje.

Međutim, zvanična politika nacističke Nemačke, u to vreme, svoje planove ipak nije bazirala na svojoj mađarskoj idejnoj braći već na svođenju nivoa mađarske vlade na ulogu sluge, pošto dolazak na vlast nacionalsocijalista u Mađarskoj nije smatrala realnim u datoj unutrašnjopolitičkoj situaciji. Mađarsku su preplavili nemački agenti koji su veći deo Nemaca (Švaba), inače nezadovoljnih svojim dotadašnjim položajem, „informisali“ da su oni izabrani narod, budeći u njima iluzije da su oni budući gospodari Evrope.

Kao posledica saveza sa nacističkom Nemačkom, počeli su institucionalizovani rasni progoni. Godine 1938. izglasan je prvi zakon o Jevrejima, koji je upropastio egzistenciju nemalom broju jevrejske inteligencije i građanstva, a mnogima od njih čak i onemogućio život.

U nestabilnoj političkoj situaciji počelo je obezbeđivanje oružanog saučesništva – počelo je brzo naoružavanje Mađarske uz nemačku pomoć. U svom zloglasnom „Đerskom programu“ Daranji je 5. marta 1938. najavio da će za pet godina jedna milijarda penga biti upotrebljena za savremeno naoružanje armije. A 12. marta 1938, kada su nacističke trupe upale u neutralnu Austriju, mađarska vlada, kako beleži tadašnja štampa, telegramom pozdravlja novog strašnog suseda: „Preko svoga poslanika u Berlinu mađarska vlada, povodom ponovnog ujedinjenja Austrije i Nemačkog Rajha, izražava svoje najbolje želje za sreću kancelaru Rajha i fireru Hitleru i ujedno izražava čvrstu i srećnu nadu da će se između dveju država i dalje održavati dobri i prijateljski odnosi.“

Mađarske vlade, koje su se međusobno smenjivale, rukovodile su se nastojanjem da zadobiju i sačuvaju poverenje i podršku hitlerovske Nemačke, a da vladi istovremeno ostane, makar i minimalan, manevarski prostor na području spoljne politike i bar neke mogućnosti u unutrašnjoj politici. To je bila borba mađarske „hrišćansko-nacionalne“ konzervativne struje nasuprot domaćim „novatorima“, koji su želeli jednostrani uticaj Nemačke i prosto kopiranje nemačkog primera, odnosno njegovu specifičnu adaptaciju. Oni su hteli da obrnu uobičajeni društveni red vrednosti i politička i društvena pravila igre. Stoga je vlada iz predratnog perioda želela da uvek, tako reći, istovremeno, udari i desno i levo; desno – u meri u kojoj je to dopuštala politička situacija, a levo – već i iz mržnje. Takvu politiku vodio je još Daranji, a izgledalo je da će je nastaviti njegov naslednik Imredi, o kome se u početku širio glas da je protivnik jednostrane orijentacije na Nemačku. U maju 1938. na Daranjijevo mesto je za predsednika vlade naimenovan pouzdani čovek mađarskog finansijskog kapitala, veoma obrazovani privredni stručnjak i protivnik jednostrane pronemačke orijentacije Bela Imredi. Međutim, u predsedničkoj fotelji Imredi ubrzo menja svoj politički pravac i put svoje afirmacije vidi u jačanju politike prijateljstva sa Nemačkom. A kada u vreme nemačke agresije na Čehoslovačku zapadne velesile nisu uzele u zaštitu svoju saveznicu, već su u

jesen 1938. minhenskim sporazumom prepustile Hitleru i Musoliniju da odluče o sudbini Čehoslovačke, Imredi to smatra potvrdom svoje politike prijateljstva sa Nemačkom. Usaglašeno sa Nemcima, i Mađarska naglešava svoje zahteve prema Čehoslovačkoj, inscenira incidente i proširuje plamen šovinizma. Kada 2. novembra 1938, na osnovu odredbi „bečkog diktata“, počinje komadanje Čehoslovačke, Mađarska dobija južni pojas Slovačke, pretežno naseljen Mađarima. U ovom sumnjivom uspehu nije se sagledavalo žrtvovanje nezavisne politike Mađarske već opravdanje revizionističkih nastojanja. Započelo je ispunjenje dve decenije dugih, toliko pominjanih revizionističkih snova. Zanos uspesima u „povećavanju države“ bacio je u zaborav cenu koja je morala biti plaćena za ovaj sumnjivi „uspeh“.

Mađarsko političko rukovodstvo nastojalo je da izrazi svoju zahvalnost Nemačkom Rajhu; pridružilo se Antikominterna paktu fašističkih sila i istupanjem iz Društva naroda dalo dokaza o tome da će, ako zatreba, biti veran saveznik nacističke Nemačke, a protiv zapadnih sila. II zakonski članak iz 1939. godine, koji odražava preuzimanje nacističke rasne teorije, tj. drugi zakon o Jevrejima, ruši temelje opstanka jevrejskog sitnog i srednjeg građanstva i inteligencije. Dve godine kasnije, pak, treći zakon o Jevrejima ne samo što zabranjuje mešovite brakove već, pretekavši i svoje nirnberške uzore, strogo kažnjava čak i pokušaj „sknavljenja rase“.

Mađarska je neopozivo krenula putem katastrofe. Jedina snaga koja bi mogla da zadrži ruku vlastodržaca mogla je biti politika narodnog fronta zasnovana na jedinstvu organizovane radničke klase i okupljanja svih antifašističkih slojeva društva. Međunarodni komunistički pokret je na VII kongresu Komunističke internacionale 1935. pred komunističke partije pojedinih zemalja kao cilj postavio organizovanje antifašističkog narodnog fronta kao jedinog efikasnog oružja protiv pobede fašizma. Prema Komunističkoj internacionali, „objektivni preduslov ostvarivanja politike narodnog fronta je takva istorijska, ekonomska i politička situacija u kojoj se susreće interes različitih društvenih klasa i slojeva u jednom ili više krupnih pitanja kojima se sva druga pitanja, pa i suprotnosti među klasama i slojevima, mogu za neko vreme podrediti“.

Neosporno, i u Mađarskoj su nastale objektivne mogućnosti za antifašističku politiku narodnog fronta. Većini društva nije bio u interesu ni savez sa Nemačkom ni rat. Tada je pitanje već bilo o tome da li će agitaciona i organizaciona aktivnost komunista naći put do različitih društvenih slojeva i da li će stranke i organizacije koje su objedinjavale razne društvene krugove doći na misao o prioritarnoj potrebi aktivnog antinemačkog ujedinjenja.

Veliki deo najmasovnijeg sloja stanovništva, otprilike četvoromilionskog seljaštva, i dalje je životario bez zemlje, u nečuvenoj bedi. U „zemlji tri miliona prosjaka“ na trećini zemljišnih površina još uvek se tako reći netaknuto i oholo širio krupni posed, kojem je u odnosu na uvođenje mehanizovanih oblika krupno-preduzetnog privređivanja bila jeftinija fizička radna snaga stotina hiljada sluga, teranih na rad od zore do mraka ili želira koji su po pogodbi radili za nekoliko kvintala žita ili odeću, ili za nadnicu od nekoliko filera. Kao da se nad Mađarskom zaustavilo vreme, ove seljačke mase, koje su živele u teškoj zaostalosti, trebalo je da tridesetih godina kao neka tu zaboravljena čudna bića otkriju mađarski etnografi, istraživači sela i narodni pisci, koji su uzdizali iskonsku snagu eksploatisanih i izglednelih narodnih masa. A veliki deo ovoga sloja tek što se prenuo, tek što je probio rov svoje izolacije i preko ponizne pokornosti iz prošlosti ponesene i

ludog buntovništva, predrasuda i sujeverja, tek što je krenuo putem razvijanja političke svesti. Međutim, njegov svesniji deo, posle dva puta izneverene agrarne reforme, otreznivši se od mnogih obećanja, mogao je postati žilava opozicija kontrarevolucionarnom režimu, čime bi uticao na široke seljačke mase.

Čak i bedna seljačka sudbina bila je pusti san za onih 100-150 hiljada nezaposlenih poljoprivrednih proletera, koji su u gladi i hladnoći, od dana do dana, povremenim radom, a najčešće uzalud čekajući i na sezonsko zaposlenje, životarili svoj život. Među one kojima se zavidelo spadalo je oko milion i po sitnih seljaka koji su se, posedujući nekoliko jutara zemlje, zajedno sa svojom porodicom morali pretrzati od rada da bi, pored obrađivanja sopstvene zemlje, prihvatajući se bilo kakvog drugog posla, mogli priuštiti „sigurnu“ egzistenciju svojoj porodici.

Na ove do krajnosti eksploatisane seljačke mase nesumnjivo se moglo računati u antifašističkom savezu. Međutim, komunisti koji su delovali u dubokoj ilegalnosti, u stalnoj životnoj opasnosti u slučaju provale, teško da su mogli da dopru do seoskog stanovništva koje je živelo pod nadzorom beležnika i žandarmerije. Socijaldemokratska partija pokazala se slabom da organizuje i pridobije seljaštvo. Ona se povremeno opredeljivala za taktiku pogađanja sa vladom, a u Gembešovo vreme bila je čak voljna da kao osnov za pregovore prihvati i osnivanje radničkih korporacija. Pod pritiskom svojih masa, ona je, istina, u principu priznavala potrebu politike narodnog fronta, međutim, u praksi tada još nije bila spremna da učestvuje u antifašističkom nacionalnom okupljanju. Komunistima je predstojalo da, izgradivši razne linije legalnog i ilegalnog delovanja, neposredno dopru do što širih radničkih masa i da istovremeno potraže organizacije koje bi mogli pridobiti za saveznike, a koje su povezane i sa širim seljačkim, intelektualnim i sitnoburžoaskim slojevima. Jedna od prepreka ovoj politici bilo je oportunističko rukovodstvo Socijaldemokratske partije, ali je i krutost dela komunističkih vođa u pogledu principa saradnje bila prepreka razvoju pokreta narodnog fronta na širokoj osnovi. Mada su se posle VII kongresa Kominterne odrekli za date prilike nerealne parole o borbi za neposredno izvojevanje diktature proletarijata, nisu shvatali kako slojevitom taktiku iziskuje saradnja u narodnom frontu. Oportunizam desnih vođa Socijaldemokratske partije oni su pripisivali svakom socijaldemokrati. Tako su komunisti, uprkos svim svojim junačkim i požrtvovanim naporima, doprli samo do jednog dela radničke klase, postigavši uspeh naročito kod omladine. U Zemaljskom odboru omladine, legalnoj organizaciji socijaldemokratske omladine, rukovodstvo je sve više prelazilo u ruke komunista. Nedeljom su grupe izletnika – mladih radnika zaposedale budimska brda, smenjivale su se radničke kulturne priredbe, a ti pokreti su bili važne karike u lancu organizovanja i političkog obrazovanja omladine. Atmosferu ovih izleta dobro odražava gnevno pismo jednog čitaoca ekstremno desničarskog lista Figetlenšeg (Függetlenség) objavljeno 11. avgusta 1937: „Na izletničkim brodovima koji se vraćaju nedeljom u večernjoj tami teče najbesramnije huškanje i psovanje. Redovno se okupljaju grupe od po 10-15 ljudi koje celim putem pevaju najrazličitije socijaldemokratske i komunističke koračnice. Najmanje jedno ovakvo društvo „zabavljalo“ je publiku od oko hiljadu osoba. Pevali su proletherske pesme, pevali su koračnice mladih radnika u tihoj zvezdanoj noći.“ Pošto su fašističke bande u više mahova napadale izletničke omladinske grupe, Zemaljski odbor omladine ja zauzvrat 16. septembra 1937. rasterao okupljene u njilaškom centru u ulici Tompa. Prema listu Nemzeti ujšág (Nemzeti Újság) od 17. septembra, „hitna pomoć je sa troje kola i deset lekara otišla u ulicu Tompa, ali je

bilo tako mnogo ranjenih da je pozvana i vojna hitna pomoć stacionirana u kasarni „Marija Terezija“, a pored toga je tražen i jedan auto sa lekarima iz centra službe hitne pomoći.“

Nije, dakle, nedostajao revolucionarni polet već saveznici. Među seljaštvom veoma popularni vođa Stranke malih posednika bio je, po svome paktovanju sa Gembešom već poznati Tibor Ekhart, koji je stvorio pojam „opozicije koja podržava vladu“. Bio je pobornik nacionalnog jedinstva, samo na čudan način, istovremeno pod nemačkim pritiskom i nasuprot radničkoj klasi. Jedan deo naprednih intelektualaca, okupivši se 1937. u Martovskom frontu, tražio je izlaz, ali od njih je samo mali broj držao do shvatanja o potrebi sloge sa komunistima. Međutim, njihova kulturna aktivnost dala je pečat tome vremenu u kojem je „književni knez“ mogao biti Ferenc Herceg i u kojem su sladunjavi, od stvarnog života odvojeni tekstovi Žolta Haršanjija i Cecila Tormajja bili podignuti na rang zvanične književnosti. To je bilo vreme koje je Mihalja Babiča, „jer među krivcima saučesnik je ko je nem“, dovelo do gorke samooptužbe, a Đulu Ilješa do prkosa kojim je svoju seljačku prošlost bacio u lice gospodi. Najvećeg muzičara XX veka, Belu Bartoka, dovelo je do toga da „onom dronjku koga nazivaju mađarskim gospodinom“ podari čudesnu, ali za njih nedovoljno zrelu muziku, a kad mu je sve dodijalo – da ode u inostranstvo, a najveći lik mađarske lirike, Atilu Jožefa – da izvrši smoubistvo. Kulturni život Mađarske koprcalo se u bezdušnom svetu kontrarevolucije koja se spremala za rat.

Na pragu rata

Okupacija Austrije i popustljivost zapadnih velesila sve više su povećavale apetite Nemačke. Hitler je još licemerno isticao mirovne fraze, ali u sefu nemačkog generalštaba već su bili detaljno razrađeni planovi napada na nezavisne susedne zemlje – Čehoslovačku i Poljsku. Opsežne ratne pripreme u sve većoj meri su angažovale rezerve Trećeg Rajha. On je imao sve veće potrebe za mađarskom hranom i izvorima sirovina. Mađarska je već 1937. otprilike četvrtinu svoje spoljne trgovine obavljala isključivo sa Nemačkom. Nemački kapital je sve više prodirao u mađarsku industriju. Godine 1938-1939. nemački kapital uloženi u mađarska rudarska i industrijska preduzeća iznosio je okruglo 125 miliona penga i činio je oko 12% celokupnog industrijskog akcionarskog kapitala. Godine 1939, pošto je austrijski kapital prešao u nemačke ruke, sam predsednik vlade, grof Pal Teleki konstatovao je: „Nemački Rajh u našoj zemlji raspolaže tako velikim i razgranatim interesima da preko njih može da kontroliše mađarski privredni život, pa čak da u izvesnoj meri i utiče na njega“.

Fašistička Nemačka vodila je takvu politiku da male zemlje jugoistočne Evrope izigraju jedna drugu. Mađarsku i Poljsku je podsticala da učestvuju u komadanju Čehoslovačke. Zatim je, iskoristivši mađarsko-rumunske suprotnosti, nagovestila ispunjenje mađarskih revizionističkih težnji, a istim tim je ucenjivala i rumunsku vladu. A za sve to ove zemlje morale su da plate visoku cenu. Jedan za drugim sledili su sve pohlepniji i teže ostvarivi ekonomski zahtevi Nemačke. Minhenskim diktatom zapadne velesile su jugoistočnu Evropu prepustile interesnoj sferi fašističkih imperija – Nemačke i Italije. Politika Engleske i Francuske ostavljala je privid da je istovremeno moguće pokloniti se Hitleru i zadržati prijateljstvo

demokratskih velesila na Zapadu. Utoliko pre što su u to vreme održanje mira po svaku cenu, ustupci fašističkom agresoru i njegovo usmeravanje protiv Sovjetskog Saveza karakterisali politiku svih zapadnih velikih sila. U zagušljivoj atmosferi nacističkog zagrljaja, regent je 1939. za predsednika vlade naimenovao grofa Pala Telekija, naučnika i „afirmisanog“ političara, jednog od nesumnjivo najobrazovanijih pripadnika mađarske istorijske aristokratije, koji je imao vodeću ulogu 1919. godine i pripadao Betlenovoj grupi.

Teleki je nastojao da se, pored održavanja prijateljstva sa Nemačkom, u većoj meri osloni na tradicionalni savez sa Italijom. Pri tom je želeo da ostane u dobrim vezama sa Engleskom i Francuskom. Činilo se da unutar zemlje hoće podjednako da udari i po levim i po desnim snagama. Uporedo sa pojačanim progonom komunista i sa osnivanjem tzv. „profesionalno-staleških“ organizacija uperenih protiv sindikata, a u cilju preuzimanja u svoje ruke rukovodstva nad radničkom klasom, uhapsio je i Salašija, vođu njilaša. Međutim, njilaši su uspeli da reorganizuju svoju stranku i da, uz pomoć maraka u vrednosti 5-6 miliona penga, kao i na osnovu političkih uspeha Nemaca i velike socijalne demagogije, na izborima 1939, sa milion glasova, postanu najveća opoziciona stranka.

Dvadesetogodišnja revizionistička politika, međutim, već sama po sebi je onemogućavala da se pritisku fašističke Nemačke odupre jedna takva mala zemlja koja je svojim glavnim političkim ciljem smatrala totalnu reviziju Trijanonskog mirovnog ugovora, koji je bio sastavni deo versajskog mirovnog sistema. Jer, Mađarska se zadovoljavanju svojih teritorijalnih zahteva mogla nadati samo po cenu razaranja susednih država. Mađarska kontrarevolucija je svoj san, reviziju, mogla ostvariti jedino tako da zemlja postane sukrovac u hitlerovskoj agresiji. Do toga je došlo već sredinom marta 1939, kada je Mađarska učestvovala u rasparčavanju Čehoslovačke. I dok je mađarska propaganda slavila trijumf nad novim „proširenjem države“, već je bio pripremljen plan nemačkog generalštaba o uređenju „nove Evrope“, koji je Mađarskoj odredio mesto unutar Trećega Rajha. Privremeno, međutim, fašistička Nemačka se uopšte nije trudila da obznani svoje prave namere u vezi sa Mađarskom. Zadovoljavala se time da obezbedi ćutanje hortijevaca prilikom nasrtaja na Poljsku, tradicionalnu saveznicu Mađarske. U kojoj je pak meri Mađarska to učinila popustivši pod nemačkim pritiskom, a ne po svom najboljem uverenju, ništa ne potvrđuje jasnije od činjenice da je, istovremeno sa svojim ćutanjem, pružila utočište masi poljskih oficira koji su bežali ispred nacističke potere, nakon što su jedinice nemačke armije – Vermahta – 1. septembra 1939, bez objave rata, napale Poljsku. Napad na Poljsku nedvosmisleno je potvrdio da politika ustupaka samo povećava apetite nacističke Nemačke i 3. septembra Engleska i Francuska objavljuju rat Nemačkoj. Izbio je drugi svetski rat.

Mađarski vladajući krugovi su se još uvek nadali da će saradnjom sa hitlerovskom Nemačkom moći da priključe Mađarskoj nove teritorije i da će, istovremeno, dokazujući svoju nemoć pored moćnog suseda, moći da obezbede simpatije Engleske i Francuske. Kada je izbio rat, Mađarska, koja nije ratovala, započela je na sav glas pripreme za rat. Vlada, koja je na osnovu zakona o odbrani dobila vanredna ovlašćenja, uvela je ratni režim u preduzeća, svodeći na minimum mogućnosti delovanja radničkih organizacija. Vlada je smatrala da je došlo vreme da, u situaciji koju je stvorio rat, stavi na dnevni red već odavno isticano pitanje revizije u vezi sa Erdeljom, koje je pod pritiskom Nemaca mirovalo. Već 3. septembra predsednik vlade Pal Teleki poslao je pismo Musoliniju, u kojem moli

Dućeovu podršku kako bi se mađarsko-rumunski teritorijalni spor doveo u stanje trajnije stabilnosti. Međutim, Nemci, kojima se ovaj problem još nije uklapao u njihove planove, odlučno su od toga odvratili mađarsku vladu.

Uprkos objavi rata, zapadne sile su tako reći skrštenih ruku posmatrale herojsku tronedeljnu borbu Poljske sa moćnom, savremeno naoružanom nemačkom armijom. Iza nemačke Sigfridove i francuske Mažinoove linije, bez većih akcija, stajale su nemačka, odnosno engleskim jedinicama pojačana francuska armija, umesto da Nemce, koji su ratovali u Poljskoj, saveznici ofanzivom prinude na borbu na dva fronta. Dok su zapadne sile ovaj „čudni rat“, pod kojim imenom je on ušao u istoriju, vodile pasivno, Nemci su aktuelizovali svoje planove iz prvog svetskog rata – da se sa svojim protivnicima obračunaju „munjevitim ratom“ protiv svakoga od njih pojedinačno. Vodeći dvolične pregovore sa Sovjetskim Savezom, koji je još od Hitlerovog dolaska na vlast tražio saveznike protiv nacističke opasnosti, zapadne sile su se tada još nadale da će ogromnu fašističku ratnu mašinu uspeti da okenu protiv Sovjetskog Saveza. A pošto je već pre toga postala očigledna neozbiljnost tih pregovora, 23. avgusta 1939. Sovjetski Savez je, da bi izbegao potpunu izolaciju, sklopio sporazum o nenapadanju sa Nemačkom.

Računica vodećih antiboljševičkih krugova na Zapadu propala je. Hitlerovska armija nije se okrenula protiv Sovjetskog Saveza. U proleće 1940. Nemci su oborili na kolena ne samo Francusku već su za nekoliko nedelja pregazili i neutralnu Holandiju, Belgiju, Dansku i Norvešku. Na navaljivanje Telekijeve vlade, uz zdušnu podršku Italijana, Nemci su sada – mada nerado – bili voljni da se pozabave i rumunsko-mađarskim konfliktom.

Drugim bečkim diktatom fašističke Nemačke i Italije od avgusta 1940. godine severni Erdelj priključuje se Mađarskoj. Ovim diktatom nisu bili zadovoljeni ni mađarski šovinistički krugovi, koji su zahtevali ponovno priključenje čitavog Erdelja, niti rumunski, koji su želeli da ga zadrže u celini. Tako je nacistička Nemačka, koja je igrala ulogu arbitra, produbila suprotnost između vodećih krugova dveju zemalja i na taj način držala obe strane. Hitlerova računica se potvrdila, započelo je nadmetanje za naklonost Nemačke. Takmičeći se jedna na račun druge, Mađarska i Rumunija su nastojale da dokažu svoju vernost i zahvalnost Trećem Rajhu. Mađarska vlada je pohitala da se 20. novembra priključi nemačko-italijansko-japanskom Trojnom paktu, čije se mastilo još nije bilo ni osušilo. Očigledno, naklonost Nemaca je postala važnija od održavanja veza sa Zapadom.

U takvoj situaciji, u skladu sa nemačkim političkim planovima prema Balkanu – ali i s obzirom na veze sa zapadnim silama – u decembru 1939. godine došlo je do „sporazuma o večnom prijateljstvu“ sa Jugoslavijom. Međutim, kada je 25. marta 1941. godine jugoslovenska vlada pristupila Trojnom paktu, ogorčeni narod ove zemlje ustao je i elementarnom snagom oterao vladu. Hitler se odlučio da brzo napadne Jugoslaviju. Kada je pak Hortija, ponudivši mu novu mogućnost „proširenja države“, pozvao da mu se pridruži, dobio je potvrđan odgovor. Na oprezno sondiranje Telekija, zapadne sile su mu diplomatskim putem stavile do znanja da će, u slučaju napada na Jugoslaviju, stupiti u rat sa Mađarskom. Nadvila se senka košmarne katastrofe. Možda je oružje u ruke Palu Telekiju, koji se često borio sa savešću, dala spoznaja odgovornosti ili osećanje nemoći kada je u noći između 2. i 3. aprila 1941. godine izabrao smrt. Bar se po testamentu napisanom regentu to može pretpostaviti:

„Visokodostojni Gospodine!

Postali smo verolomnici – iz kukavičluka – u odnosu na ugovor o večnom prijateljstvu baziranom na govoru u Mohaču. Nacija to oseća, a mi smo odbacili njenu čast. Stali smo na stranu hulja, jer od tobožnjih grozota nije istinita nijedna reč! Ni protiv Mađara, pa čak ni protiv Nemaca! Postaćemo lešinari! Najprljavija nacija. Nisam Te odvratio. Kriv sam.

Pal Teleki“

A uz to, drugo pismo:

„Visokodostojni Gospodine!

U slučaju da mi ovaj pokušaj ne uspe u potpunosti te ostanem živ, ovim podnosim ostavku.“

Ni Telekijevo potresno pismo nije skrenulo mađarske vladajuće krugove sa puta kojim su pošli. U zaprepašćenju zbog samoubistva predsednika vlade, regent Horti ima za cilj samo očuvanje spoljašnjeg utiska, kako to proizlazi iz njegovog pisma Hitleru: „Konflikt savesti u kojem se nalazimo, a čiju dubinu ništa ne karakteriše bolje od samoubistva predsednika vlade, navodi nas na molbu da nemačka vojna komanda zadatke naših trupa odredi tako kako bi se oni uvek mogli uskladiti sa našom savešću.“ Novi predsednik vlade postao je poznati prijatelj Nemaca Laslo Bardoši. Četiri dana posle nemačkog napada, 10. aprila, mađarske trupe napale su Jugoslaviju, koja je već bila u rasulu, i okupirale Bačku, Baranjski trokut i Međumurje. Veliki novosadski masovni pokolj i drugi surovi postupci koji su doveli do ubijanja 2.300 ljudi svedoče da su pojedini krugovi kontrarevolucionarne Mađarske postali dostojni saučesnici nacističke Nemačke.

U leto 1941. godine hitlerovska Nemačka i fašistička Italija – sile osovine, kako su se nazvale po zamišljenoj osovini između Rima i Berlina – ili su bile okupirale ili degradirale na nivo vazala skoro sve zapadne, srednjoevropske i balkanske zemlje kontinenta. Još je jedino Britansko ostrvo prkosilo nemačkim pokušajima iskrcavanja i najezdi razornih avionskih bombi. Sa neuspehom zauzimanja Britanskih ostrva pretrpela je krah do tada uspešna strategija munjevitog rata. Nemačka se morala pripremiti za duže ratovanje. U prvi plan je došlo proširenje sirovinke i prehrambene baze. Hitler je smatrao da je došlo vreme za ostvarivanje njegovih planova o gospodarenju svetom i za realizaciju već odavno pripremljenog plana Barbarosa. Bez objave rata, 22. juna 1941, prekršivši pre jedva dve godine potpisani pakt o nenapadanju, nacističke trupe su prodrle u Sovjetski Savez. U svojoj neizmernoj samouverenosti, Nemci su za bacanje na kolena ove moćne zemlje odredili svega tri meseca.

Posle nemačkog napada, Mađarska je odmah prekinula diplomatske odnose sa Sovjetkim Savezom. Četiri dana kasnije, uz veliku galamu, objavljeno je da su sovjetski avioni bombardovali Košice. Nađen je izgovor za rat. Iako je komandant aerodroma u Košicama odmah javio da su bombardovanje izvršili nemački avioni, u grozničavoj žurbi, a da nije pitan parlament, već sledećeg dana objavljen je rat Sovjetskom Savezu. Uprkos dopbrnamernoj mirovnoj poruci sovjetske vlade, Mađarska je stupila u zločinački rat protiv zemlje socijalizma.

Antifašističke snage Mađarske nisu mogle da spreče razbojnički napad protiv Sovjetskog Saveza. A sa koliko su po život opasnog rizika, dobronamernosti i herojskog požrtvovanja radili komunisti i antifašističke snage na organizovanju jedinstva. Razne grupacije mađarskog društva – već dvadeset godina svesno

trovanog kontrarevolucionarnom propagandom, razdiranog suprotnostima, tako mnogo puta zavedenog i izdanog od svojih političkih vođa – ili su tvrdokorno branile svoje zastarele ideje ili su mučno tražile – neretko našavši se u ćorsokaku – izlaz iz katastrofe. Relativno bolje mogućnosti zaposlenja i zarade, koje su išle sa ratnom konjunkturuom, i znatno povećanje ratne proizvodnje, te veliki vojni uspjesi nemačkih fašista zaveli su mnoge ljude, tako da su oni, umesto antifašističkog okupljanja, put u bolju budućnost videli u prilagođavanju fašizmu, koji im je ionako izgledao kao neizbežan pobednik. Ubrzano je raslojavanje mađarskog društva, njegova polarizacija, pomeranje ka krajnjim polovima – prema komunistima, čelnom odredu antinemačke, a posebno antifašističke borbe, a na drugoj strani prema grupama totalitarističkog fašizma u Mađarskoj, naročito prema njilašima.

Komunistička partija je i nadalje – u teškim uslovima ilegalnosti – svojim prvenstvenim zadatkom smatrala ostvarivanje radničkog jedinstva. Ona je dobro znala da raštrkane partijske ćelije, koje su delovale u dubokoj konspiraciji, ne mogu svojim agitacionim i organizacionim radom neposredno doći doširokih radničkih masa. To će biti u stanju samo ako se ugrade u sindikalne i masovne organizacije i ako budu sarađivale sa Socijaldemokratskom partijom. Nemali deo članstva Socijaldemokratske partije pristajao je na ovu zajedničku antifašističku borbu i u svojim lokalnim organizacijama sarađivao je sa komunistima. Međutim, Pajerovo partijsko rukovodstvo, nastavljajući svoju raniju politiku, stalo je na stanovište da treba biti lojalan vladi i pozvalo je članove partije da komuniste koji su se uvukli u organizacije i šire antifašističke letke predaju „najbližem policijskom stražaru“. U Zemaljskoj organizaciji socijaldemokratskih poljoprivrednih radnika, a naročito preko Zemaljskog odbora omladine i Zemaljskog veća sindikata, komunisti su uspeli da izvrše znatan uticaj na radničke i seljačke mase. Međutim, pokazalo se da to nije dovoljno za ostvarenje širokog antifašističkog jedinstva. Kao što je ova nastojanja unutar radničke klase odbijalo rukovodstvo Socijaldemokratske partije, na sličan način nije potpomagalo, već je upravo sprečavalo pridobijanje seljaštva rukovodstvo Stranke malih posednika, koja je imala najveći uticaj na seljačke mase, a u kojem je još i posle 1939. jedno vreme vladao duh Tibora Ekharta, a tek kasnije su sve veći ugled sticale pristalice antifašističkog jedinstva na čelu sa Endreom Bajči-Žilinskim i Zoltanom Tildijem. Uticaj na mase Nacionalne seljačke stranke, osnovane 1939, koja je bila voljna da sarađuje, bio je, međutim, još relativno neznatan.

Većina inteligencije je, i dalje lutajući, tražila puteve Mađarske. Tabor narodnjaka je u godinama uoči rata počeo naglo da se raspada i njegove sledbenike nalazimo u najrazličitijim organizacijama i pokretima, od komunističke do krajnje desnice. Tražeći nekakvu osobenu formu mađarskog socijalizma, izgradili su teoriju „seljačkog socijalizma“ ili „mađarskog socijalizma“. Hteli su da mađarsko društvo usmere na, u stvarnosti nepostojeći, „treći put“. Narodnjaci su, uprkos svome značajnom uticaju, privukli samo manji deo mađarske inteligencije i građanstva. Većina inteligencije je i nadalje svojim zvaničnim, ali i duhovnim vođom, smatrala gospodске, džentrijevске slojeve. Kod ovih gospodskih činovnika i intelektualaca pak – mada im nemački fašizam nije naročito imponovao, i mada su se pribojavali da nemački šovinizam ne ugrozi ostvarenje mađarskih nacionalističkih težnji – mržnja prema komunizmu bila je znatno jača od neprijateljstva prema Nemcima. Pod utiskom nemačkih pobeda i „proširenja države“ mnogi su sa poštovanjem gledali na Hitlera, a drugima su tri zakona o Jevrejima omogućila da se na štetu

Jevreja odjednom domognu zamašnih prihoda. A to je nemali deo sitnog i srednjeg građanstva vezalo za režim i učinilo ga zainteresovanim za pobedu fašizma.

Bilo je značajno i to što zbog priprema za rat već godinama nije bilo nezaposlenosti. Iako među poslednjima u Evropi, 1938. godine uvedeno je osmočasovno radno vreme, a radnici su 1940. dobili povećanje plata od 7, a u maju 1941. godine 8 procenata. Uprkos tome, zbog rastuće nestašice namirnica i povećanja cena, među radnicima i običnim građanstvom vladalo je ogorčenje. Karakteristično je za raspoloženje masa da su dugi redovi ljudi pred sovjetskim paviljonom, kada je na Budimpeštanskom međunarodnom sajmu 1941. godine učestvovao i Sovjetski Savez, izražavali ne samo radoznalost već i osećanja masa.

Mali čovek je tražio svoj put. Vladina propaganda i desničarski pokreti, koji su delovali velikom demagogijom, imali su mogućnosti da utiču na ljude koji traže orijentaciju. Njilaška stranka se, posle izbornog uspeha 1939. godine, usled frakcijskih borbi osipala, ali uprkos tome hiljade ljudi bile su zatrovane rasnom mitologijom i fiksidadom ostvarivanja nacionalsocijalizma. Posle ponovnog priključenja nekih ranijih teritorija vlada je, pod pritiskom Nemačke, priznala Folksbund kao jedinu i zvaničnu organizaciju Nemaca u Mađarskoj. Time je, pored mađarskih nacionalsocijalista, jaku bazu u zemlji dobio i nemački nacionalsocijalizam.

Postojali su, doduše, društveni činoci za moguće antifašističko jedinstvo, ali istovremeno su narasle one društvene snage koje su u sebi potencijalno nosile prevagu fašizma prema nemačkom uzoru.

Mađarska u drugom svetskom ratu

Šta je moglo navesti mađarsku vladu da sa loše opremljenom, slabom armijom stupi u jedan rat sa nesagledivim posledicama protiv jedne moćne države, koja prema Mađarskoj ne samo što nije imala nikakvih zahteva već bi, kako je to narodni komesar za inostrane poslove Molotov 22. juna saopštio mađarskom poslaniku u Moskvi Krištofiju, u slučaju njene neutralnosti, Sovjetski savez i u pitanju ponovnog rešavanja pitanja Erdelja zauzeo pozitivan stav? Bombardovanje Košica je, očigledno, bilo samo providan izgovor za izazivanje rata, kako je to i sam Horti posle rata bio prinuđen da prizna. Antikomunistička mržnja mađarskih vladajućih klasa mogla je eventualno da posluži kao duhovni temelj, ali nikako nije bila dovoljna da dovede do jednog tako kobnog koraka. Bilo je pretpostavki da je preteći pritisak moćnog nemačkog suseda naterao Mađarsku u rat. Na neosnovanost te pretpostavke ukazuje pismo mađarskog ambasadora u Berlinu, kasnijeg predsednika vlade, Deme Stojajija (Sztójay Döme), upućeno 2. jula 1941. predsedniku vlade Bardošiju, u kojem, između ostalog, piše: "Iskreno žalim što je na osnovu mojih poslednjih izveštaja, možda, došlo do nesporazuma u smislu da sam ja – došavši u kontradikciju – čas izražavao uverenje da Nemci ne žele naše aktivno učešće u ruskom ratu, a čas da oni to očekuju od nas. Pregledavši svoje najvažnije izveštaje koji se odnose na ovo pitanje, ne mogu ni da zamislim kako je moglo doći do ovakvog nesporazuma, jer moji izveštaji prilično dosledno ukazuju na moje uverenje da se sa politički merodavne nemačke strane želi direktno izbeći da mi učestvujemo u ratu protiv Sovjetskog Saveza..." "I plan napada na Sovjetski

savez, plan Barbarosa, računao je prilikom napada na sovjetsku zemlju samo na finsku i rumunsku armiju.

Pravi razlog stupanja u rat bilo je to što su vladajuće klase, ohrabrene dotadašnjim uspesima nacista, računale na pobedu Nemaca i što su se bojale da će Rumuni, a i Slovaci, koji su takođe ubrzo stupili u rat, proći bolje prilikom velike deobe Evrope, ako oni budu, a Mađarska ne bude učestvovala u „krstaškom ratu“ protiv Sovjetskog Saveza. Ako žele da postignu uspehe u reviziji granica, onda moraju steći nove „zasluge“, prevazišavši Rumune. Dakle, revizionistička politika vođena već dvadeset godina dovela je do sudelovanja u ratu. Vojni krugovi pak, na čelu sa načelnikom Generalštaba Henrikom Vertom (Werth), od početka su zahtevali stupanje u rat. Stoga su regenta opsedali memorandumima o potrebi stupanja u rat i jačanja armije. Ništa nije karakterističnije za shvatanje vojnog rukovodstva o ratu nego procene o očekivanom ishodu rata koju je 15. juna na sednici Ministarskog saveta dao ministar domobranstva Barta: „Pošto su Nemci pobedili Poljake za tri nedelje, a i sa Francuzima su završili otprilike za isto vreme, pošto su jugoslovensku armiju slomili za dvanaest dana i za tri nedelje zauzeli ceo Balkan, mislim da će za šest nedelja Nemci biti u Moskvi i da će potpuno potući Rusiju.“ U svakom slučaju, krugovi bliski Hortiju mislili su: treba učestvovati u ratu, da bismo učeštvovali prilikom podele plena, a istovremeno treba držati u rezervi jedan deo vojnih snaga, da bismo prilikom te podele, našim zahtevima, nasuprot našim susedima, mogli dati i izvesnu težinu. Ovoj taktici je pogodovalo to što Nemci, za izvesno vreme, nisu od Mađarske tražili toliko vojno koliko pojačano privredno angažovanje.

Sve više je rastao izvoz mađarskih proizvoda u Nemačku. Otprilike tri četvrtine celokupne mađarske spoljne trgovine za vreme rata obavljalo se sa Nemačkom. Nemačka je imala potrebe naročito za mađarskim žitom i životnim namirnicama. Radi udovoljavanja nemačkim zahtevima, sledovanja životnih namirnica morala su se stalno smanjivati. To je na kraju dovelo do groteskne situacije – da su u Nemačkoj sledovanja namirnica, među njima i hleba, bila veća nego u Mađarskoj. Godine 1942. razrađen je Jurčekov sistem otkupa, koji je količine koje se moraju predati određivao prema katastarskom čistom prihodu, što je potom prouzrokovalo katastrofalnu nestašicu životnih namirnica u zemlji i dovelo do povišenja cena na crnoj berzi. Trudbenike je pogađalo i povećanje inflacije. Nemci nisu plaćali protuvrednost izvezenih roba, a vlada je nemačka dugovanja mogla da kompenzuje samo obaranjem vrednosti novca. Počelo je uvećavanje mase papirnog novca bez pokrića. Između 1938. i 1944. masa papirnog novca uvećana je za nekih 14 puta, a od toga je 42% služilo za pokrivanje nemačkih dugovanja.

Pojavili su se saputnici rata: neugodno čekanje u redovima, pad kvaliteta hleba, nestašica ogreva, cipele sa drvenim đonom, apsolutna nestašica šećera, jaja i tekstilne robe. Narod Mađarske gorko je plaćao kriminalnu politiku svoje vladajuće klase.

Tada su još mađarski vladajući krugovi verovali da im je računica bila dobra. Pored iscrpljivanja mađarske privrede, Nemci su se zadovoljavali time da se na front pošalje oko 40 hiljada vojnika. Iznenadni napad na Sovjetski Savez doneo je Nemačkoj brze uspehe. Nemačke trupe su okupirale ogromne teritorije i ubrzo se našle pred Lenjingradom i Moskvom. Hitler se spremao za paradni ulazak u Moskvu. Činilo se da će po cenu malih žrtava mađarska armija marširati među pobednicima i da će mađarski vladajući krugovi moći da uzmu svoj deo plena koji sleduje pobedniku. A u međuvremenu Mađarskoj je uspelo da izbegne ratno stanje sa zapadnim velesilama.

Ratni uspesi su za neko vreme potisnuli u zadnji plan zamisli o orijentaciji prema Zapadu. Ojačala je politička linija Lasla Bardošija, nemačkog prijatelja uskih vidika, koji je na mesto predsednika vlade došao posle smrti Pala Telekija. Zemlju je zahvatio pojačani nacionalistički, antisemitski i antiradnički talas: u Bačkoj nekažnjen pokolj Srba i Jevreja; iz Erdelja je proterano više hiljada Rumuna. Sprovedenjem trećeg zakona o Jevrejima oko 100 hiljada većinom činovnika i malih ljudi lišeno je i minimalnih mogućnosti za egzistenciju, a 30-40 hiljada Jevreja stranih državljana koji su živeli u Mađarskoj prebačeno je na okupiranu sovjetsku teritoriju i tamo ubijeno. U cilju pojačavanja unutrašnjeg terora nadležnost vojnog sudstva proširena je i na civilno stanovništvo, a na smrtnu presudu prekih sudova, koje su se mogle izvršiti u roku od dva sata, nije se moglo žaliti. Hiljade naprednih ljudi dospele su u koncentracione logore.

Međutim, zanos ratnim poredama i velikim nadama nije dugo trajao. Umesto grandioznog, paradnog ulaska u Moskvu, potučene nemačke trupe odbačene su od sovjetskog glavnog grada. Herojski otpor sovjetskog naroda i njegova prva značajnija pobeda raspršili su iluziju o nepobedivosti nemačke armije. U međuvremenu, Mađarska se uplela u rat sa Engleskom, a zatim i sa Sjedinjenim Američkim Državama, koje su takođe stupile u rat. Posle neuspeha munjevitog rata protiv Sovjetskog Saveza, ni Nemci se više nisu zadovoljavali samo ekonomskom pomoću. Na energičan zahtev Hitlera, u proleće 1942, na front je morala biti poslana II mađarska armija od četvrt miliona vojnika i oko 40 hiljada ljudi u radnim jedinicama.

Kocka se obrnula. Sad više nije bilo nade da se malim ulaganjem brzo može poženeti velika pobeda, već je postalo jasno da se, uz veliki rizik i sporo, može pretrpeti i poraz. Ojačale su pristalice „politike klackalice“. Međutim, tada su već mogućnosti Mađarske, potpuno vezane za Hitlera, bile gore nego u Telekijevo vreme. U proleće 1942. rukovođenje vladom preuzeo je Hortijev čovek od poverenja – konzervativni zemljoposjednik Mikloš Kalai, predstavnik Betlenove struje. Kalai je uzaludno pokušavao da, umesto vernosti i zahvalnosti Nemcima, dokaže kako se rat vodi za mađarske interese. Time više nije uspevao niti da pridobije zapadne sile niti da trajnije zavara stanovništvo Mađarske. Bilo je jasno da Kalaijeva ljuljaška može da od svoje ose, od koloseka fašističkih sila osovine, odstupi samo do izvesne mere. I dok je on isticao mađarske interese, mađarska armija, potčinjena nemačkoj komandi, u sve većoj meri učestvovala je u ratnim operacijama. Kada su Nemci sredinom 1942. svoje napore usredsredili na zauzimanje Staljingrada, da bi se tako dočepali bogatih nalazišta nafte na Kavkazu, a ujedno i na okruživanje Moskve, oni su mađarskoj armiji na okuci Dona odredili da obezbeđuje severno krilo nemačkih trupa. Međutim, posle nemačkog napredovanja tokom leta, dolaskom zime, usledila je serija poraza. Već u novembru započela je velika sovjetska ofanziva. Sovjetske snage opkolile su i uništile armiju generala Paulusa od 300 hiljada ljudi koja je opsedala Staljingrad, a u januaru je započelo haotično povlačenje razbijene nemačke armije. Tek sada je nemački saveznik pokazao svoje pravo lice. Nemci su svoje povlačenje hteli da zaštite telima mađarskih vojnika. A mađarska vojna komanda prihvatila je tu ulogu. Da bi Nemci spasli svoju kožu, žrtvovane su desetine hiljada mađarskih vojnika. U beznadežnoj situaciji, 15. januara, general-pukovnik Gustav Jani, komandant mađarskih trupa, izdao je sledeću zapovest: „Ne sme se uzmaknuti ni jedan korak! Treba, dakle, najbespoštednijim propisima sprečiti da ma i jedan čovek napusti položaj. Tamo se može samo umreti, ali povlačenja nema!“ Šta

znači ova zapovest bilo je jasno i samom Janiju, a na to ukazuje i izveštaj koji je on nekoliko minuta posle njenog izdavanja uputio general-pukovniku Vajksu (Weichs), komandantu Armijske grupe B: „VII i IV korpusu izdao sam naređenje da se drže do poslednjeg čoveka. To znači potpuno uništenje armije.“ Ne treba se čuditi što je II mađarska armija za vreme januarske sovjetske ofanzive izgubila 70-80 procenata svoga ljudstva.

Posle velikog preokreta u svetskom ratu

Tokom katastrofe II mađarske armije oživljene su sve strahote zimskog ratovanja. Na hiljade mađarskih vojnika odevenih u letnje uniforme smrzlo se na vetrovitim, snežnim poljanama, na hladnoći od 38-40 stepeni ispod nule. Izvanredno snažni sovjetski napadi zbrisali su linije loše opremljenih mađarskih trupa, a koga u toku bezglavog bežanja nije ubila snežna mećava ili protivničko zrno, toga su dokrajčili meci saveznika koji su hteli da spreče povlačenje. Koliko je mađarskih porodica oplakivalo svoje sinove bedno nestale u dalekoj zemlji, za tuđe interese.!. Razmere katastrofe kod Voronježa označene su sa 40 hiljada poginulih i 70 hiljada nestalih i zarobljenih mađarskih vojnika. Umesto obećavane lake pobede, vest o teškom porazu izazvala je zaprepašćenje u skoro svim slojevima mađarskog društva. Međutim, različiti slojevi i stranke na različite načine su videli izlaz iz katastrofe. Jedan od vladajućih slojeva na čelu sa regentom i Kalajjem smatrao je da Englezima i Amerikancima treba objasniti da Mađarska na strani Nemaca ratuje samo iz nužde i da sudbinu zemlje treba predati u ruke zapadnih sila, ali na takav način da ne mora doći do otvorenog raskida sa Nemcima, a još manje da Mađarska treba da se okrene protiv njih. Opet su energično započeta sondiranja na Zapadu. Tajni agenti, najčešće nevesto prikriveni zvanični i poluzvanični emisari, putovali su u glavne gradove neutralnih zemalja – u Bern, Lisabon, Štokholm, Ankaru i Madrid da bi, koristeći svoja poznanstva i veze, stupali u kontakt sa zapadnim krugovima. U ove tajne konsultacije uključivala su se i tamošnja mađarska poslanstva. Ovi pokušaji su u jesen 1943. doveli i do nekih rezultata. Došlo je do tajnog dogovora prema kojem će, kada zapadne zemlje dopru do mađarske granice, mađarske trupe položiti oružje. Hortijevci su se nadali da će zapadne trupe pre izbiti na granicu Mađarske nego Sovjetska armija, pa će im pregovori i dogovori omogućiti da spasu svoju vladavinu. Nisu bili kadri da ocene realnu situaciju i da raskinu sa svojom dotadašnjom politikom.

Veći deo vladajućih klasa i dalje je bio na strani fašizma. Pronemački političari i oficiri su se sve više probijali, a nemački agenti su se sve više ugrađivali u državni aparat i u komandni sastav armije. Veliki deo mađarske gospode još je uvek slepo verovao u pobedu nacista, uprkos ogromnim porazima pretrpljenim na sovjetskom frontu, iskrcavanju anglo-američkih trupa u Italiji i iskakanju Italije iz rata. Jedan deo sitnog građanstva, mada uplašen i sa nevericom, bio je navikao da za njega misle „inteligentni ljudi“ i išao je za njima. Nemci nisu mogli izmisliti nijednu smutnju u koju bi oni posumnjali, kao kada su svoje poraze predstavljali kao pobede u stilu „elastičnog povlačenja“ i druge gluposti. Dok su u starijoj generaciji državnih činovnika i intelektualaca još donekle živele antinemačke tradicije, a njihov stari mađarski način života bio je daleko od nacističkog stila, dotle su ove tradicije

manje živele u mladim generacijama, a kontrarevolucionarno vaspitanje i shvatanja formirana u novim uslovima borbe za pozicije doveli su ih bliže nemačkom fašizmu. Znatan deo intelektualne, činovničke i građanske mladeži neograničeno je verovao Hitleru i nije mogao ni zamisliti poraz Nemaca.

Komunisti su ovih teških meseci izišli pred antinemačke snage sa ciljevima koji izražavaju interese svih slojeva Mađarske. Počev od septembra 1941, MKP nastoji da antifašističke i patriotske snage okupi pod parolom borbe za nezavisnu, slobodnu i demokratsku Mađarsku. Parole komunista: „Odmah separadni mir!“, „Mir, hleb!“, „Nijednog mađarskog vojnika Hitleru!“, „Vratite kući naše domobrane!“ naišle su na veliki odjek u mađarskom društvu. Demonstracije za mađarsku nezavisnost održane su već 6. oktobra 1941. ispred spomen-obeležja Baćaniju, prvom predsedniku nezavisnog mađarskog ministarstva, koji je umro mučeničkom smrću. Zahtev za nacionalnom nezavisnošću doveo je 1. novembra masu od više hiljada ljudi na grobove Košuta i Tančića na Kerepeškom groblju, gde se polaganje venaca pretvorilo u demonstracije. Kraj groba su jedni uz druge stajali komunisti, socijaldemokrati, političari Stranke malih posednika i Seljačke stranke, pisci, umetnici, vanpartijci, patriotski opredeljeni radnici, seljaci i intelektualci. Sazreli su preduslovi za novu politiku narodnog fronta. Zahtev za nacionalnom nezavisnošću i slobodom okupio je pod zajedničku zastavu sve pristalice antinemačkog tabora. Već u božićnom broju Nepsave 1941, zajedno sa komunistima i socijaldemokratima, objavili su svoje članke jedan od vodećih istoričara kontrarevolucije, veoma nadareni Đula Sekfi (Szekfű Gyula), antinemački patriota Endre Bajči-Žilinski i mnoge druge istaknute ličnosti političkog i kulturnog života. Svi ovi članci dokazivali su da se nezavisnost može odbraniti samo ako nacija bude jedinstvena. Ubrzo posle toga je, radi usmeravanja nacionalnog otpora, formiran Odbor za istorijske uspomene (Történelmi emlékbizottság), koji je okupljao poznate književnike, umetnike i političare. To je već bila prava narodnofrontovska formacija u kojoj su, pored komunista, bile zastupljene pristalice najrazličitijih političkih, društvenih i verskih organizacija.

Odbor za istorijske uspomene je za 15. mart 1942. organizovao demonstracije velikih razmera. Desničarski vođi Socijaldemokratske partije želeli su da spreče demonstracije, pod izgovorom da se priprema njilaška provokacija. Uprkos tome, kod Petefijevog spomenika okupila se masa od nekoliko hiljada ljudi i zahtevala obustavljanje rata i sklapanje separatnog mira. Radnici, studenti i intelektualci su pred Petefijevim spomenikom potvrdili svoj zahtev za demokratskom Mađarskom. Oni su želeli da spase mađarski narod od katastrofe koja mu je pretila. Posle 15-martovskih demonstracija usledila je energična ofanziva vlade, čiji cilj je bio da se obezglavi vodeća snaga pokreta narodnog fronta, Komunistička partija Mađarske. Posle demonstracija od 15. marta više od petsto komunista odvedeno je u zatvore, a među njima i dva rukovodioca partije, Ferenc Roža i Zoltan Šenherc (Schönherz), koji su nakon užasnog mučenja ubijeni.

Teror nad komunistima oslabio je pokret narodnog fronta. Međutim, obrt koji je nastupio u ratnim tokovima i pogoršanje situacije na frontu od početka 1943. sve su više iziskivali racionalnu politiku odvajanja od Nemaca. Kalajjeva vlada, uprkos tome što je prema tajnom dogovoru sa Englezima tokom druge polovine 1943. trebalo da postupno povuče mađarske trupe iz ratnih operacija, nije imala hrabrosti da oslabi veze sa Nemačkom. Septembra 1943, kada je došlo do tajnog dogovora sa zapadnim velesilama, računalo se da će savezničke trupe posle iskrcavanja na

Balkan i iskakanja Italije moći brzo da dođu do mađarske granice. Međutim, Nemci su okupirali severnu Italiju, a do iskrcavanja zapadnih saveznika na Balkanu nije došlo.

Već u novembru 1943, na Teheranskoj konferenciji vođa triju savezničkih velesila – Staljina, Čerčila i Ruzvelta – odlučeno je da će Mađarsku osloboditi sovjetske trupe. Istina je da mađarska vlada o tome ništa nije znala, ali po razvoju ratne situacije i po brzom pobedonosnom nastupanju sovjetskih trupa trebalo je da vidi da anglo-američke trupe ne mogu stići na mađarsku granicu pre sovjetske armije. Na to je upozoravala i činjenica da zapadne velesile više nisu bile voljne da prgovaraju sa Kalaijevim emisarima. Uprkos tome, vodeći mađarski krugovi su se grčevito držali svojih pokušaja na Zapadu. Slepa mržnja prema komunizmu i strah od Sovjetskog Saveza pomutili su im trezveno rasuđivanje.

Moćne sovjetske armije nezadrživo su se približavale mađarskoj granici. Horti i Kalai su, nasuprot tome, trošili svoje snage na pokušaje sklapanja sad već očigledno uzaludnog separatnog mira sa Zapadom. Čak i u proleće 1944. godine, iako su poznavali snagu sovjetskih trupa koje su bile u ofanzivi, mađarski vladajući krugovi uobražavali su da će na istočnim granicama zadržati sovjetske trupe dok vojne snage Zapada ne stignu do Mađarske.

Ovim pokušajima nije se moglo postići da anglo-američke vojne snage okupiraju Mađarsku. Naprotiv, Englezi su mađarske agente koji su s njima došli u kontakt u Švajcarskoj uputili na Sovjetski Savez. Uspeli su, međutim, da postignu to da su se Nemci, „izvukavši pouku“ iz „iskakanja“ Italijana, a saznavši za ove pokušaje, brzo pripremili da vojnički okupiraju Mađarsku. Početkom marta bio je gotov plan Margerita, koji je podjednako računao na slamanje oružanog otpora kao i na okupaciju Mađarske bez otpora.

Nemačka okupacija

Hitler je 17. marta 1944. pozvao Hortija k sebi, saopštio mu odluku o okupaciji Mađarske i ponudio mu da i dalje ostane regent. Horti se na kraju odlučio da prihvati ovu ponižavajuću ulogu. 19. marta odjeknuo je glas savesti Mađarske – dramatični apel Radio-Košuta iz Moskve, kojim su upravljali komunisti:

„Braćo Mađari!

...Na godišnjicu Košutove smrti zemlja je ponovo zahvaćena tugom. Nemci su okupirali našu domovinu! Malo im je naših dosadašnjih žrtava, oni hoće našu potpunu propast... Nemačka okupacija znači pljačkanje zemlje, smrt stotina hiljada ljudi, razaranje bombama naših gradova, pretvaranja zemlje u ratište, propast naše domovine i našeg naroda...“

Sumorna predviđanja Radio-Košuta obistinila su se. Tajna policija, širom Evrope ozloglašeni Gestapo, koji je došao zajedno sa nemačkim trupama, počeo je sa hapšenjem ne samo komunista već i socijaldemokrata, članova Stranke malih posednika, Seljačke stranke, naprednih naučnika, umetnika, najboljih ljudi Mađarske. Za nekoliko dana u ruke nemačke političke policije palo je više od tri hiljade antifašista. Zajedno sa Gestapoom stigla je, na čelu sa Ajhmanom, i grupa za „konačno rešenje jevrejskog pitanja“. Započela je tragedija mađarskih Jevreja. Događaji su se brzo smenjivali – prvo im je naredeno da nose žutu zvezdu, zatim su

ih odvukli u geta, kojih bi se postideo i srednji vek, a u maju su krenule pretrpane, zaključane kompozicije teretnih vagona prema nemačkim logorima smrti, gasnim komorama. Odvedeni su Jevreji i iz unutrašnjosti Mađarske, oko pola miliona mađarskih državljana, žena, dece, staraca – najvećim delom u smrt.

No, nije bolja sudbina snašla ni one koji su čamili u radnim jedinicama, pod brutalnošću momaka iz kadrovske sastava i komandanata koji su izgubili ljudsko dostojanstvo. Oni su ubijali ne samo ljude već i veru u život.

Ne samo komunisti, antifašisti i proganjani Jevreji već celokupno stanovništvo Mađarske trpelo je pod nemačkom okupacijom. Gradsko stanovništvo je, gladujući uz smanjena sledovanja hrane, pored nemačke okupacije propatilo i sve strahote anglo-američkih napada iz vazduha.

Po ukusu Nemaca vladu je formirao Deme Stojai, obožavalac i sluga nacista, koji je deset godina bio mađarski poslanik u Berlinu. Od toga vremena stvarni gospodar u zemlji bio je Edmund Vezemajer, Hitlerov komesar za Mađarsku. Nove stotine hiljada mađarskih vojnika – I mađarska armija – krenule su na front, a 30-35 hiljada ljudi poslato je u rat u sastavu hitlerovskih SS jedinica. U to vreme je na sovjetskom frontu bilo već više od četvrt miliona mađarskih vojnika. Vlada je htela da sve snage uputi u pomoć Nalcima i planirala je da do kraja godine uvede u borbu milion mađarskih vojnika. Nemačka se mogla uveriti u ropsku vernost nove mađarske vlade.

U zemlji koju su njeni rukovodioci izdali organizovale su se napredne snage, uprkos velikim gubicima i progonima. Sad su već i rukovodioci zabranjenih, proganjanih i u ilegalnost nateranih stranaka – Socijaldemokratske partije i Stranke malih posednika, shvatili neophodnost antifašističkog jedinstva. U maju 1944. formiran je Mađarski front, koji je stanovništvo pozvao na otpor i sabotaze. Međutim, Stranka malih posednika, Seljačka stranka i građanske stranke okupljene u Mađarskom frontu, nasuprot predlogu komunista, nisu prihvatale organizovanje oružane borbe. Napredne snage, izuzev nekoliko komunističkih oružanih grupa, nisu bile kadre da organizuju oružanu borbu protiv Nemaca, a ni vladajuće klase u ovoj krajnjoj, za njih beznadežnoj situaciji, nisi mogle da se, u interesu raskida sa nemačkim fašistima, odluče na saradnju sa Sovjetskim Savezom.. Još kada su sredinom avgusta Rumuni raskinuli savez sa Nalcima i prihvatili da na strani sovjetskih trupa učestvuju u oslobađanju svoje zemlje, Horti se i tada držao svoje fiksije da, odupirući se sovjetskim trupama, treba sačekati dolazak armija zapadnih saveznika. Za ostvarivanje ovog pokušaja, čija suština je bila očuvanje režima po svaku cenu, hortijevci su umesto nemačkog najamnika Stojaija tražili odgovarajuću ličnost. Zato je Horti 24. avgusta 1944. godine za predsednika vlade postavio general-pukovnika Gezu Lakatoša, vojnika neiskusnog u političkom životu. Na njegova nova sondiranja anglo-američki saveznici su odlučno poručili da Mađarska radi obustave vatre treba da se obrati Sovjetskom Savezu. U međuvremenu, Crvena armija je zbrisala mađarske trupe upućene da okupiraju južni Erdelj i zaustave sovjetsko napredovanje. Sovjetske trupe započele su oslobađanje Mađarske.

U toj situaciji, hortijevcima je trebalo da bude jasno da će, ukoliko ne uspeju da se brzo oslobode Nemaca i polože oružje, teritorija cele zemlje biti pretvorena u ratište i biti žrtvovana za interese Nemaca. Nisu imali drugog izbora nego da se obrate sovjetskoj vladi.

Mađarska delegacija za prekid vatre je 28. septembra 1944. godine konačno potajno otputovala u Moskvu. 11. oktobra Sovjetski Savez je kod Makoa obustavio

napredovanje svojih trupa, a Mađarska je prihvatila sledeće savezničke uslove za prekid vatre:

„a) Mađarska ostaje samostalna, nezavisna država i druge države neće se mešati u njene unutrašnje poslove.

b) Domobranstvo će zadržati oružje i okrenuti ga protiv okupatorskih trupa koje se još zadržavaju ili se bore u Mađarskoj.

c) Mađarske vojne snage će zajedno sa Sovjetskom armijom napasti nemačke vojne snage. Mađarska armija će se povući iza granica od 31. decembra 1937. godine. Definitivno povlačenje granica obaviće se tek posle mirovnih pregovora.“

Uslovi za prekid vatre su, dakle, u datoj situaciji bili izvanredno pravični. Sad je još samo trebalo organizovati okretanje armije protiv Nemaca, pa da uslovi prekida vatre budu ostvarljivi. Horti nije učinio skoro ništa da bi obezbedio važnost ovog sporazuma. Nije se usuđivao da se osloni na napredne snage koje bi mogle poslužiti kao masovna baza za ovaj korak, a vojno rukovodstvo i viši slojevi javne uprave bili su puni nemačkih agenata i Hitlerovih pristalica. Tako se dogodilo da, kada je 15. oktobra u podne preko radija odjeknuo Hortijev proglas kojim se objavljuje prekid vatre, on zbog totalnog odsustva priprema uopšte nije raspolagao snagom da bi proglas realizovao. Nemcima je pošlo za rukom da Hortija odvedu u Nemačku i tamo ga privole na novi nečuveni i neobjašnjivi potez – da povuče svoju proklamaciju, koju je pročitao preko radija, i da „dobrovoljno“ preda vlast Ferencu Salašiju, manijačkom njilaškom vođi, koji je na sve načine služio Nemcima. Već 15. oktobra uveče Salaši je preko radija objavio da preuzima vlast. Time je za Mađarsku počeo višemesečni period strahota koje prevazilaze svaku maštu.

Njilaška strahovlada

Strahovlada njilaša je propast zemlje učinila potpunom. Sad su Nemci mogli biti zaista zadovoljni. Salaši i njegove pristalice nastojale su da materijalne i fizičke snage Mađarske stave u službu „zajedničkog rata“. Nameravali su da sve muškarce, žene i decu od 14 do 60 godina starosti nateraju u radne službe ili na oružanu borbu, obećavši Hitleru milion i po vojnika. Kao manijaci pomagali su Nemcima u upropašćavanju i pljačkanju zemlje. Demontirali su fabrike i mašine u njima, a zalihe plemenitih metala, umetnine, muzejske istorijske predmete neprocenjive vrednosti i uopšte sve pokretne vrednosti zemlje odvlačili su u Nemačku.

Muško stanovništvo pokupljeno u vojku hteli su da nateraju na bezumnu odbranu do poslednje kapi krvi. Svaki proglas i naredba u to vreme pretili su stanovništvu „masakriranjem“. A da masakr i pogubljenja nisu koristili samo kao pretnju, to su iz dana u dan i dokazivali. Njilaši su obilazili gradove i sela, a njihov put bio je obeležen pljačkama i ubijanjem. Samo pobede nastupajućih sovjetskih trupa spasavale su stanovništvo od daljih njilaških krvoprolića. Na vesti o približavanju sovjetskih trupa njilaši i Nemci su svuda, gde ih stanovništvo nije sprečilo, pustošili industrijske objekte, minirali mostove, odnosili vrednosti, terali stoku, a na osnovu naredbe o evakuaciji pokušavali su da i stanovništvo nateraju na „bekstvo“ u Nemačku.

Njihovo divljanje bilo je najstrašnije u glavnom gradu. Njilaški odredi stalno su tražili vojne begunce i Jevreje. Ulicama su krstarili razni naoružani odredi sa

njilaškim trakama na rukavima. Oni su u „njilaške domove“ sproveli kolone nesrećnika koji su nakon mučenja nalazili smrt u Dunavu. Pohvatane Jevreje i rodoljube upućivali su na marševe smrti prema Nemačkoj, a usput su ih desetkovali njilaški i esesovski meci, glad, studen i iznurenost. Ko je zaostao, toga je stizala sigurna smrt. Trenutni zamor morao se platiti životom. Jedan deo nasmrtno izmučenih ljudi nije više imao dovoljno snage, a drugi je radije izabrao smrt nego dalje patnje.

Bezumno pirovanje njilaša i napredovanje sovjetskih trupa povećali su otpor stanovništva. Iz armije u rasulu, uprkos naredbi o ubijanju i zlostavljanjima, bežale su hiljade vojnika. Naredbu o evakuaciji radni narod sela i gradova većinom nije izvršavao. Radnici fabrika u Čepelu, Miškolcu, Ozdu i drugim mestima sprečili su demontiranje mašina i njihovo odnošenje na zapad. Na čelu otpora svuda su stajali komunisti. Još od leta 1944. godine u zemlji su delovale manje partizanske jedinice, u avgustu su započeli aktivnost partizanski odredi „Rakoci“ i „Petefi“, a u septembru Nogradska partizanska jedinica. U herojskoj partizanskoj borbi protiv Nemaca svoje živote dali su Đerd Kilian, Rihard Roža i mnogi njihovi drugovi. Metak policijskog agenta prekratio je život Endrea Šagvarija, koji je pružao junački otpor. Oružane partizanske borbe započete su u Miškolcu, Đeru, Pečuju, Ozdu, Šalgotarjanu, u rudarskom kraju oko Tate i u Budimpešti. Otpočele su akcije sabotaže i miniranja, u vazduhu je odleteo spomenik Đuli Gembešu – simbol mađarskog totalitarnog fašizma, a zatim su eksplozije bombi u Gradskom pozorištu rasterale njilaški miting.

U uslovima njilaškog terora, na inicijativu komunista, sad su već i ostale stranke bile za organizovanje oružanih akcija. Početkom novembra, pod rukovodstvom Endrea Bajči-Žilinskog, stvoren je centar oružanog otpora – Oslobođilački odbor mađarskog nacionalnog ustanka. Međutim, njilaši su ubrzo pohvatali rukovodioce ustanka i, zajedno sa uhvaćenim komunistima, ubili su i Endrea Bajči-Žilinskog, general-lajtnanta Janoša Kiša, Jenea Nađa i Vilmoša Tarčaija. Vojnici dobrovoljačkog Budimskog puka, koji su se priključili Sovjetskoj armiji, zbog brzog sovjetskog napredovanja jedva da su mogli da učestvuju u borbenim operacijama.

Ono što mađarsko društvo nije bilo u stanju da postigne svojim snagama – kraj fašističke vladavine i slobodu zemlje – donelo je brzo napredovanje Sovjetske armije. Snage II ukrajinskog fronta ušle su u Mađarsku sa jugoistoka, IV ukrajinskog fronta sa severoistoka, a III ukrajinskog fronta sa juga, iz pravca Jugoslavije. Posle oslobođenja Zatisja i jugoistočne Mađarske, sovjetske trupe su 25. decembra opkolile Budimpeštu. Sto hiljada nemačkih i mađarskih vojnika (u službi njilaša) opkoljenih u glavnom gradu, ne vodeći računa o pretvaranju ovog divnog grada u bezumno bojište, u skladu sa naredjenjem nemačke i njilaške komande, „branilo“ je grad do kraja. Uprkos tome što su sovjetske trupe želele da poštede grad i njegovo stanovništvo i nisu koristile tešku artiljeriju, strašnih mesec i po dana čekalo je građane prestonice sakrivene po podrumima i namučene od straha, gladi i hladnoće i od zuluma „branilaca“. U ovoj beznadežnoj agoniji režima još uvek je bilo onih koji su verovali suludoj propagandi njilaškog i nemačkog rukovodstva i iščekivali obećano „čudotvorno oružje“ i „oslobodilačku nemačku vojnu silu“. Sovjetski vojnici zauzimali su grad boreći se za svaku kuću i uz velike žrtve u krvi doneli su slobodu glavnom gradu. Narod Zadunavlja morao je još nekoliko nedelja da trpi strahote nemačke odbrane, koja nije štedela teritoriju Mađarske. Pobednička Sovjetska armija 4. aprila 1945. oslobodila je celu zemlju, a posle mesec dana,

nakon pada glavnog grada Nemačke – Berlina, zajedno sa savezničkim armijama, ona je bacila na kolena nemačku neman. Nad Mađarskom su osvanule perspektive novoga života.

PERIOD NARODNE DEMOKRATIJE U MAĐARSKOJ

Preporod Mađarske

Bezrazložni rat kontrarevolucionarnog režima i fašističko pustošenje ostavilo je oslobođenom mađarskom narodu strašno nasleđe. Minirani mostovi, spaljene zgrade, porušeni ulični blokovi, pokidane pruge, iskidana električna mreža, opljačkane fabrike i prazne radnje dočekale su oslobodilačke sovjetske trupe. Što nije uništeno u borbama i od nemačkih jedinica u toku njihovog povlačenja, to su sa sobom odvukli njilaši i gospodari starog režima. Nacionalna privreda pretrpela je štetu od oko 40%, u vrednosti od 22 milijarde penga. Više od polovine stočnog fonda i približno 30% poljoprivredne mehanizacije bilo je uništeno ili odneseno na zapad. Uništena je dobra polovina mašinske opreme u industriji i rudarstvu, kao i veći deo zaliha sirovina i gotove robe. Krvotok zemlje je skoro zaustavljen; jedva da je postojao poneki čitav most, dve trećine železničkih koloseka bilo je teško oštećeno, a veliki deo železničkih vagona i lokomotiva, kao i celokupna rečna flota, ili su bili upropašćeni ili su se nalazili u Nemačkoj. Isporuke struje i plina i telefonske veze, usled raznih oštećenja i velike oskudice uglja i energije, jedva da su po nekoliko sati zadovoljavale minimalne potrebe. Javni putevi bili su izrovani bombama, a i tenkovske gusenice su ih učinile neupotrebljivima, dok su na ulicama gomile šuta i krša onemogućavale saobraćaj. Mnogobrojna bombardovanja i dugotrajna opsada pretvorili su milionski, nekada divni glavni grad Mađarske u gomilu ruševina. Kao vapijući simboli ratnog varvarstva sumorno su štrčale spaljene zidine kraljevskog dvorca, zjapeći čađavi zidovi palate Vigado, bulevari, tako reći, prekriveni naslagama ruševina i krša, očajna propast velegrada koji je preživeo dugotrajne borbe, a naročito Budim, koji je preživeo poslednji beznadežni otpor SS jedinica i njihov pokušaj proboja iz obruča. Svedoci ove potresne slike bili su ljudi koji su izmiledli iz podruma, smršali i bleđi, obučeni u dronjke, čiji je nemali deo stiskao zavežljaj ili kofer u koji su stali svi ostaci onoga što je tokom jednog celog radnog veka ili generacijama skupljeno, ili su pak tužno čeprkali po ruševinama svojih porušениh domova. Mnogi su oplakivali svoje mrtve, a još veći broj ih je tragao za srodnicima, razapinjući se između očajanja i nade. U svakome od njih se, čas sa zebnjom čas sa nadom, postavljalo pitanje: šta će biti dalje?

U oslobođenim delovima zemlje život se počeo obnavljati već u jesen 1944. Dok se većina stanovništva nije povinovala naredbi o evakuaciji, znatan deo rukovodilaca uprave, kompromitovanog rukovodećeg sloja, preplašenog grubom fašističkom propagandom ili gonjenog nečistom savešću, kao i velika većina zemljoposjednika i industrijalaca i značajan deo „srednje klase“ pobešli su u Zadunavlje, koje je još bilo u nemačkim rukama, ili su sasvim napustili zemlju.

Oslobođenje zemlje i bekstvo vodećeg, za rat odgovornog sloja, koji je izgubio autoritet pred narodom, slom kontrarevolucionarne armije i administracije stvorili su potpuno novu situaciju. Vreme je dalo za pravo onima koji su još ranije istupali protiv nerazumnog rata, koji su bili progonjeni pod bivšim režimom, u prvom redu komunistima. A pošto oslobodilačka crvena armija nije sprečavala već upravo pomagala pokretanje političkog i privrednog krvotoka u zemlji, na oslobođenim teritorijama brzo su formirane političke stranke koje je nemačka okupacija razbila ili naterala u „podzemlje“. Već u oktobru 1944. pred javnošću se pojavila Komunistička partija pod rukovodstvom Antala Aproa, Janoša Kadara, Jožefa Revajja i Zoltana Vaša, a kasnije je na čelo partije stao Mačas Rakoši, koji se februara 1945. vratio iz Sovjetskog Saveza. Privremeni Centralni komitet Komunističke partije Mađarske već u decembru 1944. godine objavio je privremenu statutarnu odluku. U svim oslobođenim gradovima formirane su partijske organizacije komunista. U oslobođenom Segedinu 30. novembra 1944. partija izdaje Program demokratske rekonstrukcije i uspona Mađarske. Formirane su i organizacije Stranke malih posednika, Socijaldemokratske partije i Seljačke stranke. Iz saradnje pet demokratskih stranaka na oslobođenoj teritoriji – Nezavisne stranke malih posednika, Komunističke partije Mađarske, Nacionalne seljačke stranke, Građanske demokratske stranke i Socijaldemokratske partije, kao i predstavnika sindikata – rodio se 3. decembra 1944. Nacionalni front nezavisnosti Mađarske, koji je kao svoj cilj istakao demokratizaciju života u zemlji.

Pored najodlučnije konfrontacije sa fašizmom, tešnje saradnje sa Sovjetskim Savezom i susednim oslobođenim narodima, kao i čišćenja javnog života od fašista, Front nezavisnosti je postavio i zahtev za likvidaciju veleposedničkog sistema, široku agrarnu reformu i nacionalizaciju osnovnih industrijskih grana i energetike. Preduslov stvaranja Fronta nezavisnosti bila je međupartijska saradnja ostvarena u lokalnim narodnim odborima, koji su spontano nastali u mnogim selima i gradovima. Lokalni narodni odbori su pak formiranjem Fronta nezavisnosti dobili nov podsticaj, a njihova dotadašnja aktivnost dobila je zvanične okvire. Međutim, na inicijativu Fronta nezavisnosti stvoreni su ne samo lokalni organi državne vlasti već su formirani i centralni organi državne vlasti – Privremena narodna skupština i Privremena vlada. Među oslobođenim gradovima najpre je u Segedinu – 11. oktobra – počelo ponovno izgrađivanje države, ali već od decembra centar borbe za stvaranje demokratske Mađarske sve više je postajao Debrecen, središte oslobođenog istočnog dela zemlje. U zemlji pretvorenoj u ruševine, ostaloj bez saobraćajne mreže, u kojoj se gladovalo i smrzavalo, nije bilo lako sazvati Narodnu skupštinu. Devetnaest kamiona sa dvadeset četoricom delegata obilazilo je 44 grada i veća naselja na oslobođenoj teritoriji, da bi sakupili i prebacili u Debrecen nove poslanike, demokratski izabrane, a kandidovane od strane lokalnog stanovništva. Za deset dana se na taj način okupila Privremena narodna skupština. I, kao da je htela da simbolizuje vekovnu borbu za nezavisnost zemlje, 21. decembra 1944. godine sastala se Privremena narodna skupština, sastavljena od 230 – većinom na narodnim zborovima izabranih – delegata, u drevnom Kolegijumu, u istoj onoj dvorani u kojoj su skoro sto godina ranije, 1849. godine, Habsburgovci lišeni prestola i u kojoj je proklamovana nezavisnost zemlje. Narodna skupština je manifestovala široko antifašističko jedinstvo. Kao predstavnici najrazličitijih slojeva zemlje – pored radnika, seljaka i intelektualaca – u klupama su zauzeli mesto i bivši hortijevski generali i visoki činovnici, antinemački raspoloženi grofovi, sitni činovnici,

sveštenici, sitne zanatlije i trgovci. Prema stranačkoj pripadnosti, oni su predstavljali sve stranke: pored 71 komunista, Privremenu narodnu skupštinu sačinjavalo je 55 poslanika malih posednika, 38 socijaldemokrata, 16 poslanika seljačke stranke, 12 građanskih demokrata, 19 vanpartijaca i 19 poslanika sindikata.

Predsednik Privremene vlade postao je general-pukovnik Mikloš Bela Dalnoki, komandant I mađarske armije. Među ministrima nalaze se, na primer, književnik Ferenc Erdei iz Seljačke stranke kao ministar unutrašnjih poslova, na čelu resora inostranih poslova Janoš Đendeši (Gyöngyösi), knjižar iz Bekeščabe, grof Geza Teleki, sin Pala Telekija, kao ministar prosvete, ekonomista Jožef Gabor – ministar trgovine, socijaldemokrata advokat Agošt Valentini kao ministar pravosuđa, zidar Ferenc Takač – ministar industrije, general-pukovnik Gabor Farago – ministar za javno snabdevanje i Erik Molnar, naučnik i komunista, na čelu resora socijalne politike. Privremena vlada nastupila je kao nastavljaj progresivnih težnji mađarske prošlosti deklarirajući:

„Verna velikim tradicijama Rakocija i Košuta, Privremena vlada jednom završava raskida sa nemačkim ugnjetateljima koji su stolicima podjarmljivali našu zemlju i sa savezništvom sa Nemačkom, koje je našu domovinu dva puta u toku života jedne generacije povuklo u ratne poraze i nacionalni slom...

U interesu ekonomskog ozdravljenja zemlje, ostvarivanja vekovnih snova seljaštva i učvršćivanja stubova mađarske demokratije... neodložno će sprovesti agrarnu reformu, koja će mnoge stotine hiljada bezzemljaša i siromašnih seljaka učiniti za život sposobnim vlasnicima gazdinstava.“

U duhu deklaracije, Privremena vlada je 28. decembra 1944. proglasila nevažećim ugovore sklopljene sa Nemačkom i objavila rat Nemačkoj, a 20. januara 1945. u Moskvi zaključila primirje sa savezničkim silama. Ugovor o primirju određivao je da će se Mađarska aktivno uključiti u rat protiv Nemačke i platiti reparacije svim susednim državama kojima je u toku rata prouzrokovala štetu. U duhu ovog primirja imaju se raspustiti sve fašističke organizacije i pozvati na odgovornost ratni zločinci. Ugovor o primirju odredio je kao važeće granice iz 1937. godine. Za kontrolu izvršenja ugovora o primirju savezničke sile su u Mađarsku poslale jednu stalnu kontrolnu komisiju.

Sam po sebi ugovor o primirju nije zahtevao samo likvidaciju ostataka fašizma već je pretpostavljao i pokretanje procesa demokratizacije zemlje. Isto to želeo je i narod Mađarske, koji je izvukao pouku iz rata. Spoljne i unutrašnjopolitičke prilike u to vreme pogodovale su demokratskom razvitku. U januaru 1945. vlada je donela niz mera za ostvarivanje demokratskog javnog života. Raspustila je žandarmeriju, a umesto nje formirala policiju i osnovala narodne sudove radi pozivanja na odgovornost ratnih i antinarodnih zločinaca. Pred verifikacionim komisijama su svi javni, a kasnije i privatni nameštenici morali da polože račun o svojoj aktivnosti za vreme reakcionarnog režima, a naročito za vreme rata. Ako je jedan deo ovih verifikacionih komisija svoj zadatak i smatrao formalnim, ipak su one bile prinuđene da u datoj društvenoj atmosferi isključe iz državnog aparata najistaknutije fašiste. Jedna od najznačajnijih mera Privremene nacionalne vlade bila je uredba o formiranju fabričkih odbora. Naime, dokument o demokratskoj obnovi i izgradnji Mađarske, koji je u jesen 1944. izradila KPM, a koji je Mađarski nacionalni front nezavisnosti usvojio kao opšti program, nije sadržao zahtev za uspostavljanjem radničke kontrole odnosno radničkih organa koji bi je ostvarivali. Efikasna kontrola kapitala pak nije bila moguća bez lokalnih radničkih organa.

Demokratizacija upravljanja industrijom poverena je, dakle, lokalnim fabričkim odborima.

U oslobođenoj zemlji skoro svuda je još postojao veliki posed: 223.270 jutara kneza Pala Esterhazija, 69.406 jutara vojvode Đerđa Feštetiča, posed od 54.700 jutara markgrofa Alfonsa Palavičinija, posed od 67.254 jutara egerskog kaptola i oko 60.000 jutara kaločkog nadbiskupa još su podsećali na feudalizam, a 126.149 jutara Zemaljskog zemljišno-kreditnog zavoda, 8.559 jutara Opštih mađarskih rudnika kamenog uglja d. d., ili 5.499 jutara Rimamuranjsko-šalgotarjanskih železarskih zavoda d. d. još su svedočili o uticaju finansijskog kapitala na poljoprivredu.

Uredba o agrarnoj reformi od 17. marta 1945. jednim udarcem likvidirala je sistem velikih poseda. Zemlja fašista proglašanih izdajnicima konfiskovana je, a država je polagala pravo na sve feudalne posede preko 100 katastarskih jutara i seljačke posede preko 200 katastarskih jutara, kao i na sve ostale posede preko 1.000 katastarskih jutara. Samo učesnici antifašističkog otpora mogli su zadržati po 300 jutara zemlje. U svim mestima formirane su komisije agrarnih interesenata. Međutim, pokazalo se da je glad seljaštva za zemljom jača od drevne obazrivosti i od glasina koje je širila reakcija o povratku starog režima, pa je zemlju tražilo oko 650.000 ljudi. Od 5.600.000 jutara zemlje koja se našla u agrarnom fondu 3.260.000 jutara dobilo je 109.875 poljoprivrednih slugu, 261.088 poljoprivrednih radnika, 213.930 vlasnika patuljastih imanja, 32.865 malih posednika, 22.164 sitnih zanatlija i 1.164 zaposlenih u šumarstvu.

Podela zemlje stvorila je bazu za društveni preobražaj na selu. Nije više bilo feudalaca i veleposednika, a na drugoj strani bezemljaša koji tragaju za oskudnom nadnicom, pogrbljenih slugu i sitnih posednika koji su tavorili u bedi. Sada su bogati seljaci ostali jedini „aristokrati“ na selu, kao stari domaćini na donekle mehanizovanim imanjima, koji su odavno stekli autoritet. Oni su se znatno razlikovali od „novih gazda“, koji su dobili po nekoliko jutara zemlje (prosek u zemlji bio je 5,1 jutro po domaćinstvu), koji su još vukli nasleđe ranije bede i oskudevali u opremi imanja. Sto pedeset hiljada razdeljenih manjih poljoprivrednih mašina sa eksproprisanih poseda raspoređeno je među njima kao kap vode u moru, a u nedostatku zaprežne stoke, oni su svoju zemlju uspevali da obrade tek po cenu najvećih napora.

Na čelu sprovođenja agrarne reforme i celokupnog života koji se obnavljao stajali su narodni odbori formirani od radnika, seljaka i narodu odanih intelektualaca. Oni su se prihvatili, sa prostom trezvenošću i elanom, likvidiranja ostataka fašizma, raščišćavanja ruševina, organizovanja proizvodnog rada i pokretanja normalnog života sela i grada. U početku, dok još nisu bili uspostavljeni zvanični organi uprave, obavljali su i administrativne poslove. I u najtežim uslovima narod je bio sposoban da upravlja životom zemlje i svoga užeg zavičaja.

Pokretač života u zemlji, demokratizacije i započinjanja rada svuda je bila Komunistička partija. Komunisti su širom razorene zemlje sejali veru u budućnost i govorili: „Mađarska će se preporoditi.“ Po oslobođenju samo 10 posto fabrika u zemlji bilo je sposobno za proizvodnju. U fabrikama napuštenim od ostalih vlasnika, koje su zbog odnesenih mašina zjapile prazne, lišene zaliha sirovina, radničke ruke budile su samopožrtvovanim, nesebičnim radom novi život. Kada su počeli da raščišćavaju ruševine, da popravljaju onih nekoliko oštećenih mašina koje su zatekli i da skupljaju sirovine jedva dovoljne i za minimalnu proizvodnju, radnici su se jedva mogli nadati plati za svoj rad, a i ono što su dobijali otplivalo je na talasima inflacije.

Na konferenciji Komunističke partije Mađarske, pokretača obnove, održanoj 20. maja 1945, kao najvažniji zadatak označeno je obezbeđenje normalnog saobraćaja u zemlji i sređivanje železnica, pošte i fabrika, a u prvom redu industrije poljoprivrednih mašina. Posle partijske konferencije Ministarski savet je izglasao dve milijarde penga za obnovu saobraćaja i pokretanje proizvodnje. Sovjetski savez je pomagao početak obnove. Iako je preživeo užasna ratna razaranja, a i sam se često borio sa nemaštinom, Sovjetski savez je već u proleće 1945. poslao Mađarskoj, a prvenstveno stanovnicima glavnog grada, oko 15.000 tona žita, 3.000 tona mesa, 2.000 tona šećera, 2.000 tona krompira i drugih namirnica. Velikom količinom sirovina poslatih u duhu sporazuma o saradnji i međusobnim isporukama robe od avgusta 1945. – u prvom redu pamuka, koksa i železne rude – potpomogao je pokretanje industrijske proizvodnje. Osnovni zadatak je bio da se omogući prevoz sirovina koje su pristizale iz Sovjetskog Saveza, proizvoda obnovljenih rudnika, uglja neophodnog industriji i fabričkih proizvoda, kao i namirnica za potrebe stanovništva u velikim gradovima. U takvoj situaciji partija je istakla parolu „Licem prema železnici“ i Erneu Gereu (Gerő Ernő), koji se vratio iz Sovjetskog Saveza, poverila rukovođenje obnovom saobraćaja. Postavljen je cilj da se do kraja godine popravi 10.000 vagona i 500 lokomotiva. Radi pokretanja saobraćaja povedena je „bitka za mostove“. Istovremeno je započela i „bitka za ugalj“, da bi se obezbedilo gorivo.

Kako je radnička klasa odgovorila na poziv KPM – na to pitanje najkarakterističniji odgovor pruža činjenica da je, na primer, uprkos sabotazama vlasnika rudnika, proizvodnja uglja od januara do septembra 1945. povećana za 70 procenata.

Radni slojevi koji su radili na obnovi zemlje morli su da se ponesu ne samo sa svim teškoćama obnove već i sa svakodnevnim brigama o sopstvenoj egzistenciji. U upropašćenoj zemlji život je otežavala strahovita nestašica namirnica i industrijske robe. Nije se uvek uspevalo obezbediti ni oskudnih 15-20 dkg hleba na karte za snabdevanje, a brašno, mast, maslac i druge osnovne namirnice nestajale su iz radnji i po visokim zelenaškim cenama se ponovo pojavljivale kod šičardžija, na crnoj berzi. Pored crnobertzijanaca, koji su se muvali među ruševinama oživelih gradova, svakodnevno su se mogli videti mali ljudi koji su svoj poslednji upotrebljivi deo odeće nudili u zamenu za malo hrane. Po ulicama je čitava armija odrpanaca, dobrovoljno ili po naređenju radila na javnim radovima, slagala cigle ili uklanjala krš, ali u nekim ponovno otvorenim kafanama špekulanti, koji su se novcem iskupljivali od javnih radova, uveliko su kupovali i prodavali sakrivenu robu za zlatnike, dolare i drugu valutu.

Penge (pengő) postepeno prestaje da biva sredstvo razmene. Od leta 1945. vrednost mu je naglo opadala i taj pad je dostigao do tada nevidene razmere, tako da je otprilike za godinu dana, u poređenju sa zlatnim pengom iz 1938. godine, iznosio 1,4 kvadriliona penga. Bankarske prese su izbacivale papirni novac u neizmerljivim količinama, pa se tada već moglo računati samo na milione – „milipenge“, zatim na bilione – „bilipenge“, a od decembra na „poreske penges“ (adópengő). Obezvređenje novca onemogućavalo je normalan privredni život. Plate nisu ni približno mogle držati korak sa naglim porastom cena. Izjutra primljena plata je, zbog uvišestručenja cena iz sata u sat, uveče bila dovoljna još samo za kupovinu jedne kutije šibica. Umesto novčanog prometa došlo je do prometa putem prirodne razmene. Mali ljudi bili su prinuđeni da razmenjuju svoje važne upotrebne predmete i komade odeće bez kojih su mogli. Počelo je torbarenje; grupe ljudi sa rančevima polazile

su iz gradova u unutrašnjost da menjaju odeću za hranu, a seljaci sa rančevima okupirali su krovove retkih vozova noseći namirnice u grad da bi ih razmenili za industrijske artikle. Dok su radnici, sitni seljaci, novi posednici i obični ljudi obnavljali zemlju i pri tome stenjali pod teretom inflacije, dojučerašnji kapitalisti, preobučeni u špekulante i crnoberzijance, sticali su imetke na ruševinama jedne propale države. Sve oštrije se postavljalo pitanje: za koga mađarska radnička klasa i seljaštvo stvaraju iznova ovu državu? Za sebe ili za svoje jučerašnje izrabljivače, za stvaraoc društvenih dobara ili za šičardžije na tuđoj bedi?

Dok je bila u pitanju borba sa nemačkim fašizmom, sve stranke bile su složne, a pristalice fašizma, buržujci koji su se bojali pozivanja na odgovornost, državni službenici i malograđani ćutali su i povlačili se. Čim se, međutim, počelo raditi o tome kojim putem zemlja treba dalje da krene, izbile su suprotnosti između zamisli pojedinih stranaka, a i reakcija, koja se javila iz mraka, započinjući ljutu odbranu svojih interesa. Još 1945, kada su svi morali da pred verifikacionim komisijama polože račun o svojoj prošlosti, počelo je spasavanje velikih i malih fašista, a za vreme sprovođenja agrarne reforme po najtazličitijim osnovima počelo je spasavanje poseda, da bi se zadržalo bar nekoliko stotina jutara zemlje. I presude izrečene od strane narodnih sudova kao pravedna kazna fašistima pozvanim na odgovornost – poništio je Zemaljsko veće narodnih sudova. Počelo je sabotiranje obnove i širenje defetizma, jer se, tobože, „zemlja ne može obnoviti ni za dvadeset godina“. Uzastopni atentati, mučka ubistva sovjetskih vojnika i otkrivanje fašističkih zavera upozoravali su da se reakcija ne miri sa porazom i da fašizam još ima aktivnih pristalica i borbenih uporišta u zemlji. A pristalice reakcije svih vrsta i svih nivoa odjednom su osetile da iza njih stoje zapadne velesile.

Posle pobeđe nad nemačkim i japanskim fašizmom savezničko prijateljstvo po oružju počelo je da se raspada, a u prvi plan došle su suprotnosti između kapitalističkog i socijalističkog sveta. Još kada je Sovjetski Savez počeo da obara na kolena fašističku neman koja je porobila Evropu i kada je bilo jasno da je on sposoban da oslobodi celu Evropu, u ugovorima sklopljenim u Teheranu i Jalti, a kasnije i u Potsdamu, zapadne sile bile su prinuđene da prihvate da će Srednju Evropu osloboditi Sovjetski Savez. Međutim, kada se videlo da će narodi srednje Evrope iskoristiti tu šansu, započele su ljutu borbu za pobeđu kapitalističkih snaga u tim zemljama. Snage kapitalizma u Mađarskoj mogle su, dakle, s pravom računati na snažnu podršku Zapada.

Reakcionarne snage tada još nisu mogle da otvoreno formiraju svoje stranke, a i inače im je izgledalo korisnije da se okupe oko Stranke malih posednika, koja je za vreme nemačke okupacije bila zabranjena, dakle nekompromitovana, a sada je za sobom imala velike mase seljaka i sitnog građanstva. U stranačkom rukovodstvu formirano je desno krilo, koje je imalo sve veći uticaj. I rukovodioci Stranke malih posednika, koji nisu svi bili reakcionarni, osećali su da je za njih bolje ako najširi slojevi uoči izbora budu u ovoj stranci videli zastupnika svojih interesa. Demokratske rukovodioce, levo krilo stranke, počeli su potiskivati u pozadinu. Reakcionari su se slivali u stranku. Otimanje Stranke malih posednika za popularnost karakterisalo je to što je ona na svojim izbornim plakatima isticala krst, a u parolama boga, otadžbinu i odbranu privatne svojine. Tako je na novembarskim izborima 1945. Stranka malih posednika dobila apsolutnu većinu od 57% glasova, dok je Komunistička partija dobila 17%, Socijaldemokratska partija 17%, a Nezavisna seljačka stranka 7% glasova.

U novonastalim uslovima počela je izvanredno žestoka borba između desnih i levih krila Socijaldemokratske partije i Seljačke stranke oko pitanja da li one treba da podrže pravac desnog krila Stranke malih posednika, koji je vukao na restauraciju kapitalizma, ili komuniste, koji su težili izgradnji novog društvenog sistema. Komunisti su se našli pred pitanjem da li će uspeti da spreče dalji prodor desnih snaga i da li će dozvoliti da budu izolovani.

Pobeda Stranke malih posednika probudila je velike nade reakcije, koja se dotle bila povukla u zadnji plan. Započeo je povratak u zemlju javnih službenika, kapitalista, oficira i njilaša odbeglih na Zapad. Međutim, stranačko rukovodstvo, koje se velikim delom nalazilo u rukama desničarske reakcije, moglo je samo veoma oprezno da izađe na scenu sa svojim pravim namerama. Mada je velika izborna pobeda ojačala pozicije Stranke malih posednika i mada je na položaj ministra-predsednika došao njen predstavnik Zoltan Tildi, a i polovinu ministarskih portfelja dobili su mali posednici, ipak nije bilo za potcenjivanje to što su mesta u vladi zauzimala četiri komuniste, četiri socijaldemokrata i jedan član Seljačke stranke. Ključne pozicije, kao što su jedno potpredsedničko mesto i resor unutrašnjih poslova, socijalne politike i saobraćaja, držali su komunisti. U organima unutrašnjih poslova, u policiji, na rukovodećim položajima u privredi zemlje bilo je mnogo komuniste i svojoj klasi vernih socijaldemokrata koji su stekli neprolazne zasluge u borbi protiv fašizma. Oni su se oslanjali na oružanu vlast koju nisu hteli da ispuste iz ruku. Njih je bilo moguće odstraniti samo silom, a tome nije išlo naruku prisustvo sovjetskih trupa.

Rukovodioce Stranke malih posednika na oprez je opominjao i sastav biračkih masa njihove stranke. Njima je još bila potrebna podrška maloposedničkih masa. Oni su, doduše, održavali koaliciju u okviru Fronta nezavisnosti, ali je među njima jačao pritisak reakcionarnih struja. Započeli su i napadi na agrarnu reformu. Početkom 1946. bivši posednici počeli su masovno da pokreću parnice za vraćanje svoje zemlje. Zaplašeni novi vlasnici tada su videli da u borbi za njihovo vlasništvo nad zemljom na njihovu stranu nije stala Stranka malih posednika već komunisti, istakavši na svoju zastavu parolu „Ne vraćamo zemlju!“

Postalo je očigledno da se uspeh napada desnice može postići samo razbijanjem levih snaga. Nasuprot reakcionarnom rukovodstvu i strujama unutar Stranke malih posednika, komunistima je pošlo za rukom da se 5. marta 1946. formira blok levice – savez Komunističke partije Mađarske, Socijaldemokratske partije, Nacionalne seljačke stranke i Zemaljskog veća sindikata.

Jedinstvo snaga levice brzo je dalo rezultate. Stranka malih posednika nije pred mase mogla otvoreno izaći sa svojim programom buržoaske demokratije, dok je Blok levice, praćen simpatijama masa, mogao da zahteva dalju izgradnju narodno-demokratskog uređenja. Blok levice je već prilikom formiranja istakao kao cilj čišćenje državnog aparata, nacionalizaciju rudnika boksita, izvora nafte i proizvodnje energije, kao i tri najveća preduzeća u zemlji – Zavoda „Manfred Vajs“ na Čepelu, Rimamuranjsko-šalgotarjanskih železara i Koncerna „Ganc“, te stavljanje banaka pod državnu kontrolu. Nasuprot parlamentarnoj većini Stranke malih posednika, Blok levice uspevao je da dâ težinu svojoj politici mobilizacije masa. Tako je 7. marta 1946. godine ulicama glavnog grada prodefilovala ogromna masa od preko 400.000 ljudi da bi podržala zahteve Bloka levice protiv reakcije u Stranci malih posednika. A kada je sledećeg dana Blok levice memorandumom zatražio od Stranke malih posednika da u roku od četiri dana udalji iz rukovodstva

najreakcionarnije vođe, rukovodstvo stranke, uplašeno masovnim demonstracijama i pritisnuto od sopstvenog demokratskog krila na čelu sa Ištvanom Dobijem i Đulom Ortutajem, isključilo je 21 rukovodioca krajnje desnice. Tada je već više od tri meseca, od 1. februara 1946, bila proglašena Republika. Na položaju predsednika Republike nalazio se Zoltan Tildi, dok je dužnost predsednika vlade obavljao Ferenc Nađ, obojica predstavnici Stranke malih posednika.

Koncepcije onih koji su bili pod uticajem desničarskog rukovodstva Stranke malih posednika i levice na čelu s komunistima najjasnije su se konfrontirale oko problema finansijske stabilizacije. Pred leto 1946. inflacija je dostigla kulminaciju, penge je bio totalno obezvređen i na radne slojeve koji su živeli od plate sručila se neizmerna beda. Istovremeno, obnova zemlje tekla je dosta uspešno, a sirovine i 8 miliona forinti kredita dobijenih od Sovjetskog Saveza podstakli su razvoj industrije. Stvaranje stabilne valute postalo je neodložno i – sa izuzetkom špekulanata – bilo je u interesu svih slojeva društva. Ovi slojevi su stali na stranu progresivnih snaga okupljenih u Bloku levice. Dok je stabilizacija za komuniste i njihove saveznike bila instrument za dalje razvijanje narodno-demokratskog uređenja i stvaranje boljih životnih uslova za trudbenike, dotle je reakcija htela da situaciju iskoristi za to da svoj brod prevede u vode zapadnog kapitalističkog sistema. Želeli su da finansijsku stabilizaciju iz 1926, kojom je zemlja bila predata imperijalističkim krupnim bankama, ponove u novim uslovima. Zato su naglašavali da se zemlja može ekonomski stabilizovati samo inostranim kreditima, jer bilo je očigledno da bi se za to potrebna, ogromna suma mogla dobiti samo sa Zapada, od Sjedinjenih Drčava i Engleske, pošto su sovjetski izvori bili potpuno angažovani za obnovu njihove ratom razorene zemlje. Komunistička partija najodlučnije se založila za to da se zdrava valuta mora stvoriti unutrašnjim snagama, bez uzimanja inostranih kredita, izradivši konkretan plan o ekonomskim modalitetima. Pravac stabilizacije, dakle, nije bio isključivo ekonomsko već i veoma značajno političko pitanje pa su se oko njega odigravali izvanredno oštri okršaji, iz kojih su komunisti izašli kao pobednici. Reakcija je svim snagama ometala uspeh stabilizacije. Komunistička partija je ceo narod mobilisala za osujećivanje planova reakcije. Na plakatima koje su komjnisti, zajedno sa socijaldemokratima, 5. jula 1946. uputili radnicima može se pročitati: „Pazite da roba na zakonom propisan način dođe do potrošača, a ne u ruke preprodavaca. Budite budni! Od početka avgusta šičardžije ne dobijaju novac od države. Biće kapitalista koji će se pozivati na pomanjkanje novca, iako imaju pune magacine. Takve neprijatelje naroda prisilite da, umesto što traže kredite, prodaju svoju robu i predaju državi opljačkani novac i zlato. Pristalice reakcije su se osilile i potcenjuju snage naroda, ali snaga radnog naroda je jača. Ako budemo istrajni, postići ćemo ciljeve koje smo pred sebe postavili. Jakim novcem zadaćemo težak udarac reakciji.“

Stabilizacija je uspeła, 1946 rodio se novac stabilne vrednosti – forinta.

Uticaj stabilizacije ubrzo se pokazao na svim područjima života. Stvorena je mogućnost za normalizaciju rada industrije i trgovine. Jaka forinta imala je ugled i vrednost pa je, i pored ograničenih mogućnosti snabdevanja, za novi novac moglo sve da se kupi. Usled toga povećana je volja za rad, industrijska proizvodnja je za godinu dana povećana za 33%, a poljoprivredna oko 30%. Životni standard trudbenika porastao je oko 50 procenata. Računica reakcije nije se ostvarila – ugled Komunističke partije nije opao već je znatno porastao. U takvim okolnostima počeo je u septembru 1946. III kongres Komunističke partije Mađarske.

U jesen 1946. godine Koministička partija je već imala organizacije koje su obuhvatale celu zemlju, sa 650 hiljada članova, okupljajući stotine hiljada najpožrtvovanijih i politički najzrelijih ljudi. Snaga Partije bila je u njenoj organizovanosti, svesti o ciljevima, disciplini i veri u radne mase. Oslanjajući se na tu snagu, ona je na ovome kongresu mogla staviti na dnevni red pitanje izgradnje zemlje i istaći parolu: „Ne gradimo zemlju za kapitaliste već za narod.“ Oslanjajući se na tu snagu mogla je postaviti zahtev: „Napolje iz koalicije sa neprijateljima naroda!“ U tom cilju Komunistička partija nastojala je da uz pomoć seljaštva jača savez radnika i seljaka i da sve šire slojeve seljaštva pridobije za socijalizam. U duhu rezolucije III kongresa, nedeljom su duge kolone kamiona sa radnicima polazile iz Budimpešte u sela da pomažu seljacima i da ih uz to politički vaspitavaju. A kada je reakcija htela da 55 hiljada seljaka dovedenih 7. septembra 1946. na seljačke dane u Budimpešti, povodom osnivanja Seljačkog saveza, konfrontira sa demokratskim razvojem zemlje, ovi su, umesto demonstracija, mirno otišli svojim kućama.

Važan ekonomski predlog kongresa bio je izrada trogodišnjeg plana – dokumenta o planskom razvoju narodne privrede. Desnica je bila prinuđena da to prihvati kao osnov za raspravu. Počela je borba za stvaranje planske privrede i, kao preduslov tome, za nacionalizaciju krupnih banaka koje su u svojim rukama držale i znatan deo industrijskih preduzeća. Nacionalizacija velikih banaka, a time i znatnog dela industrije, pogađala je kapitaliste. Razvila se još žešća borba, u prvom redu između reakcije, još uvek zaklonjene iza Stranke malih posednika, i naprednih snaga. Počev od desnog krila socijaldemokrata, preko reakcionarnog dela vođstva malih posednika do seoskih veleposednika suprotstavljenih novim vlasnicima zemlje, pokušano je da se mobilišu desničarske snage i stvori savez raznih reakcionarnih grupa nasuprot levim snagama. Otpočele su legalne i ilegalne borbe, čije su niti početkom 1947. otkrili organi državne bezbednosti. Posle ovoga otkrića, veći broj reakcionarnih vođa Stranke malih posednika, na čelu sa Ferencom Nađem, emigrirao je u Sjedinjene Države.

Unutrašnjopolitičke borbe u jesen i zimu 1946. i početkom 1947. zaoštrile su se i oko mirovnih ugovora. Svakom trezvenom čoveku trebalo je da bude jasno da Mađarska, koja je kao poslednja ostala uz hitlerovsku Nemačku, nije mogla dobiti nazad teritorije od žrtava nacifašizma ili od Rumunije, koja je ranije okrenula oružje protiv Nemačke. Reakcija je istupila sa zahtevima koji su bili lišeni svake realnosti, a bili su pogodni jedino za podsticanje neraspoloženja prema komunistima. Komunisti su se za nacionalne interese borili na osnovu trezvenog realizma, a istovremeno su u korektnoj nacionalnoj politici rumunskog predsednika države i jugoslovenskog predsednika Tita, kao i u pregovorima sa čehoslovačkim rukovodiocima, s poverenjem videli osiguranu sudbinu Mađara koji žive u susednim državama. Delegacije Mađarske i susednih država potpisale su 10. februara 1947. ugovor o miru, koji nije izazvao iznenađenje, jer je najveći deo njegovih paragrafa odražavao principe koji su postavljeni još u ugovoru o primirju iz januara 1945. Mirovnim ugovorom poništeni su „bečki diktati“ i fiksirane su granice Mađarske u skladu sa stanjem iz 1937. godine.

Javno raskrinkavanje reakcionarnih vođa Stranke malih posednika otvorilo je nove mogućnosti pred komunistima. U prvi plan došli su levo orijentisani vođi malih posednika, koji su se zalagali za savez sa radničkom klasom. Novi predsednik vlade postao je Lajoš Dinješ.

U avgustu 1947. godine sprovedeni su izbori za Zemaljsku skupštinu. To vreme pružalo je prednosti naprednim snagama, jer posle raskrinkavanja desnice u Stranci malih posednika i izbijanja u prvi plan levičarskog vođstva, reakcionarne snage nisu u toj stranci više mogle videti svoju bazu, a grupišući se u novoosnovanim strankama, snage reakcije su se usitnile. Tada je nastala Mađarska stranka nezavisnosti Zoltana Pfajfera, koja je nastupala sa otvoreno reakcionarnim programom, i Demokratska narodna stranka pod rukovodstvom Ištvana Barankoviča, koja je nastojala da okupi slojeve koji su bili pod klerikalnim uticajem.

Postajalo je sve jasnije da Stranka malih posednika za reakcionare nije više bila dovoljno desničarska, a i seljačke i malograđanske mase bile su u nju razočarane. Većina rukovodstava Socijaldemokratske partije smatrala je da one malograđanske i seljačke mase koje još nisu ubeđene u prednosti socijalizma i puta za koji se zalaže Komunistička partija teraju vodu na njihov mlin. Nadali su se da će zajedničkim glasovima ovih slojeva i socijaldemokratskih radničkih masa zadobiti apsolutnu većinu, a da u najgorem slučaju mogu nadmoćno računati na najveći broj glasova.

Pokrenuta je predizborna agitacija ogromnih razmera. Po gradovima i selima zidovi su bili prekriveni šumom plakata. Zborovi su se održavali jedan za drugim, a govornici pojedinih stranaka obećavali su sve moguće, a neretko i nemoguće.

Međutim, na izborima je postalo očigledno da malograđanski slojevi nisu ukazali poverenje socijaldemokratima – Pfajferova stranka dobila je 14%, a Barankovičeva 16% glasova prema 14,6% Socijaldemokratske partije. Stranka malih posednika izgubila je 71% svojih birača. Komunistička partija Mađarske, koja je raspolagala sa 22% glasova, postala je najveća stranka u zemlji. Desnica se sad već otvoreno separatno grupisala, međutim, leve stranke su dobile apsolutnu većinu. Otpočeo je veliki preokret u pravcu narodno-demokratskog razvoja.

REGISTAR IMENA

Aba, porodica pokrajinskih velmoža
Aba Šamuel (Aba Sámuel), kralj
Adi, Endre (Ady Endre) pesnik
Ahim, Andraš (Áchim András), narodni tribun
Ajhman, Adolf (Adolf Eichmann), ratni zločinac
Ajtonj (Ajtony), buntovni gospodar Pomorišja
Albert Habsburški, kralj
Aleksander Leopold Habsburški, palatin
Ali-paša, budimski
Almoš (Álmos), knez, Arpadov otac
Almoš (Álmos), mlađi brat kralja Kenjveš Kalmana
Alpari, Đula (Alpári Gyula), socijaldemokrata
Altan (Althan), grofovska porodica
Alvinci, Peter (Alvinczy Péter), propovednik iz Košica
Ampringen, Gašpar (Gaspar Ampringen), guverner Mađarske
Andraš I (I. András), kralj
Andraš II (II. András), kralj
Andraš III (III. András), kralj
Andraš, Đula stariji (id. Andrásy Gyula), predsednik vlade
Andraš, Đula mlađi (ifj. Andrásy Gyula), političar
Anonimus (Anonymus), hroničar
Anžujci (Anjou), dinastija
Apacai Čere, Janoš (Apácai Csere János), pedagog
Apafi, Mihalj (Apafi Mihály), erdeljski knez u senci
Aponji, Albert (Apponyi Albert), grof
Aponji, Đerđ (Apponyi György), kancelar
Apro, Antal (Apró Antal), élan CK KPM
Aranj, Janoš (Arany János), pesnik
Arpad (Árpád), vođa Mađara za vreme naseljavanja
Arpad (Árpád-házi királyok), kraljevska dinastija
August (Augustus), rimski imperator
Aulih, Lajoš (Aulich Lajos) komandant domobranske vojske

Babič, Mihalj (Babits Mihály), pesnik
Bačanji, Janoš (Batsányi János), pesnik
Bačo, Bela (Bacsó Béla), novinar
Bačani (Batthyány), plemićka porodica

Bačani, Filep (Batthyány Fülöp), knez
 Bačani, Kazmer (Batthyány Kázmér), ministar
 Bačani, Lajoš (Batthyány Lajos), grof, predsednik vlade
 Bačani, Tivadar (Batthyány Tivadar), grof, predsednik vlade
 Bah, Aleksander (Alexander Bach), austrijski državnik
 Bajči-Žilinski, Endre (Bajcsy-Zsilinszky Endre), prvak Stranke malih
 posednika
 Bakoc, Tamaš (Bakócz Tamás), nadbiskup
 Balaši, Balint (Balassy odn. Balassa Bálint), baron, prvi mađarski liričar,
 branilac Estergoma
 Balog, Adam (Balogh Ádám), komandant Rakocijevih jedinica
 Ban, Antal (Bán Antal), rukovodilac SDPM
 Banfi (Bánffy), veleposednička porodica
 Banfi, Deže (Bánffy Dezső), predsednik vlade
 Bank (Bánk), palatin
 Banki, Donat (Bánki Donát), inženjer
 Barankovič, Ištvan (Barankovics István), klerikalni političar
 Bardoši, Laslo (Bárdossy László), predsednik vlade
 Barnuciu odn. Barnuc, Simon (Simion Barnutiu), rumunski profesor
 Baroš, Gabor (Baross Gábor), državnik
 Barta, Albert (Bartha Albert), ministar vojske
 Bartok, Bela (Bartók Béla), kompozitor
 Bartu, Žan-Luj (Jean-Louis Barthou), akademik, francuski ministar inostranih
 poslova
 Basta, Đerđ (Básta György), austrijski general
 Batori (Báthori), plemićka porodica
 Batori, Andraš (Báthori András), knez Erdelja
 Batori, Andraš mlađi (ifj. Báthori István), knez Erdelja i kralj Poljske
 Batori, Gabor (Báthori Gábor), knez Erdelja
 Batori, Ištvan (Báthori István), knez Erdelja
 Batori, Ištvan stariji (id. Báthori István), palatin
 Batori, Mihalj (Báthori Mihály), knez Erdelja
 Batori, Mikloš (Báthori Miklós), biskup
 Batori, Žigmond (Báthori Zsigmond), knez Erdelja
 Batori, Žofija (Báthori Zsófia), majka Ferenc I Rakocija
 Batu kan, unuk Džingis kana
 Beatrisa (Beatrix), napuljska princeza, druga žena kralja Maćaša
 Bela I (I. Béla), kralj
 Bela II, Slepí (II. – Vak – Béla), kralj
 Bela III (III. Béla), kralj
 Bela IV (IV. Béla), kralj
 Bem, Juzef – „Čiča Bem“, poljski oficir, komandant revolucionarne mađarske
 vojske
 Bem, Vilmoš (Böhm Vilmos), član Revolucionarnog saveta komesara
 Berčenji, Mikloš (Bercsényi Miklós), grof
 Berengar, kralj Italije
 Berinkei, Deneš (Berinkey Dénes), predsednik vlade
 Berzevici, Gergelj (Berzeviczy Gergely), ekonomist

Beti, Eden (Beöthy Ödön), poslanik
 Betlen, Gabor (Bethlen Gábor) knez Erdelja
 Betlen, Ištvan (Bethlen István), grof
 Bezeredi, Imre (Bezerédy Imre), kuručki brigadir
 Bezeredi, Ištvan (Bezerédj István), poslanik
 Bihari, Janoš (Bihari János), violinist
 Blati, Oto Titus (Bláthy Ottó Titusz), inženjer
 Bočkai, Ištvan (Bocskai István), knez Erdelja
 Bočan, Janoš – „Slepi Bočan“ (Bottyán János – „Vak Bottyán“), Rakocijev
 general
 Bokacijuš, Janoš (Bocatus János), gradonačelnik Košica
 Bokanji, Deže (Bokányi Dezső), aktivista SDPM
 Bonfini, Marko Antonije (Bonfinius – Bonfini Márk Antal), istoričar
 Bornemisa, Peter (Bornemissza Péter, poznat i kao Abstenius Péter), luteranski
 biskup i pisac
 Borša (Borsa), porodica feudalaca
 Botond, legendarni knez u vreme pustolovnih krstarenja
 Brodarić, Stjepan, sremski biskup
 Brusilov, Aleksej Aleksejevič, ruski general
 Budai Nađ, Antal (Budai Nagy Antal), niži plemić, vođa erdeljskih seljaka
 Bulču (Bulcsu), knez iz vremena pokrštanja Mađara

 Celder, Orban (Czelder Orbán), građanin iz Sepeša
 Cilei (Cillei), vlastelinska porodica
 Cilei, Ulrik (Cillei Ulrik), vojni komandant
 Cipernovski, Karolj (Zipernowsky Károly), inženjer

 Čak (Csák), porodica feudalaca
 Čak, Mate (Csák Máté), ppokrajinski velmoža
 Čak, Peter (Csák Péter), palatin
 Čaki (Csáky), veleposednička porodica
 Čaki, Mikloš (Csáky Miklós), biskup
 Čanji, Laslo (Csányi László), ministar
 Čerčil, Vinston (Winston Churchill), britanski političar
 Černjak, Imre (Csernyák Imre), osnivač vojnog saveta
 Čonka, Ištvan (Csonka István), inženjer

 Dalnoki, Mikloš Bela (Dálnoki Miklós Béla), general, predsednik Privremene
 vlade
 Damjanič. Janoš (Damjanich János – Jovan Damjanić), general mađarske
 revolucionarne vlade
 Danton, Žorž Žak (Georges Jacques Danton), francuski revolucionar
 Daranji, Kalman (Darányi Kálmán), predsednik vlade
 David, Ferenc (Dávid Ferenc), reformatski sveštenik
 Deak, Ferenc (Deák Ferenc), državnik
 Dembinjski, Henrik (Henryk Dembinski), Poljak, glavnokomandujući mađarske
 revolucionarne vojske
 Deri, Mikša (Déri Miksa), inženjer

Deševfi (Dessewffy), plemićka porodica
Deševfi, Aristid (Dessewffy Arisztid), general mađarske revolucionarne vojske
Dinješ, Lajoš (Dinnyés Lajos), predsednik vlade
Ditrihštajn (Dietrichstein), grofovsko porodica
Dobi, Ištvan (Dobi István), političar i državnik
Dobo, Ištvan (Dobó István), komandant Egera
Doža, Đerd (Dózsa György), vođ seljačkog ustanka
Dragfi (Drágfi), plemićka porodica
Drejer (Dreher), vlasnik pivare
Dučinska, Ilona (Duczynska Ilona), revolucionarka
Dugonić, Tit (Dugonics Titusz), branilac Beograda
Dula, alanski kralj

Džingis kan, vođa Tatara

Đendeši, Janoš (Gyöngyösi János), knjižar, ministar Privremene vlade
Đerđ, fratar (György barát), vidi: Martinuci
Đula (Gyula), erdeljski knez, ujak kralja Ištvana I

Ekhart, Tibor (Eckhardt Tibor), političar
Elizabeta, žena Franca Jozefa I
Engelman, Pal (Engelmann Pál), radnički borac
Engels, Fridrih (Friedrich Engels)
Erdei, Ferenc (Erdei Ferenc), pisac, ministar Privremene vlade
Ernust, Janoš (Ernusz János), pečujski biskup
Ese, Tamaš (Esze Tamás), seljački vođ
Esterhazi (Eszterházy), plemićka porodica
Esterhazi, Pal Antal (Eszterházy Pál Antal), knez
Esterhazi, Mikloš (Eszterházy Miklós), feudalac
Esterhazi, Moric (Eszterházy Móric), predsednik vlade
Esterhazi, Pal (Eszterházy Pál), palatin
Esterhazi, Pal (Eszterházy Pál), vojvoda, političar
Etveš, Jožef (Eötvös József), političar i ministar
Eugen Savojski, vidi: Savojski
Ez, Pal (Őz Pál), jakobinac

Fai, Andraš (Fáy András), bankar
Farago, Gabor (Faragó Gábor), general, ministar Privremene vlade
Farkaš, Karolj (Farkas Károly), radnički aktivista
Fazekaš, Mihalj (Fazekas Mihály), pesnik
Fejervari, Geza (Fejérváry Géza), komandant garde, predsednik „trabantske“ vlade
Felšebiki Nađ, Pal (Felsőbüki Nagy Pál), poslanik
Fenješ, Adolf (Fényes Adolf), slikar
Fenješ, Elek (Fényes Elek), statističar
Ferdinand Habsburški, kralj
Ferdinand I Habsburški, kralj i car
Ferdinand II Habsburški, kralj i car

Ferdinand III Habsburški, kralj i car
 Ferdinand V Habsburški, kralj i car
 Fesk, Frideš (Feszl Frigyes), arhitekta
 Feštetič, Đerđ (Festetics György), utemeljivač privredne akademije
 First, Šandor (Fürst Sándor), rukovodilac KPM
 Franc I Habsburški, kralj i car
 Franc Ferdinand (Franz Ferdinand) Habsburški, prestolonaslednik
 Franc Jozef I Habsburški – Franja Josip (Franz Josef), kralj i car
 Francia-Kiš, Mihalj (Francia-Kiss Mihály), kontrarevolucionar
 Frankel, Leo (Frankel Leó), funkcioner Prve internacionale i osnivač Opšte
 radničke stranke Mađarske
 Frankopan, Franjo, hrvatski plemić, šurak Petra Zrinjskog
 Fransoa I (François I), francuski kralj
 Franše d'Epere (Franchet d'Esperey), francuski maršal
 Fridrih II – Borbeni, Babenberg (Friedrich II), nemački car
 Fridrih II – Veliki, pruski kralj
 Fridrih III, nemački car
 Fridrih, Ištvan (Friedrich István), samozvani predsednik vlade

Gabor, Aron (Gábor Áron), topolivac
 Gabor, Jožef (Gábor József), ekonomist, ministar Privremene vlade
 Gaj, Ljudevit, vođa ilirskog pokreta
 Gajen, Ričard (Richard Guyon), engleski grof, general mađarske revolucionarne
 vojske
 Ganc, Abraham (Ganz Ábrahám), industrijalac
 Garai, porodica feudalaca
 Garai, Laslo (Garai László), palatin
 Garai, Pal (Garai Pál), palatin
 Garami, Erne (Garami Ernő), desni socijaldemokrata
 Garbai, Šandor (Garbai Sándor), predsednik revolucionarnog saveta komesara
 Gardezi, perzijski istoriograf
 Garibaldi, Đuzepe (Giuseppe Garibaldi), italijanski revolucionar

Gelert (Gellért), biskup
 Gembeš, Đula (Gömbös Gyula), ekstremni desničar, predsednik vlade
 Gere, Erne (Gerő Ernő), rukovodilac KPM-PMT
 Gergei, Artur (Görgey Arthur), komandant mađarskih revolucionarnih jedinica
 Gete, Johan Volfgang (Johann Wolfgang Goethe), najveći nemački pesnik
 Geza (Géza), knez
 Geza I (I. Géza), kralj
 Geza II (II. Géza), kralj
 Gizela (Gizella), kćerka bavarskog vojvode Henrika IV, udata za kralja Ištvana I
 Goldberger, Ferenc, industrijalac
 Grašalkovič (Grassalkovich), plemićka porodica
 Grgur VII, papa
 Grgur IX, papa
 Gubec, Matija, vođ seljaškog ustanka

Habsburg, Habsburgovci (Habsburg), vladarska dinastija
 Hadik, Andraš (Hadik András), vojskovođa
 Hadik, Janoš (Hadik János), predsednik vlade
 Hagenmaher (Haggenmacher), vlasnik pivare
 Hajdn, Jozef (Joseph Haydn), kompozitor
 Hajnau, Julius Jakob (Julius Jakob Haynau), baron, glavnikomandujući austrijskih trupa
 Hajne, Hajnrh (Heinrich Heine), nemački pesnik
 Hajnoci, Jožef (Hajnóczy József), pravnik i političar
 Hamburger, Jene (Hamburger Jenő), socijaldemokrata
 Haršanji, Žolt (Harsányi Zsolt), pisac
 Harukern (Harruckern), veleposednička porodica
 Hatvani, Lajoš (Hatvani Lajos), književnički mecena
 Hausman, Alajoš (Hauszmann Alajos), arhitekt
 Hedviga, mađarska princeza udata za Jagela
 Hejaš, Ištvan (Héjjas István), kontrarevolucionar
 Heltai, Gašpar (Heltai Gáspár), protestantski sveštenik i pisac
 Henci, Henrik (Henrik Hentzi), austrijski general, komandant Budima
 Henrik IV, nemački car
 Herceg, Ferenc (Herczeg Ferenc), književnik
 Heribald, fratar iz St. Galena
 Hes, Andreas (Andreas Hess – Hess András), štamparski majstor
 Heveši, Đula (Hevesi Gyula), vođa revolucionarnih intelektualaca
 Hitler, Adolf (Adolf Hitler)
 Hlinka, Vojtjeh (Vojtech Hlinka odn. František Pravda), slovački sveštenik, pisac i političar
 Horiya, Vasile (Vasile Horia ili Hora, pravo ime: Vasile Nicola-Ursu), vođ rumunskih seljaka
 Horti, Mikloš od Nađbanje (Nagybányai Horthy Miklós), admiral, regent Mađarske
 Horvat, Mihalj (Horváth Mihály), istoričar i ministar
 Hunor, po legendi – Nimrodov sin, Arpadov predak
 Hunjadi-Korvin (Hunyadi-Corvin), plemićka porodica
 Hunjadi, Janoš (Hunyadi János), vojvoda Erdelja, borac protiv Turaka
 Hunjadi, Laslo (Hunyadi László), zapovednik Beograda
 Hunjadi, Mačaš – Korvin Mačaš (Hunyadi Mátyás – Corvin Mátyás), kralj
 Hunjadi, Žigmond (Hunyadi Zsigmond), kraljevski dvorski vitez
 Husar, karolj (Huszár Károly), predsednik vlade

 Ibl, Mikloš (Ybl Miklós), arhitekt
 Ibn Rosteh, arapski pisac
 Ibn Rusta ili Ibn Rusd (poznat i pod imenom Averroës), arapski pisac i verski mislilac
 Ilešhazi, Ištvan (Illésházy István), Bočkaijev opunomoćenik
 Ilješ, Đula (Illyés Gyula), književnik
 Imre, brat kralja Bele III i Andraša II
 Imredi, Bela (Imrédy Béla), predsednik vlade
 Inoćentije III, papa

Ištvan I – Sveti Ištvan (I. – Szent – István), prvimađarski kralj
Ištvan II (II. István), kralj
Ištvan III (III. István), kralj
Ištvan IV (IV. István), kralj
Ištvan IV (IV. István), protukralj
Ištvan V (V. István), kralj
Ivan III, ruski car
Izabela (Izabella), Zapoljina žena

Jagelo, litvanski knez

Jageloni, poljska dinastija

Jani, Gustav (Jány Gusztáv), general-pukovnik

Janoš Žigmond ili Janoš II Zapolja (János Zsigmond – II. János), „izborni kralj“

Mađarske i knez Erdelja

Januš (Janus), paganski vođa, Vatin sin

Jasi, Oskar (Jászi Oszkár), historičar, filozof i političar

Jelačić, Josip, hrvatski ban

Jiskra, Jan, kapetan čeških plaćenika, gospodar Gornje Ugarske

Jokai, Mor (Jókai Mór), književnik

Jošika, Šamu (Jósika Samu), kancelar Erdelja

Jovan Nenad Crni (Cserni János), seljački vođ

Jozef Habsburški (Joseph Habsburg), nadvojvoda

Jozef I (Joseph I) Habsburški, car i kralj

Jozef II (Joseph II) Habsburški, car i kralj

Jožef, Atila (József Attila), proleterski pesnik

Juhas, Đula (Juhász Gyula), pesnik

Julier, Ferenc, načelnik Generalštaba Mađarske Sovjetske Republike

Julijan (Juliánus), dominikanski fratar

Jurček (Jurcsek), kreator sistema otkupa

Jurišić, Nikola (Jusisics Miklós), kapetan Kesega

Kadar, Janoš (Kádár János), član CK KPM, predsednik Revolucionarne radničko-seljačke vlade, generalni sekretar MSRP

Kalai, Mikloš (Kállay Miklós), predsednik vlade

Kalman (Kálmán), vidi: Kenjveš Kalman

Kalvin, Žan (Jean Calvin), verski reformator

Kan, Laslo (Kán László), erdeljski velmoža

Kando, Kalman (Kandó Kálmán), inženjer

Kaningem (Cunningham), engleski pukovnik, jedan od šefova misije Antante u Beču

Kanižai (Kanizsai), plemićka porodica

Kanižai, Doroteja (Kanizsai Dorottya), žena palatina Petera Gereba, zatim Imrea

Perenjija

Kanižai, Ursula (Kanizsai Orsolya), žena Tamaša Nadaždija

Kapistran, Janoš (Kapisztrán János – Giovanni Capistrano), franjevac, križar, branilac Beograda od Turaka

Karačonj, Đerđ (Karácsony György), junak iz borbi sa Turcima

Karađorđević, Aleksandar I, kralj Jugoslavije

Karafa, Karlo (Carlo Caraffa de Stigliano), austrijski general
 Kara-Mustafa, turski vojskovođa
 Karlo IV, nemački car
 Karlo IV, nemački car
 Karlo V, nemački car
 Karlo III Habsburški, car i kralj
 Karlo IV Habsburški, poslednji vladar Austro-Ugarske
 Karlo Lotarinški, vojskovođa
 Karlo Robert, (Károly Róbert), kralj
 Karlo Veliki, nemački vladar
 Karno, Lazar (Lazare Carnot), francuski inženjer, političar i general
 Karoli, Gašpar (Károli Gáspár), prevodilac
 Karolj II „Mali“ (II. „Kis“ Károly), kralj
 Karolji (Károlyi), grofovsko porodica
 Karolji, Đula (Károlyi Gyula), grof, predsednik kontrarevolucionarne vlade
 Karolji, Mihalj (Károlyi Mihály), predsednik vlade, zatim republike
 Karolji, Žužana (Károlyi Zsuzsanna), žena Gabora Betlena
 Kasin-beg (Kászin-beg), turski oficir
 Kastaldo, Đovani (Giovanni Castaldo), vojskovođa
 Katai (Kátai), Bočkajjev sekretar
 Katalina Brandenburška, Betlenova žena
 Katarina II, ruska carica
 Katona, Jožef (Katona József), književnik, pisac „Bank Bana“
 Kavenjak, Žan Batist (Jean Baptiste Cavaignac), francuski general
 Kazinci, Ferenc (Kazinczy Ferenc), pesnik
 Kažimjež Jagelonski
 Kelčei, Ferenc (Kölcsey Ferenc), pesnik i političar, pisac „Himne“
 Kelen, Jožef (Kelen József), vođ revolucionarnih intelektualaca
 Kemenj, Janoš (Kemény János), knez Erdelja i pisac
 Kenjveš Kalman (Könyves Kálmán), kralj
 Kereši Čoma, Šandor (Kőrösi Csoma Sándor), svetski putnik i naučnik
 Kerkapoli, Karolj (Kerkápoly Károly), naučnik, političar i ministar
 Kernštok, Karolj (Kernstok Károly), slikar
 Kesegi (Kőszegi), pokrajinske velmože u Zadunavlju
 Ketenj (Kötöny), kunski kralj
 Ketli, Ana (Kéthly Anna), rukovodilac SDPM
 Kilian, Đerđ (Kilián György), partizan
 Kiniži, Pal (Kinizsi Pál), borac protiv Turaka
 Kiš, Albert (Kis Albert, seljačški vođ
 Kiš, Erne (Kiss Ernő), general mađarske revolucionarne vojske
 Kiš, Janoš (Kiss János), general-lajtnant
 Kišfaludi, Šandor (Kisfaludy Sándor), pesnik
 Klapka, Đerđ (Klapka György), komandant mađarskih revolucionarnih jedinica
 Klauzal, Gabor (Klauzál Gábor), poslanik i ministar
 Klebelsberg, Kuno (Klebelsberg Kunó), grof, ministar prosvete
 Klemanso, Žorž (Georges-Benjamin Clémenceau), predsednik francuske vlade
 Klerk, Džordž (George Clerk), engleski diplomata

Klesl, Melhior (Melchior Khlesl), bečki kardinal
 Kloška, Jon (Ion Closca, pravo ime: Ion Oarga), vođ rumunskih seljaka
 Knezič, Karolj (Knézich Károly), general mađarske revolucionarne vojske
 Kodalj, Zoltan (Kodály Zoltán), kompozitor
 Kolar, Jan, slovački sveštenik i pesnik
 Kolonič, Leopold (Kollonics Lipót), kardinal i predsednik bečke Dvorske komore
 Koložvari – braća Marton i Đerđ (Kolozsvári Márton és György), vajari
 Komenski, Jan Amos (Ján Amos Komenský – Comenius), češki pedagog
 Konrad II, nemački car
 Konstantin VII Porfirogenet, vizantijski car
 Kopanj (Koppány), buntovnički vođa iz Šomođa, Zerindov sin
 Korvin-Hunjadi (Corvin-Hunyadi), plemićka porodica
 Korvin, Janoš (Korvin János), sin kralja Maćaša
 Korvin, Oto (Korvin Ottó), revolucionarni socijalista, kasnije komunista
 Koša, Ištvan (Kossa István), član Revolucionarne radničko-seljačke vlade
 Košut, Ferenc (Kossuth Ferenc), opozicioni poslanik
 Košut, Lajoš (Kossuth Lajos), advokat i državnik, vođa Revolucije 1948/49. godine
 Košut, Žuža (Kossuth Zsuzsa), borac za obrazovanje žena
 Kraus, Šimon (Krausz Simon), aristokrata
 Krištofi (Kristóffy), mađarski poslanik u SSSR-u
 Krištofi, Jožef (Kristóffy József), ministar unutrašnjih poslova
 Kuen-Hedervari, Karolj (Khuen-Héderváry Károly), predsednik vlade
 Kun, Bela (Kun Béla), rukovodilac KPM
 Kunfi, Žigmond (Kunfi Zsigmond), socijaldemokrata

 Lacfi (Lackfi), porodica feudalaca
 Lackovič, Janoš (Laczkovics János), kapetan, jakobinac
 Lajningen-Vesterburg, Karolj (Leiningen-Westwrburg Károly), general mađarske revolucionarne vojske
 Lajoš I Veliki (I. Nagy Lajos), kralj
 Lajoš II (II. Lajos), kralj
 Lakatoš, Geza (Lakatos Géza), general-pukovnik, predsednik vlade
 Lamberg, grofovska porodica
 Lamberg, Franc (Franz Lamberg), austrijski general
 Landerer, Lajoš (Landerer Lajos), peštanski izdavač
 Landler, Jene (Landler Jenő), revolucionarni socijaldemokrata
 Laner, Đerđ (Lahner György), general mađarske revolucionarne vojske
 Lang (Láng), peštanski industrijalac
 Lasal, Ferdinand (Ferdinand Lassalle), radnički aktivista i teoretičar
 Laslo I – Sveti (I. – Szent – László), kralj
 Laslo II (II. László), protukralj
 Laslo IV – Kun (IV. – kun – László), kralj
 Laslo V (V. László), kralj
 Laslo, Jene (László Jenő), socijaldemokrata
 Latinka, Šandor (Latinka Sándor), vođa seljaka
 Latur, Teodor (Théodor Baillet de Latour), austrijski ministar vojske

Lavota, Janoš (Lavotta János), violinist
 Lazar, Vilmoš (Lázár Vilmos), general mađarske revolucionarne vojske
 Lehar, Antal (Lehár Antal), baron, pukovnik
 Lel – Lehel (Lél – Lehel), knez
 Lenjin, Vladimir Iljič
 Leopold I Habsburški, kralj
 Leopold II Habsburški, kralj
 Lepeš, Đerđ (Lépes György), erdeljski biskup
 Levei, Klara (Löwey Klára), borac za obrazovanje žena
 Libenji, Janoš (Libényi János), atentator
 Libkneht, Karl (Karl Liebknecht), nemački revolucionar
 Lindner, Bela (Lindner Béla), ministar vojske
 Lipai, Đerđ (Lippay György), nadbiskup
 Lonjai, Menjhert (Lónyai Menyhért), predsednik vlade
 Lorantfi Žužana (Lórántffy Zsuzsanna), žena Đerđa I Rakocija
 Lošonci, Pal (Losonczi Pál), predsednik Državnog saveta
 Lošonci, Ištvan (Losonczy István), zapovednik Temišvara
 Lovaši, Laslo (Lovassy László), vođa omladine
 Luj XIV (Louis XIV), „kralj Sunce“, francuski kralj
 Luj Filip (Louis Philippe) Orleanski, poslednji francuski kralj
 Lukač, Laslo (Lukács László), predsednik vlade
 Lukačič, Geza (Lukachich Géza), vojni komandant Budimpešte
 Luksemburgovci (Luxemburg), dinastija
 Luksemburg, Roza (Rosa Luxemburg), nemačka revolucionarka
 Luter, Martin (Martin Luther), verski reformator

Mačaš (Mátyás), vidi: Hunjadi Mačaš
 Madaras, Laslo (Madarász László), političar
 Madaras, Viktor (Madarász Viktor), slikar
 Mađar (Magyar), legendarni junak iz mita o poreklu Mađara
 Mak, Jožef (Mack József), komandant artiljerije
 Maksimilijan (Maximilian), austrijski car
 Manojlo, vizantijski car
 Manjoki, Adam (Manyóki Ádám), slikar
 Marija, kraljica, žena Sigismunda Luksemburškog
 Marija Habsburška, kraljica
 Marija Terezija (Maria Theresia), carica i kraljica
 Marks, Karl (Karl Marx)
 Marošán, Đerđ (Marosán György), rukovodilac SDPM, kasnije PMT
 Martinovič, Ignac (Martinovics Ignác), niži plemić, jakobinac
 Martinuci, Đerđ, fratar Đerđ (po majci Martinuzzi, po ocu Utješanović, Đorđe),
 fratar, državnik
 Matija II Habsburški, kralj
 Matuška, Silvester (Matuska Szilveszter), diverzant
 Mažino, Andre (André Maginot), francuski ministar vojske
 Mehvart, Andraš (Mechwart András), pronalazač
 Melanhton, Filip (Philippe Melancton), nemački filozof i reformator
 Melinda, žena Bank Bana iz tragedije Jožefa Katone

Mesaroš, Lazar (Mészáros Lázár), pukovnik i ministar
Mesaroš, Lerinc (Mészáros Lőrinc), župnik
Meternih, Klemens (Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von Metternich-Winneburg), političar i državnik
Mezid, turski beg
Mihalj (Mihály), vojvoda
Miksat, Kalman (Mikszáth Kálmán), pisac
Mindsenti, Jožef (Mindszenty József), hercegprimas
Minih, dr Ferenc (Dr. Münnich Ferenc), član Revolucionarne radničko-seljačke vlade
Močari, Lajoš (Mocsáry Lajos), političar
Mohamed II, turski sultan
Mohamed III, turski sultan
Molnar, Erik (Molnár Erik), naučnik, ministar Privremene vlade
Molotov, Vjačeslav Mihailovič, ministar spoljnih poslova SSSR
Montekukoli, Rajmund (Reimund Montecuccoli), vojskovođa
Moric, Žigmond (Móricz Zsigmond), pisac
Mošoljgo, Antal (Mosolygó Antal), radnički borac
Monteskje, Šarl (Charles Montesquieu), francuski književnik i sociolog
Munkači, Mihalj (Munkácsy Mihály), slikar
Musolini, Benito (Benito Mussolini)

Nadaždi (Nádasdy), plemićka porodica
Nadaždi Ferenc (Nádasdy Ferenc), državni sudija, pogubljen zajedno sa Zrinjskim i Frankopanom
Nadaždi Ferenc (Nádasdy Ferenc), vojskovođa
Nadaždi Tamaš (Nádasdy Tamás), feudalac
Nađ, Ferenc (Nagy Ferenc), predsednik vlade
Nađ, Imre (Nagy Imre), predsednik vlade
Nađ, Jene (Nagy Jenő), antifašista
Nađatadi Sabo, Ištvan (Nagyatádi Szabó István), sprovodilac agrarne reforme
Nađ-Šandor, Jožef (Nagy-Sándor József), general mađarske revolucionarne vojske
Napoleon I Bonaparta (Napoléon Bonaparte), francuski imperator
Nikolaj I Romanov, ruski car

Njari, Pal (Nyáry Pál), političar
Njistor, Đerđ (Nyisztor György), socijaldemokrata

Očai Balog, Peter (Ócsai Balogh Péter), niži plemić
Očkai, Laslo (Ócskay László), plemić
Olah, Mikloš (Oláh Miklós), estergomski biskup
Orsag (Ország), plemićka porodica
Ortutai, Đula (Ortutay Gyula), političar
Osman I, osnivač osmanlijske države i dinastije
Oto (Otto), frajzingenski biskup
Otokar II, češki kralj
Oton I, nemački car
Oton, bavarski knez i kralj Mađarske

Pajdl, Đula (Peidl Gyula), predsednik sindikalne vlade
 Pajer, Karolj (Peyer Károly), desni socijaldemokrata
 Palavičini, Alfons (Pallavicini Alfonz), veleposednik
 Palavičini, Đerđ (Pallavicini György), markgrof
 Palfi (Pálffy), veleposednička porodica
 Palfi, Đerđ (Pálffy György), rukovodilac PMT, žrtva Rakošijevih čistki
 Palfi, Fidel (Pálffy Fidél), grof, vođa labanaca
 Palmerston, Henri Džon (Henry John Palmerston), engleski ministar
 Panonijus, Janus (Janus Pannonius – Ivan Česnički), biskup, pesnik i slavonski ban
 Papai, Pariz (Pápai Páriz), pisac
 Paskjevič, Ivan Fjodorovič, ruski carski vojskovođa
 Pastor, Andraš (Pásztor András), buntovni seljak
 Paulus, Fridrih (Friedrich von Paulus), nemački feldmaršal
 Pazmandi, Deneš (Pázmándy Dénes), predsednik parlamenta
 Pazmanj, Peter (Pázmány Péter), nadbiskup, državnik i pisac
 Peltenberg, Erne (Pölteberg Ernő), general mađarske revolucionarne vojske
 Percel, Mor (Percel Mór), političar
 Petar Veliki, ruski car
 Petefi, Šandor (Petőfi Sándor), pesnik
 Peter (Péter), kralj
 Peter (Péter), župan
 Pfajfer, Zoltan (Pfeiffer Zoltán), političar
 Pije VI (Pius VI), papa
 Podjebrad, Jirži (Jiri Podebrad), češki kralj
 Podjebrad, Katalina (Katalina Podebrad), žena kralja Mačaša
 Por, Erne (Pór Ernő), rukovodilac KPM
 Praj, Đerđ (Pray György), istoričar
 Princip, Gavrilo, atentator na Franca Ferdinanda
 Pronai, Pal (Prónay Pál), komandant odreda kontrarevolucionarne armije
 Pšemisl (Premysl), češka dinastija
 Pšemisl, Vencel (Vencel Premysl), pretendent na mađarski presto
 Puhner, Antal (Puchner Antal), baron, austrijski general

Rabiten, Johan Ludvig (Johann Ludwig Bussy de Rabutin), austrijski general
 Radecki, Jozef Vencel (Joseph Wenzel Radetzky), austrijski maršal
 Rajk, Laslo (Rajk László), rukovodilac KPM-PMT, žrtva Rakošijevih čistki
 Rakoci (Rákóczi), plemićka porodica
 Rakoci, Đerđ I (I. Rákóczi György), knez Erdelja
 Rakoci, Đerđ II (II. Rákóczi György), knez Erdelja
 Rakoci, Ferenc I (I. Rákóczi Ferenc), knez Erdelja
 Rakoci, Ferenc II (II. Rákóczi Ferenc), vođa ustanka protiv Habsburgovaca i poglavar Erdelja
 Rakoci, Julija (Rákóczi Julia), sestra Ferenc II Rakocija
 Rakoši, Mačaš (Rákosi Mátyás), generalni sekretar KPM-PMT
 Regino, opat iz Prima
 Rek, Đula (Röck Gyula), fabrikant
 Revai, Jožef (Révai József), član CK KPM
 Ričan (Ritschan), austrijski general

Rimai, Janoš (Rimai János), pesnik
Rogerius, italijanski sveštenik i hroničar
Ronai, Šandor (Rónai Sándor), rukovodilac SDPM
Rot, Karlo (Karl Roth), austrijski general
Rotermir, Harold Sidni (Harold Sidney Harmsworth – Lord Rothermere), lord,
engleski finansijski magnat, „kralj štampe“
Rotšild (Rotschild), porodica finansijskih magnata
Roža, Ferenc (Rózsa Ferenc), rukovodilac KPM
Roža, Rihard (Rózsa Richárd), partizan
Rudaš, Laslo (Rudas László), socijaldemokrata, kasnije komunista
Rudolf, nemački car
Rudolf Habsburški, nemački car
Ruso, Žan Žak (Jean Jacques Rousseau), francuski književnik i prosvetitelj
Ruzvelt, Franklin Delano (Franklin Delano Roosevelt), predsednik SAD

Sabo, Ervin (Szabó Ervin), rukovodilac PMT
Sakašič, Arpad (Szakasits Árpád), rukovodilac SDPM
Salai, Andraš (Szalai András), rukovodilac PMT
Salai, Laslo (Szalay László), publicista i istoričar
Salaši, Ferenc (Szálasi Ferenc), vođa fašističke Stranke strelastih krstova
Samueli, Tibor (Szamuely Tibor), rukovodilac KPM
Santo, Bela (Szántó Béla), socijaldemokrata, kasnije komunista
Santo Kovač, Janoš (Szántó Kovács János), aktivista poljoprivrednih radnika
Sapari, Đula (Szapáry Gyula), predsednik vlade
Savojski, Eugen, princ, vojskovođa, pobednik nad Turcima kod Sente
Seči, Đerd (Széchy György), feudalac
Sečenji (Széchenyi), grofovsla porodica
Sečenji, Ferenc (Széchenyi Ferenc), osnivač Nacionalnog muzeja
Sečenji, Istvan (Széchenyi István), grof, državnik, osnivač Akademije nauka
Sečenji, Jožef (Széchenyi József), grof
Segedinac, Pera, graničarski komandir
Sekelj, Bertalan (Székely Bertalan), slikar
Sekfi, Đula (Szekfű Gyula), istoričar
Sel, Kalman (Széll Kálmán), predsednik vlade
Selig, Imre (Szélig Imre), rukovodilac SDPM
Semere, Bertalan (Szemere Bertalan), ministar
Senci Molnar, Albert (Szenczi Molnár Albert), humanista
Sentjobi Sabo, Laslo (Szentjóbi Szabó László), pesnik
Sentkiralji, Moric (Szentkirályi Móric), političar
Sentmarjai, Ferenc (Szentmarjai Ferenc), demokrat
Senji, Tibor (Szőnyi Tibor), rukovodilac PMT, žrtva Rakošijevih čistki
Serenčeš, Imre (Szerencsés Imre), bankar
Sigismund Luksemburški (Luxemburgi Zsigmond), kralj
Sikingen (Sickingen), baronska porodica
Siladi, Eržebet (Szilágyi Erzsébet), majka Janoša Hunjadija
Siladi, Mihalj (Szilágyi Mihály), šurak Janoša Hunjadija, komandant Beograda
Silvester, Janoš (Szilveszter János), llingvist i prevodilac
Sinjei Merše, Pal (Szinyei Merse Pál), slikar

Skaroši Horvat, Andraš (Szkárosi Horvát András), pisac
Skenderbeg – Đurađ Kastriota, albanski borac protiv Turaka
Smaragd, kaločki biskup
Sobjeski, Jan, poljski kralj
Solarčik, Šandor (Szolártsik Sándor), jakobinac
Sondi, Đerđ (Szondi György), branilac Dregelja
Staljin, Josif Visarionovič – Džugašvili
Starai, Mihalj (Sztárai Mihély)
Stojai, Deme (Sztójay Döme), mađarski poslanik u Berlinu, predsednik vlade
pod nemačkom okupacijom
Sulejman II Veličanstveni, turski sultan
Svatopluk, knez Moravske

Šagvari, Endre (Ságvári Endre), antifašistički ilegalac
Šalai, Imre (Sallai Imre), revolucionar
Šalamon (Salamon), kralj
Šarolta (Sarolta), žena kneza Geze, majka kralja Ištvana I
Šarolta Amalija (Sarolta Amália), žena Ferenc II Rakocija
Šenborn (Schönborn), grofovska porodica
Šenborn-Buhajm (Schönborn-Buchheim), bečki grofovi
Šenherc, Zoltan (Schönherz Zoltán), rukovodilac KPM
Šigrai, Antal (Sigray Antal), grof, vođa legitimista
Šigrai, Jakab (Sigray Jakab), jakobinac
Šimonji-Šemadam, Šandor (Simonyi-Semadam Sándor), advokat, predsednik
vlade
Šliften, Alfred (Alfred Schlieffen), nemački vojni strateg
Šlik, Oto (Otto Schlick), industrijalac
Šmerling, Anton (Anton Schmerling), austrijski državnik
Šomođi, Bela (Somogyi Béle), novinar
Štajndl, Imre (Steindl Imre), arhitekt
Štefan Habsburški, nadvojvoda i palatin
Štromfeld, Aurel (Stromfeld Aurél), načelnik Generalštaba Mađarske Sovjetske
Republike
Štur, Ljudevit, slovački pesnik, filolog i političar
Šubići, hrvatska plemićka porodica
Švajdel, Jožef (Schweidel József), general mađarske revolucionarne vojske

Tacit, Publije Kornelije (Publius Cornelius Tacitus), rimski istoričar
Takač, Ferenc (Takács Ferenc), zidar, ministar Privremene vlade
Tali, Kalman (Thály Kálmán), istoričar i pesnik
Tančič, Mihalj (Táncsics Mihály), političar
Tarčai, Vilmoš (Tarcsey Vilmos), antifašista
Tekeli, Imre (Thököly Imre), kuručki knez Erdelja
Teleki, grofovska porodica
Teleki, Adam (Teleki Ádám), grof
Teleki, Blanka, borac za obrazovanje žena
Teleki, Geza (Teleki Géza), grof, ministar Privremene vlade
Teleki, Laslo (Teleki László), političar

Teleki, Pal (Teleki Pál), grof, predsednik vlade
Temudžin, vidi: Džingis kan
Terek, Ignac (Török Ignác), general mađarske revolucionarne vojske
Tešedik, Šamuel (Tessedik Sámuel), osnivač prve poljoprivredne škole
Tildi, Zoltan (Tildy Zoltén), predsednik vlade, zatim predsednik Republike
Tisa, Ištvan (Tisza István), grof, političar
Tisa, Kalman (Tisza Kálmán), predsednik vlade
Tisa, Lajoš (Tisza Lajos), političar
Tito, Josip Broz
Tomori, Pal (Tomori Pál), nadbiskup
Tonuzoba, (Thonuzoba), poglavar Pečenega
Tormai, Cecil (Tormay Cecil), pisac
Trautzon (Trautsohn), vojvodska porodica
Turzo (Thurzó), plemićka porodica
Turzo, Imre (Thurzó Imre), feudalac
Turzo, Žuža (Thurzó Zsuzsa), grofica

Ujlaki, Mikloš (Újlaki Miklós), ban
Ulaslo I Jagelonski (I. Jagello Ulászló), kralj
Ulaslo II Jagelonski (II. Jagello Ulászló), kralj
Ulman, Adolf (Ulmann Adolf), baron
Ulman, Moric (Ulmann Móric), bankar

Vago, Bela (Vágó Béla), socijaldemokrata, kasnije komunista
Vajda, Janoš (Vajda János), pisac
Vajks, Maksimilijan (Maximilian Weichs), nemački general
Vajs, Manfred (Weiss Manfréd), industrijalac
Valenštajn, Albreht (Albrecht Wenzel von Wallenstein), vojskovođa
Valentini, Agošt (Valentini Ágost), advokat, ministar Privremene vlade
Valero, Ištvan i Tamaš (Valero István és Tamás), vlasnici svilare
Vantuš, Karolj (Vántus Károly), rukovodilac KPM
Varga, Jene (Varga Jenő), član Revolucionarnog saveta komesara
Vaš, Zoltan (Vas Zoltán), član CK KPM
Vašarhelji, Pal (Vásárhelyi Pál), inženjer
Vašvari, Pal (Vasvári Pál), revolucionar
Vata, vođ paganske pobune
Vaza (Vasa) švedska dinastija
Vazul ili Vasolj (Vazul – Vászoly), mađarski knez, bratić kralja Ištvana I
Večei, Karolj (Vécsey Károly), general mađarske revolucionarne vojske
Vekerle, Šandor (Wekerle Sándor), predsednik vlade
Veltner, Jakab (Weltner Jakab), desni socijaldemokrata
Verbeci, Ištvan (Werbőczy István), palatin
Verešmarti, Mihalj (Vörösmarty Mihály), pesnik
Veršegi, Farenc (Verseghy Ferenc), pesnik
Vert, Henrik (Werth Henrik), načelnik mađarskog Generalštaba
Verteši, Mihalj (Vértesi Mihály), seoski knez
Vešelenji (Vesselényi), plemićka porodica
Vešelenji, Ferenc (Vesselényi Ferenc), palatin

Vešelenji, Mikloš (Vesselényi Miklós), političar
Vezenmajer, Edmund (Edmund Weesenmayer), Hitlerov komesar za Mađarsku
Vidač, Ištvan (Vidats István), fabrikant
Viks (Vix), francuski potpukovnik
Vilson, Vudro (Woodrow Wilson), predsednik SAD
Vindišgrec, Alfred (Alfred Windischgrätz), knez, austrijski vojskovođa
Vitelsbah (Wittelsbach), bavarska vladarska porodica
Vitez, Janoš (Vitéz János), biskup
Volfner (Wolfner), industrijalac
Volter, Fransoa Mari Arue (François Marie Arouet Voltaire), francuski književnik,
istoričar i filozof
Vuković, Sava (Vukovics Sebő), ministar u Košutovoj vladi

Zadravec, Ištvan (Zadravec István), franjevac
Zah, Felicijan (Záh Felicián), feudalac
Zah, Klara (Zách Klára), vlastelinka
Zapolja (Szapolyai), plemićka porodica
Zapolja, Đerđ (Szapolyai György), brat Janoša Zapolje
Zapolja, Janoš (Szapolyai János), erdeljski vojvoda, od nižeg plemstva izabran
za kralja
Zerind – „Čelavi“ („Tar“ Zerind), paganski poglavar
Ziči (Zichy), plemićka porodica
Ziči, Eden (Zichy Ödön), grof
Ziči, Nandor (Zichy Nándor), grof, političar
Zigbert, Hajster (Heister Siegbert), grof
Zrinjska, Jelena (Zrinyi Ilona), žena Ferenc I Rakocija, kasnije Imrea Tekelija
Zrinjski (Zrinyi), plemićka porodica
Zrinjski, Nikola (Zrinyi Miklós), knez sigetski
Zrinjski, Nikola (Zrinyi Miklós), knez, pesnik i vojni teoretičar
Zrinjski, Petar (Zrinyi Péter), hrvatski ban
Žilinski (Zsilinszky), veleposednička porodica